

АТОУЛЛОХ ҲУСАИНИЙ

БАДОЙИЪУ-С-САНОЙИЪ

(АРУЗ ВАЗНИ ВА БАДИИЙ ВОСИТАЛАР ҲАҚИДА)

Тошкент

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1981

83.3(0)9
X 84

Форсдадан
АЛИБЕК РУСТАМОВ
таржимаси

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981 й.
(Тарж.)

МУТАРЖИМДАН

Моҳир шоиру аржуманд донишманд, комил фозилу беназир амир Алишер Навоийнинг илмию маънавий, молиявию ташкилий ёрдами билан вужудга келган университет ҳамда махсус илмий ва амалий институтлар ул азизнинг тинимсиз меҳнатию олий ҳиммати туфайли жаҳоннинг илму фан ва маданият хазиналарига салмоқли ҳисса қўшди. Жумладан Навоий академияси инсоният ихтиёрига кўплаб илмий асарлар тақдим қилди. Шулардан бири Атоуллоҳ Маҳмуд Ҳусайнийнинг бадий идиғига, яъни нутқдаги бадий воситаларга бағишланган «Бадойиъу-санойиъ» (санъат ангеликлари) деган рисоласидир.

Атоуллоҳ Ҳусайний тахминан XV асрнинг ўрталарида Нишопурда туғилиб, 1513 йилнинг охирида Машҳадда вафот этади. Олий маълумотни Ҳиротда олади. Илмий педагогик ва адабий фаолияти ҳам шу ерда ўтади.

Навоий ўзининг «Мажолисун-нафоийс»ида унинг ҳақида қуйидагиларни ёзади:

Мир Атоуллоҳ Нишопурдиндур. Андин илм таҳсили учун шаҳрға (яъни Ҳиротға — А. Р.) келди. «Қофия» ва «Мутавассит» ўқур эрди. Донишманд бўлгунча бир навъ мустаҳсан маошқа муваффақ бўлдиким, андин ортуқ бўлмоқ мумкин эрмас. Бо вужуд-и донишмандлик, шеър-и муаммову санойиъда дағи маҳорат пайдо қилди. Муаммоға кўп машғул бўлур эрди. Ҳало сабоқ касратидин анга авқоти вафо қилмас. Аммо санойиъда китобе тасниф қилиптур «Бадойиъ-и Атоий»ға мавсумдур. Эмди баёзға борди, маълум эмаским, бу фанда ҳаргиз ҳеч киши онча жомиъу муфид китоб битимиш бўлғай. Бо вужуд-и ихтисор, мақлуб-и муставий санъатиндаким, андин мушқилроқ санъат бўлмас, бу байт ул рисолада анинг хосса байтидурким:

Шакардаҳано ғаме надорид,
Дайро даний-и муғона даркаш.

Анинг таъби диққатиға бу байт далил-и бастур. Фақир гўс-тоҳлиқ юзидин Мирға дерменким, фазойилу камолингизға кўра дарвешлигингиз ҳам бўлса эрди. Вилурким, мусаллам тутмаса, собит қилурмен, зарураттин мусаллам тутар. (Алишер Навоий.

«Мажолисун нафойс». Илмий-танқидий текст. Тайёрловчи С. Ғаниева, УзССР ФА нашриёти, Тошкент—1961, 141—142-бетлар).

Бадойиъ-и Атоий, яъни Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг «Бадойиъу-с-санойиъ» асари форс тилида ёзилган бўлиб, унинг бир неча қўлёзма нусхаси бор. Унинг 1974 йилда Душанбеда «Ирфон» нашриётида Раҳим Мусулмонқулов тайёрлаган тожикча нашри ҳам бор.

Р. Мусулмонқулов нашри тўлиқ бўлмагани, текст баъзи ўринларда «андак енгиллаштириш» мақсадида ўзгартрилгани ва хатоси кўп бўлгани учун асарнинг ўзбекча таржимасини унинг Ленинградда Салтиков-Шчедрин номидаги кутубхонада сақланаётган қўлёзма нусхасининг фотокопиясидан қилдик.

Бизнинг нусхамизда кўп бўлмаса ҳам, тушиб қолган сўзлар бор, шуларни тиклашда Р. Мусулмонқулов нашридан фойдаландик ва буни изоҳда кўрсатиб бордик. Аммо текстни ўқиш ва тушунишда бизнинг таржимамиз билан Р. Мусулмонқулов нашри орасида юзага келган фарқларни, уларнинг жуда кўплиги туфайли, қайд қилиб бормадик.

Ношир баъзи санъатларнинг номини нотўғри ўқиган, масалан, ийғолни айғол деб, иънотни аънот, малҳни малаҳ, малҳани малаҳа деб ўқиган. Нуқтасиз ҳарфларга нуқта қўйиб ўқиган. Масалан, Атоуллоҳ ўзини сўз бошида банд-ий маъбуд-и маъний, яъни маъно санамининг қули, деган. Р. Мусулмонқулов маънийни муғний (11-бет) деб ўқиб, олимни бойитувчи санамининг қулига айлантирган. Ношир баъзан ўқилган сўзларга тўғри ҳаракат қўёлмаган, масалан гирд (атроф)ни гард (тўзон) деб (102-бет) ишғоре (билдириш)ни ашъоре (шеърлар) деб (147-бет) ўқиган. Айрим ўринларда бир сўзни бир неча сўзга айлантирган, масалан, тиг-и навзудуда (янги артилган тиг)даги иккинчи сўзни нав зи дуда (қуртдан янги) деб (105-бет) ўқиган. Баъзан бирикма таркибидаги сўзларнинг чегарасини тополмаган, масалан, бор-и ситам (ситам юки)ни бо Рустам (36-бет) деб берган. Баъзи сўзларнинг маъносини нотўғри тушунган, масалан гаш-қол маъносидаги каъбитайини икки Каъба (146-бет) деб тушунган. Бундан ташқари иборалар ва гапларнинг чегараси тўғри аниқланмаган, натижада текст тушуниб бўлмайдиган даражага келган. Шу турдаги ва яна бошқача хатолардан бири деярлик ҳар бетда бор. Шунинг учун буларни асарнинг ўзбекча нашрида акс эттиролмадик.

Таржимада ўзимиздан қўшган сўзларни қондага кўра квадрат қавс ичига, форсча текстда бор, лекин ўзбекчада ортиқча бўлган ёки гап тузилишига тўғри келмаган сўз ва иборалар оддий қавс ичига олинди. Текстда икки хил ўқилиши ёки икки ва ундан ортиқ маъно назарда тутилган вақтда ~ белгисидан фойдаландик.

Маълумки, замонавий таржима санъати таржимондан оригиналнинг фақат мундарижасини эмас, унинг формасини ҳам сақлашни талаб қилади. XV асрда бадий асар формасига бағишлаб ёзилган асарни бутунлай замонавийлаштириш ва локаллаштириш тўғри бўлмагани ва моҳир таржимонлар услубига

хилоф бўлгани учун таржимада терминларни ўзича қолдириб баъзи сўз формаларига оддий китобхон тушунадиган даражада эскича тус бердик. Бу текст уйғунлигини сақлаш учун жуда зарур бўлди. Баъзи сўзларга, таржима қилинмаган терминларга ва шеър илми билан боғлиқ тушунчаларга китобнинг охирида бобма-боб, сиралаб изоҳ ва шарҳлар бердик. Шунинг учун Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг беш асрдан кейин ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган бу асаридан унинг ушбу ўзбекча таржимаси орқали баҳраманд бўлишни истаган ўқувчига таржимани изоҳи билан ўқишни тавсия қиламиз. Акс ҳолда ўқувчи бу китобдан тўлиқ фойдаланолмайди. Ундан ташқари таржиманинг ютуғи баъзи ўртоқларга камчилик бўлиб туйилиши ҳам мумкин.

Китобни ўқиб баҳраманд бўлишингизни тилаб, камина ходимингиз Алибек.

I¹

Би-сми-л-лоҳи-р-раҳмони-р-раҳим, умунчум² ўзун-
га, ё карим!³

Ҳадсиз санъат⁴ ҳамду саноси ва ададсиз бадийят
шукри адоси ул санъатлар санъаткорю мавжудот
ижодкоригаким, инсонлиқта мумтоз кишиларнинг⁵
каромат тожини маънолар⁶ баёнида фасоҳату балоғат
гавҳарлари била тарсий⁷ этиш анинг икромидур ҳам-
да меҳнат дорининг мақтулари⁸ бўлмиш унсу тав-
ҳид⁹ йўлидағи йўлчиларни қудсу тажрид¹⁰ мулкига
молик бўлмиш муҳаббат дорининг¹¹ мақбуллари¹²
била руҳий роҳату ҳақиқий неъматта тажнис¹³ қи-
лиш унинг инъомидир. Байт:

Жалла алтофуҳу бимақтулиҳ,
Ҳалла илтефуҳу бимақбулиҳ.¹⁴

Салавот паёмларию таҳийёт саломлари ул сухан-
варлиқ анворининг матлаи¹⁵ ва пайғамбарлиқ асрори-
нинг мақтаигаким,¹⁶ анинг тансиқ-и сифотию¹⁷ камо-
лоти китобат имконию иборат маконидин ташқаридур
ва асрору ҳолотининг сиёқат-и аъдоди¹⁸ киноя асҳо-
биннинг¹⁹ қудратию истиора арбобининг²⁰ тоқатидин
ортиғдур. Байт:

Зиҳи памоҳ-и ажам, шоҳ-и турку моҳ-и араб,
Ки жинну инс, малакро вужуд-и уст сабаб.²¹

Салла-л-лоҳу ғалайҳи ва ғало аҳли байтиҳи ва асҳо-
биҳи-л-муқаррабин ладайҳ.²²

II

Энди бу рисоланинг мусаннифи¹ ва бу мақоланинг² муаллифи

Камина банда-йи маъбуд-и маъний³
Атоуллоҳ Маҳмуду-л-Хусайний

мундоқ дер:

Умрумнинг бошларида, фароғат ёшларида бу каминада дилрабо назму санъаткорона нутққа табиатан комил бир майл бор эрди ва имкон борича ушбу фан⁴ била машғул бўлур эрдим. Тангрига ҳамду шукрим, ул асарлардин ҳар неким, замона саҳифасида зоҳир бўлса, улуғу кичик қошида манзуру мақбул бўлди. Аммо озгина фурсату он ўтишию кичик бир вақту замон кечиши била баъзи васвасаларни дафъ этиш ташвишларию мадрасаларда сабақ бериш ишлари туфайли ул майл пойдевори бўшашиб ўшул юмуш биноти емирди, андоқким йиллар ўтуб, кўнгул ул иш теграсига ёвушмади, ул борада ёзилиб тартиб берилган баъзи варақлар унут уйи бурчакларида тўзон зарраси янглиг беному нишон ва эътиборсизлиқ чангу тупроғида ер била баробару яксон бўлуб эрди⁵. Аммо бу кунга келгач, камолу жалоли васфида қалам тили ожиз, юксак мақомдағи ходимларнинг олийси, ҳазрат-и маҳдум неъматлар валийси, амир-и динпаноҳу адолат амини додхоҳ, салтанат таянчию мамлакат қувончи, хоқонона давлат асосию ҳазрат-и султоннинг⁶ маҳрам-и хоси⁷ — қитъа:

Бўлуб мудом музаффар фасоҳат майдонинда,
Балоғат аҳлидин олмиш дамодам юз таҳсин.

Амин жаҳон алига, фазлу фан жаҳони ўзи,
Эрур мақомида андин мулку миллату дин.

Ҳукумат аҳлига байроқ, фақиҳларга⁸ қароқ,
Қилурда ҳукм адолат туғи тушмас қўлидин.

Кўнгул денгиз киби кенг, тенги йўқ саховатта,
Баҳор абридек андин бўлур сероб замин.

Давом этсун анинг давлати то бордур халқ
Ки, жорий ўлсун анинг ҳукми, раббао омин.—

ул ночиз зарраларни офтобдек назарларига ман-
зур қилиб, тупроқтин кўтариб олдилару илтифот била
аларни жамъ айлаб тартиб бермак фикрин эзгу кўн-
гилларига солдилар ва бу бандага ул ишни ниҳоясига
еткурмакни буюрдилару бу амрда муболаға қилди-
лар. Ҳарчанд бу банда аҳволининг паришонлиғи
беҳад эрдию парокандалиғи беадад эрди, фармониға
бўйун сунуб, иложу имкон борича жидду ижтиҳод
камарин белига боғлади ва ҳар ҳафтада бир-икки
кун ул тарқоқ варақларни йиғиб, тартибқа солиб, ту-
гамаган қорани тугаллаб оққа кўчирмоққа ўзни чоғ-
лади. Гарчи бу аҳволда ул ишнинг кўнгилдагидек
бўлмоғи қийин эди, аммо бу банда дарвешлар деган-
дек «бориға барака», деди. Бу рисола байтларининг
аксари бу шикастаҳолнинг фикру хаёлининг натижа-
си бўлмоғи лозим кўрулди ва қаерда устодлардин би-
рининг шеъри келтирилса, ўшул ерда номи берилди.
Хожа Жамолиддин Салмон, ғалайҳи-р-раҳмату ва-л-
ғуфрон,⁹ ўз қасида-йи маснуиға¹⁰ санъатлар, баҳр-
лар,¹¹ ва аларнинг зиҳофларига¹² ўрнагу мисол тари-
қасида кириткан байтларнинг ҳар бирин ўшул санъ-
атлар баён этилган ерда берилди ва баҳр зиҳофлари
ҳам санъатлар била маълум бўлсун учун зикр этилди
ва буларни билмак зарур бўлгани учун баҳрларнинг
аслларию¹³ алар зиҳофотининг маъноларига етмак
учун аларни ижмолан¹⁴ баён этмакка бир муқаддама
ёзилди.

Агар каромат соҳиби карам айласа, «Такмилу-с-
сноъа»¹⁵ китоби ёзилгай ва анда шеърнинг жамиъ
фунуни¹⁶ муфассалу мукаммал баён этилгай, ин шоа-
л-лоҳу таоло¹⁷.

Замона улуғларию фозилларидин, хусусан ҳазрат-и
худовандгор бандаларидин умиду илтимос улдур-
ким, бу иш биткач ва бу рисола ниҳоясиға еткач, агар
сахву хато юз берган бўлса, ани узр раками била
йўкатқайлао ва мушкбор ислоҳ қалами била тузат-
кайлар. Рубоий:

Бу баҳр-и¹⁸ хаёлоттин бадойиъдур¹⁹ ком,
Ҳам топса санойиъ²⁰ дурридин зебу низом.

Бер анга «Бадойиъу-с-санойиъ» деб ном,
Ҳақнинг мадади бирлан ул ўлганда тамом.

Кўмак улуғ тангридиндур, ибтидо ўзидину интиҳо
ҳам ўзи биландур.

III

МУҚАДДАМА

Улчов вақтида тенгри эзгулугунг вазнини вазнин қилсун¹, билгилки, машҳур фикрга кўра шеър вазнлари уч рукнга асосланиптур: сабабу ватаду фосила².

Сабаб икки навъдур: хафифу сақил³. Сабаб-и хафиф икки ҳарфтин ибораттур, биринчи ҳарфи мутаҳаррик, иккинчиси сокин, гул ва гил (лой) киби⁴. Сабаб-и сақил икки мутаҳаррик ҳарфтин ибораттур⁵ гала ва рама (пода) киби. Билмак керакким, мазкур сўзлардаги ҳо ҳарфи талаффуз этилмас, балки олдидаги ҳарфнинг фатҳасин билдурур ва вазнда эътиборга олинмас.⁶

Ватад ҳам икки навъдур: мажмуъ ва мафруқ⁷. Ватад-и мажмуъ икки мутаҳаррику сўнг бир сокин ҳарфтин ибораттур⁸ падар ва писар киби. Буни ватад-и мақрун⁹ ҳам дерлар. Ватад-и мафруқ икки мутаҳаррик ва ўртада бир сокин ҳарфтин ибораттур¹⁰ лола ва жола киби.

Фосила ҳам икки навъдур: сўғро ва кубро.¹¹ Фосила-йи сўғро уч мутаҳаррику сўнг бир сокин ҳарфтин ибораттур,¹² бидеҳий (берасан) ва бираҳий (қутуласан) киби. Фосила-йи кубро тўрт мутаҳаррик ва сўнг бир сокин ҳарфтин ибораттур,¹³ бизанамаш (уни ураман), бибарамаш (уни элтаман) киби.

Қуйидаги жумлада уч рукннинг бори жамланиптур: аз сар-и жафо ноз-и санаме бикушадам¹⁴. Дағи ушбу жумлада: бар дил-и Аъо тийр-и ситамат ба чи заний¹⁵.

Баъзилар фосила алоҳида рукн эрмас дептурлар ва фосила-йи сўғро икки, биринчиси сақилу иккинчиси хафиф сабабдин ибораттур, фосила-йи кубро эрса, сабаб-и сақилу ватад-и мажмуъдин. Демак, ҳақиқатта шеър вазнлари икки рукнга асосланиптур, бири сабабу иккинчиси ватаддур. Муҳаққиқлар¹⁶ пешвоси Ҳожа

Насириддин Тусий, тоба суроқ (у)¹⁷, «Меъёр-ул-ашъор» да¹⁸ бу фикрни ихтиёр этиптур ва арконни ажзо деб атаптур¹⁹. Мавзун калом²⁰ ҳеч бир рукннинг ёлғиз ўзининг такроридин таъға мақбул бўлмағай, анинг учун фасихлар рукнларни бир-бири била қўшуптурлар ва ашъорни ўшул асосқа қўюптурлар.

Аруз фанининг асосчиси ва арабийят аҳлининг имоми Халил ибн Аҳмад, ʔалайҳи-р-рахма, араб ашъорида рукнлар қўшилишидин ҳосил бўлган секиз вазни²¹ чиқариптур, иккиси беш ҳарфлиг²² ва олтиси етти ҳарфлигдур²³. Ўзгача таркиб эҳтимоли борларин, анинг назарида мақбулу хуш кўрунмагани учун эътиборға олмаптур.

Ул секиз вазни афъил ва тафъил деб атаптур, ани ажзо ҳам дерлар ва баъзилар аркон дерлар²⁴. Секиз афъил ушбудур: фаъулун, фъилун, мафъийлун, мустафъилун, фъилотун, мафъила тун, мутафъилун, мафъувлоту.

Муҳаққиқлар афъил шаклан секиздур, лекин эътиборда ўндур дептурлар. Мустафъилун бир айтилишиға кўра икки сабаб-и хафиф сўнг ватад-и мажмуъдин ибораттур, иккинчисига кўра икки сабаб-и хафиф ва орада бир ватад-и мафруқтин ибораттур.²⁵ Баъзилар иккинчисин мус тафъ лун деб айириб ёзурлар. Аввалғисин муттасил, иккинчисин мунқатиъ²⁶ дерлар.

Анингдек фъилотун²⁷ ҳам бир айтилишиға кўра икки сабаб-и хафиф ва алар орасида бир ватад-и мажмуъдин ибораттур²⁸ ва иккинчисига кўра ватад-и мафруқ ва анинг сўнгидин икки сабаб-и хафифдин ибораттур²⁹ ва буни ҳам баъзилар айириб фъ лотун деб ёзурлар. Биринчисин муттасил, иккинчисин мунқатиъ дерлар.

Ўзга асллардин бири фъилун мутадорик баҳрини эътиборға олган кейинги олимлар назарида мавжуддур.

Ул секиз афъилдин бештасин форс ашъори вазларида қадимғилар эътиборға олиптурлар: фаъулун, мафъийлун, мустафъилун, фъилотун, мафъувлоту. Баъзи ажам шоирлари наздида мустафъилун ва фъилотуннинг ҳар бири икки асл ҳисобидадур. Демак, буларнинг фикрига кўра афъил еттитадур.

Афъил аслари маълум бўлди. Эмди муни бил-гил: машҳурдуким, «Мифтоҳ» соҳиби³⁰ қуйида зикр этилганидек баъзи ўзгаришларни иллату баъзисин зиҳоф деб атаптур. Аслда юз берадиган ҳар бир ўзгаришни зиҳоф дерлар. Амалдаги байтларнинг аксариди зиҳоф мавжуддур ва безиҳофу ўзгаришсиз камдур.

Зиҳофлар ё мутаҳаррик ҳарфни сокин қилмоқ³¹, ё бир ёки бир неча ҳарфни тушурмак ёхуд орттирмоқтур. Сокин қилишу тушуруш бир жузвнинг ўзида бўлмоғи мумкиндур. Ўзгариш тушуруш ё орттириш билад бўлур. Тушуруш билад ҳосил бўлган ўзгариш бир жузвга ё байт боши ёхуд охирига, ё бошдин аёғига хос бўлурким, ул жузв воқия бўлган ерда ул ўзгариш ҳам бўлмоғи мумкиндур. Орттириш билад ҳосил қилинган ўзгариш ҳамеша байт боши ёки охирига хос бўлур ва ўртада воқия бўлмас.

Халил ибн Аҳмад араб ашъорин ўқуб ўрганиптур ва анда топилмиш зиҳофотнинг ҳар бирига от қўюптур. Ажам шоирлари ҳам баъзи зиҳофларни форс ашъориди топиштурлар ва аларга ном бериптурлар.

Аксари ажам ашъориди ҳам мавжуд бўлган араб ашъорининг зиҳофлари йигирми секиздур:

Измор³² — Сабаб-и сақилнинг иккинчи мутаҳаррик ҳарфин сокин этмактур³³. Бу жузвнинг иккинчи ҳарфи бўлуб, м у т а ф о ʼ и л у н дадурким, то ҳарфин сокин қилурлар, м у т ф о ʼ и л у н бўлур, лекин бу сўз ишлатилмагани учун ўрнига м у с т а ф ʼ и л у н н и қўярлар³⁴ ва бу ўзгаргандин сўнгги жузвни музмар дерлар. Бу умумий³⁵ ўзгаришлардиндур.

Асб³⁶ — Сабаб-и сақилнинг иккинчи ҳарфин сокин қилмоқтур. Бу жузвнинг бешинчи ҳарфи бўлиб, м а ф о ʼ и л а т ундадурким, ломни сокин қилурлар³⁷, лекин бу сўз ломнинг сукуни билад истеъмол этилмагани учун анинг ўрнига м а ф о ʼ и й л у н н и қўярлар³⁸ ва ул ўзгармиш жузвни маъсуб дерлар. Бу ўзгариш ҳам умумийдур.

Вақф³⁹ — Ватад-и мафруқнинг иккинчи мутаҳаррик ҳарфин сокин айламактур. Бу жузвнинг еттинчи ҳарфи бўлиб, мафъ увлоту дадурким, тони сокин қилурлар, ўрнига м а ф ʼ у в л о н н и қўярлар⁴⁰ ва ани мавқуф дерлар. Бу мисра охирида бўладиган ўзгаришлардиндур.

Хабн — Жузвнинг иккинчи ҳарфи бўлмиш Сабаб-и хафифнинг сокинин тушурмактур⁴¹. Чунончи **фоъилунни фаъилун қилурлар, фоъилотунни фаъилотун ва мустафъилунни мутафъилун қилиб, ўрнига мафоъилун**⁴² қўярлар ва аларни махбун дерлар. Бу ҳам умумий ўзгаришлардиндур.

Тайй⁴³ — Жузвнинг тўртинчи ҳарфи бўлмиш сабаб-и хафифнинг сокинин тушурмактур⁴⁴. Чунончи **мустафъилун аслин мустаъилун қилурлар ва ўрнига муфтаилунни қўярлар, мафъувлотуни мафъулоту қилурлар ва ани фоъилоту била алмаштирурлар. Бу жузвларни матвий деб атарлар. Бу ўзгариш умумийдур.**

Қабз⁴⁵ — Жузвнинг бешинчи ҳарфи бўлмиш сабаб-и хафифнинг сокинин тушурмактур. Чунончи **фаъувлунни фаъувл қилурлар, мафоъийлунни мафоъилун қилурлар**⁴⁶ ва аларни мақбуз дерлар. Бу ўзгариш ҳам умумийдур.

Кафф⁴⁷ — Еттинчи ҳарф бўлган сабаб-и хафифнинг сокинин тушурмактур. Чунончи **мафоъийлунни мафоъийл қилурлар**⁴⁸, мунқатиъ **мустафълунни мустафъил қилурлар**⁴⁹. Баъзилар **кафф** еттинчи сокин ҳарфни тушурмак деб, сабаб-и хафифлигин қайд этмаптурлар. Бу фаннинг моҳир устодларидин Шамс-и Қайс⁵⁰, ʔалайҳи-р-рахма, **мустафъилун** аслидаги **кафф** араб ашъоридаги зиҳофлардиндур ва форс шеърида келмайдур дептур. Ўзгармиш жузвни **макфуф** дерлар ва бу ҳам умумий ўзгаришлардиндур.

Ташъис⁵¹ — Ватад-и мажмуънинг бир мутаҳаррик ҳарфин тушурмактур. Чунончи **фоъилотун** дин ломни тушурурлар, **фоъитун** қолур ё айни, **фолотун** бўлур, аларнинг ўрнига **мафъувлунни** қўярлар⁵² ва ани мушаъъас дерлар. Бу ўзгариш мисра охирига хосдур. Баъзилар бу хафиф ва мужтасс баҳрларидин ўзгасида бўлмас дептурлар.

Қаср⁵³ — Сабаб-и хафифнинг сокин ҳарфин тушурмак ва мутаҳаррикин сокин этмактур. Чунончи **фаъувлунни фаъувл қилурлар, фоъилотуни фоъилот** қилурлар ва анинг ўрнига **фоъилонни** қўярлар ва аларни мақсур дерлар. Бу ўзгариш ҳам мисра охирига хосдур.

Қ а т ь⁵⁴ — Ватад-и мажмуънинг сокин ҳарфин тушурмак ва иккинчи мутаҳаррик ҳарфин сокин қилмоқтур⁵⁵. Чунончи м у с т а ф ʼ и л у н н и м у с т а ф ʼ и л қилурлар ва анинг ўрнига ма ф ʼ у в л у н н и⁵⁶ қўярлар ва ул жузвни мақтуъ дерлар. Бу ўзгариш ҳам мисра охирига хосдур⁵⁷.

Т а х л и ʼ⁵⁸ — Басит-и мусаддас баҳридағи байтнинг арузидағи, яъни биринчи мисра охиридағи ва зарбдағи, яъни иккинчи мисра охиридағи м у с т а ʼ и л у н н и н г қ а т ʼ и д у р. Ул арузу зарби мақтуъ бўлмиш байтни мухаллаъ дерлар. Шамс-и Қайс дептурким, хаби⁵⁹ била қатъ м у с т а ф ʼ и л у н да бирга келса, м у т а ф ʼ и л бўлур, анинг ўрнига ф а ʼ у в л у н қўярлар ва бу зиҳфни тахлиъ дерлар; Ф а ʼ у в л у н м у с т а ф ʼ и л у н дин чиққач, ани мухаллаъ дерлар; бу араб ашъорининг зиҳфларидиндур ва форс шеъринда келмас. Форс рисолаларида муни ёзиптурлар, лекин араб шеърига махсуслугин зикр этмаптурлар.

В а қ с⁶⁰ — Измору измордағи сокин ҳарфни тушурмакнинг жамъидур ва бу м у т а ф о ʼ и л у н да бўлур. Ани ма ф о ʼ и л у н қилурлар⁶¹ ва мавқус дерлар.

А қ л⁶² — Асбу асбдағи сокин ҳарфни тушурмакнинг жамъидур ва бу м у ф о ʼ и л а т у н да дур. Аввал асб била ани м у ф о ʼ и й л у н қилурлар, сўнгра ё ҳарфни тушуруб ма ф о ʼ и л у н қилурлар⁶³ ва ани маъқул дерлар.

Х а з л⁶⁴ — М у т а ф о ʼ и л у н дағи измору тайининг жамъидур, мутфаъилун бўлур, анинг ўрнига м у ф т а ʼ и л у н н и қўярлар⁶⁵ ва ани махзул⁶⁶ дерлар.

Н а қ с⁶⁷ — Ма ф о ʼ и л а т у н да асб била каффнинг жамъидур, ма ф о ʼ и л т у бўлур, анинг ўрнига ма ф о ʼ и й л у н и қўярлар⁶⁸ ва ани манқус дерлар.

К а с ф⁶⁹ — ма ф ʼ у в л о т у да вақф била вақфдағи сокин ҳарфни тушурмакнинг жамъидур, ма ф ʼ у в л о бўлур, анинг ўрнига ма ф у в л у н н и қўярлар⁷⁰ ва ани максуф дерлар. Бу ўзгариш мисра охирига хосдур. Баъзилар бунини нуқтали шин ҳарфи била «кашф» деб ўқуштурлар. Аммо синоъат аҳлининг

шайхи Ҳотамий, раҳмату-л-лоҳдин олинғани нуқтасиз син биладур⁷¹.

Хабл⁷² — мустафъилун да хабн била тайнинг жамъидур, мутаъилун бўлур, анинг ўрнига фаъилатунни қўярлар⁷³ ва ани махбул дерлар. Бу басит, ражаз, сариъ ва мунсариҳ баҳрларида воқиъ бўлур.

Шакл⁷⁴ — Фоъилотун аслида хабн била каффнинг жамъидур, фъаилоту⁷⁵ қолур ва мунқатиъ мустафъилун аслидаким, мутафъилу бўлур⁷⁶, анинг ўрнига мафоъилу қўярлар. Шамс-и Қайс дептурким, мустафъилун дағи шакл араб ашъоридағи зиҳофлардиндур ва форс шеъринда келмас. Ўзгармиш жузвни машкул дейилур.

Хазф⁷⁷ — жузв охиридағи сабаб-и хафифни олиб ташламоқтур⁷⁸. Чунончи фаъувлунни фаъув қилурлар ва анинг ўрнига фаъулни қўярлар; мафоъийлунни мафоъий қилурлар ва ўрнига фаъувлунни қўярлар⁷⁹. Ўзгармиш жузвни маҳзуф дерлар. Бу жузв мисра охирига хосдур.

Ҳазаж⁸⁰ — жузв охиридағи ватад-и мажмуъни тушурмақтур⁸¹. Чунончи мутафоъилунни мутафо қилурлар ва анинг ўрнига фаъилунни қўярлар. Ўзгармиш жузвни аҳазз⁸² дерлар. Бу ўзгармиш ҳам мисра охирига хосдур.

Ссалам⁸³ — жузв охиридин ватад-и мафруқни тушурмақтур⁸⁴. Чунончи мафъувлотуни мафуъв қилурлар ва анинг ўрнига фаълунни қўярлар. Шамси-и Қайс дептурки, фоъилотун дағи ссалам улдурки, анинг сабабини тушурғайсан ва ватадин олиб ташлағайсан, фоъил қолур ва анинг ўрнига фаълунни қўйғайсан. Ўзгармиш жузвни асслам дерлар ва бу ўзгармиш ҳам мисра охирига хосдур.

Қатф⁸⁵ — мафоъилатун да асб била ҳазф жамъидур, мафоъил бўлур, анинг ўрнига фаъувлунни қўярлар ва ани мақтуф дерлар.

Батр⁸⁶ — Ҳазф била қатънинг жамъидур. Чунончи фаъувлунни фаъ қилурлар; фоъилотунни фоъил қилурлар⁸⁷, ўрнига фаълунни қўярлар ва ўзгарган жузвни абтар дерлар.

Билгил, Шамс-и Қайс дептурким, батр араб зиҳофларида фаъувлун дағи ватадни тушурмақтур, лун қолур, ўрнига фаъни қўярлар ва ани абтар дер-

лар. Баъзилар дептурларким, батр фаъувлунда ҳазф била қатфнинг жамъидур (иккиси ҳам бирдур) ва батр ажам ашъорида келмагай. Маълум бўлсунким, фаъувлундаги ватад исқотин назарга олиб батр араб зиҳофлариға хосдур деган кимса арабият арбобларининг машхур китоблариға муҳолифдур ва батр ажам ашъорида келмайдур, деган кимса ўшанга асосланибдур. Йўқса фоъилотун да батр форс ашъоринда кўп воқиъ бўлур, гарчи ул ани ссалм деб атаптур. Қасида-йи маснуъдин хусн-и таълил учун нақл қилинғуси байт ўшул жумладиндур.

Шамс-и Қайс фаъувлун зиҳофларининг баҳсинда батр ажам ашъорида келмас дептур. Мафоъийлун зиҳофларининг баҳсинда эрса, дептурким, батр ажам зиҳофида мафоъийлун да жабб била хазм жамъидур, фо бўлур, анинг ўрниға фаъни қўярлар.

Тасбиғ — баъзилар буни ташбиъ деб атарлар, исбоғ⁸⁸ ҳам дерлар ва баъзилар олдинғисига⁸⁹ қиёсан ишбоъ дейдилар⁹⁰. Бу жузв охиридаги сабаб-и хафифға бир сокин ҳарф орттирмоқдин ибораттур. Чунончи фоъилотунни фоъилотон қилурлар, ўрниға фоъилийённи қўярлар⁹¹ ва ани мустаббағ дерлар. Бу мисра охириға хосдур.

Изола⁹² — Ватад-и мажмуъға бир ҳарф қўшмоқтур. Чунончи мустафъилунни мустафъилон қилурлар⁹³ ва ани музол дерлар. Бу ҳам мисра охириға хосдур.

Тарфил⁹⁴ — Сабаб-и хафиф орттирмоқтур. Чунончи мустафъилунни мустафъилотун қилурлар⁹⁵ ва ани мурафғал дерлар. Бу араб ашъорида хушроқ келур. Баъзи ажам арузчилари тарфилға бир ҳарф орттириптурлар. Чунончи мустафъилотунни мустафъилотон қилиптурлар. Бу орттиришни татвил⁹⁶ деб, жузвни мутаввал дептурлар. Тарфил мисра охириға хосдур. Хожа «Меъёр»да⁹⁷ тарфил мутафоъилун охиридин ўзга ерда келмас ва мажзу вазниға хосдур дептур. Мажзу мундин сўнг баён этилур.

Билгилким, бир навъ нуқсон⁹⁸ бордурким, ани нуқтасиз ро била харм дерлар ва бир навъ орттириш бордурким, ани нуқтали зо била хазм дерлар.

Харм⁹⁹ — Байт боши ва баъзан иккинчи мисра бошидаги жузвнинг Ватад-и мажмуъидин биринчи мутаҳаррик ҳарфни тушурмактур. «**Мифтоҳ**» соҳиби дептурким, бу менингча, камчилик ва эътиборга лойиқ эрмактур. Ўзгарган жузвни махрум дерлар. Махрумнинг воқиъ бўлишига қараб қўюлган лақаблари бор. Агар беш ҳарфлиг жузвда воқиъ бўлуб, харм вақтида ул солим бўлса¹⁰⁰, ҳеч бир ўзгарिश юз бермаган бўлса, ул махрумни аслам¹⁰¹ дерлар. Чунончи **ф а ъ у в л у н** дин **ф**ани тушурурлар **ъ у в л у н** қолур, анинг ўрнига **фаълунни** қўярлар. Агар харм вақтида жузв мақбуз бўлган бўлса, ани асрам¹⁰² дерлар. Чунончи **ф а ъ у в л у н**ни қабз қилиб **ф а ъ у в л** қилурлар, харм қилгач **ъ у в л** қолур ва анинг ўрнига **ф а ъ л**ни қўярлар. Шамс-и Қайс аслам ва асрам ажам ашъоринда келмас дептур. Агар фосиласи бор етти ҳарфлиг жузвда, яъни **ма ф о ъ и л а т у н** да, анинг солим вақтида харм юз берса, ани аъзаб¹⁰³ дерлар. Харм қилинганда **ф о ъ и л а т у н** қолур, анинг ўрнига **му ф т а ъ и л у н**ни қўярлар. Агар харм вақтида жузв маъсуб бўлса, ақсам¹⁰⁴ дерлар. Чунончи **ма ф о ъ и л а т у н**ни асб қилинса ва анинг ўрнига **ма ф о ъ и й л у н** қўйилса, сўнгра харм қилгач, **фоъийлун** бўлур, ўрнига **мафъувлун** қўюлур. Агар харм вақтида жузв маъқул бўлса, ажамм дерлар. Чунончи аввал ақл қилинса, **ма ф о ъ и л у н** бўлур, ани харм қилинса, **ф о ъ и л у н** бўлур. Агар харм вақтида жузв манқус бўлса, ани аъқас¹⁰⁵ дерлар. Чунончи **ма ф о ъ и л а т у н**ни нақс этиб, **ма ф о ъ и й л у** қилингач, харм қилинса, **ф о ъ и й л у** бўлур, анинг ўрнига **ма ф ъ у в л у н**и қўярлар.

Агар етти ҳарфлиг жузв фосиласиз, яъни **ма ф о ъ и й л у н** бўлсаю харм вақтида солим бўлса, ахрам¹⁰⁶ дерлар. Харм қилгач, **ф о ъ и й л у н** бўлур ва анинг ўрнига **ма ф ъ у л у н**ни қўярлар. Агар харм вақтида жузв мақбуз бўлса, аштар¹⁰⁷ дерлар. Чунончи, **ма ф о ъ и й л у н** қабз қилинса, **ма ф о ъ и л у н** бўлур, ани харм қилсалар, **ф о ъ и л у н** бўлур. Агар харм вақтида жузв макфуф бўлса, ани ахраб¹⁰⁸ дерлар. Чунончи **ма ф о ъ и й л у н**ни¹⁰⁹ кафф қилиб, **ма ф о ъ и й л у** қилинса, харм қилгач, **ф о ъ и й л у** бўлур, анинг ўрнига **ма ф ъ у в л у н**и қўярлар. Хуросон

пешволаридин бири бўлмиш Хожа Имом Ҳасан Қаттон ахраму ахрабга икки шажара ясаптур ва барча рубойи вазнларин анга киритиптур. Бу мушажжар санъатида ёзиб чизиб берилгусидур, иншоа-л-лоҳ таоло.

«Меъёру-л-ашъор»да дейилиптурким, харм ё ф а ъ у в л у н д а келуру рукни а с л а м дерлар, ё м а ф о ъ и й л у н д а келуру рукни а х р а м дерлар, ё м а ф о ъ и л а т у н д а келуру рукни а ъ с а б дерлар ва бу уч ердин ўзгасида келмас. Бу ўзгаришлар кўпрак байт бошида, айниқса қасида бошида юз берур. Иккинчи мисра бошида оз воқиф бўлур.

Х а з м эрса, араб ашъори зиҳофларидиндур ва ул байт бошида маъно эътибори била лозиму айтилиш жиҳаттин лозим бўлмаган бир нимани орттирмоқтин ибораттур. Ул вазнда ортиқча бўлуб, байт ўқулуб тақтиъ қилинганда вазн тўғри чиқмоғи учун ани эътиборга олмоқ керактур. Ул ортиқча нима аксар боғловчи «ва», сўроқ юкламаси «ҳал»¹¹⁰ сингари бир ёки икки ҳарфлиғ кўмакчилардин иборат бўлур.

«Мифтоҳ» соҳиби дептурким, мен мундоқ орттирмаларни маъзур тутмасмен, агар тақтиъдин батамом ортиқча бўлуб, ҳеч бир жузви вазнга кирмаса. Баъзан бу орттирмалар иккинчи мисра бошида келур ва бу менинг наздимда мақбул эмастур.

Шамс-и Қайс дептурким, хармни қадимғи араб шоирлари ишлатиптурлар ва баъзи илк ажам шоирлари ҳам аларга тақлид қилиптурлар. Аммо ҳозирғи арабу ажам шоирлари бунини ишлатмасликлари керактур, чунки андин шеър завқиға халал етқай ва табъ андин нафрат этқай.

Аммо ҳақиқат улдурким, Тус муҳаққиқи¹¹¹ дептур:

Бу ўзгаришларнинг рукну жузвларга ҳеч алоқаси йўқтур, яхшиси улдурким, аларни жузв эмас, байт хоссаси деб ҳисоблағайлар.

Ажам ижод этган зиҳофларнинг машҳурлари ўн бирдур:

Ж а д ъ¹¹² — М а ф ъ у в л о т у н и н г и к к а л а сабабин тушурмак ва тони сокин қилмоқтур, л о т бўлур, анинг ўрниға ф о ъ н и қўярлар ва ани маждуъ¹¹³ дерлар.

Х а т м¹¹⁴ — м а ф о ъ и й л у н д а ҳ а з ф била қаср

жамъидур, мафоъ бўлур, анинг ўрнига фаъул ни қўярлар ва ани аҳтам дерлар.

Ҳажф¹¹⁵ — фоъилотун ни хаби қилурлар, фаъилотун бўлур, андин фосилани олиб ташларлар, тун қолур, ўрнига фаъни қўярлар ва ани мақжур дерлар.

Тахниқ¹¹⁶ — бу ўшул хармнинг ўзидур, аммо бу зиҳф араб шеърида байт бошидин ўзга ерда келмаги жоиз эмастур. Ажам шуароси ўзга жузларда жоиз этиптурлар, лекин биринчи жузуда бўлмаса, анга ўзга от қўюптурлар. Ўзгармиш жузвни муханнақ дерлар.

Салх¹¹⁷ — мунқатиъ фоълотун дин иккала сабабни тушурмак ва айни сокин қилмоқтур¹¹⁸, фоъ қолур ва ани маслуҳ дерлар. Баъзилар бу ўзгармиш масх¹¹⁹ деб, ўзгармиш жузвни мансух дептурлар.

Тамс¹²⁰ — мунқатиъ фоълотун дин икки сабабни тушириб, айни ҳам олиб ташламоқтур, фо қолур, анинг ўрнига фаъни қўярлар ва ани матмус деб атарлар.

Жабб¹²¹ — мафоъийлун нинг ҳар иккала сабабин тушурмактур, мафо қолур, анинг ўрнига фаъул ни қўярлар ва ани мажбуб дерлар.

Залал¹²² — мафоъийлун да ҳатм била хармнинг жамъидур, фоъ қолур ва ани азалл дерлар.

Наҳр¹²³ — мафъувлоту да жадъ¹²⁴ била касфнинг жамъидур, ло қолур, ўрнига фаъ қўярлар ва ани манҳур деб атарлар.

Рафъ¹²⁵ — бошида икки Сабаб-и хафиф бўлган жузудаги биринчи сабабни тушурмактур. Чунончи мустафъилун дин биринчи сабаб тушурулса, тафъилун қолур, ўрнига фоъилун ни қўярлар ва ани марфуъ дерлар.

Рабъ¹²⁶ — бу улдурким, фоъилотунни салм қилурлар, фоъил бўлур, андин сўнг хаби¹²⁷ қилурлар, фаъил бўлур ва ани марбуъ дерлар. Номлари машҳур бўлган ажамға хос зиҳфлар ушбулардур. Баъзи зиҳфлар борким, аларнинг оти йўқтур ва баъзисининг оти бордур, аммо машҳур эмастур. Агар аларни ҳам баён этмакка киришсак, сўз кўп узаюр ва асл мақсаддин узоқлашурбиз, анинг учун ушбу мазкур бўлган била чекландук.

Билмак керакким, арузийлар биринчи мисранинг

биринчи жузвин¹²⁸ садр, охирги жузвин аруз¹²⁹ дерлар. Иккинчи мисранинг биринчи жузвин ибтидо ва охирги жузвин зарб дерлар. Садр¹³⁰ била аруз ва ибтидо била зарб орасиндаги жузвларни ҳашв¹³¹ дерлар. Билмак зарур бўлган яна бир неча лақаб борким, баъзиси жузвларнингдур ва баъзиси байтларнинг.

Жузвларнинг лақаблари будур:

Саҳиҳ¹³² — «Мифтоҳ»нинг соҳиби дептурким, бу тушуруш йўли била ҳосил бўладурган иллаттин холий ва солим бўлмаслиғи жойиз бўлган жузвдур. Иллат анинг¹³³ наздида андоғ ўзгариштурким, байтни ўшул асосда тузгайлар ва ўзга мисралар ёки байтларда ҳам ул лозим бўлғай. Агар ўзгариш мундоғ бўлмаса, ани зиҳоф дерлар¹³⁴. Шамс-и Қайс дептурким, зарбга алоқадор бўлган қаср, жабб, залал ва ҳоказо зиҳофлардин холий бўлган зарб саҳиҳдур.

«Меъёр»да аруз ва зарб, агар солим бўлса, яъни ўзгаришлардин холий бўлса, саҳиҳ дерлар, агар нуқсондин холий бўлмаса, мунтақас¹³⁸ дерлар дейилиптур.

Солим¹³⁶ — «Мифтоҳ» соҳиби бу харм ва хазмдин ўзга зиҳофдин, андин холий бўлмаслиғи жойиз бўлганда, холий бўлган жузв дептур.

Шамс-и Қайс бу хабн, кафф ва тайй янглиғ ҳашвга тааллуқлуғ зиҳофлардин холий жузв дептур.

Мавфур¹³⁷ — бу харм жойиз бўлуб харм қилинмаган жузвдур ва хазм жойиз бўлуб, хазм этилмаган жузвдур. «Мифтоҳ» соҳиби буни маажзу¹³⁸ деб атаптур.

Муарро¹³⁹ — «Мифтоҳ» соҳиби орттириш йўли била ҳосил қилинғучи иллаттин, андин холий бўлмаслиғи жойиз бўлганда холий бўлган жузв дептур.

Шамс-и Қайс муарро аслига исбоғ, изолат, тарфил кибиларнинг ҳеч бири орттирилмаган зарб дептур.

Барий¹⁴⁰ — улдурким, муоқабадин холий бўлғай, яъни икки [бир хил] ҳарф кетма-кет келмагига қарамай. ҳеч бирин тушурмаслар.

Муоқаб¹⁴¹ — улдурким, икки ҳарфин, гарчи ҳар иккисин бирга қолдирмоқ жойиз бўлса ҳам, бирга тушурмак жойиз бўлмағай. Агар ҳар иккисин тушурмак жойиз бўлмасаю ҳар иккисин бирга қолдирмоқ ҳам жойиз бўлмаса¹⁴², «муоқаб»¹⁴³ дерлар¹⁴⁴.

Байт лақаблари

Томм¹⁴⁵ — мисраи дойирага¹⁴⁶ тенг ва дойирадаги кўрунушда ишлатилатурган байттур.¹⁴⁷ Шамс-и Қайс, ҳашвга алоқадор баъзи зиҳофлар арузга ўткан бўлса ҳам, садрнинг жузви дойирадаги аслидек бўлган байт том, дептур.

Вофий¹⁴⁸ — андоғ байттурким, ҳар мисраидаги жузвлар сон жиҳатидин дойирадаги жузвларга тенг келмай, хоҳ дойирадаги кўрунушда ишлатилсун ва хоҳ ўзгарган бўлсун.

Мажзу — андоғ байттурким, ҳар мисранинг бир жузви дойирадагидин кам бўлғай. Масалан, дойирада баҳр секиз¹⁴⁹ жузвлуг бўлса, ани олтиталиғ қилсалар мажзу бўлур.

Маштур — андоғ байттурким, шатр¹⁵⁰ қилинғай, яъни асл (вазн)даги руқнлар ярмига камайтирилғай. «Мифтоҳ»да, бу мусаддасотда, яъни дойирадаги аслида олти жузвлиғ бўлган баҳрларда бўлур дейилиптур. Мунунг сабаби улдурким, араб фусаҳоси мусамманни мураббаъ қилмайдулар.¹⁵¹ Аммо ажам шуароси ани мураббаъ қилмоқни жоиз этканлари учун алар қошида [маштур] мусамманда жорийдур. Анинг учун Шамс-и Қайс ажам дойирасинда асли мусамман ҳазажнинг мураббаъин мисол тарзида келтириптур.

Манҳук¹⁵² — андоқ байттурким асл [дойирадаги] руқнларнинг олтидин бирин тўрт бор камайтургайлар. Чунончи дойирадаги асли олти жузвлиғ баҳрнинг икки жузвинда байт бино қилғайлар.¹⁵³ Бу арабқа хосдур ва форс ашъоринда бўлмағай.

БАҲР ҲАЗАЖНИНГ БАЪНИ

Араб шеъри вазнларининг туркумлари¹⁵⁴ Халил ибн Аҳмад наздида ўн бешдур: 1) тавил, 2) мадид, 3) басит, 4) вофир, 5) комил, 6) ҳазаж, 7) ражаз, 8) рамал, 9) сариъ, 10) мунсарих,¹⁵⁵ 11) хафиф, 12) музориъ, 13) муқтазаб, 14) мужтасс, 15) мутаққориб, 16) Ахфаш-и-наҳвий¹⁵⁶ даги бир баҳр қўшуптур ва ани муҳдас деб атаптур. Баъзилар ани мутадорик дептурлар ва ул бу ном била машҳурдур. Баъзилар ракзу-л-хайл¹⁵⁷ деб ном қўюптурлар.¹⁵⁸

Халил ўн беш баҳрнинг ҳаммасин беш дойирага

киритиптур. Бир неча баҳрни бир дойирага ўрнатурда ва аларни олдинма-кетин берурда нозук муносабатларин назарга олиптурким, бу китобда аларни зикр этмак муносиб эмастур.

«Меъёр»да форс ашъоридаги вазнлар туркуми ўнта дейилиптур: 1) ҳазаж, 2) ражаз, 3) рамал, 4) сариъ, 5) қариб, 6) мунсариҳ, 7) хафиф, 8) музориъ, 9) мужтасс, 10) мутақориб.

Агар вазнлардин дағи ўзга неким топилса, мазкур туркумларнинг тармоқ ва ўзгармаларидин ибораттур. Арабқа хос вазнларда татаббуъ ва тақлид йўли била айтилган баъзи форс ашъори бу гуруҳдаги туркумларга оид эмастур.

Шамс-и Қайс «Муъжам» китобинда дептурким, ул ўн беш баҳрнинг беши ажам шеъри учун лазиз эмастур ва ул тавил, мадид, басит, вофир ва комил дур. Ажам ашъорининг баҳрларин ул ўн тўрт қилиптур. Уни «Меъёр»да нақл этилганидур ва қолган тўрти будур: 1) қари,¹⁵⁹ 2) гариб, буни жадид¹⁶⁰ ҳам дерлар, 3) мушокил¹⁶¹, 4) мутадорик. Аларнинг ҳаммасин тўрт дойирага киритиптур. Демак баҳрларнинг жамъи ўн тўққуздур. Беши арабқа хос ва алар зикр этилди. Учи ажамга хос ва алар гариб, қариб ва мушокилдур. Ўн бири ҳарикки тоифа учун муштарактур ва алар қолган баҳрлардур.

Бу фанда биринчилик арабда бўлгани учун аввал дойира баҳрларин алар услубича зикр этилур:

Тавил — бу баҳрнинг асли мусаммандур,¹⁶² жузвлари тўрт бор фаъувлун мафоъийлундур.

Мадид — мунунг асли ҳам мусаммандур, жузвлари тўрт бор фоъилотун фоъилундур.

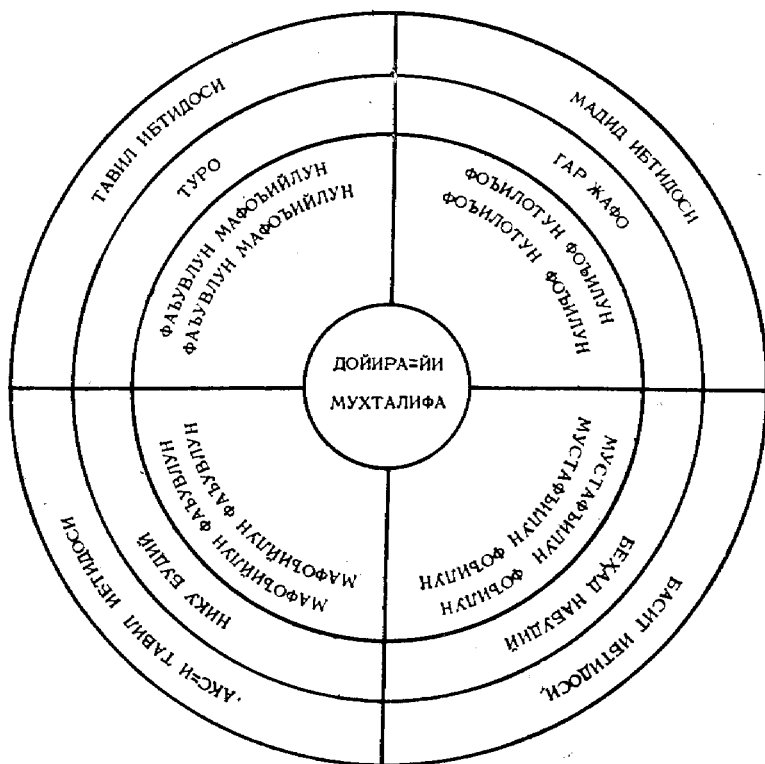
Басит — мунунг асли мусаммандур, жузвлари тўрт бор мустафъилун фоъилундур.

Бу уч баҳр бир дойирага қўюлуптур ва ул дойирайи мухталифа деб аталиптур, бу баҳрларнинг жузвларида ихтилоф борлиғи учун. Чунки бу баҳрларнинг ҳар бирида жузвларнинг баъзиси беш ҳарфлиғ ва баъзиси етти ҳарфлиғдур.

Бу фаннинг бир тойифаси бу дойирага яна бир баҳрни қўшуптурлар ва ани мақлуб-и¹⁶³ тавил ва акс-и тавил деб ҳам атаптурлар. Анинг жузвлари тўрт бор мафоъийлун фаъувлун дур. Аммо бу

вазнда арабча шеър топмаптурлар. Баҳромий бу вазндағи форсча шеърни озгина топибмен дептур.

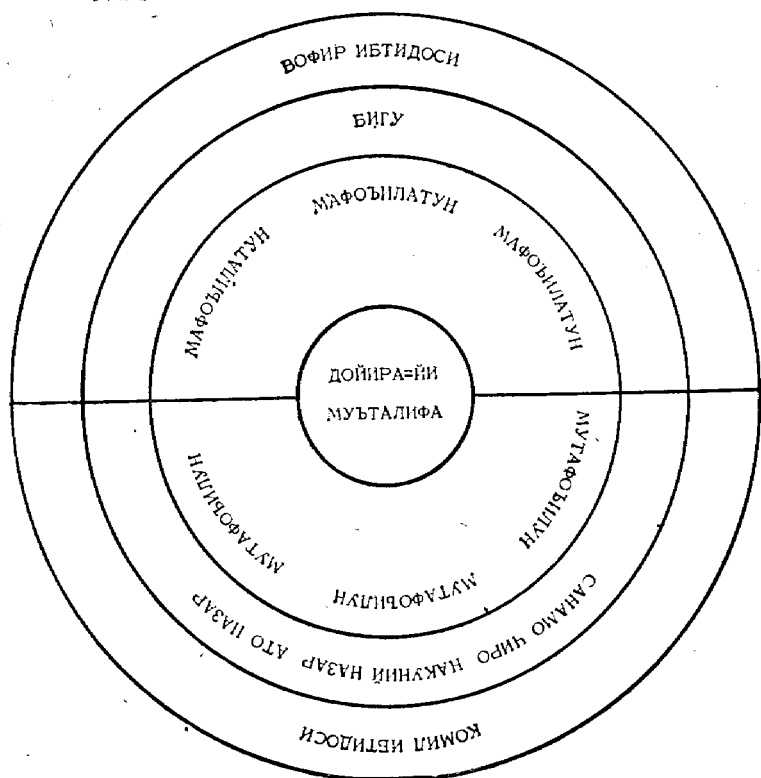
Арузийларнинг одати улдурким, ҳар дойираға бир мисра қўйгайлар ва анинг боши била охирин ўзгартириб ул дойираға киритилган баҳрларға мос келтургайлар¹⁶⁴. Дойира-йи мухталифа деб аталган биринчи дойира¹⁶⁵ будур:



Вофир — Анинг асли мусаддасдур, жузвлари олти қатла мағоъилатун дур.

Комил — Мунунг асли ҳам мусаддасдур, жузвлари олти бор мутағоъилундур. Бу икки баҳрни бир дойираға киритиштурлар ва ани дойира-йи муъталифа деб атаптурлар, чунки бу икки баҳрнинг ағоъили муъталиф, яъни мутаҳаррику сокинлари тенг

етти ҳарфлиғдур. Бу иккинчи дойирадур* ва анинг кўри-
ниши будур:¹⁶⁶



Баъзи сўнгги ажам шоирлари комил баҳрин мусам-
ман қилиптурлар ва анда шеър айтиптурлар, хушоян-
да бўлуптур. Чунончи Хожа Салмон дептур. Байт:

Ба санавбар-и қад-и дилкашаш агар, эй сабо, гузаре куний,
Ба ҳаво-йи жон-и хазин-и ман дил-и хастаро хабаре куний¹⁶⁷

Баъзилар вофирни ҳам мусамман қилиптурлар, ул
ҳам латиф бўлуптур. Чунончи, байт:

Шакар даҳано, суман бадано, дилам ба ано чиро шиканий,
Зи рўй-и сафо ба аҳл-и вафо ту тарк-и жафо чиро накуни?¹⁶⁸

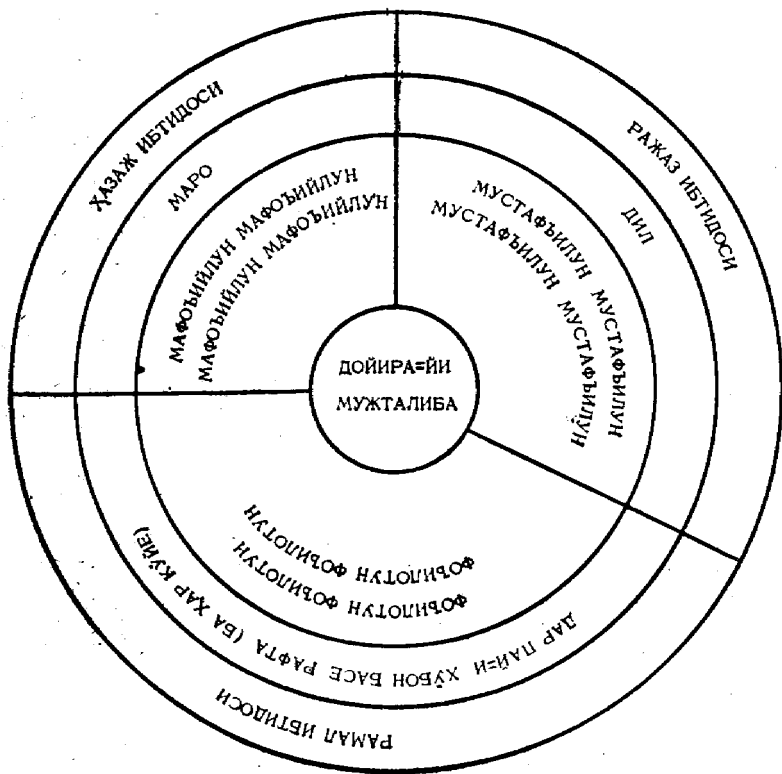
* Доирадаги сатр «Бигў саномо чиро накуний назар ба ато
назар» деб ўқилсин (А. Р.)

Ҳ а з а ж — анинг асли арабда мусаддастур, жузвлари олти бор мафъийлундур. Ажамда эрса, мусаммандур ва жузвлари секиз қатла мафъийлундур.

Р а ж а з — мунунг асли дағи арабда мусаддастур, жузвлари олти бор мустафъилундур. Ажамда эрса мусаммандур.

Р а м а л — мунунг асли ҳам арабда мусаддастур, жузвлари олти қатла фъилотундур, ажамда эрса мусаммандур.

Бу уч баҳрни бир дойираға қўюптурлар ва ани дойира-йи мужталиба деб атаптурлар, чунки анинг афъили олдинги дойира баҳрларининг жузвларидин мужталиб бўлуптур, яъни чиқарилиптур. Баъзилар бу дойирани муштабиҳа деб атаптурлар, чунки анинг



жузвлари бир-бирига ўхшаштур. Бу дойирага ёзилган мисра ул шаклдаурким, қизил¹⁶⁹ била битилган сўзларни эътиборга олмаслар, арабча мусаддас бўлур, агар ҳаммасин эътиборга олуб ўқусалар, ажамча мусамман бўлур. Бу учунчи дойирадур.¹⁷⁰ Сарий — анинг асли мусаддастур ва жузвлари икки қатла мустафъилун мустафъилун мафъувлот(у) дур. Мунсариҳ — мунунг асли ҳам арабда мусаддастур, жузвлари икки бор мустафъилун мафъувлоту мустафъилун. Ажамда мусаммандур, жузвлари тўрт қатла мустафъилун мавъувлотудур. Хафиф — анинг асли ҳам мусаддастур, жузвлари икки бор фоъилотун мустафъилун фоъилотундур. Музориъ — анинг асли ҳам арабда мусаддастур, жузвлари икки бор мафоъийлун фоълотун мафоъийлун дур. Ажамда мусаммандур, жузвлари тўрт қатла мафоъийлун фоълотун дур. Муқтазаб — анинг асли ҳам арабда мусаддастур, жузвлари икки бор мафъувлоту мустафъилун мустафъилун дур. Ажамда мусаммандур, жузвлари тўрт қатла мафъувлоту мустафъилун дур.

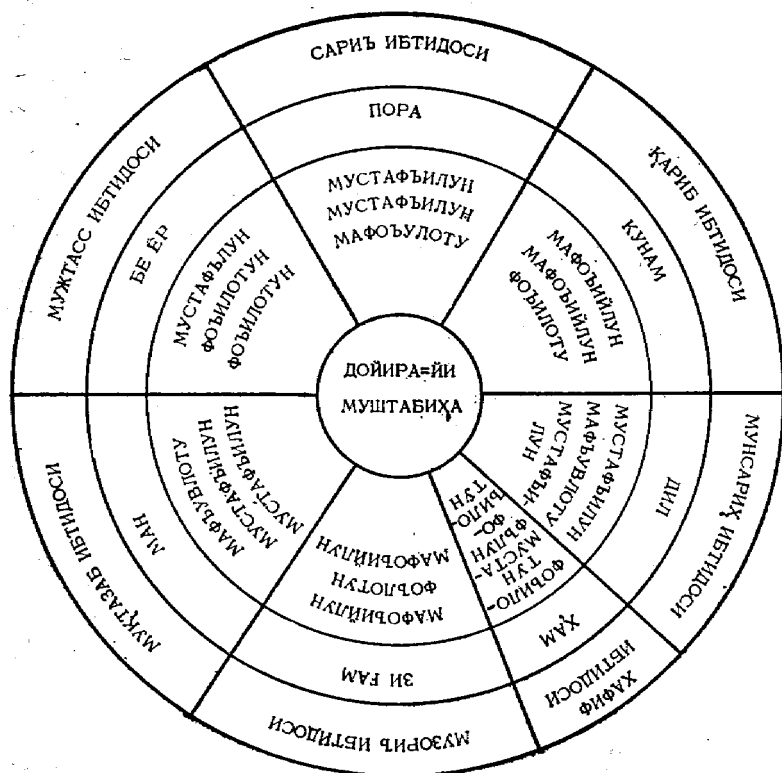
Мужтасс — мунунг асли ҳам арабда мусаддастур, жузвлари икки бор мустафъилун фоъилотун фоъилотун дур. Ажамда мусамман, жузвлари тўрт қатла мустафъилун фоъилотун дур.

Ажам шоирлари бу баҳрларни солим истемол қилмаслар. Сарий, мунсариҳ ва муқтазаб баҳрларида аларнинг ашъори матвий бўлур¹⁷¹, хафиф ва мужтасста махбун¹⁷², музориъда макфуф бўлур¹⁷³. Буларнинг мисоли ажам шоирларининг баҳрлариға ажамча тузулмиш дойиралар баён этилганда берилгай, иншоол-лоҳу таоло.

Бу олти баҳрни бир дойираға киритиптурлар ва ани «дойира-йи муштабиҳа» деб атаптурлар, чунки бу дойира баҳрларининг баъзи афоъили бир-бирига муштабиҳ, яъни рукнларнинг вазну таркибидағи фарқда бир-бирига ўхшаштур. Баъзи араб фусаҳоси бу дойирани мужталиба деб атаптурлар, учунчи дойирада зикр этилдиги сабаб била.

Баъзи ажам шоирлари бу дойирадин дағи ўзга бир баҳр чиқариптурлар, жузвлари икки қатла мафоъийлун мафоъийлун фоълотундур, ани

қариб деб атаптурлар ва макфуф истеъмол қилурлар.
 Бу тўртунчи доирадур ва анинг суврати будур¹⁷⁴:



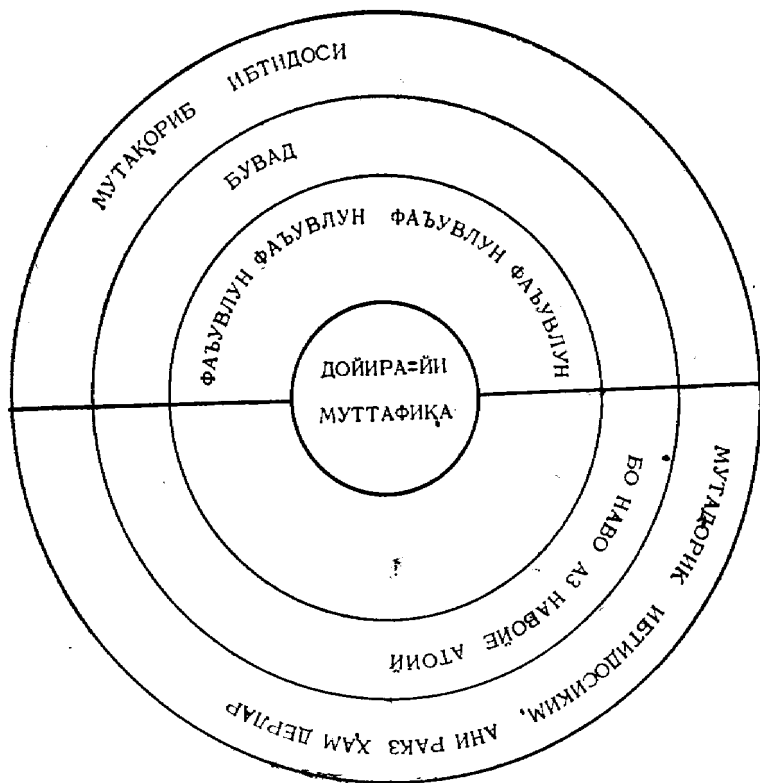
Мутақориб — анинг асли мусаммандур, ажзолари секиз бор фаъулун дур. Бу баҳрнинг ёлғиз ўзини бир дойирага қўюптурлар, «Мифтоҳ» соҳиби ани «дойира-йи мунфарида»¹⁷⁵ деб аталур дептур. **Меъёр** соҳиби ва Шамс-и Қайс дептурларким, ани «доира-йи муттафиқа» дерлар, машҳури ҳам будур. Анинг учун «муттафиқа» дептурларким, анинг жузвлари таркибу тартибда муттафиқ, яъни тенгдур.

Шамс-и Қайс дептурким, баъзи сўнггилар бу дойирадин бир баҳр чиқаринтурлар, анинг жузвлари секиз қатла **фоъилун** дур ва ани мутадорик дептурлар. Халилдин сўруптурларким, нега **фаъулуннинг** сабабин ватадидин олдин қўюб секиз бор **фоъилунлуғ** бир

баҳр чиқармаптурлар? Жавоб бериптурким, чунки иб- тидо интиҳодин кучлуграк бўлмоғи керактур. Бу дойи- ранинг рукнлари фақат ватаду сабабдин иборат бўл- гани учун ибтидосин заиф қилмоқтин ва мутақориб тартибининг аксича якка сабабни якка ватад олдиға қўюб бир баҳр чиқармоқтин тийиниптурлар.

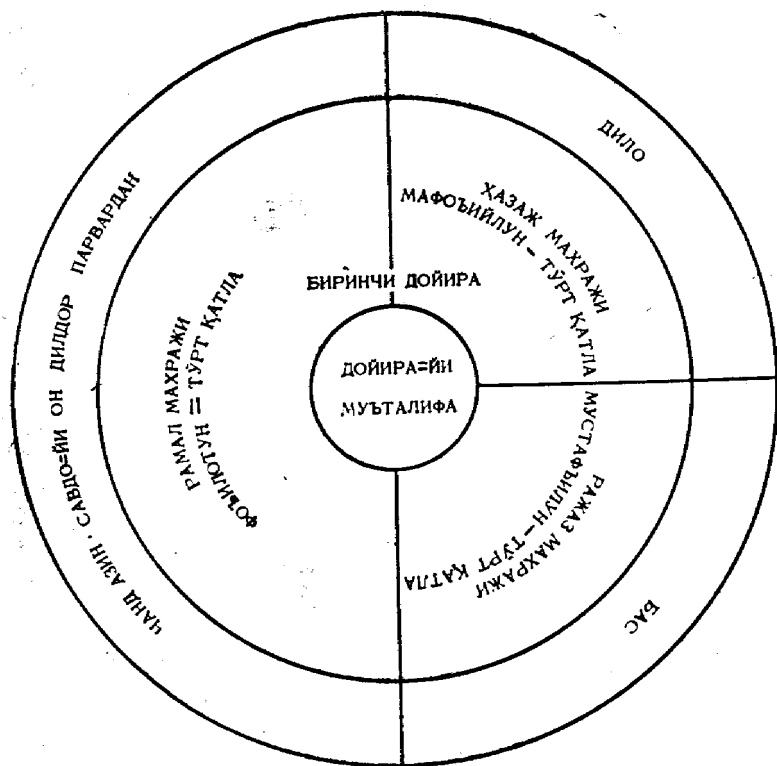
Кўрунуб туруптурким, бу жавоб нуқсондин холий эмастур. «Меъёр»да бу баҳр ишлатилмас дейилиптур. Халил ани ғариб, раказ ва муштаққ деб атаптур. Ха- лилдин сўнг бу баҳрда озгина араб шеърин топип- турлар.

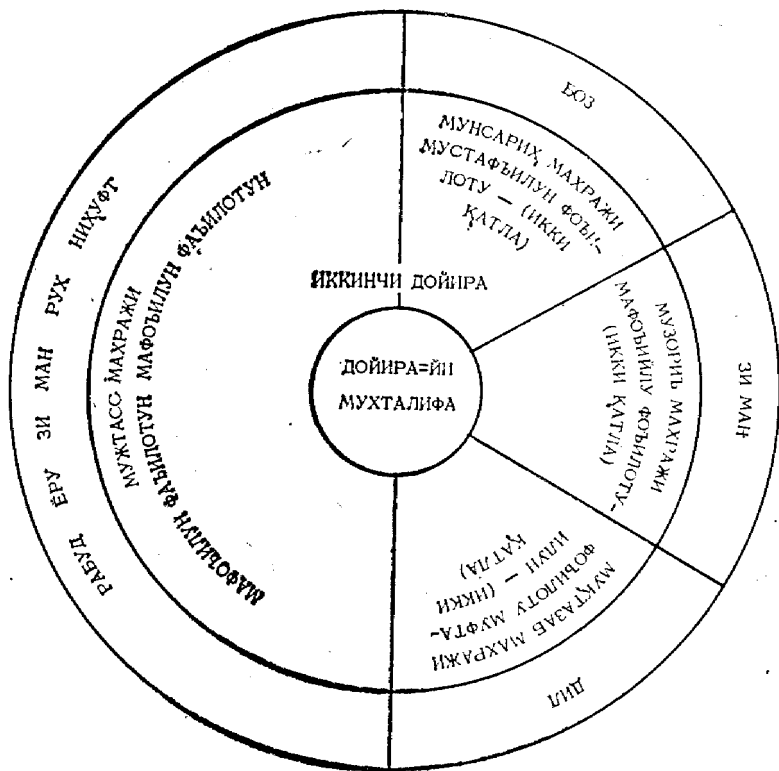
Форсийлар бир неча байтни зўр била айтиптурлар. Бу бешинчи дойирадур* ва анинг суврати будур:¹⁷⁶

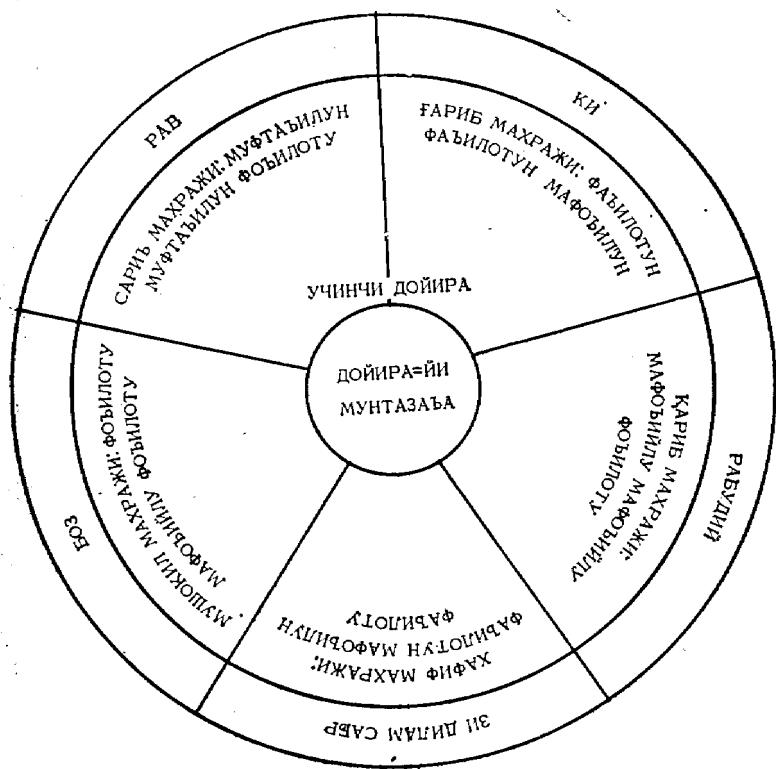


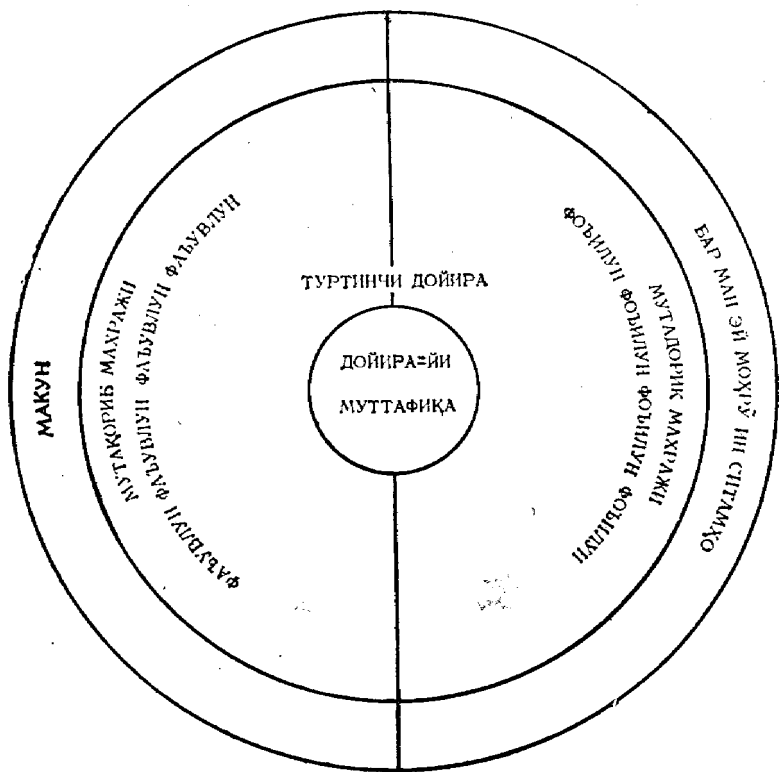
*Дойранинг ўрта чизгидан пастда фоъилунни тўрт марта такрорланг (А. Р.)

Аммо аҷам ашъорининг баҳрларин Шамс-и Қайс
 тўрт дойирага дарж этиптур. Анинг келтирган дойи-
 ралари айнан нақл этилур.¹⁷⁷ Аларнинг суврати бу-
 дур:









Бу баҳрлар аслининг жузвлари ажамда ¹⁷⁸ ва буларнинг истеъмол этилиш йўли ғариб (ани жаидид ҳам дерлар), қариб ва мушокил томонга йўналиштур.

Ғарибнинг аслий жузвлари икки қатла **ф о ь и л о т у н ф о ь и л о т у н м у с т а ф ʼ ш л у н д у р** ва ани махбун¹⁷⁹ истеъмол қилурлар.

Қарибнинг¹⁸⁰ [аслий] жузвлари икки қатла **м а ф о ь и й л у н м а ф о ь и й л у н ф о ь и л о т у н д у р**, ани макфуф¹⁸¹ истеъмол қилурлар.

Мушокилнинг [аслий] жузвлари **ф о ь и л о т у н м а ф о ь и й л у н м а ф о ь и й л у н д у р**, ани дағи макфуф истеъмол қилурлар.

Арабу ажам баҳрларининг асллари ва зиҳофларининг отлари равшан бўлғач, эмди санъату бадиялар баён этилажак китоб мақсадин бошламоқ керакким, мазкур баҳрларнинг тармоғу турларин баён этмак ва аларнинг таъға мувофиғу номувофиғин зикр айламак аруз илмининг вазифасидур. Мунда мазкур бўлғани ихтиёжға яраша бўлди. Бу банданинг бир тилаги борким, ул фанни бу китобдин сўнг, иншоа-л-лоҳу таоло, оққа кўчирилажак «**Такмилу-с-синоъа**» китобида муфассал баён айлағай. Тавфиқ оллоҳдин.

Ул дойираларким, Хожа Салмон қасида-йи маснуъда баҳрлар зуҳуриға келтириштур, бу рисолада мудаввар санъатида берилгусидур, иншоа-л-лоҳу таоло.

IV

ТАМҲИД¹

Санъатингга тенгри ҳусн ато қилсун², билгилким, арабнинг фасоҳату балоғат аҳли нутқ гўзалликларин икки навъ деб билиптурлар. Биринчи навъи зотий гўзалликлардурким, дилбарларнинг табиий ҳусни янглиғдур ва иккинчи навъи оризий гўзалликлардурким, алардағи кўрсатма безаклар сингаридур. Биринчи навъининг баёнини «балоғат илми» дерлар ва баҳсларининг кўплиғи сабабидин ани икки илм қилиптурлар. Бири маъоний³ илми ва иккинчиси баён илмидур.

Иккинчи навъин балоғатқа тобиъ дерлар ва баҳсларининг балоғат илмига нисбатан озлиғи сабабидин ани бир илм қилиптурлар. Ул бадиъ илмидур.

Ажам шуароси ташбиҳ, истиора, киноя янглиғ энг машҳур ва кўп учрайтурған зотий гўзалликларни оризий гўзалликлар била қўшуптурлар ва аларнинг мажмуъин санойй⁴ дерлар. Қисқаси, нутқ гўзалликлари уч қисм била чекланур ул жиҳаттинким, ҳар гўзаллик ё фақат лафз⁵ гўзаллигидур, ё фақат маъно гўзаллигидур ёхуд лафзу маъно йигиндисининг гўзаллигидур. Бинобарин бу рисола уч санъат⁶ ила адо этилди.

V

БИРИНЧИ САНЪАТ

ЛАФЗИЙ ГЎЗАЛЛИКЛАР, УШУЛ ҲУКМДАҒИ ВА ХАТ¹
СУВРАТИГА ТААЛЛУҚЛУГ ГЎЗАЛЛИКЛАР БАЕНИДА

Билгилки, лафзий гўзалликларнинг асоси² улдурким, алфозни³ маънога тобиъ қилгайлар, умуман борча гўзалликларнинг асоси улдурким, нутқ ул тарзда адо этилгайким, маънони англашга, анинг латофати, таркиби ва соғламлиғига ҳеч бир халал етмагай. Асос ул эмаским алфозга ҳусну зийнат бермакка сайъ қилгайлару маънога халал етур ҳолдин кўз юмгайлар ёхуд аксинча холис маъно баён этиб, ҳусн-и адо тариқиға йўламагайлар.

Лафзий гўзаллик кўпу сон-саноқсиздур. Аммо бу рисолада кўпинча бу фан устодлари эътибор берганлари билан чекланилди. Мисра:

Чунки устоддин юксакрак дўкон солиб бўлмас.

Жамиъ ажам шуаросининг тариқи улдурким, саноийъ айтқанда ва аларни баён этканда тарсиъни илк бергайлар, ул жиҳаттинким, бу етук санъат матлаъдин⁴ ўзгасида адо топмагай. Гарчи баъзи арабийят арбоби ани сажъ турларидин ҳисоблаптурлар ва баъзи кўп муътабар турларининг, яъни тажнисли тарсиънинг баёнин тажнис баёнида келтириптурлар, бу рисола форс тилида ёзилгани учун жамиъ ажам шуароси тариқинча ани тарсиъ била ибтидо этилди.

Т а р с и ъ — аксар араб фусаҳосининг қавлиға кўра андин ибораттурким, икки бўлак каломнинг, хоҳ назм бўлсун, хоҳ наср, ҳар бўлагидаги ҳар бир лафз иккинчи бўлагидаги анга муқобил лафз била вазнда⁵ тенг бўлгай ва охирғи ҳарфта мувофиқ⁶ ёки яқин⁷ бўлгай. Баъзилар яқинлиқни ҳам шарт қилмаптурлар⁸. Аммо ажам шуароси наздида лафзларнинг охирғи ҳарфта мувофиқ келмаги шарттур. Охирғи

ҳарфтин мурод равий⁹ ва анинг насрдағи ўхшашларидур¹⁰.

Мисол (байт):

Зи рўяш мунафаъил гулҳо, фитода бўстон дарҳам,
Ба кўяш мутасил дилҳо кушода, дўстон ҳуррам¹¹.

Бу санъатнинг беназиру дилпазир абётидин хазрат-и худовандгорнинг¹² бу байтидур:

Чунон вазид зик¹³ бўстон насим-и фасл-и баҳор,
Казон расид ба ёрон шамим-и васл-и нигор¹⁴.

Агар лафзлар ҳаракату сукунда¹⁵ ҳам мувофиқ бўлса, ғоят-и латофатта бўлур. Чунончи (байт):

Ба жафо-йи рақиб додам тан,
Ба вафо-йи ҳабиб шодам ман¹⁶.

Билмак керакким, кўмакчиларнинг такроридин, хоҳ назмда, хоҳ насрда, ҳеч хавф йўқтур.¹⁷ Назмда радиф¹⁸ учун бўлган такрорнинг ҳам хавфи йўқтур, чунончи Рудакий дептур (байт):

Кас фиристод ба сатр андар айём маро
Ки, макун ёд ба шеър андар бисёр маро.¹⁹

Буни бу фан арбоби тарсиъ қабилидин деб билиптурлар.

Агар қофия туфайли вазнда ихтилоф бўлса ҳам, зарари йўқтур, чунончи Рашид-и Ватвот, ғалайҳи-р-раҳманинг ушбу қасидасидағи янглиғ:

Эй, мунаввар ба ту нужум-и жалол
Вей, муқаррар ба ту русум-и камол.

Бўстоне-ст садр-и ту зи наъим,
В-осмонест қадр-и ту зик жалол.*

Ҳазрат-и ту муъаввил-и давлатаст,
Ҳазрат-и ту муқаббил-и иқбол.²⁰

«Ҳадоийқу-с-сиҳр»да²¹ дейилиптурким, бу қасида

кўп узун ва боштин охиригача мурассаъ²² дур, менинг фикримча мендин бурун арабу ажамда тўлиқ мурассаъ қасидани бирав айтмагандур.

Баъзилар кўмакчилардаги ихтилофни ҳам жойиз билиптурлар.

Бу санъатга Салмоннинг қасида-йи маснуъидаги мисоли ушбу ҳазаж-и мусамман-и солим баҳридаги²³ байттур (назм):

Сафо-йи сафват-и рўят сифот-и²⁴ гулистон дорад,
Ҳаво-йи жаннат-и кўят ҳаёт-и жовидон дорад.²⁵

Араб фусаҳосидин бир жамоъати тарсиъни алоҳида санъат деб билмасдин ани сажъ турларидин бири деб ҳисоблантурлар ва мазкур бўлганидек, каломдаги ҳар икки бўлакнинг ҳамма алфози вазнда охириги ҳарфта мувофиқ келмагин шарт қилиб қўймаптурлар, балки ҳар икки бўлак охиридаги охириги лафз вазну охириги ҳарфта мувофиқ бўлса ҳамда ҳар икки бўлакнинг қолган лафзларининг аксари мувофиқ бўлса, бу ҳам ул жамоъат қошинда тарсиъ қабилидидур. Бу жамоат икки тойифадурлар. Бир тойифаси тарсиъни насрға хос деб билиптурлар ва иккинчи тойифаси назму насрға жорий қилиптурлар. Бу санъатқа «тарсиъ» деб ном берурда ани шода тарсиидин олиптурлар. Ул андоғдурким, шоданинг бир ёнидаги жавоҳир иккинчи ёнидаги жавоҳир сингаридур. Аташ важҳи зоҳирдур²⁶.

Тажниснинг тарсиъ. Билгилким, тарсиъ билан ўзга санъатлар қўшилса анинг камол-и жамолига сабаб бўлур. Санъатлар ичидин шоирлар тарсиъ билариоят қилганлари тажнисдур. Тажниснинг маъноси ва анинг турлари бундин сўнг баён этилгусидур, иншоа-л-лоҳу таоло. Бу ерда мисоллар била чекланилди (байт):

Ба майхона хушам ҳар дам ба лос,
Ба кошона кашам муҳкам балос.²⁷

Агар иккинчи мисра биринчи мисрага батамом тажнис қилинса, кўп гўзалу етук бўлур. Чунончи (байт):

Най орий, мудомам маёвар ба ман!
Наёрий мудомам, май овар ба ман!²⁸

Агар хат сувратида ҳам мувофиқ бўлишини риоя қилсалар ғоятта етук бўлур. Чунончи (байт):

Наёрий мудомам, маёвар ба ман!
Наёрий мудомам маёвар ба ман!²⁹

Яъни дойим ёр бўлмасанг, менинг қошимга келма!
Ман оғирлиғида менга шароб келтурмасанг, ани менинг учун келтурма!

Бу санъатнинг қасида-йи маснуъдағи мисоли бу байттур (ражаз-и мусамман-и солим баҳрида: мустафъилун мустафъилун мустафъилун мустафъилун):

Дар мушк гесу-йи ту, бут, чинаст ҳар то торро,
Бар рашк оҳу-йи Тубут Чинаст мар Тоторро.³⁰

Тажнис. Ани жинос³¹ ҳам дерлар. Лугатта³² бирор нарса била ўхшаш бўлмоқтур, жинос эса ҳамжинс маъносиндадур. Истилоҳта³³ — икки ёки андин ортиқ лафзнинг навъу турлари баён этилган кўринишлардин³⁴ бирида бир-бирига ўхшамоғидин ибораттур.

Ул икки навъдур: лафзий тажнис ва ғайр-и лафзий тажнис. Гарчи, баъзи ҳолларда булар қўшилса ҳам, тубанда маълум бўлурким, ўрни била бир-бириндин айрилиб турурлар.

Лафзий тажнис лафзларнинг ўхшашлиғидин ибораттур. Сон, тур ва шакл жиҳаттин ҳамма ҳарфларда ёки аксарида, аларнинг тартиби мувофиқ бўлмоғи шарти била, кўпчилик фикрига кўра; аммо баъзи фикрга кўра бу ҳам шарт эмастур. Тафсилоти ўз бўлимида зикр этилгусидур. Акс тажнисни чиқармақ учун ҳам эслатма бордурким, ул [тажниснинг тубандағи] беш туридин сўнг мазкур бўлгусидур.

Анинг муътабар турлари «Мифтоҳ» соҳиби, фоза би-н-нажоҳ³⁵, айтқандек бешдур.

Аввалгиси тажнис-и томм дур,³⁶ ани таж-

ни с-и тасриҳ³⁷ ҳам дерлар ва ул турли маънолиғ лафзларнинг талаффуз жиҳатидин тўлиқ мувофиқлиғидин ибораттур. Тўлиқ мувофиқлиқтин мурод улдурким, ҳарфларнинг сони, аларнинг туру тартибу шакли, ҳаракоту сукуноти³⁸, ташдиду тахфифи³⁹ ва мадду қасри⁴⁰ баробар бўлғай андоғким (байт):

Худоё маро ошно кун ба хеш,
Зи бегонаам во раҳону зи хеш.⁴¹

ва андоғким (байт):

Арақ зад зи об-и майаш бар-гул об⁴²,
Чу дид он арақ, мунфаъил шуд гулоб.⁴³

Гарчи биринчи мисрадағи **об** сўзи ёзувда мамдуд бўлса ҳам, лекин талаффузда мақсурдур⁴⁴, талаффуз эрса, муътабардур.

Рашид-и Ватвот тажнис-и томмда алфознинг ёзувда ҳам бир-биридек бўлмоғин ва аларда таркиб⁴⁵ бўлмамоғин эътибор қилиптур. Мунга асосан охирғи байт тажнис-и томм қабилидин эмастур.

Бу санъатнинг қасида-йи маснуъдағи мисоли **ра-мал-и мусамман-и солим⁴⁶** баҳридағи ушбу байттур:

Мушк-и бе оҳут⁴⁷ то бар гул зи сунбул сохт чин,
Хирман-и мушк туро шуд, оҳу-йи Чин хўшачин.⁴⁸

Баъзи араб фусаҳоси бир сўз туркумиға оид бўлган икки шаклдошдин, яъни икки исм ёки икки феъл ё икки кўмакчидин иборат тажнис-и томмни икки шаклдошнинг мумосалати⁴⁹ ва аларнинг туркумдошлиғи жиҳатидин тажнис-и мумосил⁵⁰ деб атаптурлар. Бир туркумға оид бўлмаган, яъни исму феъл, исму кўмакчи, феълу кўмакчидин иборат икки шаклдоштин иборат тажнис-и томмни, икки туркумдағи сўзлардин истифо⁵¹ этилгани учун, тажнис-и муставфий⁵² дерлар. Баъзилар бутунлай тажнис-и томмни тажнис-и муставфий дерлар ва баъзилар ани тибоқ дерлар. Истилохта сўз йўқ.

Тажнис-и ноқис. Ани тажнис-и мухталиф ва тажнис-и муҳарраф ҳам дерлар. Ул лафзларнинг ҳарфлар сони, тури ва тартибида мувофиқ бўлуб,

ҳаракоту сукунот, ташдиду таҳфиф, мадду қасрдин
ҳосил бўладиган шаклда⁵³ турлича бўлмоғидин иборат-
раттур, андоғким (байт):

Эйки, софий сохта айш-и маро аз дурд-и дард,
Дур бод аз гирд-и ту осиб-и давр-и тезгард.⁵⁴

Ва андоғким (байт):

Ҳануз аз лабаш бўй-и шир омадий,
Ки шер аз наҳибаш ҳаросан шудий.⁵⁵

Бу байтта ихтилоф бир ҳаракатта бўлуб, маъруф
ва мажҳуллуқтадур ва ул шир (шер)нинг касраси-
дур⁵⁶.

Ва андоғким (байт):

Шуд аз хорхор-и ғам-и ишқ-и ту
Ҳама халқро жома-йи жон халақ.⁵⁷

Ва андоғким (байт):

Лаин бакайту мина-л-ҳамм ло таъиб ва-ълам
Ки, сўхт з-оташ-и ҳажраш маро дилу жон ҳам.⁵⁸

Ва андоғким (байт):

Баҳр-и гул-и рўй-и ту кашам жавру нанолам,
Сад гуна алам гар расадам банда-йи онам.⁵⁹

Билгилким, ташдиду таҳфифдаги ва мадду қаср-
даги ихтилофни шаклдаги ихтилоф деб билганда,
аларнинг ёзувдаги сувратин назарда тутуптурлар,
йўқса алардаги ихтилоф ҳарф сонидадур⁶⁰.

Мазкур санъатнинг қасида-йи маснуъдаги мисоли
мунсарих-и матвий-и максуф, яъни муфтаъилун
фоъилун муфтаъилун фоъилун баҳридаги ушбу байт-
тур:

Меҳр-и жамолат маро муҳр-и вафо мениҳад,
Дард-и фироқат маро дурд-и жафо медиҳад.⁶¹

«Изоҳ» соҳиби тажнис-и ноқис била тажнис-и
муҳаррафни бир деб олмаптур. Бу айтилганни таж-

нис-и муҳарраф дептур ва мундин сўнг баён этила-
жак тажнис-и зойидни тажнис-и ноқис дептур.

Тажнис-и музаййал. Ани тажнис-и зойи-
лий ҳам дерлар. Ул андин ибораттурким, ҳарфлари
сон жиҳатидин турлича лафзлар, аларнинг бирида
ортиқча бўлган ҳарфтин ўзга, ҳар иккисида мавжуд
ҳарфларнинг турида бир-бирига мувофиқ бўлғай.
Аларнинг ул алфоздаги тартибу шакли андоғ бўл-
ғайким, агар ҳарфларнинг сониди ихтилоф бўлмаса,
алар орасинда тажнис-и томм ҳосил бўлғай. Бу ихти-
лоф, аксар фусаҳо наздида, икки шаклдошнинг би-
рининг ё бошида, ё ўртасида, ёки охирида бир ҳарф
ортиқлиғидадур. Биринчи тури андоқким (байт):

Манам аз жавр-и фалак гашта чунин зору низор,
Шуда девонаву шайдо аз ғам-и ёру диёр.⁶²

Иккинчи тури андоқким (байт):

Ё раб, набуд аввал агар хўб кор-и ман,
Охир пураст зи ашк-и надомат канор-и ман.⁶³

Учинчи тури андоқким (байт):

Ваъда-йи бода кардаий, зинҳор,
Вақт-и гул мерасад биёву биёр!⁶⁴

«Ҳадаиқу-с-сиҳр»да фақат учунчи турдаги таж-
нисни тажнис-и музаййал ва тажнис-и зойид деб
олиниптир. «Тибёну-л-баён»да тажнис-и зойид ҳар
учала турни ўз ичига олиптир ва тажнис-и музай-
йални учунчи турга махсус қилиниптир. Дағи икки
шаклдошнинг ихтилофи бир ҳарфтин ортиқ бўлмоғи
ҳам мумкин дейилиптир, андоқким (байт):

Мажуй сабру дилу дину ақлу ҳуш аз ман
Ки, тор-и зулф-и ту торож кард хона-йи тан.⁶⁵

Тажнис-и зойиднинг қасида-йи маснуъдағи мисо-
ли музориъ-и мусамман-и макфуф-и маҳзуф, яъни
мафоъийлу фоъилоту мафоъийлу фоъилун баҳрида-
ғи ушбу байттур:

Ба гул бар ниҳод боз жамолат кулоларо,
Чу савсан шудааст забон лол доларо.⁶⁶

«Изоҳ» соҳиби юқорида айтилгантек тажнис-и зойидни тажнис-и ноқис деб атаптур ва дептурким, икки шаклдошнинг бирининг охирида бир ҳарф ортиқ бўлган турин бир кичик гуруҳ тажнис-и мутарраф дер ва бир ҳарфтин кўп ортиқ бўлган турин яна бир кичик гуруҳ тажнис-и музаййал дер.

Тазйил⁶⁷ луғатта этакни узайтирмоқтур. Бу санъатни анинг энг машҳур тури, яъни ортиқча ҳарф охирида бўлган турин эътиборга олиб, «музаййал» деб атаптурлар.

Тўртинчиси тажнис-и музориъдур. Ани тажнис-и мутарраф ҳам дерлар ва ул андин ибораттурким, лафзлар ҳарфларнинг сониди, тартибиди ва шаклида мувофиқ бўллуб, бир ё⁶⁸ икки ҳарфта фарқ қилур ул шарт билаким, фарқ қилғучи ҳарфлар яқин махражли⁶⁹ бўлғай. Хулоса-йи калом ул дурким, шаклдош лафзлар ул шаклда бўлурким, агар бир ёки икки ҳарфтаги тур жиҳатидин бўлган фарқ бўлмаса, алар орасинда тажнис-и том ҳосил бўлур. Фарқ қилғучи ҳарф бир бўлганда ул шаклдош лафзларнинг⁷⁰ бошида келса ҳам бўлур, ўртасида келса ҳам жойиздур, охирида ҳам келмаги мумкиндур. Буларнинг жамъи ушбу байтнинг иккинчи мисраида берилиптур (байт):

Зухду дарवेशий к-азин, эй дил, ки дар анжом-и кор,
Ҳаст майл-и ҳусн вайл-и ҳузну ганж-и мол — мор.⁷¹

Билгилки, м билан в нинг махражи икки лаб орасидадур; с била з нинг махражи тил учи била олд тишларнинг ёнидадур; л нинг махражи тил учидин қуйироқта ва танглайнинг анинг устидаги еридадур, р нинг махражи анинг ёнида, ҳосил бўлиш ўрнига кўра анинг энг яқинидур.

Анингдек ихтилоф икки ҳарфта бўлса, мазкур уч ихтимол⁷² жорийдур ва бу ихтимолот ушбу рубойида жамъ бўлуптур:

Эй гашта баландқадр аз илму ҳасаб,
Мағрур машав, мағир худро чу асаб!

Маълум-и ту з-он-и туст, манишин маҳрум,
Аз файз бару ба ҳар тараф баҳр талаб!⁷³

Билгилким, ҳо била айнини⁷⁴ махражи бўғиз ўртасидур: син ва соднини⁷⁵ махражи тил учи била олд тишларнинг ёнидадур; ф нинг махражи остқи лаб била устки тишлар орасидадур, б нинг махражи икки лаб орасидадур.

Мавлоно Қутбуддин-и аллома* оллоҳ уни саломат саройида муқим қилсун, «Мифтоҳ» соҳибидин нақл қилиптурким, агар ихтилоф бир ҳарфта бўлса, ани тажнис-и музориъ, агар ихтилоф икки ҳарфта бўлса, ани тажнис-и мутаррад дерлар. Ул «Мифтоҳ»дағи иборани ушбу тариқа шарҳ этиптур ва мавлоно Саъдуддин Тафтазоний, ғалайҳи-р-рахмату-л-лоҳ, файёзу-л-маъоний⁷⁶ анга эргашиптур. Амир Сайид Шариф, Қуддиса сирруҳу-л-латиф⁷⁷, «Мифтоҳ»дағи иборани мундоқ шарҳ қилиптур: икки шаклдошдағи ихтилоф хоҳ бир ҳарфта, хоҳ икки ҳарфта бўлсун ани тажнис-и музориъ дерлар, тажнис-и мутарраф ҳам дерлар. «Мифтоҳ»дағи иборада бу ҳар икки турли шарҳнинг ихтилоли бордур. Амир Сайид Шариф** мутааххир⁷⁸ бўлдиғи учун кўпроқ ҳақиқатни дептурким, [мазкур] алломанин⁷⁹ нақли бирор асосга эга эмас, бинобарин [ул анга] қаршилиқ қилиптур.

«Изоҳ» соҳиби ва «Тибён» соҳиби ихтилоф икки ҳарфта бўлган икки шаклдошни тажнисқа киритмаптурлар.

Ажам шуароси тажнис-и мутарраф икки шаклдошнинг охириги бир ҳарфидин ўзга ҳамма ҳарфи бир бўлур дептурлар ва махраж яқинлигин шарт қилмаптурлар.

Тажнис-и мутаррафнинг қасида-йи маснуъдағи мисоли сарий-и матвий, муфтаъилун муфтаъилун фойлот баҳридағи ушбу байттур:

Аз таб-и ишқ-и ту танам шуд низор,
Тоб-и ғамат кард дилам тангу тор.⁸⁰

* Мавлоно Қутбуддин-и аллома ёки Аллома-йи Шерозий (1236—1311) замонасининг энциклопедист олимларидан.

** Мавлоно Саъдуддин Тафтазоний 1322 йилда туғилиб, 1381 йилда вафот этган, Амир Сайид Шариф эса 1330 йилда туғилиб, 1413 йилда вафот этган.

«Музораъат» луғатта ўхшашлиқтур. Бу тажниста фарқ қилғучи ҳарфлар махраж яқинлиги жиҳатидин бир-бирига ўхшаштур, ушбуни эътиборга олиб, ани музориъ деб атаптурлар.

Мутарраф деб луғатта ёлу думининг ранги баданининг қолган қисмининг рангига қарши бўлган отни айтурлар. Бу тажниста икки шаклдош лафзнинг ҳарфлари бир рангда бўлмагани, балки баъзиси мувофиқу баъзиси мухолоф бўлгани учун бу тажнисқа ул отқа ўхшата мутарраф деб ном қўюптурлар.

Бешинчиси тажнис-и лоҳиқ. Бу тажнис-и музориъ янглиғдур. Тафовут будурким, бунда фарқ қилғучи ҳарфларнинг махражи яқин эмастур. Бу ерда ҳам ихтилоф бир ҳарфта бўлса, ул бошта келмаги мумкин, ўртада ҳам келур, охирида келса ҳам жойиздур. Бу уч ихтимолнинг жамъи ушбу байттадур:

Ҳар киро шуд тахту бахт-и ў нигун аз давр-и даҳр,
Гў: бияфкан тиг-и тез аз кафки, ҳаст он вақт-и сабр.⁸¹

«Мифтоҳ» соҳиби дептурким, агар фарқ қилғучи ҳарфлар отибу ойибдаги янглиғ ёзув жиҳатидин мувофиқ бўлса⁸², ани тажнис-и тасҳиф дерлар.

Ихтилоф икки ҳарфта бўлса ҳам, (мазкур) уч ихтимол бордур. Уч ихтимолнинг жамъи ушбу байттадур:

Шаробасту маҳбуб ҳоким, бинўш,
Китобасту матлуб ҳосил, хамуш.⁸³

«Изоҳ» соҳиби ва «Тибён» соҳиби махражда яқин бўлмаган икки ҳарфта фарқ қилғучи икки шаклдош-ни лафзий тажнисқа киритмаптур. «Мифтоҳ»даги баён ул шаклдадурким, анда бу лафзий тажнисқа киритилган-киритилмаганин аниқ билиб бўлмас.

Аммо мавлоно Қутбуддин аллома бу турнинг лафзий тажнисқа кирурин аниқ айтиптур.

Ажам шуароси тажнис-и лоҳиқни лафзий тажниснинг алоҳида тури деб ҳисобламаптурлар, анинг кўп турин эътиборга олмай, икки шаклдошнинг фақат охирғи ҳарфида ихтилоф бўлган бир турин, айтиб ўтилгандек, тажнис-и мутарраф деб эътибор қилиптурлар. Ушбу сабабдин бу санъатқа қасида-йи маснуъда

мисол келтирилмаптур. Анинг тажнис-и лоҳиқ деб аталишига сабаб улдурким, агар икки шаклдош баъзи ҳарфларда фарқ қилса, фарқ қилгучи ҳарфлардағи махраж яқинлиғи анга (тажнисга) асосдур, агар маҳражда яқинлиқ бўлмаса, анинг тармоғидур ва жинсдошлик жиҳатидин анга лоҳиқтур⁸⁴.

Арабийят аҳлидин баъзилар тажнис-и музориъ ва тажнис-и лоҳиқни, аларнинг кўриништа тажнис ҳолидин қайтганлиғи учун, тажнис-и тасриф деб атаптурлар⁸⁵.

Тажнис-и акс. Баъзилар анга «тажнис-и қалб» деб от кўюптурлар. «**Мифтоҳ**» соҳиби, жамъи арабийят арбоби ва ажам шуароси буни тажнис тури деб ҳисобламаптурлар ва ани қалб⁸⁶ санъатиға киритиптурлар. Аммо мавлоно Қутбуддин аллома ва «**Изоҳ**» соҳиби ани тажнис турларидин деб ҳисоблаптурлар ва андин иборат деб билиптурларким, лафзлар ҳарфларнинг сони, тури ва шаклида мувофик бўлғай, аммо бу ҳарфларнинг тартибда ихтилоф бўлғай ва ул икки тариқада бўла олур. Бири улдурким, ҳамма ҳарфларнинг тартиби тескари бўлур ва иккинчиси улдурким, баъзи ҳарфлар тескари бўлур. Ҳар иккиси ушбу байтта жамъдур:

Роз-и ман-и зор напурсад дигар,
Баста магар боз ба қатлам камар⁸⁷.

Бу каминанинг фикрича, муни, гарчи баъзи жиҳатин қалбга мансуб бўлса ҳам, тажнисқа киритмак муносиб эмастур, ул сабабдинким, тажнис бобида икки шаклдошдағи ҳарфларнинг сони, тури ва шаклидағи ихтилофни эътиборға олиб, тартибдағи ихтилофни назарға олмамоқ асоссиз имтиъздур⁸⁸. Аммо истилоқ аҳли⁸⁹ била мунозара қилиб бўлмас.

Э с л а т м а. Билгилким, тажниснинг мазкур турларига баъзи аҳволу сифатлар ориз бўлғани жиҳатидин от кўюптурлар ва аларни эътиборға олиптурлар. Бу фан толибиға аларни иложсиз билмак зарурдур.

Ул жумладин бири **тажнис-и муздаваждур**. Ани тажнис-и мукаррар, тажнис-и мураддад ва тажнис-и мужаннаб хам дерлар. Ул андин ибораттурким, сажъ ёки байт охирида икки шаклдошнинг бирин ўзгаси била қўшғайлар ва ул тажнис-и том бўлмоғи мумкин, андоқким (байт):

Вақт-и гулгашт мул биёр ба ёр,
Наъра зан маст чун ҳазор ҳазор⁹⁰.

**Тажнис-и томм бўлмаслиғи ҳам мумкин, андоқким
(байт):**

То маҳ-и бадмеҳр-и ман гардид бо агёр ёр,
Гардаму гилям миён-и кўчаву бозор зор⁹¹.

«Изоҳ» соҳибининг наздида икки шаклдош байт ёки сажънинг охирида бўлмоғи лозимдур. Амир Саййид Шариф «Мифтоҳ»даги сўзларни ўшмундоқ шарҳ этиптур.

Рашид-и Ватвот келтирган мисолдин маълум бўладурким, агар икки шаклдош орасинда кичик бир фосила⁹² бўлса, раводур. Мисол будур (рубойи):

Уфтод⁹³ маро бо дил-и маккор-и ту кор,
В-афканд дарин дилам ду гулнор-и ту нор.
Ман монда хижил ба пеш-и гулзор-и ту зор,
Бо ин ҳама дар ду чашм-и хунхор-и ту хор⁹⁴.

**Шамс-и Қайс дептур: тажнис-и муздаваж улдур-
ким, шаклдош сўзлар кетма-кет келур, оралаб ҳам
келур, яъни ораларида кичик бир фосила бўлур, маз-
кур рубойидагидек ва андоқким Муиззий дептур
(рубойи):**

Эй гўйзанах, сухан зи гўят гўям,
Вей мўймиён, зи ишқ-и мўят мўям.
Гар об шавам гузар ба жўят жўям,
В-ар сарв шавам ба пеш-и рўят рўям⁹⁵.

Ва бу навъни⁹⁶ мукаррар ва мураддад дерлар.
Демак анинг⁹⁷ наздида тажнис-и муздаваж ва
тажнис-и мукаррар ва мураддад бир эмастур.

Тажнис-и мукаррарнинг қасида-йи маснуъдаги
мисоли мужтасс-и мусамман-и махбун, яъни мафъи-
лун фаъилотун мафъилун фаъилотун баҳридаги уш-
бу байттур:

Агарчи ҳаст гулатро чу ман ҳазор ҳазоре,
Маро ба даст наёяд чу ту нигор нигоре⁹⁸.

Такрир ва тардид луғатта қайтариш демактур, издивож эса жуфтлашиштур⁹⁹. Аташ важҳи зоҳирдур. **Тажниб** луғатта бир ёнға элтмактур. Икки шаклдошни байт ёки сажъ охириға элтилгани учун, ихтимол, бу тажнисни¹⁰⁰ уш анинг эътибори билан **мужаннаб** деб ном бериптурларким, араб халқи ўз ёнида етаклаб борур отларни **хайлун мужаннабун** ва анинг ҳар бирин жанибат дерлар. Мунда икки шаклдош лафзни байт ё сажъ охирида зикр этарлар, демак икки шаклдош қолган лафзларнинг жанибат отларидектур, дағи икки шаклдошнинг бири иккинчи шаклдошнинг жанибати-дур. Хулоса, бу тажнисни ё ҳар икки шаклдош ёки аларнинг бирининг эътибори била мужаннаб деб атаптурлар.

Тажнис-и мураккаб. Араб фусаҳоси наздида ул андоқ тажништурким, икки муташокилнинг бири мураккаб¹⁰¹ бўлғай ва бири муфрад¹⁰²; ажам шуароси наздида эрса ё икки шаклдошнинг бири, ё ҳар иккиси мураккаб бўлур. Биринчи тури андоқким (байт):

Эй дил чу қиморхона биний дар боғ,
Варнеҳ қадам-и зуҳду риёро дарбағ¹⁰³.

Иккинчи тури андоқким (байт):

Овроки, зару сийм набошад дар даст,
Ҳар дам зи замона бар дилаш сад дардаст¹⁰⁴.

Агар бу икки шаклдош ёзувда ҳам мазкур икки байттағи янглиғ бир-бирига монанд бўлса, ани¹⁰⁵ муташобиҳ дерлар, агар ёзувда турлича бўлса, ани мафруқ дерлар, андоқким (байт):

Эй, гашта зи шарм ранг-и рўй-и ту гул об,
Чун об шуда ба пеш сўйи ту гулоб¹⁰⁶.

Араб фусаҳоси муташобиҳ ва мафруқ тажнисни тажнис-и томмға хос қилибтурлар, ажам шуароси мундоқ қилмаптурлар. Арабийят аҳлидин баъзи ўзгалар дептурларким, тажнис-и мураккабда муташобиҳ ва мафруқ таркиб икки сўздин иборат бўлганда айтилур, аммо таркиб бир сўзу ўзга сўзнинг бўлагидин иборат бўлса, андоқким (байт):

Нашуд ҳеч ҳосил маро з-ин диёр,
Бажуз меҳнату ҳасрату дард-и ёр¹⁰⁷.

Ёки икки шаклдошнинг бири сўзу кўмакчидин¹⁰⁸
-ба,-ат,-ам, ва у киби¹⁰⁹ иборат бўлса, андоқким
(байт):

Надорам нигоро чу дар каф дирам,
Ба пеш-и ту камтар зи хок-и дарам¹¹⁰.

Мундоқ тажнисни марфу¹¹¹ дерлар. Аташ важҳи
будурким, икки шаклдошнинг бирига бошқа сўзнинг
бир қисми ёки кўмакчи рафв¹¹² қилинур, яъни чати-
лур.

Тажнис-и мураккабнинг қасида-йи маснуъдағи
мисоли муқтазаб-и матвий баҳридағи¹¹³ ушбу байттур:

То бидид тарф-и чаман акс-и рўй-и ёсуманаш,
Аз ҳаё-йи ораз-и у шуд лола ёсманиш¹¹⁴.

Ғайри лафзий тажнис эса уч турдур.
Аввалгиси тажнис-и хаттӣ дур ва ани музораъа,
мумокала ва тасҳиф ҳам дерлар. Бу талаффузда тур-
лича лафзларнинг ёзувда бир-бирига ўхшаш бўлмоғи-
дур, андоқким (байт):

Қавий гашт дурус ба дийдор-и шоҳ.
Чунон сиёҳу¹¹⁵ чунон сипоҳ.¹¹⁶

Агар ҳаммаси шу қабилда бўлса, кўп яхши бўлур
ва бу икки йўл била бўлур. Биринчиси улдурким, бир
неча нимани кетма-кет зикр қилиб, бир нимада шарик
қилурлар, андоқким (байт):

Хашму чашму ҳаззу хатту ҳолу ҳол,
Боз ноз-и нозанин-и ёр бин!¹¹⁷

Бу йўл осондур. Иккинчиси бу йўл била бўлмас ва
ул тўлиқ ва кўмакчиларни ўз ичиға олган каломдур,
андоқким (байт):

Ҳазз-и хатт-и нозанин-и ёр бин
Бурд назд-и хеш чунаш ҳад ҳад¹¹⁸.

Бу йўл қийинлиқтин холий эмастур. Баъзан бир лафзни тажнисотта такрор келтирурлар, андоқким (байт):

Пеш-и тапиш-и табаш танаш беш,¹¹⁹
Новард чу тоб, рафт аз хеш.¹²⁰

Бу санъатнинг қасида-йи маснуъдағи мисоли ғариб-и махбун баҳридағи¹²¹ ушбу байттур:

Ажал ар аз гил-и ман гул бароварад,
Гул-и ман бор-и ҳавоят бар оварад.¹²²

Арабийят аҳлидин баъзилар тажнис-и хаттийға мутъим деб от қўюптурлар ва итъом лугатта бир қориндин икки фарзанднинг туғилишидур. Икки шаклдош ёзма шаклда эгизаклардек ўхшаш бўлгани учун анга мутъим деб ном қўюптурлар.

Мавлоно Қутбуддин аллома дептур: ул ҳам тажнис-и хаттий қабилдиндурким, ҳарфларнинг хусусиятиға, аларнинг қўшуб ва айириб ёзилишиға назар солинмағанда икки лафз орасида турлича ўқиш юзга келур, масалан, май бе ъуд бинуш¹²³ лафзи дағи ҳарфларнинг қўшиб ва айириб ёзилишиға назар солмасалар Масъуд ибн Вайс бўлур¹²⁴. Ажам шуароси муни эътибор қилмаптурлар, аммо араб фусаҳоси қошида бу муътабардур. Ул жумладин кўп қизиқ бўлган бир воқеа будур: бир фозилдин истансиҳ сиқатан айш тасҳифуҳ? яъни истансиҳ сиқатан¹²⁵ лафзининг тасҳифи¹²⁶ недур деб сўраптурлар. Ул фозил атайта битасҳифиҳ, яъни анинг тасҳифин келтирдинг, дептур. Айш тасҳифуҳ анинг тасҳифидур.¹²⁷ Анинг бу каломи атайту битасҳиф лафзи анинг¹²⁸ тасҳифидур деган маънони ҳам берур.

Иккинчиси тажнис-и мушаваш дур ва ул андин ибораттурким, лафзлар орасидағи ўхшашлиқ андоқ бўлурким, анинг тажнис турларидин икки турига мойиллиғи бўлғай, аммо ҳақиқатта ҳеч бирига онд бўлмағай, андоқким (байт):

Гириҳ зад бар абру, зи жон шуд фароғат,
Ки бошад бароъат тариҳ-и балоғат.¹²⁹

Бароъат ва балоғат лафзларидаги иккинчи ундош бир бўлса эрди, тажнис-и хаттий бўлур эрди, агар учинчи ундош бир бўлса эрди, тажнис-и музорий бўлур эрди. Аммо бу ҳолда ё ул, ё бу ёнлиғ эмастур. Бу турни ажам шуароси эътибор қилмаптурлар.

Учунчиси тажнис би-л-ишора дур¹³⁰. Ул андин ибораттурким, алфоз орасидаги тажнис ишора била ҳосил бўлур, яъни икки шаклдошнинг бири зикр этилур, иккинчисига ишора қилинур, андоқким (байт):

Гуфтам: нигор-и ман, чи куни хун-и ошиқон?

Хандиду гуфт: онки, маро гуфтий ин замон.¹³¹

Икки шаклдошнинг бири нигор дур ва маҳбуба маъноси била мазкурдур. **Маро гуфтий ин замон** (ҳозир менга айттинг) лафзида иккинчи шаклдошқа ишора бордур ва ул нигор дурким, қўлга қўярлар.

Ажам шуароси бу турни ҳам ҳисобга олмаптурлар. Арабийят аҳлидин баъзилар тажнисқа киритмаптурлар.

Э с л а т м а. Билгил: икки санъат борким аларни Ибнуласир, «Тибён» соҳиби ва Рашид-и Ватвот каби баъзилар тажнис турлари жумласига қўшмаптурлар, аммо «Мифтоҳ» соҳиби ва «Изоҳ» соҳиби янглиғ бошқа бировлар аларни тажнисқа тобиъу тармоқ деб билитурлар. Буларнинг биринчиси **иштиқоқтур**¹³² ва ани иқтизоб ҳам дерлар. Ул бир ўзакка қайтғучи алфозни келтирмактин ибораттур, яъни алар ўзак ҳарфларида ва ўзак маъносида мувофиқ бўлурлар. Бу фан аҳли одатича ул икки навъга бўлунур. Биринчиси улдурким, ўзак ҳарфлари мувофиқ бўлғай ва буни **иштиқоқ-и хафия**¹³³ дерлар, андоқким (байт):

Қосид баройи куштан-и ман тиг-и кин мабанд!

Мақсуд ҳосиласт чу аз як нигоҳ-и ту!¹³⁴

Бу турдаги тажниснинг қасида-йи маснуъдаги мисоли ўшул байттурким, тарсиъда мазкур бўлди.

Иккинчи навъи тартибда турлича бўлур ва ани «иштиқоқ-и кабир» дерлар, андоқким (байт):

Ҳумойвор қаноъат куну карам бигзор,

Ки дар рамақ нахўрий ҳамчу каргасон мурдор.¹³⁵

Мундин мақсад қарм ва рамақ¹³⁶ лафзларидур-
ким, ўзак ҳарфларининг тартибида муҳолифтур, аммо
ўзак маъносидаким, шиддат эрур, мувофиқтур, чун-
ки қарм гўштқа бўлган кучлуг иштиқодур, рамақ ҳам
қаттиқлигу тигизлиқтур.

Иштиқоқнинг бу навъи луғатта оз топилгани учун
каломда ҳам оз келтирурлар, айниқса форс ашъорида.
Ул боисдин бу навъга қасида-йи маснуъда мисол кел-
тирилмаптур.¹³⁷ Иштиқоқ луғатта сўздин сўзни ажрат-
моқтур, иқтизоб эса бирор нарсанинг бир бўлагин
очмоқтур. Аташ важҳи зоҳирдур.

Иккинчиси шибҳ-и иштиқоқтур ва ани
мушобаҳат ҳам дерлар. Ул юзаки бир боқишта орала-
рида иштиқоқ бордек¹³⁸ кўрунган, ҳақиқатта эрса
иштиқоқ бўлмаган алфозни келтурмактин ибораттур,
андоқким (байт):

Дорий аз абру-йи борик камон ба ҳар камин,
Бас буд он, машикан боз ту жаъд-и мушкин!¹³⁹

Ажам шуароси иштиқоқ била шибҳ-и иштиқоқни
фарқламаптурлар. Чунончи Рашид-и Ватвот иштиқоқ
таърифида дептур: иштиқоқ андоқ бўлурким котиб
ё шоир назм ё насрда ҳарфлари бир-бирига яқину
шаклдош алфозни келтирур. Мисолларни эрса баъзи-
син иштиқоқ қабилдин ва баъзисин шибҳ-и иштиқоқ
қабилдин келтириптур. Қуйидаги абёт ул жумладин-
дур:

Наво-йи ту, эй хўб-и турк-и навойин,
Дароварда дар сабр-и ман бенавое.

Зиҳи гўй хуш, в-ар на бас роҳувий зан
Ки, ҳаргиз мабодам зи ишқат раҳоний.

Зи васфат расидаст шоир ба шеъре,
Зи наътат гирифтаст ровий рувое.¹³⁹

Салмон қасида-йи маснуъда иштиқоқ санъатининг
мисолига ҳазаж-и мусаддас-и солим, яъни мафъвий-
лун мафъвийлун мафъвийлун баҳридаги бу байтни
келтириптур:

Чу дид он луълу лаъл-и ту ло бар ло,
Ба лолой даромад луълу-йи лоло.¹⁴⁰

Зоҳирдурким, бу шибҳ-и иштиқоққа мисолдур.

Радду-л-ъажэ мина-с-садр. Бу санъат насрда жамиъ араб фусаҳосию ажам шуароси наздида андоқ бўлурким, бир лафзни биринчи жумлада келтиргайлар ва яна ўшул лафзни ўшул маънода ул жумланинг охирида зикр эткайлар ёки орасида ё тажнис, ё иштиқоқ, ё шибҳ-и иштиқоқ бўлган икки лафзнинг бирин жумла бошида ва иккинчисин охирида келтирурлар.

«Мифтоҳ», «Изоҳ» ва «Тибён»да мундин мурод тажнис-и томму ёхуд умуман тажнисму аниқ эмастур. Аммо Аллома ва Рашид баёнининг боришидин маълумдурким, мурод тажнис-и томмдур.

Бу санъатнинг назмдағисининг таърифида ихтилоф мавжуддур. Ажам шуароси наздида андин ибораттурким, садрда, яъни биринчи мисра бошида, биринчи мисра ҳашвида, яъни ўртасида бир лафзни келтирурлар ва яна ўшул лафзни ўшул маънода байт охирида зикр қилурлар ёки ораларида ё тажнис, ё иштиқоқ ё шибҳ-и иштиқоқ бўлган икки лафзнинг бирин биринчи мисранинг садри ё ҳашвида келтирурлар, иккинчисин эрса, ажзда.¹⁴¹ Бинобарин бу санъатнинг, тўрт лафз навъию икки ўрин, яъни садр ва ҳашв навъи эътибори била, секиз навъи бордур.

Аввалғи навъи улдурким, биринчи мисра садрида келган лафзни яна ўшул маънода ажзда келтирурлар, андоқким (байт):

Қарор дар дил-и ман чун бувадки, нест туро
Чу чашм-и хеш зи шўхий ба ҳеч гўша қарор.¹⁴²

Бу навнинг қасида-йи маснуъдағи мисоли ҳазаж-и мусаддас-и ахраб-и мақбуз-и мусаббағ баҳридағи¹⁴³ ушбу байттур:

Чанг ор ба чанг бо май-и гулранг,
Овиз ба чанг-и тараб андар чанг.¹⁴⁴

Иккинчи навъи улдурким, бир лафзни би-

**ринчи мисранинг ҳашвида ва яна ўшул маънода ажз-
да келтирурлар, андоқким (байт):**

Чи сон равам ба ҳисор-и амонки, сохт замон
Зи санг-и тафриқа дард гирд-и ман ҳазор ҳисор.¹⁴⁵

**Бу навънинг қасида-йи маснуъдағи мисоли ражас-и
мусаддас-и солим, яъни мустафъилун мустафъилун
мустафъилун баҳридағи ушбу байттур:**

То ёбий аз ишрат новое, бо наво
Даркаш раг-и чанг-и тараб, баркаш наво.¹⁴⁶

**Учунчи навъи улдурким, ораларида тажнис-и
томм мавжуд бўлган икки лафзнинг бирин садрда ва
иккинчисин ажзда келтирурлар, андоқким (байт):**

Манол аз ситам-и фақр, з-онки дар ҳама ҳол
Беҳаст ганж-и қаноат зи ганж-и молу манол.¹⁴⁷

**Бу навънинг қасида-йи маснуъдағи мисоли музо-
рий-и мусамман-и ахраб баҳридағи¹⁴⁸ ушбу байттур:**

Боло-йи¹⁴⁹ сарв дорад дар соя-йи қадат жо
Чун қомат-и ту, кораш зонрў гирифта боло.¹⁵⁰

**Тўртунчи навъи улдурким, икки шаклдош-
нинг бирин биринчи мисранинг ҳашвида ва иккинчи-
син ажзда келтиргайлар, андоқким (байт):**

Кушода боз-и ажал болу карда истеъжол
Ба қасд-и жону чунин мо нишаста фориг бол.¹⁵¹

**Иккинчи навъда қасида-йи маснуъдин келтирилган
байт бу навъга ҳам мисол бўлур, агар биринчи мисра
ҳашвидағи навони равнақ маъносида олинса, лекин
бу узоқтур.**

**Бешинчи навъи улдурким, ораларида ишти-
қоқ бўлган икки шаклдошнинг бирин садрда ва иккин-
чисин ажзда келтирурлар, андоқким (байт):**

Тулуъи-и субҳ-и саодат кужо бувад уммид,
Шаб-и мароки, бувад ҳамчу ман сияҳ толий.¹⁵²

Қасида-йи маснуъда бу навъга мисол келтирилмаптур.

О л т и н ч и н а в ъ и улдурким, мазкур икки лафзнинг бири биринчи мисра ҳашвида ва иккинчиси ажзда келур, андоқким (байт):

Ба оҳу нола-йи ман, мутрибо, бисоз имшаб
Ки, нест бе руҳ-и жонон маро ҳаво-йи тараб.¹⁵³

Қасида-йи маснуъда бу навъга ҳам мисол келтирилмаптур.

Рашид-и Ватвот бешинчи ва олтинчи навъларни бир навъ қилиптур ва дептурким, радду-л-ъажз ʻала-с-садрнинг бешинчи навъи андоғдурким, бошда ва охирда икки лафз келтирилгай ва ҳар иккиси айнан бир сўздин ясалган бўлур, ўзак маъносида мувофиқ ва ясалмишинда бир қадар тафовут бўлур ва бу навъ икки турдин ибораттур. Бирида бир лафз садрда, иккинчиси ажзда бўлур. Иккинчисида бир лафз биринчи мисра ҳашвида, иккинчиси ажзда келур.

Е т т и н ч и н а в ъ и улдурким, ораларида шибҳ-и иштиқоқ бўлган икки лафзнинг бири садрда ва иккинчиси ажзда келтирилур, андоқким (байт):

Мўя кунон дар ғам-и он моҳрўй,
Жома сияҳ карда зорам чу мўй.¹⁵⁴

Бу навънинг қасида-йи маснуъдаги мисоли музориъ-и мусамман-и ахраб-и макфуф-и мусаббағ баҳридаги¹⁵⁵ ушбу байттур:

Хуррам касест, фасл-и чунин дар миён-и бўстон
Бо ёру жом-и бода-йи рахшон шуда хиромон.¹⁵⁶

С е к и з и н ч и н а в ъ и улдурким, мазкур лафзларнинг бири биринчи мисра ҳашвида ва иккинчиси ажзда келтирилур, андоқким (байт):

Ба пеш-и халқ макун нола аз харобий-и ҳол,
Дило, чу нест зи абно-йи даҳр умид-и навол!¹⁵⁷

Бу навъга ҳам қасида-йи маснуъда мисол келтирилмаптур.

Рашид-и Ватвот еттинчи ва секизинчи навъларни бир навъ қилиптурс ва дептурким, олтинчи¹⁵⁸ навъ бешинчи навъ янглиғдур, бироқ бошта ва охирда келган икки лафз айнан бир сўздин ясалган бўлмас ва ўзак маъносида мухталиф бўлмай. Бу ҳам ўшанингдек икки турдин ибораттур.

Назмдағи радду-л-ъажз ѓала-с-садр араб фусаҳоси қошида андин ибораттурким, тўрт турнинг¹⁵⁹ бир турига оид лафзларнинг бирин ё садрда, ё биринчи мисра ҳашвинда ёки охиринда, ё иккинчи мисра ибтидосинда ва ўшул турдағи лафзнинг иккинчисин ажзда келтирурлар. Демак, анга асосан бу санъатнинг тўрт навъ лафзнинг тўрт ўрин навъига зарби эътибори била ўн олти навъи бордур. Ул ўн олти навънинг секиз навъ мазкур бўлди, эмди қолган секиз навъи зикр этилур:

Биринчи навъи улдурким, биринчи мисра охиринда бир маънода келган сўз ўшул маънода яна бир бор байт охиринда келтирилур, андоқким (байт):

Ба рўз-и васл дил бурдий-у ҳижрат қасд-и жон дорад,
Ман-и бедил аз ин ғам гар бимирам жой-и он дорад.¹⁶⁰

Бу навъ, агар ҳар икки мисраи қофияланган байтта воқиб бўлса, ҳамма киши қошинда мустаҳсандур¹⁶¹. Ул такрорланган лафзни охирғи араб фусаҳоси ва жамиъ ажам шуароси **радиф** дерлар, (мундоқ) байтни эрса, **муқаффо мураддаф**¹⁶² дерлар. Агар биринчи мисраи қофиясиз байтта воқиб бўлса, ани ажам шуароси мустаҳсан тутмаслар, балки айб қилурлар, андоқким (байт):

Ҳаст зи ҳижрон-и ту дар сийна қўҳ-и ғам маро,
Зин сабаб шояд агар хоний ту сангин дил маро.¹⁶³

Иккинчи навъи улдурким, бир лафзни мазкур маънода иккинчи мисра ибтидосинда ва байт охиринда ўшул маънода яна келтирилур, андоқким (байт):

Чунки зи ағёр кашам сад алам,
Ғам набувад, гар расад аз ёр ғам.¹⁶⁴

Учунчи навъи улдурким, икки шаклдошнинг бирин биринчи мисра охиринда ва иккинчисин ажзда келтирурлар, андоқким (байт):

Кужо даст гирад маро он нигор
Ки, дасташ ба хунаст дойим нигор.¹⁶⁵

Тўртунчи навъи улдурким, икки шаклдошнинг бирин иккинчи мисра ибтидосинда ва иккинчисин ажзда келтирурлар, андоқким (байт):

Дар¹⁶⁶ ду жаҳон аз карам-и зулжалол
Ол бувад ранг-и муҳиббон-и ол.¹⁶⁷

Бешинчи навъи улдурким, ораларида иштиқоқ мавжуд икки лафзнинг бирин биринчи мисра охиринда ва иккинчисин ажзда келтирурлар, андоқким (байт):

Насозий ба васл-и худам, гарчи хос,
Ба ағёр боре маварз ихтисос!¹⁶⁸

Олтинчи навъи улдурким, мазкур икки лафзнинг бирин иккинчи мисра ибтидосинда ва иккинчисин ажзда келтирурлар, андоқким (байт):

Зи гашт-и боғу лаб-и жўйбор дар хотир
Ҳузур нест, агар нест дилбаре ҳозир.¹⁶⁹

Еттинчи навъи улдурким, ораларида шибҳ-и иштиқоқ бўлган икки лафзнинг бири биринчи мисра охиринда ва иккинчисин ажзда келтирилур, андоқким (байт):

Назар гар кунад дийда-йи ман ба ғайраш,
Бирезам равон хун-и ўро аз ғайрат.¹⁷⁰

Секизинчи навъи улдурким, мазкур икки лафзнинг бири иккинчи мисра ибтидосинда ва иккинчисин ажзда келтирилур, андоқким (байт):

Ҳар ку обу тоб-и рухсор-и арақноқ-и ту дид,
Чашма-йи хуршедро дигар намеорад ба чашм.¹⁷¹

«Мифтоҳ» соҳибининг фикрига кўра агар мазкур лафз турларининг бир турига оид бир лафз иккинчи мисранинг ҳашвида ва шу турнинг иккинчиси ажзда келтирилса, ул ҳам **радду-л-ъажз ʔала-с-садрдур**. Зоҳирдуким, буниси яна тўрт навъ бўлур. Демак, анинг баёнига кўра бу санъатнинг навълари тўрт навъ лафзнинг беш ўрин навъига, яъни биринчи мисранинг садри, ҳашви ва охири, иккинчи мисранинг ибтидоси ва ҳашвига зарби эътибори била йигирматадур. Ул дағи дептурким, бу санъатта энг яхшиси садр била ажз бир маънода такрорланмаганидур.

Билгилким, **радд** луғатта қайтармоқтур. **Ҳашв**¹⁷² ястиқ ичидур. Ҳар нарсанинг садри анинг олдидур. Шуаро одатта байт бошин садр дерлар ва байтнинг охири ажз. Бу санъатни **радду-л-ъажз ʔала-с-садр** деб аталишининг важҳи луғавий маъноси нуқта-йи назаридин бу санъатнинг мазкур жамиъ навъларида озгина фикр била зоҳир бўлур. Аммо шуарога маълум бўлган маъноси нуқта-йи назаридин баъзисида зоҳир бўлмас, ва мустасно улдурким, ани навъининг [ўзиникига нисбатан] машҳурроқ бўлган исми била атарлар¹⁷³.

Баъзилар сўраптурларким; **радду-л-ъажз ʔала-с-садр** нинг маъноси лафз аввал ажзда бўлмоғин ва сўнг ани садрда қайтармоқларин тақозо этар, қолбуки амалда бунинг акси бўлур. Бу саволнинг жавоби улдурким, ё шоир, ё котиб аввалан қофияни ёки анинг насрдағи муодилин мулоҳаза қилур, андин сўнг байт ёки жумланинг қолган кисмин анга мослағай. Мунга кўра лафз аввал ажзда бўлур. Улким, муни мулоҳаза қилмаптур, бу санъатни **ас-садо ила-л-ъажз** деб атаптур, андоқким **Шамс-и Қайс**. Ва ул дептурким, бир байт охирида бўлган лафзни ўзга байт бошинда яна келтурсалар, ани **радду-л-ъажз ила-с-садр** дерлар, андоқким (байт):

Шўхеки, ба ҳар касе кунад сад бо зор¹⁷⁴

Чун ман бирасам расонадам сад озор¹⁷⁵.

Озор ба жон харам аз он ёр, валек

Онро чи кунам ки, мешавад з-он безор.¹⁷⁶

«Ҳадоийқу-с-сиҳр»да баён этилиптурким, бу санъатни форс шеърида мутобиқ ва муқаддар ҳам дерлар.

Зоҳирдурким, бу от ажздағи лафз эътибори била қўюлуптур, садрдағи лафз анинг мувофиқи, мутобиқидур, қисқаси ани, ёки анинг ҳукмида бўлган турдошларин сўз бошига олибмен.

Қ а л б. Луғатта тескари қилмоқтур ва истилоҳта андин ибораттурким, каломдағи бир лафзнинг жумланинг барча ҳарфларин тескари қилурлар ёки аларнинг баъзи ҳарфларин тескари қилурлар ёки калом ул тарзда бўлурким, ани тескари ўқусалар, ўшул калом ҳосил бўлур. Мақлуб¹⁷⁷ тўрт кўрунушка эгадур: мақлуб-и кулл, мақлуб-и баъз, мақлуб-и мужаннаҳ ва мақлуб-и муставий. Бу кўринишларнинг баъзиси ўзга баъзиси билан қўшилурким, бу қуйида маълум бўлғусидир.

Мақлуб-и кулл андоғдурким бир лафзнинг ҳамма ҳарфларининг тартиби ҳарфлари тенг бўлган бир бошқа лафзга нисбатан анинг тескараси бўлур, андоқким (байт):

Дорам ҳамин муродки, ё раб, баройи ман
Абруҳилол долаузорам кунад сухан¹⁷⁸.

Мунда уч навъ мақлуб-и кулл келтирилиптур. Биринчиси **дорам** ва **мурод**¹⁷⁹ лафзларидадурким, бири мураккабдур¹⁸⁰ ва бири муфрад. Иккинчиси **ё раб**¹⁸¹ ва **баройи**¹⁸² лафзларидадурким, ҳар иккиси ҳам мураккабдур. Учунчиси **ҳилол** ва **лола**¹⁸³ лафзларидадурким, ҳар иккиси муфраддур. Мақлуб-и куллнинг лафзларининг мураккабу муфрадлиғи жиҳатидин айнан ўшул уч ихтилоли бордур.

Бу санъатнинг қасида-йи маснуъдағи мисоли **мунсарих-и мусамман-и матвий-и мавқуф**¹⁸⁴ баҳридағи ушбу байттур:

Рой-и ту, ёр, савоб, дод-и ту маҳз видод,
Фатҳ-и ту хатф-и ҳасуд, зайф-и ту файз-и мурод¹⁸⁵.

Мақлуб-и баъз андоқтурким, баъзи ҳарфларининг тартибида бир оз ихтилоф бўлган икки ёки андин ортиқ лафзни келтирилур, андоқким (байт):

Карам чу дорий, камар набандад
Адув ба пешат, магар ба хидмат¹⁸⁶.

Бу байтнинг биринчи мисраинда ораларинда қалб-и баъз мавжуд бўлган икки лафз бордур. Аларнинг ҳарфларининг асосинда ҳеч бир тафовут йўқтур. Агар иккинчи мисрани ҳам назарга олинса, уч лафз орасинда бўлур, аммо ҳарф жавҳарида биров тафовут бордур. **Карам ва камар да коф(к) дур, магар даги коф(г) эрса**¹⁸⁷, ажамга хос махсус ҳарфлардиндур. Ул лафзни келтирмактин мурад улдурким, бу даражадаги озгина тафовутқа йўл борлигин маълум қилмоқтур. Муни хато ҳисобламағайлар. Қасида-йи маснуъда **мақлуб-и мужаннаҳ** учун айтилган бир байтта бу енгиллик берилиптур ва ул мундин сўнг мазкур бўлғусидур. Аммо андин тортинмоқ авлодур.

Бу санъатнинг қасида-йи маснуъдаги мисоли **ражаз-и мусаддас-и матвий**, яъни муфтаъилун муфтаъилун муфтаъилун баҳридаги ушбу байттур:

Бурда зи завқ-и суханат рашк шакар,
Баста зи иқд-и камарат кўҳ камар¹⁸⁸.

Мақлуб-и мужаннаҳ. Ани мақлуб-и муаттаф ҳам дерлар ва ул андоқ бўлурким, ораларида қалб-и кулл бўлган икки лафзнинг бири байтнинг бошинда ва иккинчиси байтнинг охирида келур. Байт:

Нек будий баман чи шудки, чунин
Мекуний жавр ҳар дам аз сар-и кин.¹⁸⁹

Рашид-и Ватвот гоҳо ҳар мисранин боши ва охирида бу санъатни риоя қилурлар, дептур ва мисол қилиб қуйидаги байтни келтириптур:

З-он ду жоду наргис-и махмур-и бо кашию ноз,
Зору гирёну гаревоенам рўз-и дароз.¹⁹⁰

Хато кўрунур ул жиҳаттинким, «зор» била «дароз» қалб-и кулл эмастур. Мунга мос мисол ушбу байттур:

Рой-и қатлам карду фи-л-воқӣъки, маъзураст ёр,
Роз-и ишқ-и ў чу кардам зоҳир аз афгон-и зор.¹⁹¹

Бу санъатнинг қасида-йи маснуъдаги мисоли **хафиф-и махбун-и маҳзуф** баҳридаги¹⁹² ушбу байттур:

Марг-и конаст даст-и ту зи карам,
Мард-и ту нест к-он ба базл-и дирам¹⁹³.

Биринчи мисрада енгиллаштирмак бор, чунки марг даги коф(г) нинг карам даги коф(к)ка нисбатан талаффузда озгина тафовути бордур. Бу енгиллаштирмактин мақсуд мунигдек ашъорни жоиз этиш бўлса керак.

Бу мақлубни ул жиҳаттин мужаннаҳ деб атаптурларким, бир-бирининг мақбули бўлмиш икки лафз ҳар байт ёки ҳар мисрага жаноҳ,¹⁹⁴ яъни қанот янглигдур.

«Изоҳ» соҳиби бу уч навъ мақлубни тажнис туркумидин деб билиптур ва дептурким, икки шаклдош ҳарф тартибида¹⁹⁵ фарқ қилса, ани тажнис-и қалб дерлар. Анинг наздида мақлуб-и мужаннаҳта икки лафз орасида қалб-и кулл бўлмоғи шарт эмастур. Аммо ўзгалар қошида шарттур. Демак, қуйидағи байт:

Шукр-и худовандки, пайваста ашк
Ҳаст ба чашм зи надомат, на рашк¹⁹⁶.

Анинг наздида мақлуб-и мужаннаҳ туркумидин бўлур, ўзгалар қошида эрса бўлмас.

Э с л а т м а . Билгилки, баъзилар байт ёки мисра атрофида келган ва ораларида қалб-и баъз бўлган алфозга мақлуб-и лоҳиқ деб от қўюптурлар. Мундоқ атамоқнинг важҳи улдурким ул мақлуб-и мужаннаҳқа лоҳиқ (илова)дур ул жиҳаттинким, анинг мақлуб алфози мужаннаҳнинг мақлуб алфози ўрнида келур.

М а қ л у б - и м у с т а в и й андоғ бўлур: бир ибора зикр этилурки, ани қалб қилиб тескари ўқисалар, ўшул асл ибора ҳосил бўлур ва бу санъатнинг турли даражадағи мартабаси бор.

А в в а л г и м а р т а б а с и улдурким, ул ибора бир мисрадин кам бўлур, қуйидағи байттағи умид-и озодий-и мо¹⁹⁷ янглиг:

Гар зулф инаст нест мумкин асло
Аз дом-и бало умид-и озодий-и мо¹⁹⁸.

Иккинчи мартабаси улдурким, бир мисра бўлур, қуйидағи байтнинг иккинчи мисраи киби:

Ба хилват ба ту, эй зебо нигорам,
Мурод-и роз, дард-и зор дорам¹⁹⁹.

Учунчи мартабаси улдурким, ҳар икки мисра андоғ бўлурким, ҳар бирин қалб қилинғанда айнан ўшул мисра ҳосил бўлур, андоқким (байт):

Нойиб-и дарғаҳ-и шоҳ кард баён:
Ба шумо роз-и аке зор имшаб²⁰⁰.

Бу мазкур бўлган уч мартаба осондур.

Тўртунчи мартабаси улдурким, бутун байтни қалб қилсанг, ўшул байт ҳосил бўлур, аммо баъзан бир мисраъ иккинчи мисраға улаштирилур ва ани мақлуб-и муставий-и мувассал²⁰¹ дерлар, андоқким (байт):

Шакардаҳано ғаме надорий,
Дайр о даний-и мугона даркаш²⁰².

Бу санъатқа мисол қилиб қасида-йи маснуъда рамал-и мусаддас-и мақсур, яъни фобилотун фобилотун фобилон баҳрида келтирилган ушбу байт ҳам ўшул қабилдиндур:

Нор резад рег рўз-и рақш-и қалб
Аблақаш, гар зўр гирад зер-и рон²⁰³.

Олтинчи мартабаси улдурким, [мисрани мисраға] улашқа ихтиёж бўлмас ва бу энг етук ва қийин туридур, андоқким (байт):

Шакардаҳано ғаме народий,
Майро даний-и мугона даркаш.²⁰⁴

Баъзилар мақлуб-и муставий дмд ва дод киби ёлғиз лафзда ҳам бўлур дептурлар.

Бу санъат ҳамма учун ҳам ғоятта қийин бўлгани учун, билмак керакким, эркинликка йўл қўюптурлар.

Мавлоно Қутбуддин аллома дептурким, мақлубнинг бошқа турларидин бири мақлуб-и мусаҳҳафтур ва ул андоқ каломдин ибораттурким, анинг мақлуби

анинг мусаххафи²⁰⁵ бўлур, қуйидаги байтнинг иккинчи мисраи янглиғ:

Доний, санамо, сабаб чи пурсий
Аз ман, таб-и навбат-и танамро²⁰⁶.

Сажъ²⁰⁷. Арабийят аҳлининг бир тойифаси наздида насрға хосдур ва бу тойифа сажъни наср фосилаларининг охирғи ҳарфта мувофиқлиғидин иборат деб билиптурлар. Фосиладин мурод ул сўздурким, анинг туфайлидин калом қариналари, яъни бўлаклари бир-биридин айрилиб турғай.

Бу санъатта, қаерда зикр этилмасун, охирғи ҳарфтин мурод сўз ўзагидаги қофия равийси янглиғ амалда бўлган охирғи ҳарф ёки ўшул ҳарфқа ўхшаш ўзга бир ҳарфтур.

Ўзга бир тойифа наздида [сажъ] назмда ҳам жорийдур. Бу тойифа икки гуруҳ бўлуптурлар. Бир гуруҳи дерким, сажъ хоҳ назм, хоҳ наср бўлсун, калом фосилаларининг охирғи ҳарфта мувофиқ келмагидур. Ажам шуаросининг баъзилари бу гуруҳ изидин бориштурлар. Иккинчи бир гуруҳ дерким, мазкур калом фосилаларининг охирғи ҳарфта ёки вазнда²⁰⁸ мувофиқлиғидин ибораттур. Лекин фосилаларнинг охирғи ҳарфта мувофиқлиги, вазнда хоҳ мувофиқ бўлсун, хоҳ бўлмасун, насрға хосдур. Танҳо вазндаги мувофиқлиқ назмда ҳам жорийдур. Бу сажъ навларининг баёнида маълум бўлғусидур. Ажам шуаросидин бошқа баъзи бирлари бу гуруҳ била мувофиқтурлар.

«**Мифтоҳ**» соҳиби, сажъ, яъни наср бўлаклари охиридаги сўзлар шеърдаги қофия кибидур, дептур. Равшан ва машҳури ҳам анинг ушбу қавлидур. Сажънинг таърифида ихтилоф бўлганидек, анинг навъларин аниқлашта ҳам ихтилоф бордур. Бир тойифа дерким, анинг навълари учдур: **сажъ-и мутавозий**, **сажъ-и мутарраф**, **тарсиъ**. Бу тойифа китоб бошида зикру баён этилганидек, тарсиъни алоҳида санъат деб билмаслар ва ани насрға ҳос деб билурлар.

Иккинчи бир тойифа дерким, тарсиъ сажъ навларидин эмастур, ул алоҳида санъаттур ва анинг²⁰⁹ учунчи навъи **сажъ-и мутавозиндур**.²¹⁰

Сажъ-и мутавозий биринчи тойифа ва иккинчи тойифанинг иккинчи гуруҳи наздида наср фо-

силаларининг охирғи ҳарф ва вазндағи мувофиқли-
ғидур. Бу уч турдин ибораттур. Биринчиси улдуким,
фосилалар²¹¹ сингари ҳар бўлакнинг бошқа алфози
ҳам иккинчи бўлактаги муқобил алфоз била охирғи
ҳарф ва вазнда мувофиқ бўлур, андоқким:

**Дўстон, вафое надидам, ҳар замон
жафое кашадам.**²¹² Ва андоқким демишлар:

Ер аҳласт, кор саҳласт²¹³.

Бу машҳур мисолни келтирмактин мақсад улдуким,
агар бир бўлакта иккинчи бўлакнинг озгина ор-
тиғи бўлса, зарари йўқлиғин маълум қилмоқтур.

Иккинчи тури улким, [фосиладин] бошқа алфоз-
нинг ҳаммаси андоқ бўлмағай, балки баъзиси ўшан-
доқ бўлур, андоқким:

**Соликона сабил-и инқитоъ аз алойиқ
пўй ва муҳаққақона далил-и иттилоъ
барҳақойиқ жўй**²¹⁴.

Учунчи тури улким, фосилалардин ўзгасида маз-
кур мувофиқлиқ бўлмас, андоқким:

**То пой дар домани қаноат накашиё,
чошнӣ-и шарбат-и озодӣ начашӣ**²¹⁵.

Тарсиёни сажъ навъларидин деб ҳисоблаган тойи-
фа биринчи, иккинчи турни тарсиё ва учунчи турни
сажъ-и мутавозий дерлар.

Иккинчи тойифанинги биринчи гуруҳи сажъ-и му-
тавозий таърифида фосилаларни наср била чекла-
маптурлар ва назмда ҳам жорий деб билиптурлар,
андоқким (байт):

Дар рўй-и булбул ҳар саҳар хандидан-и гулро нигар,
Бошадки бо аҳл-и назар бигшоёд²¹⁶ он тунг-и шакар²¹⁷.

Бу санъатнинг қасида-йи маснуъдағи мисоли қа-
риб-и макфуф-и мақсур, яъни мафъбийлу мафъбийлу
фобилон баҳридағи ушбу байттур:

Ниҳон карда ба-ёқут лабу даҳон,
Айон карда ба иқд-и камар миён²¹⁸.

Тавозий²¹⁹ лугатта баробар бўлмоқтур. Бу сажъда
фосилалар [охирғи ҳарф ва] вазнда баробар бўлган
учун анга мутавозий деб ном қўюптурлар.

Сажъ-и мутарраф биринчи тойифа ва ик-
кинчи тойифанинги иккинчи гуруҳи қошида наср фо-

силаларининг охирғи ҳарфта мувофиқлиги ва вазнда мухалифлигининг ибораттур, андоқким:

Ҳарки, тарк-и маносибу молу авқоф кунад, тавонадқи, дил аз занг-и кудурат соф кунад.²²⁰

Иккинчи тоифанинг биринчи гуруҳи фосилаларни наср била чекламаптурлар, назмда ҳам эътибор этиптурлар, андоқким (байт):

Гаштам аз ишқ-и ту русову зи фироқат мубтало,
Нистат ҳаргиз туро, жоно, чиро парво-йи мо?²²¹

Бу санъатнинг қасида-йи маснуъдағи мисоли мунсарих-и мусамман-и матвий-и маждуъ²²², яъни муфтаъилун фоъилоту муфтаъилун фоъ баҳридағи ушбу байттур:

Мо, баҳудо, то хаёл-и хол-и ту дорим,
Ҳол-и паришонтар аз хаёл-и ту дорим²²³.

Мутарраф деб луғатта атрофи (учлари) бир рангда бўлиб, қолган қисми турли рангда бўлган нарсани дерлар. Бу сажъда фосилалар қолган алфозга хилоф ўлароқ охирғи ҳарфининг мувофиқлиги била бир рангда бўлган учун ани «мутарраф» деб атаптурлар.²²⁴

Сажъ-и мутавозин — ани сажъ навъларининг деб ҳисоблаган тоифанинг ҳаммасининг наздида ул хоҳ назм, хоҳ насрдин иборат каломнинг фосилаларининг вазнда мувофиқлиги ва охирғи ҳарфта мухалифлигининг ибораттур, андоқким:

Агар ҳузур хоҳий қаноат бояд.²²⁵ Фосила бўлмиш хоҳий лафзи била бояд лафзи вазнда мувофиқ ва охирғи ҳарфта мухалифтур.²²⁶

Ва андоқким (байт):

Ба қавл-и бадандешу аҳл-и ғараз
Муносиб набошад зи доно ғараз²²⁷.

Аммо ул яхшироқтурким, каломнинг ҳар бўлагидағи қолган лафзлар ҳам ўзга бўлагидағи ҳамма лафзлар била²²⁸ вазнда мувофиқ бўлғай, андоқким (байт):

Гарат айш бояд, бузургий мажъуй!
Вагар қадр хоҳий, таваққуъ макун²²⁹.

Ва андоқким (байт):

Шуд ба кўяш он рақиб-и рўсияҳ,
Раҳ ба гулшан ёфт охир гулханий²³⁰.

Рашид-и Ватвот дептурким, сажъ-и мутавозин²³¹ насрга махсус эмастур, балки шеърда ҳам сўзларнинг тавозуни²³² воқиб бўлур ва ани шуаро мувозана дерлар. Ул андоғдурким, икки қаринанинг бошидин охиригача ё икки мисранинг бошидин охирига қадар ҳар бири ўз жуфтига вазнда мувофиқ, аммо равийда (мухолиф бўлур). Мисоли: Масъуд Саъд дерким (байт):

Шоҳеки, рахш-и ўро давлат бувад далил,
Шоҳеки, тиг-и ўро нусрат бувад нишон,
Андар пай-и камонаш зиҳ бигсилад яқин
В-андар дам-и йақинаш бар нафканад камон²³³.

Мувозана икки байт орасида ҳам бўлмоғи мумкин. Мисолин айтай (шеър):

Онки мол-и хазойин-и гетий,
Ҳаст бо жуд-и даст-и ў бисёр.
В-онки, кашф-и саройир-и гардун
Нест дар пеш-и ў душвор²³⁴.

Ушбу ергача анинг²³⁵ каломидур. Анга юзаки бир эътироз келур ул жаҳаттинким, мувозанада ҳар бир сўз ўз жуфти била равийда мухолиф бўлмоғин шарт қилиштур, мазкур икки байтта эрса қофиялар равийча мувофиқтур, демак бу икки байтта мувозана йўқтур. Аммо бўлмоғи мумкиндурким, анинг бу икки байтни келтирмактин мақсуди мувозана қофия олдида эътибор қилинмоғига ишора этмактур. Ҳожа Салмон ҳам бу санъат мисолига қасида-йи маснуъда келтирган мутақориб-и мусамман-и солим, яъни фаъувлун фаъувлун фаъувлун баҳридағи байтта ушмундоқ қилиштур:

Чу рўй-и ту тобанда ахтар набошад,
Чу лаъл-и ту покнза гавҳар набошад²³⁶.

Ибнуласир мувозанани сажъга киритмаптур ва наср фосилаларининг, байтнинг эрса, садру ажзи

орасидаги, сажъда бўлганидек охирги ҳарфнинг эмас, вазнининг тенглигидур, деб таъриф қилиптир.

«Изоҳ» соҳиби ҳам сажъга киритмаптир, лекин насрдаги фосилаларнинг вазндаги тенглиги дегандек таъриф қилиптир. Сажъни эса фосилаларнинг қофиядаги тенглиги деб билиптир ва дептурким бир қаринадаги жамиъ алфоз ё аларнинг кўпроғи вазнда иккинчи қаринадаги муқобилларидек бўлса, мундоқ мувозанани мумосала дерлар.

Мумосала. Аллома мумосалани мувозана навъларидин деб билмаптир. Ани алоҳида санъат деб ҳисоблаптир ва мундоқ таъриф қилиптир: [мумосала] ултурким, байтнинг ёки анга ўхшаш насрнинг бир ёки бир неча ерида бир-бирига қарама-қарши ва мувозий²³⁷ бўлуб турган икки сўз орасида вазну қофияланишта ёки фақат вазнда мумосалат (яъни ўхшашлик) бўлур, андоқким (байт):

Узор-и нигорам бўстон-и гуласт,
Бару ҳар тараф хол чун булбуласт²³⁸.

Ва андоқким (байт):

Агар ниқоб нигорам зи чеҳра бигшоёд,²³⁹
Ба чашм-и халқ дигар офтоб нанмоёд.²⁴⁰

Ва андоқким (байт):

Намуд рўй ба ман ёру дийда ҳайрон шуд,
Рабуд ҳуш зи тан ёру офат-и жон шуд²⁴¹.

Эслатма. Билгил, Ибнуласир сажънинг шартлари тўртта дептур. Биринчиси ултурким, алфозининг муфрадоти²⁴² маъқул бўлғай, иккинчиси, таркибининг²⁴³ маъноси очиқ бўлғай; учунчиси лафз маънога тобиъ бўлмоғи керак, аксинча эмастур; тўртунчиси бўлаклардаги маъно такрорланмағай, яъни фойдасиз такрор бўлмағай. Баъзи пайтта эшиткучи такрорланмишқа эътибор берсун учун ва хотирасида сақлансун учун бир маънони турли иборалар била адо қилурлар.

Камина²⁴⁴ наздида ул айтқан бу шартлар сажъ хуснига махсус эмастур, балки умуман нутқ ҳуснинини

шартларидур, хоҳ сажъ бўлсун, хоҳ сажъдин ўзгаси. Сажънинг хусусий ҳуснининг шартлари иккитадур. **Биринчиси улдурким**, бўлақлар кўп узун бўлмағай, **иккинчиси** — тенг ёки яқин бўлғай ул маънодаким, бузуқ тафовут бўлмағай, андоқким мартабаларининг баёнида равшан бўлғусидир.

Э с л а т м а. Билгилким, алфознинг кўп-озлиги жиҳатидин сажънинг энг юксак мартабаси анинг қисқасидур ва анинг чеки икки лафздур. Ҳар бўлагин икки лафзгача келтириб (сажъ) айтиштурлар. Алфоз неча оз бўлса, сажънинг ҳусни ортиқтур. Иккидин ўтса, сажъ узундур ва ул ўрта ва тубан мартабалардадур. Ўрта мартабаси улдурким, ҳар бўлактаги алфоз ўн бештин ошмағай ва мундин ҳам ўтса, тубан мартабаси бўлур.

Бўлақларнинг тенглиги ва тафовути жиҳатидин сажънинг энг юксак мартабаси улдурким, бўлақлар баробар бўлғай. Ўрта мартабаси улдурким, кейинги бўлақ олдинги бўлақтин ҳаддин ортиқ бўлмаган даражада озгина узунроқ бўлғай. Калом уч бўлақли бўлсаю учунчи бўлақ биринчи ва иккинчи бўлақларнинг йиғиндисига тенг бўлса, андин мустаснодур, чунки бу ҳолда икки бўлақ учунчи бўлақ қаршисида бир бўлақ ҳукмида бўлур. Тубан мартабаси улдурким, кейинги бўлаги олдинги бўлагидин кўп узун бўлғай ва бу айбдур. Ёки андин қисқа бўлғай. Агар бироз қисқа бўлса, айб эмастур, аммо кўп қисқа бўлса, айбдур.

Э с л а т м а. Билгилким, сажъ асоси охириги тинишлардадур,²⁴⁵ яъни бўлақларнинг охиридаги сўзлар, масалан, **мо баъуда мо фота ва мо қаруба мо ҳува отин**²⁴⁶ сажъидаги охириги «а»ли ва «н»сиз²⁴⁷ ўткан замон феъли бўлмиш «фота» лафзин ва охири «и» ва «н»ли «отин» лафзин тиниш била ўқимаслар.²⁴⁸ (Чунки) аларнинг ўхшашлиги қофиялардаги ўхшашлиқ янглиғ эмастур.²⁴⁹

[Баъзилар] сажъ охиридаги сўзлар шеърдаги қофия янглиғ дептурлар. Баъзилар каломдаги сажъ маҳбуб юзиндаги хол кибидур, агар кўпайса, ҳусну латофатни йўқ қилур дептурлар. Бошқа баъзилар бу сўзнинг асоси йўқ, чунки қуръон фосилаларининг аксари сажъ навларидиндур, дептурлар.

Билмак керакким, қуръон оятларидагин **асжоъ**²⁵⁰ демаслар, **фавосил**²⁵¹ дерлар, ул жиҳаттинким сажъ

луғатта **кабутар, мусича ва ҳоказоларнинг овозидур ва ани оётқа**⁵⁵² итлоқ қилмоқлиқ беадаблиқтур. Анинг учун «Мифтоҳ» соҳиби калом ҳуснининг кўрунушларин санаганда қуръон фавосилин асжов қаршисинда келтириптур.

«Сажъ»нинг луғавий маъносин билдинг, эмди билгилким, анинг била истилоҳий маъно орасиндағи муносабат улдурким, масалан, кабутар овозлари бир-бирига ўхшашу мувофиқ бўлганидек сажъ бўлаклари ҳам бир-бирига мушобиҳу мувофиқтур.

Т а ш т и р андин ибораттурким, байтнинг ҳар мисраин икки бўлак қилурлар ва ул бўлакларни мусажжаъ этарлар ул шарт билаким, иккинчи мисрадағи икки бўлакнинг сажъи биринчи мисрадағи икки бўлакнинг сажъидин фарқ қилгай, хоҳ ҳар икки сажъ мутавозий бўлсун, андоқким (байт):

То дар саф-и ушшоқ-и у пайваста бошам сурхрў
Ҳар лаҳза резам аз басар бар рўй-и худ хун-и жигар,²⁵³

хоҳ мутарраф бўлсун андоқим (байт):

Будам аз ишқ-и ту зору гаштам аз ҳажрат низор,
Як раҳ азбаҳр-и худо бихром эй маҳ су-йи мо,²⁵⁴

хоҳ биринчиси мутавозий, иккинчиси мутарраф бўлсун, андоқким (байт):

Зи жавр-и ҳабиб, жафо-йи рақиб
Дилам шуд фиғор, танам шуд зор²⁵⁵,

хоҳ аксинча бўлсун, андоқким (байт):

Зи жавр-и нигорам хушам з-онки дорам,
Зи дийда шаробе, зи сийна кабобе²⁵⁶.

Бу санъатта сажъи- мутавозинни²⁵⁷ эътибор қилмаптурлар, чунки зоҳир эмастур.²⁵⁸

Қасида-йи маснуъда бу санъатқа мисол келтирилмаптур.

Таштир луғатта туянинг икки эмчагин боғлаб қўй-

моқтур.²⁵⁹ Байтни тўрт бўлакка бўлуб, икки бўлагин бир сажъ била мусажжаъ қилганлари ва қолган икки бўлакни бошқа сажъ била мусажжаъ этканлари учун бу [санъат] икки эмчакни боғлаб, иккисин ўз ҳолича қўйганга тамоман ўхшар. Ушбу ўхшашликқа асосан ани таштир деб атаптурлар.

Т а ж з и я андин ибораттурким, бир байтта икки киритма сажъни ул тарзда берурларким, биринчи сажъдаги фосиланинг охирги ҳарфи анга²⁶⁰ мухолиф, иккинчи сажъга мувофиқ бўлур, яъни биринчи мисранинг биринчи ярмин иккинчи мисранинг биринчи ярмига бир сажъ била мусажжаъ қилурлар ва биринчи байтнинг иккинчи ярмин иккинчи мисранинг иккинчи ярмига фосиланинг охирги ҳарфи равий²⁶¹ била мувофиқ бўлган иккинчи бир сажъ била мусажжаъ этурлар, андоқким (байт):

Чу рафтий нигоро, надорам зи ҳажр,
Ба тан ҳеч ёро, ба дил ҳеч сабр²⁶².

Қасида-йи маснуъда бу санъатқа ҳам мисол келтирилмаптур. Тажзия луғатта бўлак-бўлак қилмоқтур, анинг учун мазкур санъатни тажзия дептурлар.

Т а с р и ь. Мавлоно Қутбуддин аллома Ибнуласирдин нақл қилиптур: ул назмдаги бу санъат насрдаги сажъ янглиғдур, дептур ва ул сажъни фосилаларнинг охирги ҳарфтаги ўхшашлиги деб олиптур. Демак, тасриъ анинг наздида бир байттаги икки мисранинг охиридаги ҳарфнинг ўхшашлиғидур. «Саҳоҳу-л-луғат» да²⁶³ ат-тасриъ-тақфияту-л-мисроъ²⁶⁴ дептур. Ибнуласирнинг муроди ҳам ўшул бўлса керак.

«Тибён» соҳиби ҳам тасриъ насрдаги сажъ янглиғдур, дептур. Аммо ул сажъ фосилаларнинг охирги ҳарфта ё вазнда мувофиқлиғидин иборат деб билиптур. Демак, анинг қавлига кўра тасриъ бир байтнинг икки мисраидаги охирги икки лафзнинг равий ҳарфида ёки вазнда мувофиқлиғидин ибораттур.

Ва ул тасриънинг секиз мартабаси бор, дептур.

Биринчи мартабаси улдурким, биринчи мисра маънода мустақил бўлур ва иккинчи мисрани анга қўшганда маънода анга боғлиқ бўлмас, яъни икки мисра-

нинг ҳар бири маънода мустақил бўлур, андоқким (байт):

Зи моҳ-и рухат мунфаъил офтоб,
Зи зулф-и сиёҳат хижил мушк-и ноб.²⁶⁵

Буни тасриъ-и комил дерлар.

Иккинчи мартабаси улдурким, биринчи мисра мустақил бўлур, аммо иккинчи мисрани қўшганда анга боғлиқ бўлуб қолур ва бу тақдир била иккинчи мисра мустақил бўла олмас, андоқким (байт):

Хушаст дийдан-и лаъл-и лабат миён-и шароб —
Лабон-и барг-и гул-и тоза дар миёна-йи об.²⁶⁶

Учунчи мартабаси улдурким, биринчи мисраи мустақил бўлмас, андоқким (байт):

Онки, рўз-и васл мебурдий ҳасад бар рўз-и ман,
Ваҳки мебинад маро акнун ба бўз-и хештан.²⁶⁷

Буни тасриъ-и ноқис дерлар. Мавлоно Қутбуддин аллома буни тўртунчи мартабага қўюптур ва дептурким, бу маъқулу хўб эмастур.

Тўртунчи мартабаси улдурким, биринчи мисранинг маъноси икки мисранинг бошига алоқадор бўлур, андоқким (байт):

Чи бошад эй шаб-и дайжур-и ҳижрон, гар шавий равшан,
Ба субҳ-и васл-и жонон, токи боз оядам жон.²⁶⁸

Аллома, муни тазълиқ дерлар ва кўп айбдур, дептур ва олтинчи мартабага қўюптур.

Бешинчи мартабасинда икки мисра ул тарзда бўлурким, аларнинг ҳар бирин аввал бериб, яна бирин кейин берилса, маънода ҳеч қусур бўлмагай. Бу мартабани биринчи мартабадин айирмоқ учун қайд этмак керакким, бунда ҳар бир мисра мустақил бўлмагай, ёки бўлакларнинг бир-бирига дахлдорлигин эслатмак керактур, андоқким (байт):

Сўхта парвонасифат сад ҳазор
Шамъ-и жамолат чу ман эй гульузор.²⁶⁹

Бу мартаба ҳусну латофатта иккинчи мартаба янглиғдур. Аллома бу мартабани учунчи қилиптур ва²⁷⁰ бу мартабада икки мисранинг ҳар бирида мустақиллиқ йўқлигин қайд этиптур ва буни **тасриъ-и**²⁷¹ муважжаҳ дерлар, дептур. Мундоқ аташнинг ваҳжи улдурким, **тавжиҳ**²⁷² луғатта юзин ўгиртирмактур. Ул икки мисранинг ҳар бири олдин кела олгани учун гўяки иккинчисининг юзи анинг томониға ўгиртирилгандек бўлур.

Олтинчи мартабаси улдурким, иккинчи мисранинг қофияси ва анинг биринчи мисрадағи муқобили бир лафздин иборат бўлур, ҳар икки ерда ўзининг бир ҳақиқий маъносинда истеъмол қилинур, андоқким (байт):

Ҳар ки рух-и хўб-и ту якбор дид,
Аз ғам-и инқ-и ту халосий надид.²⁷³

Бу ёмон айбдур.

Еттинчи мартабаси улдурким, бир сўз ўшул икки ерда мажозий маънода қўлланган бўлур. Аллома мунга, анинг маъноси икки ўринда турлича бўлур, деган қайдни қўшуптур. «**Тибён**» да бу қайд зикр этилмаптур, аммо мисоллари ўшул қабилдиндур, демак, андин мурод ўшул қайддур, андоқким (байт):

Аз муҳит-и фикр аввал гар бирун орий ту дур,
Охир аз чашмат нарезад аз надомат лаълу дур.²⁷⁴

Агар маъно ҳар икки ерда бир бўлса, олтинчи мартаба қабилдин бўлур. Аллома бу икки мартабани бешинчи мартаба қилиптур ва буни **тасриъ-и мукаррар** дерлар, дептур.

Секизинчи мартабаси улдурким, бир байттағи икки мисра охиридағи икки лафз вазнда мувофиқ ва равий ҳарфида муҳолиф бўлур, андоқким (байт):

Баҳр-и побус-и макон-и куй-и ёр,
Рўй-и худ дойим ниҳам бар хок-и роҳ.²⁷⁵

Ҳамманинг фикрига кўра бу энг паст ва қабиҳ²⁷⁶ мартабадур. Аллома, буни **тасриъ-и маштур**²⁷⁷ дерлар, дептур. **Шатр** луғатта икки ёрти қилиштур. Ул икки

лафз бир жиҳаттин, яъни вазнда мувофиқ бўлур, иккинчи жиҳаттин, яъни равий ҳарфинда мухолиф бўлгани учун, гуё вазнда ва равий ҳарфинда бўлган бутун мувофиқлиқни икки ёрти қилиб, бирин риоя қилиб, иккинчисин қўюптурлар. Бу мартабаларни аниқлаш ва ҳукм этишта ҳусн ва қубҳ²⁷⁸ назарга олинптур.

Тасриъ ажам шуароси қошинда биринчи мисранинг қасида ва²⁷⁹ газал матлаидагидек қофияланишидин ибораттур ва аларнинг моҳирларидин баъзиларининг каломидин тасриънинг радифсиз матлаъларга хослиғи маълум бўлур, лекин ҳеч бир ерда бу хослиқ очиқ кўрунмайдур ва хослиқ йўқтек кўринадур. Қасида-йи маснуънинг мустахраж²⁸⁰ байтларининг аксарида бу санъат бордур, бас, тафсилотқа ихтиёж йўқтур.

Шамс-и Қайснинг каломи анга далолат қилурким, тасриъ аруз, яъни биринчи мисранинг охирғи жузви била зарбнинг, яъни иккинчи мисранинг охирғи жузвининг вазн ва қофия ҳарфларидаги мувофиқлиғидур. Ул дептур: мусарраъ²⁸¹ андоғ байттурким, анинг аруз ва зарби вазн ва қофия ҳарфларинда мувофиқ бўлур, андоқким Абулфараж дер (байт):

Тартиб-и мулку қойида-йи ҳилму расм-и видод,
Абдулҳамид Аҳмад ибн Абдуссамад ниҳод²⁸².

Бу байтта ҳар икки мисрадаги қофияларнинг ҳарфлари алифу дол (од) дур ва ҳар иккисининг²⁸³ вазни фоъилон дур. Бу музори-и ахраб-и макфуф-и мақсур баҳридин мафъувлун фоъилоту мафоъийлу фоъилон вазнидур. Аруз ва зарбни вазнда шарт қилиб қўймоқ ҳам анинг каломидин ўзга ерда бу фақирнинг назариға тушмади.

Тасриъ луғатта икки бўлак қилиштур ва бу амалнинг ул санъатқа муносабати зоҳирдур.

Т а с м и т андин ибораттурким, бир шеърда бир неча мисрани бир қофияда келтуруб, андин сўнг бошқа мисрани ўзга шеър ўзагин ташкил қилган қофияда келтирурлар. Бунинг турли навълари бордур.

Аввалғи навъи улдурким, уч²⁸⁴ мисрани бир қофияда бериб, тўртунчи мисрани шеър ўзагин ташкил эткан ўзга қофияда берурлар, андоқким:²⁸⁵

Аз оташ-и ғам сўхтаам, ғар ба нигоҳе
Ин ғамзадаро шод куний нест гуноҳе.
Мурдам зи ғам-и ҳажр, худороки, чу моҳе
Бинмой шабе рӯю халосам кун аз ин ғам!²⁸⁶

Иккинчи навъи улдурким, тўрт мисрани бир қофияда келтуруб, бешинчисин ўзак қофияда берурлар ва муни мухаммас дерлар, андоқким Азҳарий дептур:

Ғавҳарафшон шуд бар атроф-и чаман даст-и саҳоб,
В аз зумуррад сар бирун зад ғунча чун ёқут-и ноб,
То тавоний рав кунун чун лола шав жом-и шароб,
Варнеҳ боре ҳар шабе рӯ пой-и гул масту хароб,
Во суроҳий та саҳаргаҳ даст дар огуш кун!²⁸⁷

Учунчи навъида беш мисра бир қофияда берилиб, олтинчиси ўзак қофияда бўлур, андоқким, Манучеҳрий дептур:

Хезиду хаз оридки, ҳангом-и хазонаст,
Бод-и хунак аз жониб-и Хоразм вазаст.
Он барг-и разон бинки, барон шох-и разонаст,
Гуйийки, яке пираҳан-и рангразонаст,
Деҳқон ба таъажжуб сар-и ангушт газонаст,
К-андар чаман-и боғ на гул монду на гулзор²⁸⁸,

Тўртунчи навъи улдурким, етти мисрани бир қофияда ва секизинчи мисрани ўзак қофияда берурлар, андоқким Ломиъий дептур:

Оё соқию-л-мудом,
Маро бода деҳ мудом.
Суманбўй-и лолафом,
Ки то ман дар ин мақом,
Занам як нафас ба ком
Ки, касро зи хосу ом
Дар ин манзил, эй ғулом,
Умид-и қарор нест.²⁸⁹

Учунчи мисраида, ё еттинчи, ё тўққузунчи, ё андин сўнгги мисраларида ўзак қофия риюя қилинган ва бошқа мисралари ўзга бир қофияда берилган бирор мусаммат устодлар шеърида камина назариға тушмади. Ул сабабдин анинг навъларининг зикри кўрилганлари била чекланилди.

Рашид-и Ватвот дептур: бу санъат андоқ бўлурким, шоир бир байтни тўрт тенг бўлакка бўлгай, уч бўлагининг охиринда сажъ бергай ва тўртунчи бўлакта қофия келтиргай. Бу шеърни мусажжаъ деб ҳам атарлар. Мисоли: Муъиззий дер (байт):

Эй сорбон манзил макун жуз бар диёр-и ёр-и ман,
То як замон зорий кунам бар рабъу атлолу диман.
Рабъ аз дилам пурхун кунам хок-и диман гулгун кунам,
Атлодро Жайхун кунам аз об-и чашм-и хештан²⁹⁰.

Мусажжаънинг бўлаклари учтин ортиқ бўлса ҳам, раводур, аммо учталиғи машҳурдур. Яна дептурким, порсийлар мусамматни ўзга навъда айтурлар ва ул андоқтурким, бир қофияда беш мисра айтқайлар ва охирги олтинчи мисрани шеърнинг асоси бўлмиш ўзак қофияда бергайлар. Порсийлар наздида энг машҳур бўлган мусаммат ўшулдур. Олдингиларни мусажжаъ дерлар ва билмасларким, қадимий ва ҳақиқий мусаммат улдур.

Аммо андин кейин ўткан Шамс-и Қайс дептурким, ани сажъ дерлар ва мусаммат ул порсийлардин нақл қилгандин ўзгаси эрмастур.

Арабийят арбобларидин бир жамоаси дептурларким тасмит лугатта марворидни ипга тизмактур, истилоқта эрса андин ибораттурким, байтнинг жамиъ жузвларин ё баъзисин қофияга хилоф қилиб сажълағайлар ва байт марворид ипидек ва сажъланган жузвлар анга тизилган доналардек бўлгай. Билмак керакким, бу жамоанинг жузвдин муроди, тақтиъда²⁹¹ ҳосил бўлган жузвлардур²⁹², байттағи ёлғиз лафзлар эмастур. Алар тасмитни икки турга бўлуптурлар.

Биринчи тури улдуким, сажъланган жузвлар тақтиъдағи жузвларга тенг келур, андоқким (байт):

Ба пирий чи гирий вазирию мирий,
Фақирий ҳақирий асирий гузин ту!²⁹³

Бунини тасмит-и тақтиъ дерлар.

Иккинчи тури улдуким, мувофиқ бўлмағай ва ани тасмит батақайюз²⁹⁴ дерлар, андоқким (байт):

Макун гашт-и бўстон, марав қўй-и жонон,
Бикаш по бадомон, ба кунже нишин!²⁹⁵

Ул²⁹⁶ дағи дептурким, Халил ибн Аҳмаднинг дегани тўғридур: мусаммат шеър улдурким, бир ёки бир неча байтнинг садри маштур ёки манҳук тарзда қофияланган бўлур ва ул байтларни ўзга бир қофияда қасидадағидек бирлаштиргайлар, токи ул қасида тугагай.

Зоҳирдурким, бу ерда қасида мисол тарзидадур, чунки бу санъат андин ўзгасида ҳам жорийдур.²⁹⁷ Маштур ва манҳукнинг маънолари муқаддамада зикр этилди ва ани такрорламоққа ҳожат йўқтур. Бир ёки бир неча байт садрида маштур бўлган мусаммат қуйидағи хазаж-и мусамман-и солим²⁹⁸ баҳридағи абёт кибидур:

Би-ҳамди-л-лоҳки, шуд ҳосил жаҳонро равнақ-и комил
Зи фарр-и рофат-и шомил зи адл-и хусрав-и одил.

Шаҳ-и гозийки дар ҳайжо дарояд чун ҳизбаросо,
Шаванд аз бийм-и ў аъдо чу рубаҳ хойифу отил.

Сипеҳр-и салтанат султон Ҳусайн он сафдар-и майдон
Ки, ном-и Рустам-и дастон зи дастонаш шуд ботил.

Ба сон-и солим-и солиб Алий ибни Аби Толиб
Нишон-и аннаҳу-л-ғолиб зи ҳақ дар шаън-и у нозил.

Илоҳий то бувад воло, ливо-йи салтанат бодо,
Бисот-и маъманаш бар жо, нишот-и душманаш зойил.²⁹⁹

Бир ёки бир неча байт садрида бўлган манҳук мусаммат ражаз-и мусаддас-и солим баҳридағи³⁰⁰ ушбу ғазал янглиғдур:

Эй дилрабо, баҳр-и худо, як дам биё,
Раҳме нимо, бар жон-и мо кам кун жафо!

Аз дарду ғам ман дам-бадам жон медиҳам,
Эй муҳташам чандин ситам набвад³⁰¹ раво.³⁰²

Анинг маштур ёки манҳук байт ё³⁰³ байтлар садрида бўлур дегани тушунарли эмастур ул жиҳатинким, байт садрига маштурдин бир байт, манҳуктин бир байт, ҳатто бир мисра сифмас ва садрдин мурод охир-

ғи рукндин ўзга рукнлар бўлган тақдирда ҳам маштур байт садрида икки³⁰⁴ байт тугамас³⁰⁵.

А к с . Ани табдил ҳам дерлар, баъзилар тарду акс дерлар. Ул андин ибораттурким, каломнинг бир бўлагин иккинчи бир бўлагининг олдиға қўярлар, сўнгғанининг аксин қилурлар, биринчи бўлакнинг ўрнин иккинчисиники била алмаштирурлар. Бу акс бир жумлада бўлмоғи, зарур бўлса анинг бир тарафи орасида³⁰⁶ ва мутааллиғида³⁰⁷ бўлмоғи мумкин. Байт:

Бо сафиҳе гуфт соҳибдавлате:
Хислате некуст некухислатий.³⁰⁸

Бу байтнинг иккинчи мисраи бир жумладур, чунки бир ҳукмдин ибораттур. Акс анинг бир тарафи орасидадур, яъни хислат ва анинг сифати неку орасида воқиъ бўлуптур.

Икки жумла орасида ҳам бўлмоғи мумкин ва буниси бир неча навъда бўлур.

Биринчиси улдурким, акс икки жумланинг икки тарафида, маҳкум алайҳ била маҳкум биҳ³⁰⁹ орасида бўлур, андоқким (байт):

Зи хуршед-и рухат шаб рўз будий пеш аз ин моро,
Зи дуд-и оҳам акнун рўз шаб шуд бе рухат моро³¹⁰.

Иккинчи навъи улдурким, бу икки жумланинг икки тарафи эрмас, аларнинг мутааллиқлари орасида воқиъ бўлур. Бу тақдирда ҳукм асли икки жумлада бир бўлмоғи мумкин, андоқким (байт):

Ғаҳе фаршро арш хонанд аз тавозуъ.
Ғаҳе аршро фарш хонанд аз жалолат.³¹¹

Равшандурким, мунда ҳар икки жумла ҳукмининг асли бирдур ва ул демак тур. Ҳукм асли фарқ қилмоғи ҳам мумкин, андоқким (байт):

Аз тавозуъ арш гўяд фаршро,
В-аз жалолат фарш созад аршро³¹².

Равшандурким, бир жумлада ҳукм асли демак тур, иккинчисида қилмоқтур.

Учунчи навъи улдурким, акс ҳукм асли ва мутааллиқларининг орасида воқиб бўлур, андоқким (байт):

Зи хон-и наволат гадоён салотин,
Салотин гадоён зи хон-и наволат³¹³.

Акс ул тарзда ҳам бўлурким, агар охиридин бошлаб, сўзма-сўз асл каломнинг тартибин тескари қилиб ўқулса, ўшул асл калом ҳосил бўлур. Бу мақлуб-и муставий тариқидур, фарқи буким, мунда асл каломнинг тартибининг акси сўз орасидадур, мақлуб-и муставийда эрса ҳарфлар орасидадур. Агар муни маъкус-и муставий деб атасалар, [ҳақиқатин] узоқ бўлмағай. Бу акс бир мисрада воқиб бўлмоғи мумкин, қуйидаги бейтнинг иккинчи мисраида бўлганидек:

Дар жон-и гадо оташ аз ғамза чу зад, гуфтам:
Шоҳо назаре кардий, кардий назаре шоҳо.³¹⁴

Ҳар икки мисрада ҳам воқиб бўлмоғи мумкиндур, андоқким (байт):

Бо мо назаре дорий, дорий назаре бо мо,
Фармо гузаре инжо, инжо гузаре фармо³¹⁵.

Бутун байтта воқиб бўлмоғи ҳам мумкиндур, андоқким (байт):

Дираме дорию дорий караме,
Караме дорию дорий дираме³¹⁶.

Бу мазкур навъларнинг ҳаммаси маъкус-и мураттаб³¹⁷ туркумидиндур. Агар акста асл калом тартиби олдинма-кетин бўлса, ани маъкус-и мушавваш³¹⁸ деб атамоқ муносибдур, андоқким (байт):

Афсус, гузашт умру мо беҳабарим,
Мо беҳабариму умр афсус гузашт.³¹⁹

Бу машҳур байт ҳам ўшул туркумдиндур:

Карамдорон-и оламо дирам нест,
Дирамдорон-и оламо карам нест.³²⁰

Аллома ва «Изоҳ» соҳиби акс санъатин маънавий санъатларга киритиптурлар. Ажам шуаросидин баъзиси дептурларким, тарду акс санъатида байт ул гарзда айтилурким, агар охиридин бошлаб бошига сўзма-сўз ўқулса, ўзга бир байт ҳосил бўлур, аввалги байт тарддур, иккинчиси — акс. Қасида-йи маснуъда тарду акс учун кетирилган тавил-и мусамман-и солим, яъни фаъувлун мафоъийлун фаъувлун мафоъийлун баҳридаги бу байт ўшул қабилдиндур:

Ба эҳсон туйй Ҳотам, ба рифъат туйй Кисро,
Ба фармон туйй Осаф, ба бурҳон туйй Исо.³²¹

Бу байтни охиридин олиб сўзма-сўз бошигача ўқисалар, музорий-и ахраб, яъни мафъувлу фоъило-тун³²² мафъувлу фоъилон баҳридаги ушбу байт ҳосил бўлур:

Исо туйй ба бурҳон, Осаф туйй ба фармон,
Кисро туйй ба рифъат, Ҳотам туйй ба эҳсон³²³.

Ажам шуаросидин дағи баъзилари мазкур навъларни тарду акска киритиптурлар ва яна бир навъни анга қўшуптурлар. Ва ул андоқтурким, шоир бир байт айтурким, анинг баъзи жузвларин акс қилсалар ўзга бир байт ҳосил бўлур, шоир айтмиш бир ғазалнинг қуйидаги байтларининг ҳар байтидек:

Гар з-онки, барафрўзий он шамъ-и шабистонро,
Чандон набувад нуре дигар маҳ-и тобонро.

Аз айн-и паришоний то жамъ шавад дилҳо,
Бигшой шабе аз рух он зулф-и паришонро.³²⁴

Бу ғазалнинг ҳамма байтлари шу қабилдадур.

Қасида-йи маснуънинг [мазкур] байти ҳам андоқтурким, анда тартибни бир неча навъ била ўзгартмак мумкиндур ва ҳар қайсисидин ўзга бир байт ҳосил бўлур, андоқким:

Кисро ба рифъат туйй, Ҳотам ба эҳсон туйй,
Исо ба бурҳон туйй, Осаф ба фармон туйй.

Туйи Кисро ба рифъат, туйи Ҳотам ба эҳсон,
Туйи Исо ба бурҳон, туйи Осаф ба фармон.

Туйи ба рифъат Кисро, туйи ба эҳсон Ҳотам,
Туйи ба бурҳон Исо туйи ба фармон Осаф.

Ба эҳсон Ҳотам туйи, ба рифъат Кисро туйи,
Ба фармон Осаф туйи, ба бурҳон Исо туйи.

Кисро туйи ба рифъат, Ҳотам туйи ба эҳсон,
Исо туйи ба бурҳон, Осад туйи ба фармон.

«Тибён» соҳиби дептур, тарду акс улдурким,
икки калом зикр этурлар, аларнинг аввалғиси нутқан
иккинчи каломнинг таъкид ва тасдиқи бўлур, андоқ-
ким бу икки каломда. Ло илоҳа илло-л-лоҳу ваҳдуҳу
ло шарика лаҳу.³²⁵

Андоқким бу байтта:

Худоё, надорим ғайр аз ту кас,
Туйи малжо-йи мо, дигар ҳеч кас.³²⁶

«Кашшоф»³²⁷ соҳибининг каломи рум сурасининг
охирларида мунга далолат қилур. Бу баъзиларнинг
истилоҳидур. Зоҳирдурким, тарду акс бу маънода лаф-
зий эрмас, маънавий гўзалликлардиндур. «Тибён»
соҳиби лафз ва маъно ҳусниға сабаб бўлғучи гўзал-
ликлардин ҳисоблаптур ва мунда жон бордур.

Тард луғатта юрутмоқ, қувмоқтур ва акс тескари
қилмоқтур. Бу санъатта каломни ўзига хос бир тар-
тибда юрутуб, яна тескари қилганлари учун анга тар-
ду акс деб ном бериптурлар. Аксу табдил³²⁸ деб аташ-
нинг важҳи зоҳирдур.

Тардид андин ибораттурким, бир мисра ёки
жумладаги сўзни бир нарсаға алоқадор қилурлар ва
яна ани ўшул мисра ёки ўшул жумлада ўзга бир ни-
маға алоқадор этарлар. Бунинг уч мартабаси бор-
дур.

Аъло мартабасида орада ҳеч фосила бўлмас, ан-
доқким (байт):

Аз даҳр ба жуз алам надийдам,
В-аз аҳл-и карам карам надийдам³²⁹.

Урта мартабасида бир оз фосила бўлур, андоқким (байт):

Бигушо рўй чу гул, рўй-и диле ҳам бинамол
Ки зи нодийдан-и ту кор харобаст маро.³³⁰

Қуйи мартабасида фосила узоқ бўлур, андоқким (байт):

Дур аз ин дар хуррамии набвад³³¹ маро, маълум шуд,
Ҳаст маҳрум аз биҳишт, он к-аз дарат маҳрум шуд³³².

Бир байтта иккита тардид бўлмоғи ҳам мумкиндур, андоқким (байт):

Эй парийрух рух-и худ соз аён!
Бенавоям, ба навоям бирасон!³³³

«Тибён» соҳиби тардидни тақрир санъатиға кири-типтур ва ани лафзу маъно ҳусниға сабаб бўлғучи гўзалликлардин деб ҳисоблаптур.

«Изоҳ» соҳиби дептурким, тардиднинг сўз ҳусниға мутлақо таъсири йўқтур. Қасида-йи маснуъда анга мисол келтирилмаптур ва бу ўшул асоста бўлса керак.

Тардид луғатта қайтармоқтур. Бу санъатта бир бор бир нарсаға тааллуқ берилган бир лафзни яна бошқа нарсаға тааллуқлуғ қилиб қайтарганлари учун анга тардид деб ном қўюптурлар.

Та а т т у ф андин ибораттурким, сўзни садрининг бир ерига маънода алоқадор қилиб берурлар дағи ўз-га бир маънода зарбға³³⁴ алоқадор қилурлар, ушбу байттағи кард сўзидек (байт):

Оҳки ҳарчанд кард дил ба саг-и ў вафо,
Бар дил-и мискин-и зор кард рақиба ш жафо³³⁵.

Қуйидағи байттағи намуд сўзидек (байт):

Чи ҳолатастки, ҳарчанд дил намуд ниёз,
Ба пеш-и ёр, намуд у зи тундхўйи ноз³³⁶.

Аташ важҳи улдурким, гўё ул сўз байтнинг икки ёнида, икки елкасида турғандектур³³⁷.

Т а ш р и ъ. Баъзилар ани таршиҳ дерлар, зулқо-

фиятайн ҳам дерлар. Араб фусаҳоси наздида ул андин ибораттурким, шеърни икки ёки андин ортиқ қофия асосида тузгайлар ва аларнинг ҳар бирида тўхталганда шеър дурусту маъно тўғри чиққай.

Икки қофияга асосланган шеърнинг мисоли мутадорик-и махбун³³⁸ баҳридин ушбу абёттур:

Чу куний бағалат гузаре сўй-и мо,
Бинишин қадаре, рух-и худ бинамо.

Ҳама кас дилу жон бидеҳадки хўрад,
Зи лабат шакаре, бирасон ҳамаро.

Санамо, зи суккон-и дарат чу мане
Набувад дигаре ба ту аз вафо.³³⁹

Бу абётни агар охиригача ўқисалар мусаммандур, яъни секиз³⁴⁰ бор фаъилун вазнидадур, агар биринчи қофияда тўхтасалар, мусаддастур, яъни олти қатла фаъилун вазнидадур ва буниси қўйидагича бўлур:

Чу³⁴¹ куний бағалат гузаре
Сўй-и мо, бинишин қадаре.

Ҳама кас дилу жон бидеҳад
Ки, хўрад зи лабат шакаре.

Санамо зи суккон-и дарат
Чу мане набувад дигаре.

Бу услубдаги ихтиролардин улдурким, аввалги қофияда тўхталганда қолган сўзларни йиғилса, ўшул баҳрдаги бир байт ҳосил бўлур, андоқким мазкур абёттаги қолган лафзларни йиғилса, қўйидаги байт ҳосил бўлур (шеър):

Рух-и худ³⁴² бигушо бирасон
Ҳамаро ба навоз-и³⁴³ вафо³⁴⁴.

Агар ҳосил бўлган байт қофияда ҳам мувофиқ бўлса, кўп гўзал ва латиф бўлур, андоқким [қўйида] келгусидир.

Уч қофияга асосланган шеър мисоли ҳазаж баҳридин³⁴⁵ қўйидаги абёттур:

Ба давр-и лола-йи ҳамро биё, жоно, сў-йи саҳро,
Бикаш хуш соғар-и саҳбо, барафрӯзо рух-и³⁴⁶ зебо.

Шудим охир зи ҳижронат дилафсурда, биё инжо,
Узор-и оташин бинмо³⁴⁷, фикан оташ ба жон-и мо.

Макун чандин ту истиғно, мапӯшон рух зи мо, жоно,
Ниқоб зи рух фикан боло, масъуз аз ғам дил-и моро.³⁴⁸

Маълум бўлсунки, биринчи байттаги биринчи қофия ҳамро ва саҳбодур,³⁴⁹ иккинчи қофия жоно ва барафрӯзодур³⁵⁰, учунчи қофия саҳро³⁵¹ ва зебодур. Қолган байтларнинг қофияси ушбу қиёстадур.

Агар бу абётни охиригача ўқисалар, мусамман, яъни секиз бор мафоъийлун вазнидадур, агар иккинчи қофияда тўхтасалар, мусаддас бўлур (шеър):

Ба давр-и лола-йи ҳамро биё, жоно
Ба сў-йи саҳро, бикаш соғар-и саҳбо!

Шудим охир зи ҳижронат дилафсурда,
Биё инжо, узор-и оташин бинмо!

Макун чандин ту истиғно, мапӯшон рух,
Зи мо, жоно, ниқоб аз рух фикан боло!

Агар қолган алфозни жамъ қилсалар ушбу шеърдин бир байт ҳосил бўлур (шеър):

Барафрӯзо рух-и³⁵² зебо: фикан оташ
Ба жон-и мо, масъуз аз ғам дил-и моро.³⁵³

Агар биринчи қофияда тўхтасалар, мураббаъ³⁵⁴ бўлур ва бу ҳолда шеър аслидаги иккинчи мисралар тамоман тушурулур ва абёти мундоқ бўлур (шеър):

Ба давр-и лола-йи ҳамро
Биё, жоно, ба сў-йи саҳро!

Шудим охир зи ҳижронат
Дилафсурда, биё инжо!

Макун чандин ту истиғно,
Мапӯшон рух зи мо, жоно!³⁵⁵

Зоҳирдурким, бу қофиялардин сўнг кўрунуб турган қисми яъни шеър аслининг иккинчи мисралари ўшул шеърнинг [яна] ўзга бир абётидур.³⁵⁶

Бу янглиғ ашъордин яна бир санъат ихтиро қилса бўлур ва ул мундоқ бўлур: биринчи байтни охирғи қофиядин ўзга ерда тўхтатиб, ул қофиядин қолган қисмин иккинчи байт бошига уларлар ва олдинғига мувофиқ бир байт ҳосил қилурлар ва шу тариқа шеър охиригача [давом этарлар] андоқким мазкур абётни мундоқ қилурлар:

Ба давр-и лола-йи ҳамро биё, жоно
Сў-йи саҳро, бикаш хуш соғар-и саҳбо!

Барафрўзо рух-и³⁵⁷ зебо, шудим охир
Зи ҳижронат дил афсурда, биё инжо!

Узор-и оташин бинмо, фикан оташ
Ба жон-и мо, макун чандин ту истиғно!

Мапўшон рух аз³⁵⁸ мо, жоно, ниқоб аз рух
Фикан боло, масўз аз ҳам дил-и моро!

Бу санъатни тафлиқу талфиқ деб атасалар, муносиб бўлур, зероки тафлиқ луғатта ёрмоқтур ва талфиқ йиғмоқтур. Бу санъатта абётнинг баъзи жузвларин баъзисидин ажратиб, баъзисига улангани учун бу от анга муносиб бўлур.

Ажам шуароси ташриъ санъатин эътибор қилмаптурлар, анинг учун қасида-йи маснуъда мунга мисол келтирилмаптур.

Ташриъ луғатта қайта-қайта суғармоққа олиб бормоқтур. Бу санъатта шеърни қайта-қайта қофияга асослаганлари учун, масалан, туяни қайта-қайта суғармоққа олиб борилганга ўхшар. Ушбу ўхшашлиққа асосланиб, бу санъатни **ташриъ** деб атаптурлар.

Тавшиҳ ажам шуароси наздида ўзга санъаттин ибораттур ва ул мундин сўнг мазкур бўлғусидур.

Зулқофия тайн деб ул шеърни айтурларким, анда икки қофияни лозим кўргайлар ва охирғи қофиядин олдинғи қофияда тўхталганда назмнинг дуруст ва маънонинг тўғри чиқишин шарт қилмагайлар, бу қуйидағи ғазалдектур (ғазал):

Бода менўшам ки аз ҳижрон диле дорам кабоб,
В-ар нанўшам мешавад якборагий қорам хароб.

Ончунон мастам зи ишқ-и ў ки, доим хун-и дил
Меҳўрам аз косаҳо-йи чашму пиндорам шароб.

Кас ба бедорий нахоҳад деҳад ҳушёрам магар,
Халқ-и олам баъд аз ин бинанд ҳушёрам ба хоб.

Офтобе гаштаи тобон, вале бо дигарон,
Бар ман охир гар наҳоҳий тофт, бисёрам матоб!

Эй Атоий, кам тавонам дид рўяш рўз-и васл,
Хун-и дил чун гашт пеш-и чашм-и хунборам ҳижоб.³⁵⁹

Ул шеърниқим, анда иккидин ортиқ қофияни лозим қилсалар, ани **зулқавофий** дерлар ушбу рубойи-дек:

Гар саъд бувад толиъу ахтар ёрат,
Доро шавадат тобиъу пурзар дорат.
В-ар з-онки надорий чу Атоий толиъ,
Ганж-и ту бувад дойиъу абтар корат.³⁶⁰

Агар икки қофия орасида ҳожиб келтирилса, ул шеърни **зулқофиятайн-и маҳжуб** дерлар. Ҳожиб қофия олдида бериладиган талаффузда мустақил лафз ёки анинг ўринбосаридин ибораттурким ҳар мисрада бир маънода такрорланур, ушбу рубойидаги **ёр** сўзи янглиф (рубойи):

Ҳар дам расадат дило гар аз ёр ғаме,
Бояд нашавий мукаддар аз ёр даме.
З-он рў ки чу нек бингарий, он ғамҳо
Аз жониб-и туст аксар, аз ёр яке.³⁶¹

Зулқофиятайн-и маҳжубнинг қасида-йи маснуъда-ғи мисоли **танжис-и ноқисга** келтирилган байтнинг ўзидур ва ул мазкур бўлди.

Т а в ш и қ ажам шуароси наздида андин ибораттурким, шоир мисра ёки байтларнинг бошида ё аларнинг ўртасида бир неча ҳарф ёки бир неча сўз келти-

рурким, ул ҳарф ёки сўзларни жамъ қилинса, бир исм ё бир лақаб, ё бир мисра ё бир байт бўлур ёки анга ўхшаш бир нима ҳосил бўлур ва бу санъатни ўз ичига олган шеърни мувашшаҳ дерлар. [Ул] бу қитъадек-тур (қитъа):

Иzzату давлат, илоҳий, бод бо фатҳу зафар,
Шаҳриёр-и мулк-и донишро ҳамеша бешумор!

Лутф кун дар зилл-и шаҳ, ё раб, бидораш то магар
Ебад оромиш ба иззу адл-и эшон рўзгор.

Ё раб, эҳсон кун ба фазлат давлат-и уқбо, ки ў
Расм-и эҳсон кард дар дунё ба давлат ошкор.³⁶²

Биринчи³⁶³ мисраларнинг бошидаги ҳарфларни жамъ қилинса **Али** ҳосил бўлур, **иккинчи** мисраларнинг олдидаги ҳарфларни жамъ қилинса, **шер** ҳосил бўлур.

Биринчи мисраларнинг ҳашвидаги (қизил била ёзилган)³⁶⁴ сўзларни жамъ қилинса, қуйидаги мисра ҳосил бўлур:

Илоҳий бидораш ба фазлат.³⁶⁵

Иккинчи мисраларнинг ҳашвидаги сўзларни жамъ қилинса, қуйидаги **иккинчи** мисра ҳосил бўлур:

Ҳамеша ба иззу ба давлат.³⁶⁶

Агар сўзларни мисра ва байтларнинг тартиби била жамъ қилсалар, ушбу байт ҳосил бўлур:

Илоҳий ҳамеша бидораш
Ба иззу ба фазлат, ба давлат.³⁶⁷

Ватвот наздида ҳарфларни ёки сўзларни айнан йиғиш шарт эмастур, балки аларга тасҳиф киритиб, бирор нима ҳосил қилсалар ҳам ул тавшиҳ қабилидиндур.

Тавшиҳни кўпроқ қасидада ишлатурлар ва бу санъатни ўз ичига олган энг яхши қасида қасида-йи маснуъдурким, анинг байтларининг бошидаги ҳарф-

лардин лашиф бир қитъа чиқар, биринчи мисралар ҳашвидағи ҳарфлардин алифтин холий³⁶⁸ иккинчи бир қитъа келиб чиқар ва иккинчи мисралар ҳашвидин ўрун олган ҳарфлардин нуқтасиз³⁶⁹ ўзга бир қитъа чиқар, дағи ўзга рангда ёзилган абётта берилган алфозу ҳуруфтин абёт-и маснуъа чиқар.

Шамс-и Қайс дептур: тавшиҳ улдурким, шеърни бир неча бўлак асосида қурарлар, аларнинг ҳаммаси бир қасида бўлур. Ул бўлаклардин баъзисин³⁷⁰ ажратиб ўқисанг ўзга вазндағи ўзга шеър бўлур, андоқ-ким, Рашид-и Самарқандий айтур (шеър):

Эй каф-и род-и ту, дар жуд беҳ аз абр-и баҳор,
Халқро бо каф-и ту, абр-и баҳорий ба чи кор.

Оламиyro дил аз афшондан-и борон-и кафат
Хушу хуррам шуда, ораста чун бог-и баҳор.

Беш аз андоза ин тойифа бар банда гузошт
Жуд-и ту бор-и гарон в-он ду каф-и гавҳарбор.

Дигаронанд чу ман банда, ман банда зи шукр
Ожизам чун дигарону зи хижилий гашта фиғор.

Узр яксў неҳ, ангор ки кард ситам журм
Сў-йн афват нигарон мондаву дил бар тиймор.

Ту худовандию эҳсон куну ин журм ба фазл
3-ин раҳе даргузарон 3-онки туий журмгузор.³⁷¹

Бу қасида узундин узундур ва бир неча ерида тавшиҳ санъати ишлатилиптир. Бу ерда ўрناق учун бири келтирилди. Қасиданинг асли рамал баҳридин-дур.³⁷² Агар қизил³⁷³ била ёзилганларни ажратиб ўқисанг, ушбу икки байт³⁷⁴ чиқар (рубойӣ):

Бар банда гузошт жуд-и ту бор-и гарон,
Ман банда зи шукр ожизам чун дигарон.
Кардастам журм сў-йн афват нигарон,
Ин журм ба фазл 3-ин раҳе даргузарон.³⁷⁵

Тавшиҳни арабийят арбобларидин баъзиси тасҳим маъносида ҳам истеъмол қилинтурлар ва анинг шар-

ҳи мундин сўнг мазкур бўлгусидур, иншоа-л-лоҳу таоло. Тавшиҳ луғатта вишоҳ, яъни бўюнбоғни бировнинг бўйнига илмактур. Шеърга ҳарф ёки сўзларни киритмак анга ўхшагани учун бу маънода анга тавшиҳ деб ном қўюптурлар.

Та л а в в у н андин ибораттурким, шеърни андоқ вазнда айтқайларким, ани икки ёки андин ортиқ вазнда ўқиса бўлур ва мундоқ шеърни муталаввин дерлар.

Икки вазнда ўқимоқ мумкун бўлган шеър мундоқтур (байт):

Лаъл-и ту шириний-и шакар шикаст,
Қомат-и ту қиймат-и аръар шикаст.³⁷⁶

Агар бу шеърни енгил³⁷⁷ ўқисалар, сариъ-и матвий-и мавқуф баҳридин бўлур ва ул икки қатла муфтаилун муфтаилун фоилон бўлур. Агар оғир³⁷⁸ ўқисалар, рамал-и мусаддас-и мақсурдур ва ул икки қатла фобилотун фобилотун фобилун вазнида бўлур. Икки турли баҳрда ўқимоқ мумкин бўлган мундоқ муталаввинни зулбаҳрайн ҳам дерлар.

Иккидин ортиқ вазнда ўқимоқ мумкин бўлган шеър мундоқтур (байт):

Рух-и ту лола-йи аҳмар, хат-и ту сунбулу райҳон,
Тан-и ту ғайрат-и гулҳо, қад-и ту равнақ-и бўстон.³⁷⁹

Агар бу байтни ғоятта енгил ўқисалар,³⁸⁰ рамал-и маҳбун-и мусаббағ баҳридин икки қатла фаъилотун фаъилотун фаъилотун фаъилийён вазнида бўлур. Агар ғоятта оғир ўқисалар,³⁸¹ ҳазаж-и мусаббағ баҳридин икки қатла мафобийлун мафобийлун мафобийлун мафобийлон вазни бўлур.

Агар ўртача, на ғоятта енгилу на ғоятта оғир ўқисалар, мужтасс-и маҳбун-и мусаббағ баҳридин икки қатла мафобилун фаъилотун мафобилун фаъилийён³⁸² вазнида бўлур.³⁸³

Бу навъ турли баҳрлардин иборат бўлган муталаввинни зулбуҳур³⁸⁴ ҳам дерлар.

Қасида-йи маснуъдағи зулбуҳур муталаввиннинг мисоли мувассал би-л-ҳарфайн³⁸⁵ ҳам бўлмиш қуйидағи байттур:

Лаб-и ту жой-и луълуъ, хатт-и ту марказ-и лола,
Шаб-и ту ҳомил-и кавкаб, маҳ-и ту бо хат-и қола.³⁸⁶

Рашид-и Ватвот нақл қилиптурким, Аҳмад Мансур-ий бир мухтасар битиптур ва ани Хуршедий шарҳ қилиптур, номин канзу-л-ғаройиб³⁸⁷ қўюптур. Ул мухтасарнинг борлиғи бу услубдағи абёттур ва ул ерда бир байт келтирилиптурким, ани ўттузу неча вазнда ўқиса бўлур эрмиш. Аммо Рашид-и Ватвот ул байтни келтирмаптур, кишилар турли хаёлларға бормаслиғи учун келтирса, яхшироқ бўлур эрди.

«Ҳақойиқу-л-ҳадойиқ»да³⁸⁸ келтирилиптурким, шоир бир вазнда бир ёки бир неча байтни айтса, анинг баъзи сўзларин тушурсалар, ўзга вазнда ҳам ўқилса бўлур ва муни мажмаъу-л-баҳрайн ҳам дерлар. Мисолиға ушбу икки байтни келтириптур (шеър):

Нусратуддин эй жаҳонбахше, ки аз иқбөл ҳаст,
Тиг-и оламгир-и ту рўз-и зафар молик риқоб.

Барда-йи даргоҳу акс-и нур рой-и равшанаст,
Барда-йи субҳ-и саҳархезаст нур-и офтоб.³⁸⁹

Тушурулатурған сўзлар қизил³⁹⁰ била ёзилиптур. Бу қитъа рамал-и мусамман-и мақсур³⁹¹ баҳридадур. Қизил била битилган сўзларни тушурулса, рамал-и мусаддас-и мақсур³⁹² бўлур.

Кўнгулга андоқ бир фикр келурким, агар мажмаъу-л-баҳрайнни ул тарзда айтсалар: тегишли алфоз тушурулганда қолган алфоз мавзун³⁹³ бўлса, яхшироқ бўлур андоқким (қитъа):

Баҳр-и худо бишнава зи ман як нукта ва-з хотир мабар:
То бошадат мир-и касий пайваста ин хайлу ҳашам,
Ин дам, ки меварзад ба ту меҳру вафо ҳар аҳл-и дил,
Меҳру вафо мекун, гаҳе бигзор ойн-и ситам.³⁹⁴

Бу қитъа ражаз-и мусамман-и солим³⁹⁵ баҳридадур, агар қизил била ёзилган алфозни тушурсалар, мусаддас-и солим³⁹⁶ бўлур. Агар [тушурилган] алфозни жамъ қилсалар, қолган абётнинг вазну қофиясиға мувофиқ ўзга бир байт ҳосил бўлур. Ул байт будур:

Баҳр-и худо, мир-и касий, меҳру вафо
Мекун гаҳе, охир макуш моро зи ғам.³⁹⁷

Агар мунга тарсиъ маъа-т-тажнис дегандек талвин³⁹⁸ маъа-т-тавшиҳ деб от қўюлса, муносиб бўлур, ул жиҳаттинким, қолган алфоз шеър аслининг вазнига мухалиф вазндалиғи нуқта-йи назаридан муталаввин³⁹⁹ қабилдиндур ва тушурулган алфоз шеър аслига кiritилганлиғи нуқтайи назаридин мувашшаҳ қабилдиндур.

Талаввун луғатта турланишдур ва аташ ваҷҳи зоҳирдур.

Т а р о ф у қ андин ибораттурким, шеър ул тарзда бўлурким, анинг ҳар мисраини истаган бир мисраи била қўшсалар, ўшул шеърдин бир байт ҳосил бўлур, маъно ва қофияга ҳеч бир халал етмас андоқким рубой:

Саргашта-йи маҳрухон-и хуршедвашам,
Дойим зи рақибон ситаму жавр кашам,
Дар давр бағайр-и дурдий-и ғам начашам,
Бо меҳнату ранжу хорий-у дард хушам.⁴⁰⁰

Мундоқ бир санъатни эътибор қилиш кўпдин бери хотиримда айланиб юрар, аммо ани айтиш йўли бандага келмас эрдиким, хазрат-и худовандгор⁴⁰¹ мажлисига эришмак навбати етти ва яқинлик пайдо бўлди. Ул фикрни изҳор эттим. Сўзум тугагач ўшул он ул ҳазрат давоту қалам тиладилар ва филбадиҳа⁴⁰² ушбу рубойни айттилар (рубойи):

Руй-и ту зи рух-и осмоний хуштар,
Қадд-и ту зи сарв-и бўстоний хуштар,
Лаъл-и ту зи об-и зиндагоний хуштар,
Нутқат зи ҳаёт-и жовидоний хуштар.⁴⁰³

Аксари замона фозилларию атоқлиғ хуштабълардин бўлмиш мажлис аҳли ҳайрон қолдилар ва таажжуб бармоғин тишларига олдилар. Бу саргашта ҳам тан бериб қулоқ туттум. Бу иш замона фозиллариға неча кўп ғарибу ажиб туюлмасун, аммо ул олииймиқдор фазилатлариға нисбатан бу муҳиту уммондин бир қатрадур ва заррот-и жаҳондин бир заррадур. Байт:

Илоҳий, он жаҳон-и фазлу ифзол
Бимонад жовидон бо иззу иқбол!⁴⁰⁴

Бу санъатқа ул жиҳаттин **тарофуқ** деб от қўйдум-ким, **тарофуқ** луғатта йўлдош бўлмоқ ва ўртоқлашмоқтур ва аташ ваҳҳи зоҳирдур⁴⁰⁵.

Мақруба назму наср андоқ каломдин ибораттурким, зоҳиран наср бўлур ва агар баъзи сўзларин ажратиб, ул сўзларнинг охирғи ҳарфларин кейинги жумлаға қўшсалар, ул каломни назм тарзида ўқимоқ мумкин бўлур. Мутаххирлар мунн гўзал деб ҳисоб қилурлар ва кўпроқ мактубу руқъаларда⁴⁰⁶ ишлатурлар, ушбу руқъадек:

Баъд-и арз-и ниёзу рафъ-и дуъо +
-йи баҳо-йи жаноб-и бо эъзо +
з-и сиёдатмаоб, баҳр-и фуну +
н-и фузун аз ҳисоб, дома фазо +
йилуху афзалан, ар +
з-и шарифаш онки, ало +
йиқ-и айём ойиқаст ва гар +
на, даме, ки жудо шуди ба ҳаво +
-йи дил аз остонааш, ки мало +
з-и жамий-и халойиқаст, зило +
л-и камолот-и мустадом ба ҳур +
мат-и аллом ал-фақир Ато.⁴⁰⁷

Шамс-и Қайс бу амални **тазмин** навъларидин деб билиптур ва дептурким, музамминнинг бу тури қабиҳдур ва ажам шуаросидин [баъзилар] бу навъ қуроқ ашъорни ҳазлу зарофат йўлида айтмишлар.

Мақру-л-луғатайн. Ани **мақру-л-лисонин**⁴⁰⁸ ҳам дерлар. Ул икки тилда ўқиш мумкин бўлган иборадур ва ул ибора ҳар икки тил нуқта-йи назаридин ё фақат талаффузда бир бўлур, ё фақат ёзув шаклида, ва ё ҳам талаффузда, ҳам ёзув шаклида бир бўлур. Демак, бу санъат уч навъдур.

Биринчи навъи улдурким, ул ибора ҳар икки тил нуқта-йи назаридин талаффузда бир бўлур, аммо ёзув шаклида турлича бўлур, андоқким малику-ш-шуаро Амир Хусрав дептур (байт):

Баҳо-йи хонадорий бо баҳо кун,
Ҳаводорию надоний раҳо кун!

Бу байтни форс ва араб тилида ўқиш мумкиндур. Форсчаси зоҳирдур⁴⁰⁹. Аммо арабчаси қуйидагичадур: Баҳони лақаб ёки шахс исми деб олулар, анга сўзловчи «-ий» си (-им) қўшилгандур, демак, Баҳоний менин Баҳоним бўлур, хона дорий менинг саройимда хиёнат қилди демактур, бобаҳо кун ул сарой эшигида бўл, ҳаво дорий саройимга тушти, нодоний мени чақирди; раҳо кетти, кун бўл демактур.

Бу байт талаффуз жиҳатидин ҳар икки тилда бир бўлса ҳам, ёзув шаклига кўра мухталифдур. Форсча ўқиғанда назар солсалар, хонани ҳо ҳарфи била ёзмоқ керактур, аммо арабчада ҳо сиз бўлур, zeroки ул ўткан замон феълининг учунчи шахс бирлигидур, ва хиёнаттин ясалгандур. Анингдек ҳавони ҳам форсча алиф била ёзмоқ керактур, арабчада эрса ё ҳарфи била, zeroки анинг охиридаги алиф ўзакта ё бўлгандур, агар анга эгалик қўшимчаси қўшилмаса, ё била ёзарлар.

Иккинчи навъида ул ибора ҳар икки тил нуқтаи назаридин ёзув шаклига кўра бир бўлур, талаффузда эрса турлича бўлур, қасида-йи маснуъда бу санъат учун келтирилган мисолдаги янглигим, ражаз-и мураббаъ-и матвий-и мураффал баҳридиндур ва комил-и мажзул-и музмар-и мураффал баҳридин ҳам бўлурким, муфтаъилотун муфтаъилотундур.⁴¹⁰ Ул байт будур:

Бод-и жиноний⁴¹¹, жон-и баҳорий,

Об-и наботий, садд-и⁴¹² қарорий.

Мунунг форсчада ҳам, арабчада ҳам ёзилиш шакли бирдур. Аммо форсча ўқиғанда мазкур тарзда ўқимоқ лозимдур.⁴¹³ Арабча ўқиғанда баъзи ҳарфлар талаффуз жиҳатидин ўзгарур ва ани мундоқ ўқимоқ лозимдур:

Бода жаноний, жона наҳорий,

Оба саботий, садда қарорий.

Бода-жаноний кўнглум ҳалок бўлди демактур, жона наҳорий кундузум йўқ бўлди, Оба саботий саботим, яъни саботу тириклигимга сабаб бўлган кишим⁴¹⁴ қайтиб келди, садда қарорий менинг қарору оромимни ушлаб қолди, ёки қарорим тўхтади демактур.

Учинчи навъида ул ибора ҳар икки тил нуқта-йи назаридан ҳам талаффузда, ҳам ёзувда бир бўлур, ушбу байтнинг иккинчи мисраидек:

Гар дил хоҳий, нақде, ёро,
Вофий дорий дорий жоро.⁴¹⁵

Иккинчи мисрани форсча олсалар, анинг маъноси зоҳирдур. Агар арабча қилиб олсалар, **во фи дорий** кел (эй маҳбуб) саройимга демактур, **дорий жоро** қўшни била муроса қил, демактур. Бу ҳолда байтнинг маъноси мундоқ бўлур: дилни истасанг, дам ганимат, эй ёр, саройимга кел ва қўшни била муроса қилким, у келганингни ошкор қилмасун.

Муламмаъ андин ибораттурким, шеърнинг бир қисми бир тилда ва бошқа бир қисми ўзга тилда бўлур. Бу санъатнинг машҳури улдурким, бир мисраи арабча ва иккинчи мисраи форсча ёки бир байт арабча ва бир байт форсча бўлур. Рашид-и Ватвот дептурким, мундин ортиқ ўн байт арабча ва ўн байт форсча бўлмоғи раводур, мундин ортса, бўлмас.

Бир мисраи арабча ва иккинчиси форсча бўлган муламмаъ мундоқтур (байт):

Соҳибу-р-роҳ мина-р-раҳмати қад нодоний
Ки, биё жониб-и майхона, чи саргардоний?

Гуфтамаш роҳат-и дил металабам, гуфт: биё
Утлубу-р-роҳата би-р-роҳи ва ло тансоний!⁴¹⁶

Бир байти арабча, иккинчиси форсча бўлган муламмаъ мундоқтур:

Банодоний гунаҳ кардам, илоҳий,
Вале донам, ки гаффор-и гуноҳий.
Ражаъту илайка фа-ғфирлий зунубий
фа-инний тубту мин кулли-л-маноҳий.⁴¹⁷

Қасида-йи маснуъда бу санъатқа мисол келтирилмаптур. **Талмиъ** луғатта ранг-баранг қилмоқтур.⁴¹⁸ Аташ важҳи зоҳирдур.

Муқаттаъ ул каломдин ибораттурким, сўзлардаги ҳамма ҳарфлар бир-биридин ажралган бўлур ва

бу икки йўл била бўлур. Бирида ҳарфларнинг уланмоғи аслан мумкин эмастур. Иккинчисида уланмоғи аслан мумкин бўлган ҳарфлар имло қондасига кўра ажратиб ёзилур.⁴¹⁹ Биринчиси андоғдур (байт):⁴²⁰

دوراز در آرزو وازدار

دوراؤز دود در دواؤز

Иккинчиси андоғдур (байт):⁴²¹

دارم آه زار از دوری او

ذوق دل ران روی دارم آرزو

Қуйидағи рубойи ҳар иккисин ўз ичиға олиптур, биринчи байти иккинчисин, иккинчи байти биринчисин (рубойи):⁴²²

آوازه زآرزوی او دل از دار

وازرده ز درد دوری او دل زار

در آرزو آؤز دراو دارد

ازارز دورو درد زار از ازار

Бу санъатқа қасида-йи маснуъда алоҳида мисол келтирилмаптур ва ани ўзга уч санъат била бир рубойида жамъ этиптур, ул мундин сўнг мазкур бўлгусидир, иншоа-л-лоҳу таоло.

Тақтиъ луғатта бўлак-бўлак қилмоқтур ва аташ важхи зоҳирдур.⁴²³

Мувассал андоқ каломдин ибораттурким, анинг ҳеч бир сўзининг ҳарфлари ёзувда ажралмағай. Бу ҳам икки йўл била бўлур. Биринчи йўли улдурким, анинг ҳамма сўзларин, гарчи ёзув қондасига биноан улаб ёзмасалар⁴²⁴ ҳам, улаб ёзмоқ мумкин бўлғай андоқким (байт):

Тан-и заиф-и наҳифам алил гашта ба таб,

Нишаста бе сабабе нестам ба кунж-и таъаб.⁴²⁵

کرپر ند هر جا کرتو ساغر تو
کوپر بد هر ساغر ما جا کرتو

Иккинчиси улдурким, уланиш иккидин ортиқ бўлмоғи мумкиндур, аммо ёзув қондасиға мувофиқ уланмас андоқким (байт):⁴³³

با تو هر کس چو ما قرین باشد
با غم منا طر چو ما خیرین باشد

Мазкур ҳар икки йўл ушбу рубоийда жамъ бўлуптур (рубойи):⁴³⁴

ساقی باید چو کاسه پر می سر ما
جانا فرما تو هم توفیق بر ما
کر ساغر ما پر ندهد یا ندهد
فرما بدهد جا کر تو ساغر ما

Яна бири улдурким, уланган ҳарфлар учар-учар бўлур ва ани мувассал би-с-салоса дерлар. Бу ҳам икки йўл била бўла олур. Биринчиси андоқким (байт):⁴³⁵

بیا بتا بیا نکر جفا بجد نخطا شمر
لقانما نکو کهر بیا بکو صفا نظر

Иккинчиси андоқким (байт):⁴³⁶

سیم تنه چند کنی فکر غیر
خیز بیا پیش عطا بهر خیر

Яна бири улдурким, уланган ҳарфлар тўртар бўлур ва ани мувассалу-л-арбаға дерлар. Бу ҳам икки йўл била ҳосил бўла олур. Бири андоқким (байт):⁴³⁷

صفا منکر بچفا بعطا
نجهر بعطا بچهر بچفا

Иккинчиси андоқким (байт):⁴³⁸

نسختم بشنو بنکر بعطا
بکشش بلقا مکسس بچفا

Қасида-йи маснуъда муқаттаъ ва мувассалнинг мазкур уч тури қуйидаги рубойида жамъ этилиптир:⁴³⁹

ای در دل آزر زده از رخ آذر
مانی بر مرکز خط تو چاکر
غیر شکن جعد کشت کلک قضا
مشکل بکشد بشکل چیز عنبر

Маълум бўлсунким, қуйидаги рубойида муқаттаъ ва мувассалнинг учала тури мумкин бўлган таркибда берилур:⁴⁴⁰

دارد آزار و درد ازو زود دوا
جوید خاطر برسد هرکو بدعا
غیر خبر لقا نشد شهر شفا
بنما صنما پیکر نیکو بعطا

Ҳазрат-и устодим, ҳужаста фаржом маҳдумим, соя-йи олийлари узайсун, бир ғазал айтиптирларким, анинг матлаъи муқаттаъдур, иккинчи байти мувассалу-л-ҳарфайн, учунчи байти мувассал-н салоса, тўртунчи байти мувассал-н арбаъа ва бешинчи байти беш ҳарфлиғ мувассалдур. Ул ғазал будур:⁴⁴¹

رخ زرد دارم زدورک آن در
زده داغ و دردم درون دل آذر

جو من کاست کوی شب فرقت تو
مه نوکه باشده بدین گونه لاغر
خطب خضر جعد کجت شدت
تنت سیم لعل لب تکر شکر

بجنت نعیم شهید محبت
بهشت مناد نصیب محقر

بلبها ملیحی بگفتن نصیحی
بطلعت صبیحی بکیسو معنبر

Рашид-и Ватвот муқаттаъ ва мувассални назмға хос деб билиптур, сабаби зоҳир эмастур.

Тавсил луғатта васлнинг муболағасидур⁴⁴² ва аташ важҳи зоҳирдур.

Рақто андоқ каломдин ибораттурким, ҳар бир сўзининг бир ҳарфи калом охириғача нуқталиғ ва бир ҳарфи нуқтасиз бўлур, қуйидағи рубойидағидек (рубойи):⁴⁴³

باشوخ صنوبر قد برناچکنه
باغمزه نازکش من آياچکنه
غوغا باشد از دیدن رخ آضر
باخوف ستم باغم غوغاچکنه

Бу санъатнинг қасида-йи маснуъдағи мисоли сарғъ-и матвий-и мақсуф-и аруз, мавқуф-и зарб, яъни

муфтаъилун муфтаъилун фоъилун (зарби: фоъ-
илон)⁴⁴⁴ баҳридағи ушбу байттур (байт):⁴⁴⁵

از اثر بوی کفش طبع تو
باد صبا نانه بستان کشاد

Форс сўзларидағи нуқталиғ ва нуқтасиз ҳарфлар-
дин янглишиш кўп воқиъ бўлатурғани дол ва зол-
дур.⁴⁴⁶ Бир азиз⁴⁴⁷ бу икки ҳарф орасидағи фарқ ху-
сусида икки байт айтиптур ва ул байт будур (шеър):

Дар калом-и форсий фарқе миён-и долу зол
Бо ту гўям, з-онки он назди афозил мубҳамаст.
Пеш аз у дар лафз-и муфрад гар саҳиҳ сокинаст,
Дол бошаду варна боқий жумла зол-и муъжамаст.⁴⁴⁸

Аммо бу замоннинг шоирлари ул қойидаға риоя
қилмаслар ва золлиғ бўзни доллиғ уд била қофия
қилурлар, анингдек золлиғ баз сўзин кад сўзи била
қофия қилурлар. Қомат маъносидағи қад сўзи араб-
чадур ва ани луғат арбоби дол била тўғри дептурлар.

Бу бепарволиғу енгил қарашлар андоқ умумий
тус олиптурким, агар бирав мазкур қойидаға муво-
фиқ золлиғ падиш (падид) сўзин лазиз била қофия
қилса, айб қилурлар, аммо бу замонда ул азиз асос
солған қоидаға риоя қилмасалар, айб эмастур, балки
урфу одатқа қарши борсалар айбдур.⁴⁴⁹

Рақто деб луғатта оқ ва қора нуқталари бўлган
қўйни айтурлар. Мазкур санъатқа эга бўлган сўзлар-
ни ул қўйға ўхшатароқ ани рақто деб атаптурлар.

Х а й ф о андоқ каломдурким, охириғача анинг
бир сўзининг ҳарфлари тамоман нуқталиғ, иккинчи-
синики бутунлай нуқтасиз бўлур андоқким (масна-
вий):⁴⁵⁰

زينت دهر جنت دارم
بخشش کام زيب اطوارم
فيض راحم هر شب عام
ضيق دارم بخشش آرام

Бу санъатнинг қасида-йи маснуъдағи мисоли ра-
жаз-и маштур-и музаййал,⁴⁵¹ яъни мустафъилотун
мустафъилотун баҳридағи ушбу байттур:⁴⁵²

بختت معلا تختت مهر
جشنت مروح جیشت موگد

Баъзи нусхаларда бу байтни мутақориб-и мусам-
ман-и аслам деб ёзиптурларким, ул фаълун фаъувлун
фаълун фаъувлун бўлур.⁴⁵³

Хайфо деб луғатта бир кўзи қора ва иккинчиси
кўк бўлган отқа айтурлар ва буни ихтилоф қилгани
учун ул киши кўзига ўхшатиштурлар ва бу санъатни
ўз ичиға олган каломни андоқ отқа ўхшатиб ани
хайфо деб аташтурлар.

Ж о м и ъ у-л-ҳ у р у ф андоқ каломдурким, алиф-
бонинг жамиъ ҳарфларин такрорсиз ўз ичиға олмиш
бўлғай андоқким Мавлоно Лутфуллоҳ Нишорий (?)
дептур (байт):⁴⁵⁴

اثر و صن غم عشق خطت
ندهد خط کسی جز ب ضلال

Ҳ а з ф бир ёки бир неча ҳарфни бутун калом да-
вомида ишлатмасликтин ибораттур; қуйидағи ру-
бойидектурким, алиф маҳзуфтур:⁴⁵⁵

سرویست پری چهره من سیم بدن
بی مثل بجن سیرت و خلق حسن
خورشید برش بعد از دعوی زد و صبح
هر روز کند تیغ و کفن رد کردن

Маҳзуфу-л-алифнинг⁴⁵⁶ қасида-йи маснуъдағи ми-
соли қуйидағи қитъадурким, қасиданинг биринчи
мисралари бошидағи ҳарфларни тартиби била олин-
ганда ҳосил бўлур. Хафиф-и махбун-и мақсур баҳри-

диндур, яъни фаъилотун мафъилун фаъилондур. Агар (биринчи мисра охиридағи) дастурда синга ҳаракат берилса,⁴⁵⁷ бу мисра арузининг тақтиғи зарб-дек махбун-и мақсурдур,⁴⁵⁸ агар ўзича сокин ўқисалар,⁴⁵⁹ аслам-и мусаббағ бўлур,⁴⁶⁰ аммо байтларнинг аксарида аруз махбун-и маҳзүфтур.⁴⁶¹ Қитъа:⁴⁶²

صفت صرامسند دستر
میبرد رینت بهشت برین

میکند بخشش بید ذرم
هجو روی سپهرو پشت زمین

شد زروی تو پشت شرع قوی
شد بعدل تو جیل ملک متین

نعت تو دعوی پری و ملک
لقبت سبحة شهر و سنین

هست در جنب بخشش تو قلیل
هر چه در کج و معدن ست دین

دست همت بدولت تو زدم
که توی دست گیر دولت و دین

تو کرم در هنر دهی تشهیر
تو کرم در سخن دهی تمکین

هنرم هست در خود شهرت
سخنم هست همرا تحسین

Бу байтларнинг ўзга жузвларида бошқа зиҳофлар ҳам бор бўлиб, диққат берилса, зоҳир бўлур.⁴⁶³

Нуқталиғ ҳарфларни тушуруб ҳамма утл, яъни нуқтасиз ҳарфларни ҳам келтирурлар, андоқким рубой:⁴⁶⁴

دردورمه ما كل امر درهم
 دل هم همك هلاك و هر دم درهم
 دارم درد سحرمه او در دل
 در هم دارم درد و دوا و مرهم

Муъатталнинг⁴⁶⁵ қасида-йи маснуъдағи мисоли
 рамал-и мусаддас-и махбун-и мақсур-и аруз, маҳ-
 зуф-и зарб баҳридағи ушбу қитъадурким, қасиданинг
 иккинчи мисраларидин тартиб била ҳосил бўлур.
 Қитъа: ⁴⁶⁶

مالک مالک کرم سرور دهر
 سنالک راه علا مینر کره
 ملک حومه دار اسلاه
 وارد مورد والا و همه
 مطلع طالع او شهر عطا
 حارس درکه او علم و حکم
 هم هوای دواز روح ملوک
 هم دعای دل او ورد اسم
 کار او در همه عالم اصلاح
 مینر او در همه دلها مرهم
 کلک او حکم رسل را همراه
 دم او درد ملک را همدم
 راه او راه کرم را سنالک
 علم او عالم دل را محرم

Бу қитъанинг биринчи байтининг вазни фоъило-
тунч фаъилотун⁴⁶⁷ фаъилон фоъилотун фаъилотун фаъ-
илундур. Аммо бошқа байтларнинг баъзи жузвларида
ўзга зиҳофлар ҳам воқиъ бўлуптурким, диққат қи-
линса, маълум бўлур.⁴⁶⁸

Ушбу санъат қабилидин яна улдурким, нуқтасиз
ҳарфларнинг барисин ҳазф қилиб, фақат нуқталиг
ҳарфларни келтирурлар андоқким (байт):⁴⁶⁹

زين تختی زينت جیش تزين
پا نقش بجنب زيبش بت چين
تبع غضبش تيز پا جیش قتن
با جين جين بخشش ضيفش يتين

Бу санъатнинг қасида-йи маснуъдағи мисоли ра-
мал-и мусаддас-и мақсур, яъни фоъилотун фоъило-
тун фоъилон баҳридин ушбу байттур:⁴⁷⁰

زيب جیشنی پشت جیشی زين زين
بخت تختی تحت بخشش بيش بين

Э ъ н о т⁴⁷¹. Ани тазйиқ, ташдид ва илтизом-и лу-
зум мо ло ялзам ҳам дерлар. Охирғи номи энг маш-
ҳуридур. Аллома дептур: ул андин ибораттурким,
сўзлагучи сажъ ёки қофияда равий ҳарфидин олдин
берилмаги шарт бўлмаган бир ёки бир неча махсус
ҳаракат ё муайян ҳарф келтирур, андоқким (байт):⁴⁷²

Ҳаргиз набувад даме ҳузуру тарабам,
Ҳар лаҳза шавад зиёда ранжу таъабам,
Ҳар дам аламе дигар расад бесасабам,
Алқисса, ман аз толий-и худ дар ажабам.⁴⁷³

Бу рубоийда равий ҳарфларидин, яъни б лардин
олдин икки а келтирилиптурким, [аслида] шарт эмас-
тур. Кўпчиликнинг фикрига кўра, агар кутубам (ки-
тобларим)ни таъабам била қофия қилинса, жойиздур,
бошқа баъзиларнинг фикрига кўра биринчи а лузум
мо ло ялзам қабилидиндур, иккинчиси эса лозим-
дур.⁴⁷⁴

Андоқким (рубойй):

Ё раб, гунаҳам агар сар то қадамаст,
Дойим дил-и ман аз он надим-и надамаст.
Навмид наям ки, бо вужуд-и карамаст,
Исён-и ману ҳазор чун ман адамаст.⁴⁷⁵

Бу рубойида ҳам равийдин, яъни «м» дин бурунги икки «а» кўпчиликнинг фикрига кўра илтизом этилиптир, баъзиларнинг фикрига кўра бир «а» ва ҳар икки тойифа фикрига кўра яна бир ҳарф илтизом қилиниптир ва ул ҳарф «д» дурким, [аслда] шарт эмас-тур, чунки карамастни надамаст била қофия қилинса жойиздур.

Андоқким (рубойи):

Дойим дил ҳаст ба рўят мойил,
Ҳаргиз нашавад меҳр-и ту аз дил зойил.
Хуршед-и рух-и ту хўбгар мебинам,
Ҳоло ки шуда рубор-и хаттат ҳойил.⁴⁷⁶

Бу рубойида равий олдида [аслда] лозим бўлмаган икки ҳарф илтизом қилиниптир ва алар о ва йдур,⁴⁷⁷ чунки агар дил ва қотил сўзларин мойил ва зойил сўзлари била қофия қилинса, жойиздур.

«Талхис» соҳибининг бу санъат таърифиға оид каломи кўриништа алломаники била мувофиқтур. Аммо Рашид-и Ватвот мундоқ дептур: бу санъат андоқ бўлурким, котиб ё шоир сўзни безаш учун, вожиб бўлмаган ва сўз онсиз ҳам дуруст тўлиқ бўлган, бир нимани такаллуф қилур андоқким, сажъ охирида ёки байт охирида равий ёки ридф ҳарфларидин бурун бир ҳарфни илтизом қилурларким, агар муни қилмасалар ҳеч зиёни йўқтур. Андин мақсад сўзни безаштур, китоб билан итобдағи т ва рақам била бақамдағи қ янглиғ.

Шараф Ромий⁴⁷⁸ «Ҳақойиқу-л-ҳадоийқ» та дептурким, эънот назм арбоби қошида улдурким, шоир байт охирида равий ё ридф ҳарфларидин бурун бир ёки андин ортиқ ҳарфни келтиргайким, анга зарурат бўлмағай, шароб, шабоб ва шитобдағи учта «ш» киби ва ташриф, таъриф ва тасрифдағи равий олдидағи «т» ва «р» янглиғким, буни лузум мо ло ялзам дерлар. Байтнинг қофиядин ўзга ерида бир нимани лозим қилсалар, ани лузум, дерлар, андоқким, Камол Ис-

моил бир қасидада мўй сўзин лозим қилиптур. Ушбу уч байт ул қасидадиндур (шеър):

Даҳанат яқсар мўйасту ба ҳангом-и сухан
Асар-и мўйшигофий-и ту дар вай пайдост.

Ҳар сар-и мўй аз он зулф-и сиёҳ пиндорий,
Дар димоғ-и ман-и шўрида раге аз савдост.

Мў барояд ба кафу мўй-и ту нояд ба кафам,
Бо чунин бахтки, ман дораму ин хў к-аз турост.⁴⁶

Бу санъатнинг қасида-йи маснуъдағи мисоли ҳа-
жаж-и мусамман-и ахраб-и макфуф-и маҳзуф, яъни
мафъувлу мафъийлу мафъийлу фаъувлун баҳ-
ридин ушбу байттур:

Бо жория-йи сиймзақан рў сў-йи саҳро
Дар жом-и зужожий фикан об-и инабийро.⁴⁸⁰

Эънот луғатта қийин бир ишка қўймоқ, тигиз иш
сиқигида қолдирмоқ, қийинчиликни оширмоқ ва би-
ровни машаққатқа қўймоқтур. Аташ важҳи ҳаммаси-
дин ҳам зоҳирдур.

Т а з м и н-и м у з д а в а ж андин ибораттурким,
байт ёки сажъда муътабар жиҳатларин риоя қилган
ҳолда икки ёки андин ортиқ лафзни ёнма-ён ёки бир-
бирига яқин қилиб келтирурларким, алар тегишли ҳа-
ракат ва ҳарфларининг эътибори била қофияда бир
бўлурлар, андоқким (рубойй):

Дур аз рух-и фаррух-и маҳ-и меҳргусил
Шуд нуру сурур дур аз дийдаву дил.
Рух зарду ба сийна дарду дар жон оташ,
Ман зору чунин, ёр зи корам гофил.⁴⁸¹

Бу рубоййнинг биринчи мисраида мазкур ҳарфу
ҳаракатларда бир бўлган икки лафз ёнма-ён келип-
тур, иккинчи мисраида уч лафз ўшул тариқада ке-
липтур, учунчи мисраида мазкур ҳарфу ҳаракатлар
бир бўлган икки лафз бир-бирига яқин ҳолда зикр
этилиптур ва тўртунчи мисраида уч лафз ўшул тари-
қада мазкур бўлуптур.⁴⁸² Агар мазкур ҳарфу ҳаракат-

та бир бўлган алфоз вазнда ҳам бир бўлса, жамол камолига⁴⁸³ сабаб бўлур, андоқким (байт):

Гузаштам зи хонумон, зи жон ғулому чокарам,
Гарам дирам карам кунийю гар бироний аз дарам.⁴⁸⁴

Бу санъатнинг қасида-йи маснуъдағи мисоли **комил-и мусамман**, яъни мутафоъилун мутафоъилун мутафоъилун мутафоъилун баҳридағи қуйидағи байттур:

Чу расид фасл-и баҳору шуд чу баҳор-и Чин чаман аз суман,
Ба нашот-и об вазон хазон ба разон жам ой, ту баҳор-и ман.⁴⁸⁵

Мазкур таърифта биринчи мисрадағи **чаман**, суман киби қофияга ҳарфу ҳаракатлар эътибори била анга мувофиқ бир лафзни ёндош бериш мумкинлиги очиқ айтилмаптур. Аммо баъзилар ул ҳам бу санъатқа дохилдур, дептурлар.

Тазмин луғатта бир нимани бир ниманинг орасига қўймоқтур ва издивож⁴⁸⁶ жуфтлашмоқтур. Аташ ваҳи зоҳирдур.

Мутазазил. Аллома дептур: ул андин ибораттурким, каломга андоқ бир лафзни кириткайларким, агар ани турласалар, маъно⁴⁸⁷ ўзгарур. Кўрунуштин «турлаштин» анинг муроди ифода ва шу ҳукмдағи ташдиду таҳфиф, мадду қасрдур⁴⁸⁸ ул жиҳаттин ким, мисоллар орасида ул ушбу мисолни⁴⁹⁹ ҳам келтириптур: валлада-л-лоҳу ғийсо.⁵⁰⁰

Эслатма. Жавзий «Ниҳоя»сида нақл қилиптур: Инжилда⁵⁰¹ дейилиптурким, худо Исога ана валладтука, яъни сени тарбият қилдим⁵⁰² дептур. Тарсолар⁵⁰³ ани ломнинг таҳфифи била ўқуптурлар ва худо таоло Исони туғдига айлантриптурлар, субхонаҳу ва таоло ҳаммо яқулуна ғулувван кабиро.⁵⁰⁴

У нақл қилган бу сўз шубҳалиғдур, ул жиҳаттинким, инжил арабча эмастурким, то ул арабча мазкур тасаввурнинг пайдо бўлмоғига сабаб бўлғай. Аммо дерларким, анинг муроди улдуким, бу арабча иборадағи янглиғ ҳодиса инжилда ҳам юз бериптур ва ул жамоатнинг ботил тасаввурга эга бўлмоғига сабаб бўлуптур.

Дағи дептурким, агар ломни ташдид била ўқисанг, бу калом ҳақ ва тўғридур, ул жиҳаттинким, ул худо Исони тарбият қилди деган мазмунда бўлур, агар тахфиф била ўқисанг бу калом ботилдур ул жиҳаттинким, ул худо Исони туғди деган мазмунда бўлурким Оллоҳ андин юқоридур. Форсчада одатта туғмоқ онадин ўзгага нисбат берилмас, аммо арабчада отага ҳам нисбат берилур.⁵⁰⁵ Демак, анинг «турлаш»тин муроди улдурким, зикр этилди.

Таърифнинг афзали будур: дерларким мутазалзил улдурким, каломга бир сўзни кириткайлар, агар анинг ҳаракату сукун, ташдиду тахфиф ва мадду касрдин ҳосил бўлган шаклин ўзгартирсалар, анинг маъноси ҳам ўзгарур.

Бир ҳаракатни иккинчи ҳаракатка айлантирмак натижасинда ҳосил бўлган маъно ўзгариши қуйидағи рубойидағи янглиғдур:

Гуфтам бо шайх-и зарқ: бунёд макун,
Май нўшу ба зуҳд-и хушк иршод макун!
Фарёд баровард, ки «мастий?» гуфтам:
Хомуш, охир (о хар), наъраву фарёд макун.⁵⁰⁶

Агар охир сўзидағи хони касра била ўқисалар ҳажв⁵⁰⁷ эмастур, агар фатҳа била ўқисалар, ҳажв бўлур.⁵⁰⁹

Ҳаракатни сукунга айлантирмак⁵⁰⁹ натижасинда ҳосил бўлган маъно ўзгариши қуйидағи рубойидағи янглиғдур:

Ҳар кас биний ту порсо тавр-и ўро,
Аз даҳр насиб нест жуз жавр ўро.
В-он кас, ки бувад ринду ба майхона равад,
Гоҳе қадаҳе (қадҳе) расад дарин давр ўро.⁵¹⁰

Агар қадаҳ дағи долни ҳаракат била ўқисанг, анинг муродидағи гоҳе бир қадаҳ май етади деган маъно чиқар, агар сокин (сукунли) ўқисанг гоҳе анинг ишига халал етади деган маъно чиқар.

Ташдидни тахфиф қилиш ёки ҳаракатни заммадин фатҳага айлантирмак натижасинда ҳосил бўлган маъно ўзгариши андоқтур (байт):

Баҳр-и чи, ёраб, ҳардам аз он кў
Манъ кунандам суккон-и (сагон-и) он кў?⁵¹¹

Агар сконни⁵¹² (синнинг заммаси) ва кофнинг ташди-ди била ўқисанг, анинг маъноси «турғучи» (лар)дур ва ҳажв эмастур. Агар (фатҳа ва) тахфиф била ўқисанг ҳажв бўлур.

Касрни мадға ўзгартирмак натижасинда ҳосил бўлган маъно ўзгариши қуйидаги рубоийдаги янглиғ-дур:

Дайрўз зи жавр-и золиме бадгавҳар,
Афғон кардам пеш-и амин-и кишвар,
Гуфтам: ё рабки гум шавад! гуфт амин, (гуфт:
омин)

Ин навъ мағу дуо кунаш навъ-и дигар!⁵¹³

Агар учунчи мисрадаги аминни мад била⁵¹⁴ ўқисанг,⁵¹⁵ байтнинг маъноси қуйидагича бўлур: золимни қарғаган эдим юрт амини менга қўшилишиб, менинг қарғишимга «омин» деди ва «анга мундақ дус қилма, бошқачароқ, яъни баттарроқ дуо қил!» деди.

Рашид-и Ватвот дептур: бу санъат андоғдурким, котиб ёки шоир назм ёки насрда мундоқ бир лафзни келтирурким, анинг бир ҳарфин турланса сўз мадҳтин ҳажвға айланур. Бу таъриф Алломанинг таърифидин хусусийроқтур ул жиҳаттинким, Рашид маъно ўзгариши ва алмашишин мадҳнинг ҳажвға ўтмагига ҳос қилиптур. Аллома бу хусусийлаштиришни қилмаптур. Алломанинг сўзи ҳақиқатқа яқинроқ кўрунур.

Қасида-йи маснуъда бу санъатқа мисол келтирилмаптур.

Т а з а л з у л⁵¹⁶ луғатта тебранмактур. Мазкур санъатқа эга бўлган калом тебраниб турғани ва икки тарзнинг ҳар бирида ўқуб, ҳар бирига ўзгача маъно бериш ихтимоли бор бўлғани учун анга мутазалзил деб ном қўюптурлар.

М у р а б б а ъ⁵¹⁷ андин ибораттурким, тўрт мисра ёки тўрт байт айтилур, ёзилганда ҳам бўйига, ҳам энига ўқиса бўлур.⁵¹⁸ Мисралар мураббаъи андоғдур (шеър):

Аз фурқат-и	он дилбар	ман дойим	беморам
Он дилбар	к-аз ишқаш	бо дардам	у бедорам
Ман дойим	бо дардам	бе мунис	у бе_ёрам
Беморам	у бедорам	у бе ёрам	у ғамхорам ⁵¹⁹

Чи гўям	нигоро	зи ишқат	чи сонам
Нигоро	бо жонам	чиҳо шуд	надонам
Зи ишқат	чиҳо шуд	зи ҳажрат	жафа шуд
Чи сонам	надонам	жафо шуд	ба жонам ⁵²⁰

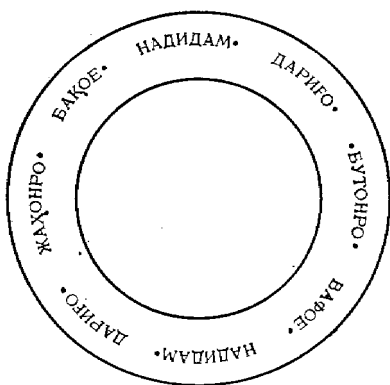
Байтлар мураббаъи мундоғдур (шеър):

Нигорино бигу бо ман	чиро чандин жафо кардий	намудий меҳру дил бурдий	чиро тарк-и вафо кардий
Чиро чандин жафо кардий	чу мегуий ба ту ёрам	чиро тарк-и вафо кардий	ба мо гар ту сафо кардий
Намудий меҳру дил бурдий	чиро тарк-и вафо кардий	ба лутфам жон чу бах- шидий	чиро қасд-и фано кардий
Чиро тарк-и вафо кардий	ба мо гар ту сафо кардий	чиро қасд-и фано кардий	ба мо чун жон ато кардий ⁵²¹

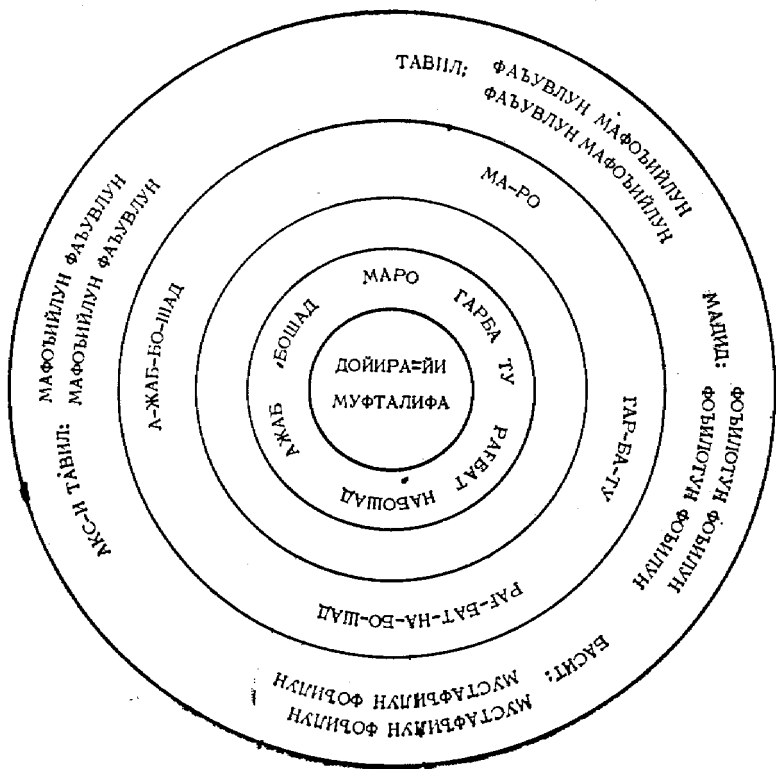
Агар бу киби амални, масалан,⁵²² олти байтта ба-
жарсалар, ани мусаддас деб атамоқ муносибдур. Бу
андоғдур (шеър):

Дорад дилам	аз ҳажр- и ту ⁵²³	беҳад алам	бинмой рух	эй бе вафо	бас шуд ситаи
Аз ҳажр-и ту	ранжу алам	то кай кашам	бахр-и худо	як дам биё	эй муҳ- ташам
Беҳад алам	то кай кашам	аз жавр-и ту	лутфе намо	то кай жафо	гаштам адам
Бинмой рух	бахр-и худо	лутфе намо	охир биё	бар ҳарф-и ғам	даркаш қалам
Эй бевафо	як дам биё	то кай жафо	бар ҳарф-и ғам	даркаш қалам	ту аз карам
Бас шуд ситаи	эй муҳта- шам	гаштам адам	даркаш қалам	ту аз карам	охир ба ғам ⁵²⁴

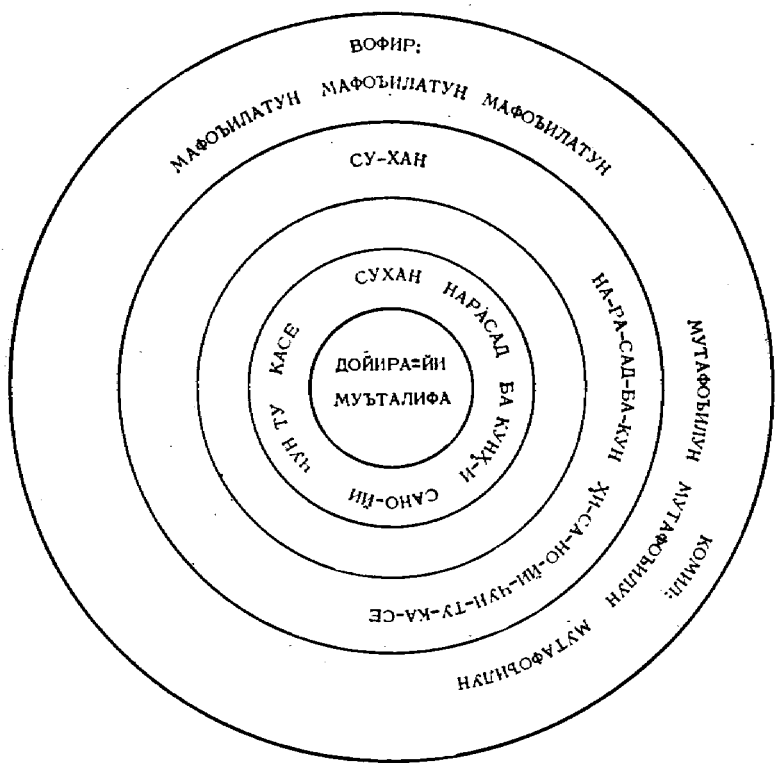
Муъаққад деб андоқ шеърни айтурларким
ёзувда ҳандаса шаклларидин бирига қўярлар, андоқ-
ким (шеър):⁵²⁵



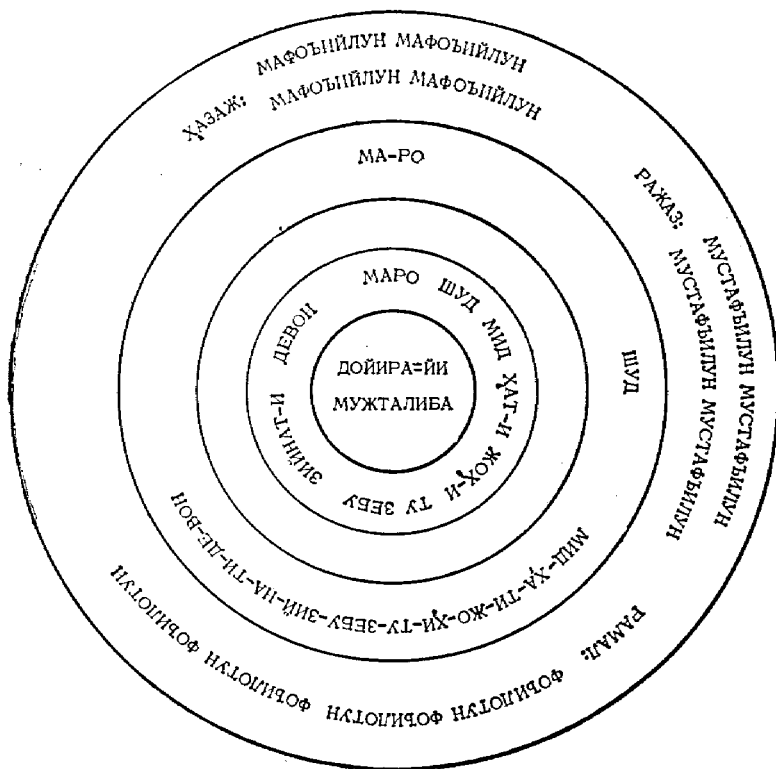
Рашид-и Ватвот дептур: мудаввар деб андоқ байтни айтурларким, қайси тарафтин бошласанг ҳам ўқиб бўлур ва бу ёш болалар ўйунидур. Шамс-и Қайс буни ҳам мувашшаҳ турларига киритиптур. Қасида-йи маснуъда бу тадвир⁵²⁸ санъатиға олти мисра келтирилптур ва ҳар бирин бир дойираға қўюптурким, ул дойирадин бир неча баҳр келиб чиқар. Биринчи байтни дойира-йи мухталифа деб атаптур ва анинг суврати будур:²⁵⁹



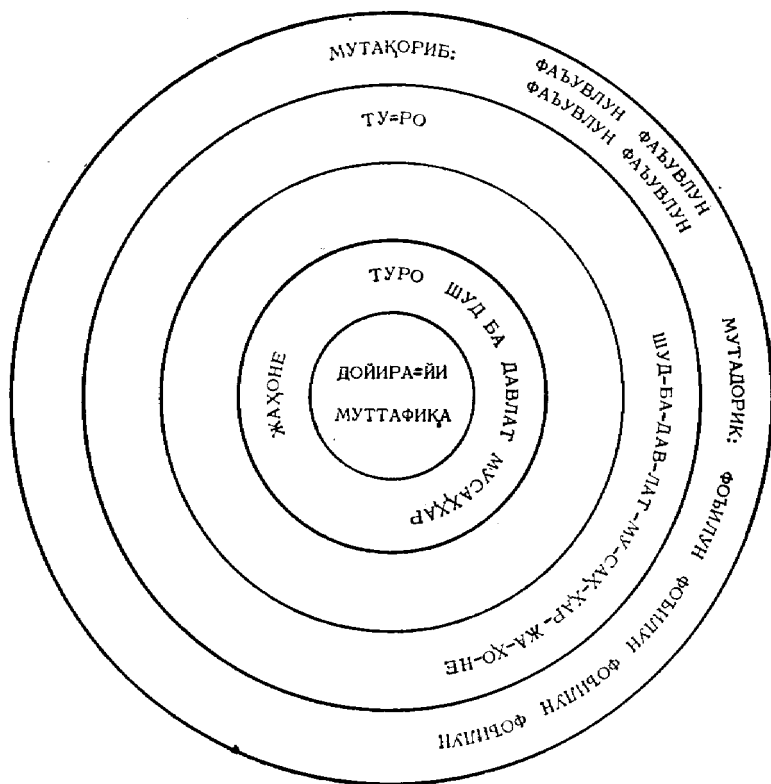
Иккинчи дойира дойира-йи муъталифадур ва анинг суврати будур:⁵³⁰



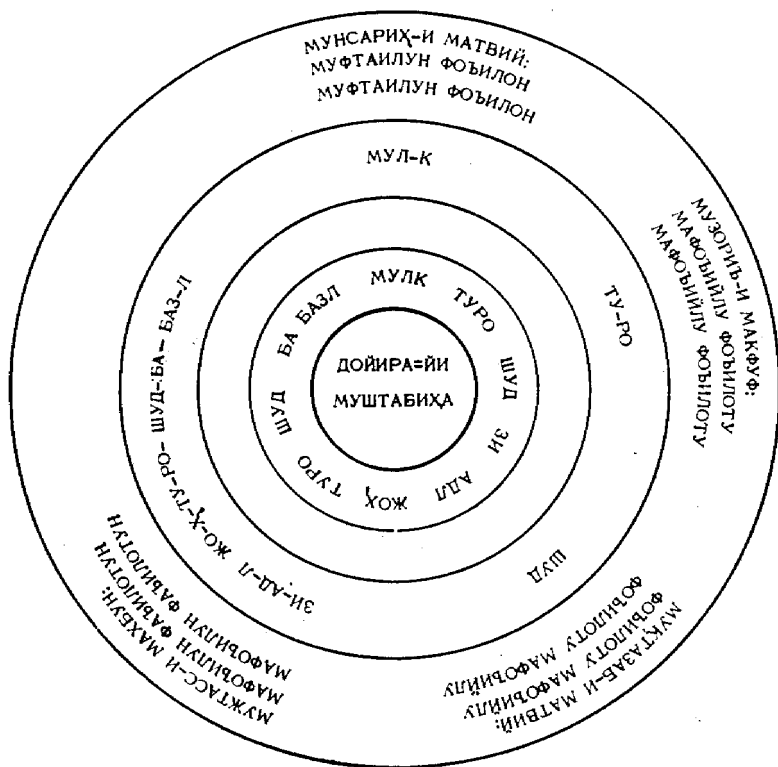
Учунчи дойира дойира-йи мужталибадур ва анинг суврати будур: ⁵³¹



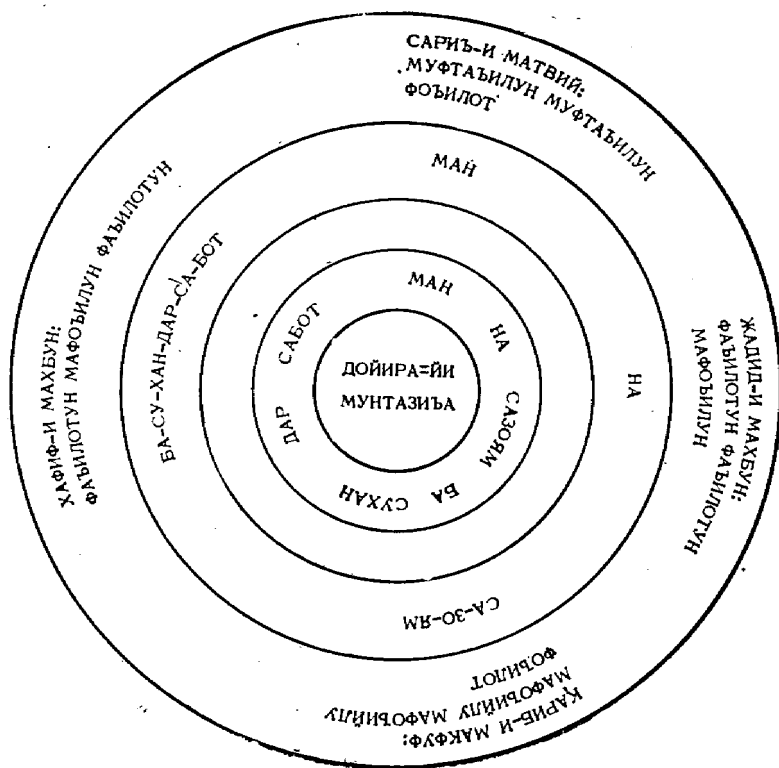
Тўртунчи дойира дойира-йи муттафиқадур ва
 анинг суврати будур: ⁵³²



Бешинчи дойра дойра-йи муштабихадур ва анинг суврати будур: ⁵³³



Олтинчи дойра дойра-йи мунтазиъадур ва анинг суврати будур: ⁵³⁴



Кўрунуб туруптурким, мудавварнинг бу дойра-ларга киритилган мисралар асосидаги таърифи Рашиднинг таърифи нуқта-йи назаридин тўғри эмастур. Аммо анинг шеър санъати бобидаги сўзин Салмон эътибор қилганлардин ортиқ кўрулса бўлур.

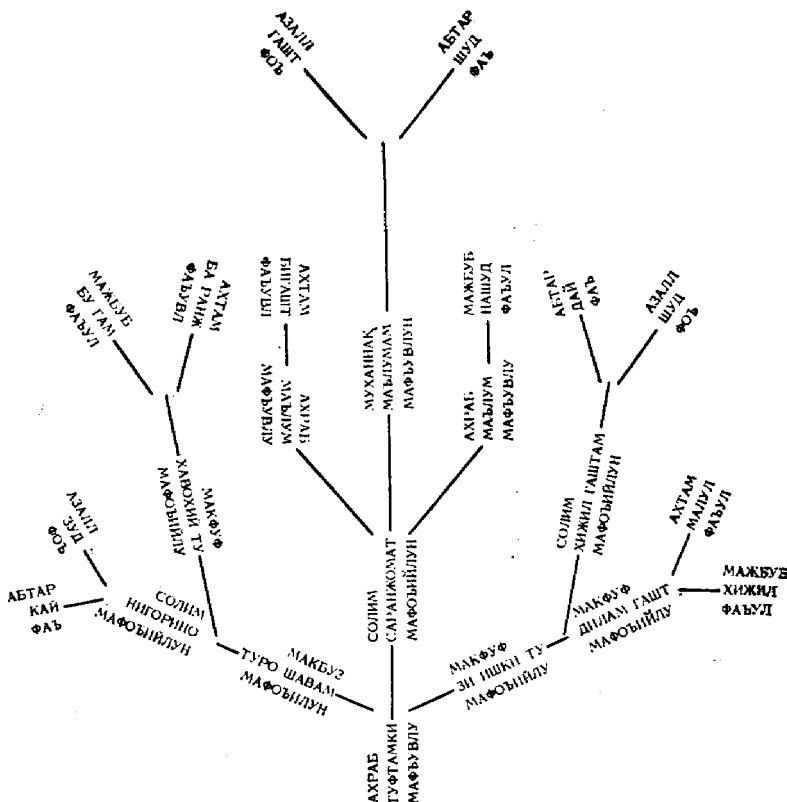
Мушажжар андоғ шеърдин ибораттурким, ани дарахт шаклинда берурлар, қуйидаги қитъа янглиг: ⁵³⁵

БЕХЕНИ ДАВЛАТ ИЛМ ДОН КЕУ ХАСТ АСЛЕН КОРХО ВЕНИ ШАЖАР БЕНИ ТУ РИФБАТ ЗЕОНКИ ФАРБАШ ФИНС=САМОСТ
 САМАР: ГАР ФАЛАК ЕШИЛАР: ЧИ ЖОСТ
 ДАРАХТ ОМИР ХУТИЯ БАЛХО, ЧУ БАХТАТ РАХИМОСТ.
 РАХЕН РАХ-ЖАХЛАГРЫН МО ДОРЫ, МУЖИБЕН РАЙКА АНОСТ.
 ИМ ЖЭ, ЧУН РАЙКА КОРЕН ЖОХИЛОП ВАСАР ХАРОСТ.
 БЭХЕНИ ДАВЛАТ ИЛМ ДОН КЕУ ХАСТ АСЛЕН КОРХО ВЕНИ ШАЖАР БЕНИ ТУ РИФБАТ ЗЕОНКИ ФАРБАШ ФИНС=САМОСТ
 ГАР ТУГО РИФБАТ ХАВОСТ.
 БА СУЙЕНИ СИДРА РАХ ВЕДИ МУНГАДОСТ.
 САБАБ ЧУН МУРЭН КУДСИЯ, ОШЕНАТ ОШИНОСТ.
 НАХЛУ БОРЭН У БЕ ИЛТИХОВУ БО БАХУОСТ.
 КОРЭН ТАВ, ЭЙ АТОШИ, ЧУН АЗ ОН КОРЭН ТУ БО БАРУ НАВОСТ.

Шамс-и Қайс муни* ҳам мувашшаҳ турларига киритиптур. Латиф ва фойдалиғ мушажжарлар жум-

* Мушажжардаги мо дорий-мол дорий деб ўқилган — (А. Р.)

Яна рубойнинг ўзга ўн икки вазнин ўз ичига олган шажара-ий ахраб будур.⁵³⁷



Тавсим улдуким, қофияни андоқ ҳарф асосида тузулларким, мадҳ этилгучининг номин ёки шеър мақсадидаги бир нимани ўзга байт охирига қўйсалар, ўшул тарзда воқиб бўлур.⁵³⁸ Қуйидаги қитъада ҳар иккиси бордур. Қитъа:

Ба masjid азизе маро диду гуфт:
Ки эй, фазлу дониш туро зебу зайн,

Саволе кунам аз ту онро жавоб
Бигу равшану пок ҳамчун лужайн.

Чи чизаст ҳар рӯз ғайр аз намоз
Ки, бар мо муқаррар бувад фарз-и айн.

Бигуфтам дуо-йи Абулғозий, он
Амон-и замон шоҳ султон Ҳусайн.

Бигуфто ажаб зуд гуфтий ту ҳам
Илоҳий шавий зуд фориг зи дайн.⁵³⁹

Тавсим луғатта кўп тамға босмоқтур. Аташ ваҷҳи улдурким, мадҳ этилгучининг номи ёки шеър мақсудига мос ҳарфқа асосланиб тузулган қофиялар эшиткучи учун ул исмни ёки мақсадни англаб олишта тамға ва рамзлар янглиғдур. Ушбу тариқа мазкур ҳарф асосида қофия қилишни мазкур амалга ўхшатароқ тавсим деб аташтурлар.

Мушокала улдурким, бир нима андоғ лафз би-ла зикр этилурким, одатта андин ўзгаси ишлатилур, аммо ул нима ул ўзганинг ё лафз жиҳатидин, ё тақдир⁵⁴⁰ жиҳатидин тенгдашу яқини бўлур.

Тенгдашлик лафз жиҳатидин бўлганда, андоғдур-ким (байт):

Кунад гар бар ту зулм аз кин бадандеш,
Ту ҳам он зулм кун бар вай, на з-он беш.⁵⁴¹

Зоҳирдурким, зулмға қарши қилинган нима зулм эмастур, аммо мушокала йўли била зулм анга итлоқ этилиштур.⁵⁴²

Тенгдашлик тақдир жиҳатидин бўлганда андоғ-дур: ҳар не ким ранглиғ бўлса, ани яхши ва рангсиз бўлса, ани яхши эмас деган эътиқоддағи кишига мундоқ дерсен:

Чи рангин гуфт он пир-и хирадманд
Ки, ҳаргиз дил манеҳ бар молу фарзанд!⁵⁴³

Мушокала луғатта ўхшашлиқтур ва ҳар икки аташ ваҷҳи зоҳирдур.

VI

ИККИНЧИ САНЪАТ

МАЪНАВИЙ ГЎЗАЛЛИКЛАР БАЁНИДА

Бу икки навъдур. Бири улдурким жамиъ араб фусаҳоси ва ажам шуароси қошида санойиъга кирур. Иккинчи навъи улдурким ажам шуароси қошинда санойиъ туркумидиндур, аммо араб фусаҳосининг бари бир бўлуб, ани нутқнинг зотий гўзалликларидин деб ҳисоблаптурларким, анинг баёни маъоний илми ва баён илмининг вазифасидур, ва бадийят санойиъидин деб ҳисобламаптурларким, анинг баёни бадиъ илмининг вазифасидур, ҳолбуки тамҳидда зикр этилганидек ул оризий гўзалликлардиндур.

БИРИНЧИ НАВЪИ

Т а в ж и ҳ. Ани муҳтамалу-з-зиддайн ҳам дерлар ва ул каломни андоқ ифода этмактурким, икки турлича [фикрий] кўрунушни ифодаламоқ ихтимоли бўлмай, андоқким (байт):

Дид чун меҳроб-и абрў-йи бутон-и ишвасоз,
Жой-и он дорад ки шайх-и шаҳр бигузорад намоз.¹

Баъзилар дептурларким, икки турлича кўрунуштин мурод андоқ икки кўрунуштурким, алар орасидаги фарқ гоят даражада бўлуб, бир-бирига қарама-қарши ва зид бўлурлар, анинг учун ани муҳтамалу-з-зиддайн² дерлар.

Рашид-и Ватвот дептур: муҳтамалу-з-зиддайн, бу санъатни зулважҳайн ҳам дерлар, ул андоқтурким, шоир бир байт айтурким, анда икки маъно мадҳ ва ҳажв ихтимоли бўлур.³

Аллома-йи Тафтазоний зиддайн тафсириин мадҳ

ва ҳажв деб баъзи арабийят аҳлидин «Мифтоҳ» шарҳида нақл қилиптур.

Муҳтамалу-з-зиддайннинг қасида-йи маснуъдағи мисоли ҳазаж-и аҳраб-и мақбуз-и мақсур, яъни мафъувлу мафоъийлун мафоъийл баҳридин ушбу байттур:

Дардаст ба даст-и дўстат хор,
Нураст ба чашм-и душманат нор.⁴

Тавжих луғатта юз ўғурмактур. Бу санъатни ўз ичига олган каломға истаган бир маъно жиҳатидин ўғурулуб боқмоқ ва ўзгача бир маъно бермак мумкиндур. Ушбу жиҳаттин мундоқ каломни тавжих деб атаптурлар.

И й ҳ о м. Ани таврия ҳам дерлар. Рашид-и Ватвот ани тахйил ҳам дерлар, дептур. Ул андин ибораттурким, каломда бир лафз келтирурларким, андин икки маъно англашилур, бир маъносининг англами яқин, иккинчисининг англами йироқ бўлур ва мурод англами узоқ маъно бўлуб, анинг яширин маънодошиға, хоҳ ўшул каломда бўлсун, хоҳ андин ташқарида бўлсун, таянилур. Бу санъат икки турлуғ бўлур.

Биринчи тури яқин маъносиға мос бир нимадин мужаррад (халис) бўлур ва улуғлар каломида мунунг истеъмоли кўпрак эшиткучи сўзлагучининг муроди ўзга маъно деб гумон қилиши керак бўлган ўринда ёлғондин қочмоқ учун бўлур. Муни таврия-йи му жаррад дерлар. Андоқким (байт):

Хуш ондам, ки бо ёр гирам канор
Ки, гардад халос аз ғам ин жон-и зор.⁵

Маълум бўлғайким, **канордин** қучоққа олмоқ англашилғай ва ул маъно каломда англамға яқиндур, аммо халқдин четлашмак маъноси ҳам англашилур, ул мунда йироқ маънодур ва яширин маънодошиға асосан мурод ҳам будур. Яширин маънодоши улдуким, олам аҳлидин алоқани узмагунча ғаму аламдин халос бўлмоқлиқ муяссар бўлмас.

Иккинчи тури улдуким, таврия яқин маъносиға мос бир нимага жуфт бўлғай ва ани таврия-йи мувашшаҳ ҳам дерлар, андоқким (байт):

Сў-йи нахле ки, аз меҳрлаш^{ба} хазинам,
Равам сад бору як бораш набинам.⁶

Зоҳирдурким, як бор лафзидин икки маъно англашилур, бири **бир марта бўлуб**, ул бу каломда англами яқин маънодур. Иккинчиси **бир мевадур** ва ул бу ўрунда йироқ маънодур. Яширин маънодошига асосан мурод ушбу маънодур ва яширин маънодоши улдурким, маҳбуб нахл деб ифодаланган, агар яқин маъно мурод бўлса эрди, моҳ деб ифодаламоқ муносиб эрдиким, анинг **меҳр** лафзига нисбати бордур⁷, аммо бу яқин маъносига мос бир нимага жуфт тавриядур. Ул нима сад бор лафзидур.

Бу санъатнинг қасида-йи маснуъдағи мисоли **ҳаж-и мусаддас-и маҳзуф**, яъни мафозийлун мафозийлун фаъувлун баҳридин қуйидағи байттур:

Сабо чун шаст-и зулфат баргушояд,
Зи тийр-и чарх бонг-и зих барояд.⁸

Билмак керакким, таърифта икки маънони анинг учун зикр этилурким, **ийҳом** ҳосил бўлмоғида **лоқалл** икки маъно бўлмоғи керактур ва ул чеклаш учун эмастур, зероки иккидин ортиқ узоғу яқин маъно англашилган **бир сўзни** келтирилса жойиздур, аммо мурод **узоқ маъно бўлур**, ушбу рубоийдағи⁹ **бедор** лафзидек:

Он шўх, ки аҳл-и ишқ бисёр кушад,
Он навъ кушад, ки шаҳна айёр кушад.
Бе хонаву бе хоб ба кўяш гардам,
То раҳм кунад бар ману бе дор кушад.¹⁰

Бедор (бе дор) лафзидин уйсиз ва уйқусиз деган маънолар англашилур ва икки маъно бу байтта яқин англамдадур. Яна **бе дор** маъноси ҳам англашилурким ўғри ва айёрларни анга тортиб ўлдирурлар. Бу англамдин йироқ маънодур ва мунда мурод биринчи байттин ҳосил бўладурган яширин маънодошига ва иккинчи байтнинг анга боғлиқлиғига асосан ушбу маънодур.

Мундоқ лафзни каломда келтирмакни **ийҳом-и томм** дерлар.

Билгилким, бу асрда ажам шуароси қошинда та-
моман машхур бўлуптурким, ийҳом каломда бир
лафзни бирдин ортиқ маънони мақсад қилиб бермак-
тур, хоҳ юқорида мазкур бўлгандек маънолар калом
англами жиҳатидин яқин-йироқликта тафовут қил-
сун ва хоҳ тенг бўлсун, қуйидаги байттаги дардам
(дар дам) лафзи янглиғ:

Дам нигоҳ медораму аз ранж-и дил хун меҳўрам,
З-онки дардам (дар дам) ҳаст нафъе бениҳоят дар хурам.¹¹

Фаҳм арбобиға махфий эмаским дардам (дар дам)
лафзидин уч тенг маъно англашилур.¹²

Каломда маънолари англам жиҳатидин тенг бўл-
ган бу янглиғ лафз таҳқиқ аҳли қошинда ийҳом тур-
кумидин эмастур, демак ани тавжиҳқа киритмак ке-
рактур ул шарт билаким, тавжиҳ таърифида мазкур
бўлган турлича икки кўрунушни қарама-қарши ва
зид бўлган икки кўрунушка хос қилмағайлар ва ик-
ки важҳ зикрин анинг кичикрак мартабаларининг
баёниға юклагайлар.

Бу санъатқа ўзга от қўймак керактур. Агар тас-
вия деб атасалар, муносиб кўрунур.

Ийҳом луғатта гумонға қўймоқтур ва аташ важҳи
улдурким, каломда муроди бўлатуруб англами яқин
маънолиғ лафзни келтирмак эшиткучини яқин маъ-
но мурод бўлса керак, деган гумонға солмоқтур.

Таврия луғатта бир нимани беркитиб, ўзгасин кўр-
сатмактур ва аташ важҳи зоҳирдур.

Тахйил луғатта хаёлға, бир ўйға солиб қўймоқ-
тур, мунинг ҳам аталиш важҳи зоҳирдур.

Таъкиду-л-мадҳ бимо йашбаху-з-зам.¹³

Бу санъатнинг таърифи номидин маълум бўлур,
анинг учун бу фан арбобининг аксари ани таъриф
қилмаптурлар. «Изоҳ» соҳиби бу санъат¹⁴ икки навъ
дептур.

Биринчи ва афзал навъи улдурким аввал бир ни-
мадин ҳажвий сифатни инкор этарлар, андин сўнг
ул ҳажвий сифаттин мадҳий сифатни бу мадҳий си-
фат ул ҳажвий сифатқа кирмаги мумкин деб фараз
қилинган тақдирда истисно¹⁵ қилурлар, андоқким
(байт):

Надорад ҳеч айбе наргис-и ёр,
Жуз ин к-аз ноз бемораст бисёр.¹⁶

Бу истиснонинг маъноси улдурким, агар ноздин маъбуб наргисининг кўп беморлиғи айб бўлса, ёрда¹⁷ айб бор, агар бўлмаса, йўқ. Ҳар бир оқил кишининг ани айб ҳисобламоғи муҳолдур.¹⁸ Демак, анинг айбин иқрор этмак, ани муҳолға боғламоқтур ва муҳолға боғланган ҳар бир нимани иқрор этмак муҳолдур, демак, анинг айбин иқрор этмак муҳолдур.

Бу навъда мадҳ таъкидининг ваҳди икки нимадур. Бири улдурким, мазкур бўлгандек мунда мадҳ далили биладур. Иккинчиси улдурким, манфий¹⁹ ҳажвий сифатни истисно қилмоқ, истисно этилмаган тақдирда ўшул сифат жинсиға киргучи сифаттин бир нимани чиқариб ташламоқни тақозо қилур. Манфий ҳажвий сифат жинсидин бир нимани чиқариб ташламоқ эрса баъзи ҳажвий сифатларни иқрор қилмоқни зарур қилиб қўйғай. Бу зарурат каломдаги [ташқи] кўрунуш ва тузулуш²⁰ жиҳатидиндур. Махсус истисно эрса, каломдаги²¹ [ташқи] кўрунуш ва тузулушнинг аксидур. Демак, ҳар қачон истисно мадҳий сифатни иқрор қилганда, бу сўзлагучининг мадҳ этилгучида ҳеч бир иқрор этилгулук ҳажвий сифатни топмаганин ва мадҳий сифатни иқрор қилганин англатур. Демак [юқорида] мадҳ устиға мадҳ бўлди. Биринчи мадҳ иккинчи мадҳ била таъкидланди. Иккинчи мадҳ мазкур бўлганидек калом тақозоси била ҳажвға ўхшаш бўлгани учн таъкиду-л-мадҳ бимо йашбаху-з-зам ҳосил бўлуштур.

Иккинчи навъи улдурким, бирор нарсанинг мадҳий сифатин иқрор қилурлар ва ул сифаттин муроддаги ўзга мадҳни истисно қилурлар, андоқким (байт):

Адлу инсоф-и ту, шоҳо, бакамоласт, валеқ
Ин қадр ҳаст, ки дар базл надорий инсоф.²²

Бу навъда мадҳнинг таъкид тарзи улдурким, мусбат²³ мадҳ сифатидин истисно қилмоқ, агар истисно бўлмаган тақдирда анга киргучи сифаттин бир нимани чиқармоқни тақозо қилур ва чиқармоқ баъзи мадҳ сифатларин инкор этмакни зарур қилиб қўйғай. Эмди ҳар қачон истиснода ўзга бир мадҳ сифати

иқрор қилинса, сўзлагучи мадҳ этилгучида ҳеч бир мадҳ сифатин манфий деб топмаганин англатур. Бу эрса мадҳ устига мадҳдур. Бу навъда таъкид тарзи бир бўлгани, биринчи навъда эрса икки бўлгани учун, демак, биринчи навъ афзалдур.

«Изоҳ» соҳиби дептурким, таъкиду-л-мадҳ бимо йашбаху-з-замнинг ўзга бир навъи бор ва ул мундоғдур: мустасноси тушуруб қолдирилур, мустасноси анга алоқадор бўлмиш амал ўз ичига ҳажвий маъ; нони олур, мустасно эрса мадҳ маъносин, қуйидағи байтнинг иккинчи мисраи янглиғ:

Бузург-и шаҳр, ки будаш камол-и қайд-и улум,
Накард айб маро жуз ба тарк-и қайд-и русум.²⁴

Маълум бўлсунким, тушуб қолган мустасноси бўлмиш бу боғлиқлиқ бефойдадур ул жиҳаттинким, агар мустасноси ҳам зикр этилса, бошқа навъдур, юқоридағи икки навънинг ҳеч бири эмастур.

Андоқким (байт):

Накард шайх зи мо айб ҳеч чиз магар,
Ҳаминки ринду қаландарвашим ақл накар.²⁵

Бу навъ биринчи навъ янглиғдурким, анда таъкид икки тарзда қилинур.

Бу санъатнинг қасида-йи маснуъдағи мисоли мутадорик-и солимким, ани ракз ҳам дерлар, яъни фойилун фойилун фойилун фойилун баҳридин ушбу байттур:

Жом-и май рўзу шаб бо лабат дар тараб,
Лек аз ин ғам маро мерасад жон ба лаб.²⁶

Биринчи мисрада май жоми сенинг лабинг била тарабда деб тинглагучини мадҳ этилган. Анинг лаби андоқ яхши экандурким, жонсиз май жоми анинг била тарабу лаззаттадур. Иккинчи мисрада ғаму рашктин жоним лабимға келур, деб ўшул мадҳ таъкид этилиптиур. Май жоми тинглагучининг лаби била ғоятта хўбу марғуб экандурким, сўзлагучи анга ул жиҳаттин боғланиптиурким, жомнинг лаби ҳам ул лабға тегмагин истамас экандур.

Таъкиду-л-мадҳ бимо йашбаху-з-заммга ўхшаш санъатнинг мадҳу замдин иборат бўлмагани ҳам бордур, қуйидаги машҳур байт янглиғ:

Дар шаҳр касе нест ки у май на хўрад,
Илло ману муҳтасиб ки мо низ хўрим.²⁷

Лекин ани озлиги учун эътибор даражасидин тушурупурулар.

Таъкиду-з-зам бимо йашбаху-л-мадҳ.²⁸
Бу санъатнинг таърифи ҳам анинг номидин маълум бўлур: «Изоҳ» соҳиби дептурким, бу ҳам икки навъдур. Биринчи ва афзал навъи улдурким, заммий сифатнинг бир нимасидин иборат манфий бўлган мадҳий сифаттин бир нимани ул заммий сифатнинг ўшул мадҳий сифатқа кирмаги фараз қилинган тақдирда истисно қилинур, андоқким:

Дарин замона мажӯ аз касе тариқ-и вафо,
Ки нест аҳл-и замонро ҳунар бағайр-и жафо.²⁹

[Мунда] истисно маъносин ифодаламақ ва таъкиднинг амалга ошмағи таъкиду-л-мадҳ бимо йашбаху-з-замнинг биринчи навъидағи янглиғ икки тарздадур.³⁰

Иккинчи навъи улдурким, бир ниманинг заммий сифати иқрор қилинур ва андин яна бир заммий сифат истисно қилинур, андоқким (байт):

Воиз-и шаҳр агар чанд бадаст атвораш,
Ин қадр ҳаст, ки дил тийра кунад гуфтораш.³¹

Зоҳирдурким, учунчи навъи таъкиду-л-мадҳ бимо йашбаху-з-замда зикр этилган йўл била ҳосил бўлур, андоқким (байт):

Касеро ки неку набошад сиришт,
Никун³² нест уро бажӯз хўй-и зишт.³³

Андоқким (байт):

Ҳар киро биний, ки дод изад таоло рўй-и бад,
Ҳеч чиз аз вай никун навбад бағайр аз хўй-и бад.³⁴

Истибтоъ. Ани ажам шуароси мадҳ-и муважжаҳ дерлар. Бу бир ниманинг ул тарздағи мадҳидурким, яна ўзга бир мадҳни келтириб чиқарур, андоқким (байт):

Кужо васф-и жоҳ-и жанобий тавонам,
Ки дар жоҳ аз аждод-и худ ҳам гузапта.³⁵

[Мунда] мамдуҳ³⁶ ул тарзда жоҳу улуғлуқта мадҳ этилиштурким, бу анинг насабининг улуғлуғининг мадҳин келтириб чиқарибдур, чунки анинг боболарининг жоҳу улуғлуқ соҳиби бўлганига ишора этилиштур.

«Тибён» соҳиби дептурким, истибтоъ бир ниманинг, хоҳ мадҳ бўлсун ва хоҳ зам бўлсун, ўзга бир васфни келтириб чиқарган васфидур.

Истибтоъ луғатта издошлиқни талаб этиштур. Аталиш важҳи улдурким, мадҳ эткувчи очиқ мадҳни³⁷ ички мадҳни келтириб чиқаратурган тарзда қилгани учун гўё очиқ мадҳ ички мадҳнинг издошлигин талаб қилгандектур. **Муважжаҳ** деб икки юзлугни айтурлар. **Мадҳнинг** бу навъи икки юзлуг бўлгани учун анга муважжаҳ деб от қўюштурлар.

И д м о ж машҳур фикрга кўра бир маъно учун зикр этилган каломга ўзга бир маънони,³⁸ хоҳ бу икки маъно мадҳ бўлсун ва хоҳ бўлмасун, киритмактин ибораттур, андоқким (байт):

Баски сар бардораму молам ба болин то саҳар,
Дар шаб-и ҳажр-и ту гўё аз ажал дорам ҳазар.³⁹

Маҳбуб ҳижрони тунидаги уйқусизлиқ изҳори учун айтилган бу каломга ўзга бир маъно⁴⁰ киритилиштур ва ул ҳижрон алами туфайли юз берган ожизлиқтин ҳалокатка яқинлашмоқнинг изҳоридур. Бу санъат истибтоъдин умумийроқтур.

Аллома идмож икки тур дептур. Аввалғи тури улдурким, нутқ кўрунушларидин бир кўрунушнинг, яъни анинг навъларидин бир навъининг очиқ маъно ифодаси нутқ кўрунушларидин ўзга бир кўрунушнинг ўзга бир кинояли⁴¹ маъносин ўз ичига олган бўлур, андоқким (байт):

Гузoшт чарх муҳиммот-и дигарон батамом,
Гирифт пеш муҳиммот-и довар-и даврон.
Бигуфтамаш ки нику рафтӣ, эй фалак, аҳсанта,
Муҳимму кор ҳаминаст, хуш бикӯш бажон!⁴²

Мамдуҳдин ўзгаларнинг юмушин қўйуб, анинг юмушин илгари сурганлиги учун фалакка таҳсин айтиш олқиш кўрунушидир. Мунинг очиқ ифодаси шикоят кўрунушидин иборат кинояни ўз ичига олиптирким ул мадҳ эткучининг аҳволу юмушининг бесаранжомлиғидур.

Иккинчи тури улдурким, сўзлагучи бадий гўзалликлардин бир навъин мақсад қилиб, анинг зимнида ўзга навъин ифода қилур, андоқким (байт):

Гирям аз ҳажр-и ту жоно рўзу шаб,
Раҳм кун охир сўйи хешам талаб!⁴³

Сўзлагучининг куну тундин мақсади муболағадур, аммо орада тибоқ ҳам келтирилиптир. Муболаға санъати ва тибоқ санъатидин иборат бу икки гўзалликнинг баёни мундин сўнг келгусидур, иншоа-л-лоҳу таоло.

Идмож луғатта бир нимани кийимга ўрамоқтур ва аталиш важҳи зоҳирдур.

Таълиқ. Аллома бу санъат ҳам икки тур дептур. Аввалги тури улдурким, сўзлагучи нутқ навъларидин бир навъда тўлуқ бир маънони ифода қилурким, анда андин сўнг зикр қилинатурған ўзга бир маънонинг, хоҳ бу маъно биринчи маъно навъидин бўлсун, хоҳ бўлмасун, даромаду муқаддамаси бўлур. Иккинчи маъноси биринчи маъно навъидин бўлгани андоғдур (байт):

Шайх бетақриб дойим васф-и май аз ҳад барад,
Мекунад изҳор-и шурбу гар бигуний, бад барад.⁴⁴

Бу байтта ҳажв навъидин тўлуқ бир маъно ифодаланиптир ва ул муносабатсиз май васфин қилмақтур. Бу маънода шу навъдағи ўзга маънонинг даромади бордур ва ул аҳмақликтуриким, ўзи ичмақликни изҳор айлаб, агар ўзга киши [бу ҳақда] сўзласа, ани ёмон ҳисоблаб, қоралағай.

Иккинчи маъно биринчи маъно навъидин бўлгани, андоқким (байт):

Атой дур аз он дар гиря дорад рӯзу шаб, гуё
Ғубор-и фитнаҳо-и даҳр меҳоҳад ки биншонад.⁴⁵

Бу байтга ишқу ошиқлиқ навъидаги тўлуқ маъно
ифодаланиптур ва бу маънода ўзга маънонинг даро-
мади бордурким, ул замона фитналаридин шикоят-
тур.

Иккинчи тури улдурким, сўзлагучи шарт [маъно]
лиғ бўлакка ўзга бир нуктани,⁴⁶ анга муносиб фикр-
ни, ҳаддан ортиқлиқни кўрсаткучи таълиқни⁴⁷ кири-
тур, андоқким (байт):

Мункаратро агар аз бахшиш-и беҳад накунам,
Мисл-и худ модиҳ-и ту нестам аз худдомат.⁴⁸

Бу таълиқта мамдуҳнинг модиҳга⁴⁹ эҳсонининг
ҳаддин ортиқлиғига ишора бордурким, ани қайтар-
ғучи анинг ходиму модиҳининг караму олий ҳимма-
тин мулоҳаза қилароқ анинг караму саховатининг
ғоят даражада эканлигига ишонч ҳосил қилурким,
мундоқ саховатлиғ ва олийҳиммат киши анинг ходи-
му модиҳидур ва ушбу сабабдин ул ҳам анинг моди-
ҳи бўлур.

Ҳазлун муроду биҳи-л-жидд⁵⁰ андин ибор-
раттурким, ҳазл йўли била калом сўрарлар, аммо
мурод жидд бўлур, андоқким (байт):

Май баса нўшанд аҳл-и Исфаҳон гуфто касе,
Гуфтамаш он ҳасту қай ҳам меҳўранд эшон баса.⁵¹

Иккинчи мисра ҳазл йўли била воқиъ бўлуптур,
аммо мурод жиддур, зероки Исфаҳонда асални кўп
ерлар ва ул ари қусуғидур.

Унс ибн Молик⁵² ҳазрат-и рисолат пансҳдин⁵³
нақл қилган бир қизиқлиқ ҳам ушбу санъат қабили-
диндур:

Бир киши ул ҳазраттин ани бир нимага миндур-
макни сўради. Ул ҳазрат мен сени тева боласиға мин-
дирурман, деб буюрди. Ул киши, ё расулу-л-лоҳ, мен
тева боласин нетармен, деди. Ул ҳазрат буюрдилар-
ким, тева боласи бўлмаган ҳеч тева бормудур?!
Ҳасан Басрий нақл қилган ўзга бир қизиқлиқ ҳам
ушбу қабилдиндур:

Ҳазрат-и пайгамбар, салла-л-лоҳу ʔалайҳи ва олиҳи ва саллам, қошиға бир кампир келди ва деди: ё расулу-л-лоҳ, тенгридин сўрағил, мени учмоҳқа киргизурми? Ул ҳазрат буюрдуларким, эй хотун, ануқтурким, кампир жаннатқа кирмас. Кампир қайтиб, йиғлай бошлади. Ул ҳазрат асҳобқа буюрдиким, анга хабар берингиз, ул кампир ҳолатида биҳиштқа кирмас, ҳақиқатга тенгри, аза ва жалл, дерким, хотунларни жаннатқа киритур онда аларни қайтадин ёшартурмиз.

Билмак керакким, ул ҳазрат ёки пешвою улуғлардин содир бўлган бу янглиғ сўзларни адаб юзасидин ҳазлун йуроду биҳи-л-жидд демаслар, балки музоҳ⁵⁴ (дерлар). Бу мубоҳ⁵⁵ музоҳдурким, кўрунушта ҳазл шаклиға эга бўлса ҳам, лекин воқеан ҳақиқату росттур, андоқким Абу Ҳурайра нақл қилурким, ул ҳазрат, салла-л-лоҳу ʔалайҳи ва олиҳи ва саллам, гоҳ андоқ сўзларни буюрган вақтларида асҳоб дептурлар: ё расулу-л-лоҳ, сен биз била музоҳ қилурмусен? Ул ҳазрат буюруптурлар: ҳақиқатта мен ҳақ сўздин ўзгасин демасмен.

Т а ж о ҳ у л у л ʔ о р и ф андин ибораттурким, сўзлагучи бир нимани билур, аммо бир нукта била ўзни билмагандек кўрсатур. «Мифтоҳ» соҳиби бу санъатни⁵⁶ суқу-маълум масоқа ғайриҳ, яъни маълум сўзни номаълум ўрнида юрутмак деб атаптур ва дептурким, мен бу санъатни тажоҳул деб⁵⁷ атамоқни севмасмен, сабаб улдурким, тенгри таъолонинг каломинда воқиъ бўлуптур, оллоҳ, таборака ва таоло дептур: инно ав иййакум лаъало ҳудан ав фи залолин мубин, яъни ҳақатта биз ё сиз ҳар ҳолда тўғри йўлдамиз ё йўлдан очиқ озганмиз. Бу ояттағи маълумни номаълум йўл била ифода эткан нукта куфр аҳлиға арз этилмиштур.

Тажоҳул асосинда воқиъ бўлган нукталар кўптур. Анинг баъзилари мисол учун қуйидағи ғазалға киритилиптур:

Маро, ё раб, дигар шуд ҳол ё рўз-и висоласт ин,
Ба ҳол-и худ наям боре, намедонам чи ҳоласт ин?

Саводе менамояд чун маҳ-и нав пеш-и чашм-и ман,
Намедонам ҳам-и абрў-йи жонон ё хиёласт ин?

Рақибо, ҳол-и моро нест аслан дар ту таъсире,
Ту сангий ё кулухий, з-онки аз инсон муҳоласт ин.

Чиро, эй меҳр, худро мекаший боло? Намабиний
Маҳ-и рўяш, намедоний, ки ҳангом-и заволаст ин?

Чу дид он маҳ маро барсўхта ранг аз⁵⁸ сафар, гуфто,
Атойиро намомонад Муборак ё Ҳилоласт ин?⁵⁹

Тажоҳул биринчи байтта ҳайрат изҳори учундур,
иккинчи байтта мадҳ муболағаси учун, учунчи байт-
та зам муболағаси учун, тўртунчи байтта тавбиҳ,
яъни таъна учун ва бешинчи байтта ҳазл учундур.

Бу санъатнинг қасида-йи маснуъдағи мисоли **мув-
сариҳ-и мусамман-и матвий-и маждуъ**,⁶⁰ яъни муф-
таъилун фобилоту муфтаъилун фобъ баҳридин ушбу
байттур:

Бод-и баҳораст ё насим-и абираст,
Ё асар-и гард-и хок-и пой-и вазираст?⁶¹

Бу байтта тажоҳул нуктаси мадҳ муболағасидур.
Ул ҳам тажоҳулу-л-ъориф қабилидиндурким, исму
васфи маълум бўлган бир кишидин бир нимани нақл
этмакни истасалар, эътиборсизлиқ била бир шахс
мундоқ дептур дегайлар ёки маълум халқ жамоаси-
дин бир нимани нақл қилсалар, **баъзи кишилар уш-
мундоқ дептурлар** дегайлар. Бу тажоҳулдағи нукта
таҳқирдин ибораттур.

Тажоҳул луғатта ўзни билмасликка солиштур ва
аталиш важҳи зоҳирдур.

Т а л м и ҳ каломда машҳур қисса ё машҳур нодир
шеър ёки машҳур мақолға ишорат этмактин иборат-
тур.*

Машҳур қиссаға ишорат⁶² мундоғдур (байт):

Нур-и чашмам, бе гул-и рўят ба бўстон ҳол-и ман,
Гашта ҳамчун холат-и Яъқуб дар байту-л-ҳазан⁶³.

Машҳур нодир шеърға ишора мундоғдур (байт):

* Бу гап бизнинг нусхамизда тушиб қолган. Буни Мусл-
монқулов нашридан тикладик.

Пеш-и ман ҳосил-и кавнайн бувад чун як жав,
Мазраъ-и чарх чиро бинаму дос-и маҳ-инав?!⁶⁴

Бу байтга Хожа Ҳофиз айтқан қуйидаги машҳур
нодир байтқа ишора бор:

Мазраъ-и сабз-и фалак дийдаму дос-и маҳ-и нав,
Едам аз кишта-йи хеш омаду ҳангом-и дирав.⁶⁵

Машҳур мақолға ишора андоғдур (байт):

Ашкро дар дийда парвардам басе, охир маро
Кард русво-йи жаҳоне, дод некийро жазо.⁶⁶

«Изоҳ» соҳиби ва «Тибён» соҳиби мақолға ишора қилмоқни талмиҳқа киритмаптурлар. Аллома-йи Шерозий дептурким, уламнинг баъзилари каломда мақол сўзларин ўзлаштириб айтурлар ва мақолни анга борлиғича ҳам киритурлар. Бу одатқа хилофтур ва машҳури андоғдурким, мундин сўнг маълум бўлғусидур, иншоа-л-лоҳу таоло.

Аллома-йи Тафтазоний дептурким, бу санъат талмиҳдур, л м дин бурун келур. Аммо тамлиҳ (м л дан бурун) бир нимани келтирмактурким, анда малоҳату зарофат бўлғай. Муни мазкур санъат деб англамоқ маҳз хатодур ва бу хатонинг манбаи аллома-йи Шерозийдурким, ҳар иккисин бир деб билиптур ва андин сўнг бу хато такрорланиптур, андоқким баъзилар муни бир мазҳаб қилиб олиптурлар.

Билгилким, талмиҳнинг баъзиси луғза⁶⁷ ўхшар ул жиҳаттинким, андин мақсуд зоҳирий маъоний бўлмай, имо йўли бида адо этилган маъно мақсуд бўлур, андоқким дерлар:

Самарқанд зурафосидин⁶⁸ бири бир Хуросонлиг йигитка,⁶⁹ эшак ҳанграб наъра тортмаса, минмак учун кўп яхши, дептур. Хуросонлиг йигит, ҳа, аммо муз устидан ўтмоқ учун кўп ожиз, дептур.

Самарқандлиг зарифнинг мақсуди Самарқанд аҳлидин бирав айтқан ушбу қитъа эрди:

Ниршаст⁷⁰ ба ҳар бир чу жавоне зи Хуросон,
Харрак ба фиғон омаду фарёд, ки изост!

Чун тунд назар кард ба вай, монд фиғонро,
Гуфто зи ки нолим, ки аз мост, ки бар мост.⁷¹

Хуросонлиғнинг мақсуди бу қитъага жавобан айтилган қуйидаги қитъа эрди:

Бар ях чу гузар кард зарифе зи Самарқанд,
Ях нола баровард, ки ҳайҳот чи сармост?
Чун нек назар кард Самарқандий, худ дид,
Гуфто зи ки нолим аз мост, ки бармост.⁷²

Шамс-и Қайс талмиҳқа ўзгача маъно бериптур. Бу таржиъ баёнидин сўнг зикр этилгуси итноб, мусовот ва ижоз баёнига берилган эслатмада мазкур бўлгуси ва маъноси очилгусидур иншоа-л-лоҳу таъоло.

Талмиҳ луғатта бир нимага назар солмоқтур ва бу санъатта шеър ва андин ўзга нималарга ишорат этилгани учун ани талмиҳ деб атаптурлар.

Машҳур бўлмаган бир қавл «Тибён» соҳибининг-дурким, ирсолу-л-масалайда мазкур бўлгусидур.

Ирсолу-л-масал⁷³ машҳур қавлга кўра бир байтқа бир масал киритмактур. Бу икки йўл била бўла олур. Биринчи ва афзали улдурким, масалнинг сўз ва тартибин ўзгартирмай бергайлар, андоқким (байт):

Пайваста фиристий ба ман, эй шўх, ту душном,
Худ лаб бигушо, чанд деҳи бўса ба пайғом?⁷⁴

Иккинчи йўли улдурким, масалда ўзгариш юз берур:

Суфий накард қавл-и ман-л ринд истимоъ,
Гуфто кажаст суффа, надонист чун симоъ.⁷⁵

Масал будур: суфий симоъни билмади, супа қийшиқ деди.

Ирсол луғатта юбормоқтур. Бир жамоа орасида машҳур бўлган ва ул жамоа ўз каломинда турли ишларга ўхшатиш ва мисол тарзида кўп зикр қилган дoston ва ҳикоятларни масал дерлар.

Аксар байтта масал келтириш, ани маҳбуб ё мамдуҳ ёки ўзга кишига юбормоқ учун бўлур, анинг

учун бу санъатни анинг арзи эътибори била **ирсолу-л-масал** деб атаптурлар. **Ирсолдан** мурод ирод⁷⁶ бўлиши ҳам мумкин ул маънодаким ирод ирсол учун лозимдур ва бу ҳолда лозимни назарда тутуб, малзумни⁷⁷ зикр қилган бўлсалар керак⁷⁸. Бу фусаҳо каломинда машҳурдур ва бу важҳни тасдиқлагучи бир нима улдурким, бу санъатни **ироду-л масал** ҳам дерлар.

Ирсолу-л-масала йн машҳур қавлга кўра бир байтта икки масал келтирмактур, андоқким (байт):

Мекашам хорий-и ту, чун набувад гул бе хор,
Мебарам ранж-и ту, чун ганж набошад бе мор.⁷⁹

«**Тибён**» соҳиби икки санъатни бир деб билиптур ва дептурким, **ироду-л-масал** улдурким, сўзлагучи ўз каломинда бир масал келтиргай ё икки масал.

Бу санъатнинг қасида-йи маснуъдағи мисоли **рамал-и мусамман-и махбун-и маҳжуф**, яъни фобилотун фобилотун фаъилотун⁸⁰ фаъ баҳридин қуйидағи байттур:

Он кунад қаҳр-и ту бо зулм, ки бо гул дай,
Он кунад лутф-и ту бо адл, ки бо тан май.⁸¹

Калом-и жомиъ андоғ каломдурким, ўгут, ҳикмат ва замону биродарлардин шикоят киби бир нима била шираю зеб берилган бўлур. Ўгут била безалган калом андоғдур (шеър):

Чун пир шудий, фикр-и маъод-и худ кун,
Бигзар зи жаҳон, тарк-и мурод-и худ кун!
Дорий сафар-и саъб бағоят наздик
Ғофил манишину фикр-и зод-и худ кун.⁸²

Ҳикмат била безалган калом андоғдур (рубой):

Ғар иззату қадр хоҳий, эй дил, қадаре,
Аз касрат-и ихтилот мекун ҳазаре!
Доний ки, чиро азиз шуд дурр-и ятим,
З-он рў ки нагашт мухталит бо дигаре.⁸³

Замона шикояти била безалган калом андоғдур (рубойй):

Ҳаргиз набувад даме ҳузуру тарабам,
Ҳар лаҳза шавад зиёда ранжу таъабам.
Ҳар дам аламе дигар расад бе сабабам,
Алқисса ман аз толиъ-и худ дар ажабам.⁸⁴

Биродарлар шикояти била безалган калом андоғдур (рубойй):

Жавре, ки ман аз ҳамнафасон, мебинам,
Гуфтан натавонам, ки чи сон мебинам,
Алқисса зи ҳар ки дорад аз ман сад суд,
Бо ман чу нишаот сад зиён мебинам.⁸⁵

Мазҳаб-и каломий каломда ўз матлубининг исботи учун калом илми аҳли услуби била далил келтирмактин ибораттур. Ул услуб андоғдурким, далил ҳақиқий бўлмоғи керак, эътиборий эмас, яъни сўзлагучи эътиқод била ҳақиқатта далил деб ишонгай, далил эрмас деб билмагай ва ани латифлик била далил қилгай, далил ҳам аниқ бўлмоғи керактур, андоқким (рубойй):

Он бодия, ки манзил-и жононаст,
Назд-и дил-и ман басе беҳ аз бўстонаст.
Зероки бувад мурод-и жонам онжо,
Ҳар жо, ки бувад мурод,⁸⁶ беҳтар онаст.⁸⁷

[Далил] фаразий бўлмоғи ҳам мумкин, андоқким (рубойй):

Доно, ки асир-и суҳбат-и нодонаст,
Ҳолаш батараст аз он, ки дар зиндонаст.
Зероки бувад азоб-и тан аз зиндон,
В-аз суҳбат-и ножинс азоб-и жонаст.⁸⁸

Мазҳаб-и каломийни зикр қилган, яъни бу санъатни топиб, ном қўйган биринчи Ҳоҳиз⁸⁹ эрдиким, ани авому-н-нос Жўжи дерлар, қурумсоқликта афсона бўлунтур, замонасининг улуғ олимларидин бўлуб фасоҳату балоғатта ғоятта етук эрмиш, асарла-

ри кўлтур, арабийятта мусалламу⁹⁰ соҳиб-и мазҳаб-
дур.⁹¹ Аммо қурумсоқлиқ шумлиғидин пастларға ва
авому-н-носқа масхара бўлуптур. Ҳотам-и Той эрса
куфру фазилати камлиғига қарамай, карам воситаси
била машҳур-и оламу манзур-и назар-и арабу ажам
бўлуптур. Шеър:

Карам кун, ки карда, ту машҳур аз он,
Шавад айбҳо-йи ту мастур аз он.

Маъозу-л-лоҳ, ар бухл созий ту кор,
Шавад фазл-и ту чун ту беътибор.⁹²

Ҳусн-и таълил улдурким, бир ниманинг бир
сифатин иқрор қилурлар ва ул сифатни исбот қилиш
учун ул ниманинг ўзига муносиб бир иллату⁹³ сабаб-
ни келтирурларким, ҳақиқатта ул сабаб бўлмағай, ле
кин лутф эътибори била ани сабаб қилган бўлурлар.
«Изоҳ» соҳиби муни тўрт тур дептур.

Аввалғи тури улдурким, ул сифат ул нимада ҳа-
қиқатта бўлур, аммо анинг кўрунуб турган сабаби
бўлмас, ўшанга бир сабаб кўргузурлар, андоқким
(байт):

Хатт-и мушкине назигишта бар рухаш килк-и қазо,
То бувад аз баҳр-и дафъ-и чешм-и бад хирзу дуо.⁹⁴

Иккинчи тури улдурким, воқийй сифатнинг зикр
этилган кўргузма сабабидин ўзга кўрунуб турган са-
баби бўлур, андоқким (байт):

З-он кашам пеш-и ту ҳар дам оҳ, эй ором-и жон,
То кунам аз дил бирун мутлақ ҳаво-йи дигарон.⁹⁵

Учунчи тури улдурким, ул ниманинг сифати ҳа-
қиқатта бор бўлмас, аммо одатан⁹⁶ бўлмоғи мумкин
бўлур, андоқким (байт):

Азон шуд ром ба ман, эй Атоий, оҳу-йи ваҳший,
Ки буй-и меҳр он ваҳший ризол ҳам⁹⁷ шанид аз ман.⁹⁸

Тўртунчи тури улдурким, ул нима сифати ҳақи-
қатта ҳам бор бўлмас, одатан бўлмоғи мумкин ҳам
бўлмас, андоқким (байт):

Хаёл-и он бут-и хунрез аз чашмам пашуд берун,
Азон дар хоб ҳам резад зи чашмам қатраҳо-йи хун.⁹⁹

Яна ул дептурким, шакка асосланган иллат ҳам ҳусн-и таълилға тааллуқлурдур. Мунда зикр этилган иллату сабаб андоғдурким, анинг иллатлигин қатъи-ян иддио қилмаслар, андоқким (байт):

Гўйи ки шудаст абр-и найсон
Аз ёр жудо, ки гашта гирён.¹⁰⁰

Аллома бу санъатни таълил деб аташтур ва ани ҳақиқаттин йироқ бир ниманинг сифатин исбот қилмоққа хос қилиптурким, анга муносиб бир иллатни зарофат била иддио қилғайлар токим эшиткучи ани ҳақиқат деб тасаввур қилғай ва ул учунчи турда маънур бўлган байт янглиғдур.

Ул яна дептурки, баъзилар бу санъатни ҳусн-и таълил деб аташтурлар ва дептурлар: ул андоғдурким, икки васфни ул тарзда зикр қилурларким, бири иккинчисининг илллати бўлур ва мақсад ҳар иккисининг зикри бўлур, андоқким (байт):

Кашад иҳонат аз он муҳтасиб зи мардум-и дун,
Ки мекунад тамаъ аз ҳадд-и хештан афзун.¹⁰¹

Бу санъатнинг қасида-йи маснӯдағи мисоли хафиф-и махбун-и аслам,¹⁰² яъни фозилотун мафобий-лун фаълун¹⁰³ баҳридин ушбу байттур:

Абр дорад зи жуд-и ту моя,
З-он бигустард дар жаҳон соя.¹⁰⁴

Таффриъ. «Изоҳ» соҳиби дептур: таффриъ улдурким, бир амалнинг бир мутааллиқи¹⁰⁵ ҳақида бир ҳукмни иқрор қилурлар, андин сўнг ул ҳукмни анинг ўзга мутааллиқи ҳақида ҳам иқрор этарлар. Аллома-йи Тафтазоний бу таърифқа қўшимча қилип, (ҳукм) иқрори ул тарзда бўлурким, хаёлда таффриъу таъқибни¹⁰⁶ уйғатур, дептур андоқким (байт):

Ёфт зи адлат умур-и мулк низом,
Низом ёфт зи адлат умур-и шаръ тамом.¹⁰⁷

Бу байтга тинглагучининг мутааллиқи бўлмиш адл¹⁰⁸ ҳақида бир ҳукм иқрор этилиптирким, ул тартиб боиси бўлмоқтур ва андин сўнг ўшул ҳукмни анинг ўзга мутааллиқи бўлмиш адл ҳақида иқрор қилиништур.¹⁰⁹

Маълум бўлсунким, ул [ҳукм] иқрори ташбиҳ йўли била¹¹⁰ воқиф бўлуптур, бу демак, тинглагучининг мутааллиқи ҳақида биринчи зикр этилган ҳукм иқрори сўзлагучининг хаёлига ўшул ҳукмни анинг иккинчи мутааллиқи ҳақида ҳам, икки мутааллиқ орасинда мазкур ҳукмни айни ҳолда иқрор этмакта ўхшашлиқ борлиғи учун, иқрор қилмоқни келтирур. Натижада ўшул муносабат била сўзлагучи иккинчи мутааллиқ ҳақида иқрор қилинган мазкур ҳукмнинг зикрин биринчи мутааллиқ ҳақида иқрор этилган ҳукмга тармоғу издош қилур.

Аллома-йи Тафтазонийнинг таърифқа қўшган сўзларининг маъниси ушбудур, зероки бу мисол «Изоҳ» соҳибининг арабча келтирган мисолига мостур. Ул мисолдағи тафриъ ашъори мазкур бўлган услубдин ўзга кўрунушка эга эмастур, оллоҳу таъоло аълам.¹¹

Аллома-йи Шерозий тафриъ икки тур дептур.

Аввалги тури улдурким, бир ниманинг афзаллигин инкор этарсен, сўнгра ўзга бир ниманинг ўзига лойиқтин ортиқ васфларин ул васфларнинг мазмунига мувофиқ бир ҳолда зикр этилур, натижада мутафарраъ¹¹² бўлур, яъни мазкур инкордин ул ўзга ниманинг мадҳи ёки заммида муболага ҳосил бўлур, зероки ўзига лойиқтин ортиқ васфлар била тавсиф этилмиш ул васфлар мазмунига мувофиқ ҳолдағи бир нимадин афзал бўлмағай. Ҳар ҳолда бир ниманинг бу ҳолда тавсифланиши ғоятта етук бўлур, андоқким (байт):

Нест гул бо ҳама раънойу ҳусн ба камол,
Хўбтар аз рух-и хўб-и ту, зиҳи ҳусну жамол.¹¹³

Андоқким (байт):

Нест он дам, ки кунад ғоят-и туғён сармо,
Сардтар аз нафас-и воиз-и бадлаҳжа-йи мо.¹¹⁴

Иккинчи тури улдурким, мамдуҳ ёки ўзга бир ни-

мага бир сифатни зикр қилурсенким, ул мазмунда андин ортиқ бўлган ўзга бир сифатқа яқин бўлур. Сўнгра ул биринчи сифат бу ортиқ сифатни хаёлингга келтирур, сўнг бу ортиқ сифатни биринчи сифаттин мутафарриъ қилурсен, яъни анинг кейнидин зикр этарсен ул тарздаким, алар орасидага алоқа билинип тургай, ул «ёфт зи адлат...» байттағи янглиғ.

Шамс-и Қайс дептур: тафриъ улдурким, шоир нафй сийғаси¹¹⁵ била бошлаб, эрмас фалонким, андоғу мундоғдир, фалондин яхшироқ ёки фалондин ортигроқ дер.

Бу санъат араб ашъорида кўптур. Аммо арабча бўлмаган ашъорда андоқ бўлурким, нафй сийғасин ташбиҳ-и тафсилда ишлатурлар. Ташбиҳ-и тафсилнинг маъноси қуйида келгусидур, иншоа-л-лоҳу таъоло.

Яна дептурким, бу санъат форс шеъринда икки нафй била келмас.

Та ҳ а к к у м андин ибораттурким, эшиткучи ёки бошқа бировга истиҳзо қилиб, каломни аҳвол талабага зид равишта сўрарлар ёхуд бир қочирим қилурларким, ул кишининг газабин қўзғатқай. Эшиткучига истиҳзо қилинғани қуйидағи қитъа янглиғдурким, қизил ранглиғ, кўк кўзлуғ ва сариғ қошлиғ кишига айтилиптур (қитъа):

Бўстонест рўят, э хожа,
Ки расад з-ў ба дил фараҳ бисёр.
Ҳаст рухсору чашму абрўят
Гулу нилуфару ҳамешабахор.¹¹⁶

Агар биринчи мисрада рўят, эй хожа ўрнида **рўй-и хожа-йи мо**¹¹⁷ десалар, учунчи байтта абрўят ўрнида **абрўяш**¹¹⁸ десалар, бу қитъа тингловчидин ўзгага қаратилган истиҳзога мисол бўлур.

Ғазабни қўзғатувчи бир қочирим қилинғани қуйидағи қитъа янглиғдурким, таъби номавзун¹¹⁹ ва буни изҳор этилса, аччиғланатурған донишмандга айтилиптур (қитъа):

Донишу фазлу камолот-и жаъоб-и мавлавий,
Бар ҳама кас, хосса бар аҳл-и табиат, зоҳираст

Наҳву сарф, мантиқу ҳикмат, ҳадису фиқҳ ҳам
Жумла медонад вале дар шеър беҳад моҳираст.¹²⁰

Таҳаккум луғатта масхарабозлиқ қилмоқ маъно-синда келиптур ва қаттиқ аччиғланмоқ маъносинда ҳам келур. Биринчи маънога асосланган аталиш важҳи биринчи турда, яъни мақсад истиҳзо бўлганда зоҳирдур. Иккинчи турда, яъни мақсад қочирим бўлганда, қочирим кўпинча истиҳзосиз бўлмас ва иккинчи маънога асосан истиҳзову қочирим кўпинча аччиғни келтирур.

Ж а м ь улдурким, бир нечани, хоҳ икки бўлсун, хоҳ андин ортиқ бўлсун, бир васфта жамъ қилурлар, андоқким (байт):

Фақру кунж-и хумул роҳат дон,
Шухрат-и молу жоҳ офат дон!¹²¹

Рашид-и Ватвот дептурким, бир нечани ўзида жамъ қилган санъатни **жомиъ** дерлар ва бу **жомиъ** санъатининг яширин бўлмоғи ҳам раводур. Мисолга Қамарийнинг ушбу байтин келтириптур:

Моҳ гоҳе чу рўй-и ёр-и манаст
Ғаҳ чу ман кажпушту зору низор.¹²²

Ва дептурким, бу байтнинг биринчи мисраида шоир ой била маъшӯқ юзин гўзалликта жамъ қилиптур. Гўзаллик жомиъдур ва ул яшириндур, зероки очиқ зикр этилмагандур. Иккинчи мисрада ўзин ой била букурлигу, зорлиғу¹²³ озғинлиқта жамъ қилиптур. Мазкур сифатлар жомиъдур ва очиқтур.

Бу каломдин маълум бўлурким, бу санъатта, машҳур бўлгандек ва бу санъат таърифининг¹²⁴ ўзида ҳам айтилгандек, бир нечани бир васфта жамъ этмак шарт эмастур, балки бир нечани бир неча васфта жамъ айламак мумкинмур. Демак, бу таърифқа биноан ҳамма камчиликка йўл қўярлар ва мундин мустасно алардурким, дерлар: ҳар ердиким, бир нечани бир васф эътибори била бир неча васфта жамъ қилсалар, бир йўла бу санъат юзага келур ёки аларким, машҳур бўлганни¹²⁵ дерлар.

Дағи ул дептурким, энг оз мартабалиғ баён бу санъат ҳақидадур.

Бу санъатнинг қасида-йи маснуъдағи мисоли ҳусн-и таълил учун келтирилган байтнинг ўзидур ва зоҳирдурким андағи жомӣъ яшириндур.

Билгилким, бу санъатқа яқин дағи бир санъат бордур ва ул будурким, жамъни бир нимада қилурлар ва ул нима маънавий эмас, лафзий жамъловчи бўлур, андоқким (байт):

Ба зулф-и ёр дарбандам, маронам аз дар, эй дарбон,
Ки дорам бо ту нисбат, ҳар ду чун дар банд-и дилдорим.¹²⁶

Демак, агар жамъни лафзий ва маънавийсин умумлаштириб, жамъ санъатининг таърифида бир кўрунуш деб олсалар, натижада бу санъат ҳам жамъ санъатиға кирса, муносиб кўрунур.

Тафриқ улдурким, бир навъдин бўлган икки ниманинг орасиға фарқ солиб, аларни бир-биридин айирғайлар, андоқким (байт):

Тавр-и ман навбад чу тавр-и олимон-и рўзгор,
Тавр-и ман бошад ниёзу тавр-и эшон ифтихор.¹²⁷

Маълум бўлсунким, тафриқ иккидин ортиқ нима орасида ҳам воқӣъ бўлур, андоқким (байт):

Набвад дил-и ману дил-и ёру дил-и рақиб
Монанд-и якдигар, шинав аз банда шарҳ-и ҳол:
Бошад дилам чу шиша, дил-и ёр — ойна,
Бошад дил-и рақиб чу олуда дошхол.¹²⁸

Бундағи мазкур таърифнинг шарҳи жамъ санъатинда зикр этилган йўл биладур.

Бу санъатнинг қасида-йи маснуъдағи мисолиға мутақориб-и¹²⁹ мусамман-и мақсур, яъни фаъувлун фаъувлун фаъувлун фаъувлун баҳридин қуйидағи байт келтирилиптур:

На чун нур-и роят бувад офтоб,
Ки ин аз хато ояд, он аз савоб.¹³⁰

Мундин маълум бўлурким, тафриқ этилгучи икки ниманинг ҳақиқатта бир навъ бўлмоғи шарт эмастур, балки шоир даъвосига кўра аларни бир навъ қилинса ҳам бўлур.

Тақсим улдурким, бир нечани, хоҳ икки бўлсун, хоҳ ортиқ, зикр этарлар, андин сўнг ул бир нечанинг ҳар бирига анинг учун қайд қилмоқни исталган бир нимани аниқлов йўли била қўшурлар ва нисбат берурлар, андоқким (байт):

Об-и чашму оташ-и дил ошиқонро, эй ҳабиб,
Он зи меҳр-и ораз-и туст, ин зи дийдор-и рақиб.¹³¹

Ва андоқким (байт):

Ҳаст қадду зулф-и мушкину узор-и он писар,
Аввалин сарву дўвум сунбул, сеюм гулбарг-и тар.¹³²

Бу санъатнинг қасида-йи маснуъдағи мисоли **мужтасс-и мусамман-и махбун** (Шамс-и Қайс қавлига кўра аруз ва зарби асслам), яъни мафъилун фаъилотун мафъилун фаълун баҳридин қуйидағи байттур:

Хаёлу¹³³ килку забонат ба маърази-и иншо,
Яке Жариру дувум Аъталу сеюм Аъшо.¹³⁴

Рашид-и Ватвот дептурким, бу санъат андоқ бўлурким шоир икки ёки андин ортиқ нимани байтта бўлақларга ажратур ва бўлақларнинг тартибин бир қоидада риоя қилур. Мисоли: шоир дер (байт):

Рухону оразу зулфайн-и он бут-и дилбар
Яке гуласт, дўвум савсану сеюм анбар.¹³⁵

Бу қасида охирга қадар ушбу тартибадур. Форс шуароси аслида тақсим санъатин андоқ қилурларким, қасида охирига қадар бу санъат сақланур.

Билгилким, тақсимни ўзга икки маънода (ҳам) қўллаптурлар. Биринчи маъноси улдурким, бир ниманинг ҳолатларин ул тарзда зикр қилурларким, ул ҳолатларнинг ҳар бир ҳолатига лойиқ бир нимани нисбат берган бўлурлар, андоқким (байт):

Ту шаҳдий ба аҳбоб, заҳрий ба аъдо,
Сақилий ба мажлис, хзифий ба ҳайжо.¹³⁶

Ибнуласир дептурким, бу ҳеч бир тақсим эмастур, зероки бу янглиғ ҳолатларни ҳар қанча зикр қилса бўлур. Анинг каломи анга асосланиптурким, тақсимда чекланиш бўлмоғи керактур. Аммо бу истилоҳчининг нимани назарда тутқанига боғлиқ истилоҳий¹³⁷ масаладур.

Иккинчи маъно улдурким, бир ниманинг қисмларин тўлиқ қилиб, ҳаммасин зикр қилурлар, андоқким (байт):¹³⁸

Аҳл-и тоатро ғараз ё нафъ-и ин олам бувад,
Ё наиму айш-и жаннатро, ки ҳаст он пойдор,
Ё ризо-йи ҳақ таоло ё ҳама ёхуд дуто,
В-он чи шуд мазкуру се қисм-и дигар шуд ошкор,

Ҳафт қисм омад ҳама хуш он, ки зинҳор бар яке,
К-он ризо-йи ҳақ бувад кард, зй, Атоий ихтисор.¹³⁹

Шамс-и Қайс дептур: тақсим андоқ бўлурким, шоир бир фикрни айтур ва анинг тафсилотин андоқ баён этурким, анинг бўлақларидин ҳеч бир бўлагин ноаниқ қолдирмас.

Ва сўз охирида [мазкур] рухону оразу зулфайн... байтин тақсим қабилдин дептур. Демак, анинг қавлига мувофиқ тақсимни икки маънода истеъмол қилурлар. Бири мазкур бўлган иккинчи маънодур. Яна бири бошта тақсим таърифидида берилган маънодур.

Жамъу тафриқ андин ибораттурким, бир неча нимани жамъ қилурлар ва бир фикрга қаратурлар ва аларнинг орасига ўшул фикрда фарқ солурлар, андоқким (байт):

Чу ман пайваста менолад рақибу ёр медонад,
Ки ман менолам аз дарду рақибаш аз хуший менолад.¹⁴⁰

Яна андоқким (байт):

Чун шиша-йи май дил-и ту софий зи малол,
Чун шиша-йи май дилам зи хун молломол.¹⁴¹

Бу байт ул сабабдин келтирилдиким, нимарсаларни аввал жамъ қилиб, сўнгра тафриқ қилмоқ шарт эмастур, балки жамъ ва тафриқ бирга амалга ошса ҳам бўлур.

Бу санъатнинг қасида-йи маснуъдағи мисоли мурзориъ-и мусамман-и ахраб-и макфуф-и мақсур, яъни мафъувлу фоъилоту мафоъийлу фоъилон баҳридин қуйидағи байттур (бу мисол ишколдин холи эмас):

Килку кафат ки манбаъ-и бирру самоҳатаст,
Онаст моҳий-и хазар, ин айн-и роҳатаст.¹⁴²

Мамдуҳнинг қалам била кафин (шоир) бу санъатта мардлиғу саховатта жамъ этиптур ва аларнинг ҳар бирин ўзга бир нимага ўхшатиб, аларни тафриқ қилиптур.

Рашид-и Ватвот дептурким, бу санъат андоқ бўлурким, шоир икки нимани бир нимага ўхшатиб жамъ қилур дағи икки ўзгача нима била аларни биридин айиур.

Зоҳирдурким, бу таъриф бу санъатнинг барча турин қамрамас.

Ж а м ъ м а ъ а т т а қ с и м¹⁴³ улдурким, бир нечани бир ҳукмда жамъ қилурлар, андин сўнг ул бир нечани тақсим қилурлар, яъни ул бир нечанинг ҳар бирига муайян бир нимани нисбат берурлар. Ёки бир нечани аввал тақсим қилурлар, андин сўнг бир ҳукмда жамъ этарлар. Биринчи тури андоқким (байт):¹⁴⁴

Оң худованд-и кариме, к-у ба ҳикмат додааст,
Бандагон-и хештанро дархўр-и эшон навол.

Дод шоҳонро улувв-и қадр бо хайлу ҳашам,
Ҳокимонро ҳукму шавкат, хожаҳоро иззу мол.

Зоҳидонро зуҳду тақво, олимонро илму фазл,
Ошиқонро сўзу дарду хўбрунро жамол.

Дод риндонро, ки эшон фориганд аз койинот,
Олам-и фақру фано к-он ҳаст мулк-и безавол.¹⁴⁵

Иккинчи тури андоқким (байт):

Бо дўстон бадий ту, бо душманон нику,
Ин хўй-и туст, ваҳ, чи кунад кас ба хўй-и ту.¹⁴⁶

Аввал маҳбубнинг ёмонлиғи била яхшилиғи тақсим қилиниптурса: ёмонлиғи дўстларга, яъни ошиқларга, яхшилиғи эса рақибларга эркан. Андин сўн ул сифатларни анинг ҳулқу табиатида жамъ этиптурса:

Бу санъатнинг маснуъдағи мисоли мунсариҳ-и мусамман-и матвий-и манҳур, яъни муфтавилун фойлоту муфтавилун фаъ баҳридин қуйидағи байтурса:

Қисм-и ду кас карданй ду расм-и никуро:
Мол валийрову гўшмол адувро.¹⁴⁷

Жамъ маъа-т-тафриқ ва-т-тақсим андин ибораттурким, бир неча нимани бир нимада жамъ қилурлар ва ул нимада аларнинг орасиға фарқ солурлар ва тақсим қилурлар, яъни ул нималарнинг ҳар бирига, анга хос бир сифатни орттирурлар, андоқким шеър:

Шаҳриёро дода беҳад лутфу қаҳрат кирдгор,
В-ий ду ночоранд баҳр-и равнақ-и кор-и жаҳон.

Лутф ночораст дар амнийяту таскин-и даҳр,
Қаҳр ночораст дар ошубу тағйир-и замон.

Ҳаст лутфатро асар икром-и аҳбобу фақир,
Ҳаст қаҳратро асар эъдом-и аъдову авон.¹⁴⁸

Рашид-и Ватвот дептурким, жамънинг тафриқу тақсим била келмағи кўп мушкулдур. Қуйидағи икки байттин ўзга бу уч ҳолатни ўз ичиға олган назмни мен ҳеч кўрмабмен. Байт:

Онки туро банд кард бандатро нез
Бандий кардаст, не паид, ки пинҳон.

Банд-и ту аз оҳанасту банд-и ман аз ғам,
Банд-и ту бар пою банд-и бандат бар жон.¹⁴⁹

Биринчи байтта шоир маъшуқ била ўзин банди бўлмоқта жамъ этиптир, яна ул банди бўлмоқни ошкору пинҳонлиқта тафриқ қилиптир. Яна иккинчи байтта тақсим қилиб, ҳар банднинг қандай ва қаердалигин айтиптир.

Бу банда Рашиднинг камол-и фасоҳату балоғатидин ва арабу форс шеъридаги иқтидоридин ажабланурменким кўп мушқил бу санъатни айтиптир.

Қасида-йи маснуъда бу санъатнинг мисолиға ражаз-и мусамман-и матвий-и махбун-и музол, яъни муфтаъилун мафоъилун муфтаъилун мафоъилун баҳридин қуйидаги байт келтирилиптир:

Кон чу каф-и кафил-и туст, не, не, чи мумсикаст, к-он
Жон канад ар хавай диҳад в-ин бидиҳад ҳазор жон.¹⁵⁰

Жамъ маъа-т-тақсим маъа-л-жамъ. Бу санъат «Тибён»да келтирилиптир ва ўзга ерда кўрмабмен. Мунга таъриф бермаптир ва ному мисоллари била кифояланиптир. Андин чиқарилмоғи мумкин бўлган таъриф будур: ҳар бирининг жузъий жиҳатлари ёки бўлаклари бўлмиш бир неча нимани бир сифатта жамъ қилурлар, андин сўнг ани ўзгача бир жамъ била тақсим қилурлар, яъни бир ҳукмни ўзга бир сифатта жамъ қилинган ул жузъий жиҳат ёки бўлақларнинг баъзилариға муайян бир йўл била нисбат берурлар, андоқким (қитъа):

Падарам, шод бод руҳаш, гуфт:
Шайх-и мо гуфтааст: тоба суроҳ.

Ҳар гуруҳе зи аҳл-и иймонро
Солиҳонанду фосиқон-и табоҳ.

Зоҳиран солиҳон зи ҳар қавме
Дархур-и раҳматанду лутф-и илоҳ.

Фосиқонанд ҳам зи ҳар қавме
Мустаҳқиққ-и газаб ба қадр-и гуноҳ.

Бас макун рад ту ҳеч қавмеро
Жумлагий, з-онки мешавий гумроҳ.

Роҳ-и аҳд-и нажот агар ҳоҳӣ
Илмро зод-и роҳ кун, в-он гоҳ

Ҷамчу мо роҳ-и фақр хуш мерав!
Роҳ инаст, эй Атоуллоҳ.¹⁵¹

Маълум бўлсунким, мисолга келтирилган бу қитъадин мақсуд иккинчи, учунчи ва тўртунчи байтлардурким, иймон аҳлининг жамиъ тойифаси ушбу сифатта жамъ қилиништурким, аларнинг бирлари салоҳ аҳлию баъзилари фисқ аҳлидурлар, иккинчи ва учунчи байтларда ўзга турдаги бир жамъ била тақсим воқиъ бўлуптур, яъни иймон аҳлининг барча қавмларидин салоҳлик сифатида жамъ бўлмиш бир тойифасига аларга хос бир нимаким, ул ҳазрат-и ҳақнинг раҳмату лутфиға мустаҳиқлиқтур, нисбат берилиптур, ўшул қавмларнинг фисқ сифатида жамъ бўлмиш иккинчи тойифасига аларга хос нимаким гуноҳиға яраша ғазабға мустаҳиқлиқтур, нисбат берилиптур.

Ла ф ф у н а ш р андин ибораттурким, бир нечани зикр қилурлар, андин сўнг ул бир нечага алоқадор бир неча нимани бу нималарнинг ҳар бири ул бир нечанинг қайси бириға тааллуқлуғ эрканин аниқ қилмай зикр қилурлар. Мунда эшиткучининг ўзи ул бир нечанинг ҳар бирига ул алоқадор нимани боғлар деб ишонилур. Ул бир нечанинг зикри тафсил йўли била бўла олур ва муни икки тур қилиптурлар. Ижмол йўли била ҳам бўла олур.

Икки тур қилинган тафсил йўли била зикр этилгучи бир нечанинг биринчи тури улдурким, нашр лафф¹⁵² тартибида бўлур, яъни ул бир нечага алоқадор бўлмиш нималарнинг зикри ул бир нечанинг тартибида¹⁵³ бўлур, андоқким (байт):

Чу чашму оразу зулфат ба боғ гашт аён,
Зи наргису гулу сулбул ба боғ монд нишон.¹⁵⁴

Бу турда баъзилар нашрни, яъни ул бир нечанинг алоқадорларининг зикрин бир мартадин ортиқ қилиптурлар ва ул гоятта кенгдур, андоқким Абдулвосиъ Жабалий дептур (байт):

Рўз-и жанг-и ту шавад сурху снёҳ аз хуну гард,
Мавжъи дарё-йи муҳиту авж-и гардун-и барин.¹⁵⁵

Иккинчи тури улдурким, нашр лафф тартибида бўлмас ва бу икки тариқада бўла олур. Биринчи тариқаси улдурким, нашр тартиби лафф тартибининг акси бўлур, андоқким (байт):

Зи обу тоб-и жамол-и ту ман шудам, эй жон,
Ба сийна оташу аз дийда ж'ўй-и об равон.¹⁵⁶

Баъзилар бу тариқага маъкусу-т-тартиб деб ном бериштурлар.

Иккинчи тариқаси улдурким, нашрнинг тартиби лафф тартибига нисбатан ўзгаргану чалкаш бўлур, андоқким (байт):

Дар боғ шуд аз қадду руху зулф-и ту ноёб,
Гулбарг-и тарий сарв-и сиҳий сунбул-и сероб.¹⁵⁷

Ушул баъзилар муни мухталиту-т-тартиб деб аташтурлар. Бир нечанинг зикри ижмол йўли била бўлгани андоқким (байт):

Ҳар гуруҳерост майле зер-и чарх-и ложувард:
Аҳл-и сувратро ба роҳат, аҳл-и маъноро ба дард.¹⁵⁸

Маълум бўлсунким, бу байтта бир нечанинг зикри, яъни суврат аҳлининг зикри ва маъно аҳлининг зикри ижмол йўли била¹⁵⁹ воқиб бўлуптур, андин сўнг бу икки майлга алоқадор нимани тафсил йўли била келтириштурким, ул роҳат ва дарддур. Бу навъда тартиблилик ва тартибсизлик жорий эмастур. Ажам шуароси бу навъни эътиборга олмаштурлар.

Аллома-йи Тафтазоний дептур: ўзга бир лаффу нашр бордурким, ани риоя қилмоқ латифдур ва ул будурким, аввал бир нечани тафсил йўли била зикр этарлар, андин сўнг ул бир нечанинг ҳар бирига алоқадор нимани айтурлар ва андин сўнг ул бир нечани ижмол йўли била зикр қилурларким, бир нашр икки лафф орасида воқиб бўлур, бири тафсилий, иккинчиси ижмолий, андоқким (байт):

Ҳар шаб оям ба дарат, нола кунам лек ниҳон,¹⁶⁰
Зи изтироб-и дилу аз бийм-и суккон мекунам он.¹⁶¹

Муни «Кашшоф» соҳибиға¹⁶² нисбат бериптурким, дептур: лаффу нашрнинг бу навъининг йўли латифтур ул жиҳаттинким, бу фаннинг ғоятта донову нутққа содиқ уламосидин ўзгаси анга йўл топиб англай олмас.

Ҳазрат-и Амир Саййид Шариф, қуддиса сирруҳ, дептур: номаълум эмаским, икки — бири тафсилий, иккинчиси ижмолий — лафф орасида бир нашрнинг ёлғиз келмаги анинг ушбу жиҳаттин йўли латиф бўлмоғин тақозо қилмас. Ва дептурким, мен соғлам табъ эгаси бўлмиш ҳеч бир кимса муни дер, деб ўйламасмен. «Кашшоф» соҳибининг каломининг маъноси ул¹⁶³ дегандек эрмастур, балки ўзгачадур. Бу масаланинг тафсилу таҳқиқи «Мутаввал» ва анинг «Ҳошия»сида¹⁶⁴ ёзиғлиғдур. Ани билмакни истаган ким са ўшаларға мурожаат этсун.

Дағи Аллома-йи Тафтазоний «Мухтасар»да дептурким, лаффу нашр услубининг ажойибларидин бири ултурким, икки ёки андин ортиқ бир нечани зикр қилурлар, андин сўнг бир нашрда ул икки бир нечанинг ҳар бирларига алоқадор нимани зикр этарлар, андоқким ушбу машҳур икки байтта воқия бўлурутур (байт):

Гуйй, ки замона бар дил-и халқ
Аз роҳату ранжу доду бедод.

Ҳар дар, ки кушода буд, барбаст,
Ҳар роҳ, ки баста буд, бигшод.¹⁶⁵

Ажам шуаросидин баъзилари ани ҳам лаффу нашр қабилдин ҳисоблаптурларким, бир нечани зикр қилғандин сўнг анинг ҳар бирига муайян ҳолда (аларни барчасининг қошида бу усулнинг баъзиси жамъ маъа-т-тақсимдур ва ўзга баъзисининг номи йўқтур) анга алоқадор нимани нисбат берурлар, андоқким (шеър):

Қатраро гар обрўе тоза дорад рўзгор,
Зарраро гар баркашад аз хок чарх-и чанбарий,

Қатра кай мавж афканад бар рўй-и дарё-йи муҳит,
Зарра кай паҳлу занад бо офтоб-и Ховарий?!¹⁶⁶

Ва андоқким шоир дер:

Гул гарчи ба шоҳидийст ангуштнамо,
Сарв гарчи ба некуийст бўстоноро,
Инак рухаш, эй гул, ту қадам ранжа макун,
В-инак қадаш, эй сарв, ту боло манамо!¹⁶⁷

Қасида-йи маснуъда лаффу нашрға мисол келтирилмаптур, аммо мундин сўнг мазкур бўлғуси тафсир-и хафийға келтирилган мисол бу санъатқа [ҳам] мисол бўлур.

Лафф луғатта турмактур, **нашр** ёймоқтур. Аввал бир нежа нима мутааллиқларининг зикрисиз мазкур бўлганда сўз гўё турулгандектур, андин сўнг анинг ҳар бири мазкур бўлганда гўё турулган сўз ва анинг мутааллиқлари ёйилгандектур.

Мақбул муболаға. Аввалан, муболаға андин ибораттурким, сўзлагучи бир нимани васф этарда анинг кучлуглуги ёки кучсузлугининг ортиқлигин, ул ортиқлиқ одаттин ташқари ёки эшиткучи ул васф етук эрмас деган хаёлға бормайтурған даражада, даъво қилур.

Араб фусаҳосининг баъзиси муболағани мутлақан рад этиптурлар, баъзиси мутлақан қабул қилиптурлар. Аларнинг ҳақиқатчилари туркумларга ажратиб, дептурлар.

Таблиғ. Агар ул даъво ақлу одатқа мувофиқ бўлса, ул муболаға мақбулдур ва ани **таблиғ** дерлар, андоқким (байт):

Бинам чу бо рақибат рўзе нишаста танҳо,
Аз фикр-и он наёяд хобам ба дийда шабҳо.¹⁶⁸

Таблиғ луғатта еткурмактур ва аташ важҳи улдурким, сўзлагучи ул вафсни етук даражаға еткурур.

Иғроқ. Агар даъво ақлға ситсаю одаттин ташқари бўлса ҳам мақбулдур ва ани **иғроқ** дерлар, андоқким (байт):

Дар рўз-и васл ҳарчанд беҳад диҳий шаробам,
Дур аз ту шаб наёд аслан ба дийда хобам.¹⁶⁹

Агар анда¹⁷⁰ ани¹⁷¹ дуруст даражаға яқинлаштиргучи бир нимани зикр қилсалар, ҳар ҳолда мақсадқа мувофиғу мосроқ ва қабулга яқинроқ бўлур, андоқким (байт):

Расм-и карам зи дунё кам шуд чунонки гўё
Нашнида ном-и ўро ҳарғиз касе ба олам.¹⁷²

Гўё сўзининг зикри мазмунни дуруст даражаға яқинлаштириптур.

Игроқ луғатта бирор ишта узоқлашиб кетмактур ва аташ важҳи улдурким, сўзлагучи васфтағи ортиқчалиқни ул даражаға еткурурким, анинг содир бўлиши одаттан ташқари бўлур, демак, ул васф этурда узоқлашиб кеткан бўлур.

Ғулув в. Агар ул даъво одаттин ташқари бўлуб. ақлга ҳам сифмаса, ани ғулувв дерлар. Ғулувв луғатта ҳаддин ўтмактур ва аташ важҳи зоҳирдур. Ғулувв мақбул ҳам бўлуру мардуд ҳам бўлур.

«Талхис» соҳиби дептурким, ғулуввнинг мақбули турлуғдур. Ул жумладин **бири** улдурким, ани дурустлуққа яқинлаштиргучи бир нимани анга киритурлар, андоқким (байт):

Ба майдон тавсанаш з-он сон давад муҳкам, ки пиндорий,
Ки натавонад ба гирд-и у расидан соя-йи ў ҳам.¹⁷³

Иккинчиси улдурким, латиф бир тасаввурни ўз ичиға олған бўлур, андоқким (байт):

Чунон барҳам нишаста дуд-и дил дар кулбаам, жоно,
Ки гар девораш аз ашкам фидат, сақфаш бувад бар по.¹⁷⁴

Фирдавсий айтқан ушбу байт бу турдағи беназиру дилназир байтлардиндур:

Зи сумм-и сутурон дар он паҳн дашт,
Замин шаш шуда осмон гашт ҳашт.¹⁷⁵

Қасида-йи маснуъда бу санъатқа келтирилған мурзориъ-и мусамман-и ахраб, яъни мафъувлу фоъилотун мафъувлу фоъилотун баҳридағи бу байт ҳам ушбу турдиндур (байт):

Хашм-и ту чашм-и ғайрат гар бар фалак гуморад,
Тобаш ба чашм-и хуршид об-и сияҳ дарорад.¹⁷⁶

Дағи бири улдурким, ҳазл йўли била ифода қилурлар, андоқким (байт):

Рақибат мекунад беҳад муосий з-онки медонад,
Ки хоҳад оташ-и дўзах хунак гашт аз дам-и сардаш.¹⁷

Бу турнинг машҳур байтларидин [дағи] бу байт-тур:

Чунон заифмизоҷам ба май, ки пасфардо
Агар биёбам бўяш, парир маст шавам.¹⁷⁸

Аллома дептурким, мақбул ғулув улдурким, бир ниманинг даъво қилинган васфи имкондин ортиқ миқдорда анинг табиатидин ташқари бир ишнинг, яъни анинг табиатидин ҳосил бўлмайтурган ишнинг васфин ўз ичига олган бўлмағай ва бу ҳолда ани ҳақиқат даражасига яқинлаштирғучи бир нимани анга киритилса, қабулга яхшироқ бўлур, андоқким (байт):

Тааллоҳи чи рўяст он, ки наздиқаст: к-аз нураш¹⁷⁹
Бибинад чашм-и нобино шаб-и торик аз дураш.¹⁸⁰

Мардуд ғулув улдурким, бир ниманинг даъво қилинган васфи номумкин миқдорда анинг табиатидин ташқари бир ишнинг васфин ўз ичига олган бўлур, андоқким (байт):

Гирифта дуд-и дил чандон дурун-и байт-и аҳзонам,
Ки гар вайрон шавад аз гирям мутлақ намедонам.¹⁸¹

Маълумдурким, бу ерда кўнгул тутунининг васфи ортиқлиқда номумкин миқдордадур, ул миқдордадурким, уй эгасининг ул уйнинг вайрон бўлганин сезмакка мониъ бўлурин анинг васфи ўз ичига олур: ул андоқ мустаҳкамдурким, вайрон бўлган уйнинг шифтин сақлаб қолур, андоқким анинг ичида бўлган киши анинг вайрон бўлганин мутлақан билмас. Агар мундоқ бўлмаса, уй эгаси анинг вайрон бўлганин билур эрди. Бу васф тутуннинг табиатидин ташқаридур.

«Тибён» соҳиби таблиғни санъат деб ҳисобламаптур ва игроққа ушбу таърифни бериптур: Бир нима нинг васфин имкони йўқ даражага етказиб даъво қилурсен. Ва дептурким, бу мақбул ҳам бўлур, мардуд ҳам бўлур. Мақбулин таъриф қилмаптур. Аммо мардудининг таърифиға қаршилаштириб билса бўлур. Мардуднинг таърифин ушмундоқ қилиптур:

мардуд ултурким, тенгри андин асрасун, сўзни куфр даражасиға олиб чиқилур. Ва дептурким муни гулувв деб атаптурлар.

Рашид дептур: сифаттағи игроқ андоқ бўлурким, котиб ёки шоир бир ниманинг сифатинда муболаға қилур ва ани энг охирғи ниҳоясиға еткурур. Форсий шеърдин мисоллар келтириптур ва бири Собирнини ушбу шеъридур:

Савоб кард ки пайдо накард ҳар ду жаҳон,
Ягона изад-и додор-и беназиру ҳамол.
Багар на ҳар ду бибахшидамии ба рўз-и ато,
Умид-и банда бимондий ба изад-и мутаол.¹⁸²

Дағи Амир Алининг ушбу рубойисидур:

Аз захм-и сар-и ду зулф-и анбарбўят,
Озурда шавад ҳаме гул-и худ рўят.
З-ангуштнамо-йи ҳар касе дар кўят.
Тарсам, ки нишон бимонад андар рўят.¹⁸³

Бу мисолларни нақл этмактин мақсад, маълум бўлғайким, Рашид наздида бир ниманинг сифатинда муболаға қилмоқ ва ани энг охирғи ниҳоясиға еткурмакта анинг номумкин даражага еткан-етмаганининг фарқи йўқтур, чунки биринчи муболаға ақлан мумкинмур, иккинчиси номумкин.

Шамс-и Қайс ҳам игроқни Рашиддин нақл этилган тарзда таърифлаптур ва дептурким, мадҳиянинг кўринишлари турли мамдуҳлар даражасининг тафовутиға ва аларнинг улуғлуғу улуғлуғнинг зиддидағи турлича кичиклигининг кайфиятиға боғлиқтур. Мадҳ айбларидин бири ултурким, мамдуҳнинг хоссасин ўз ҳаддидин ортиқлиқ ёки ўксуклук тарафиға чиқарурлар, андоқким Анварий дептур (шеър):

Зиҳи даст-и ту бар сар я офариниш,
Вужуд-и ту сардафтар-и офариниш.

Қазо хутбаҳо карда дар мулку миллат
Ба ном-и ту бар минбар-и офариниш.

Чиҳил сола машшота-йи кави карда
Русум-и туро зевар-и офариниш.

Агар фазла-йи гавҳар-и ту набудий,
Ҳақир омадий гавҳар-и офариниш.¹⁸⁴

Бу янглиғ мадҳ пайғамбар, салавоту-лоҳи ғалайҳи
ва олиҳдин ўзгасига ярашмас ва андин ўзга ҳар ким-
санинг ҳаққинда [мундоқ] десалар, мадҳ ўз ҳаддин
ўткусидир.

Ва яна ўзга бири дептур (назм):

Шаҳ-и фариштасифат, хожа-йи Муҳаммадхулқ,
Ваҳид-и даҳр — мулк бар каф-и карим-и жаҳон.¹⁸⁵

Подшоҳлар жинсиға хожа ва замона яғонаси ўк-
сук бир мадҳ бўлур ва хожалар жинсиға шоҳу мулк
нолойиқ бўлур.

И й ғ о л. Аллома дептур: ул андин ибораттурким,
байт ёки [наср] бўлагининг мақтаида анинг олдидаги
муболагани орттириш ёки муболагани тугаллаш учун
ўзга бир васфни келтирурлар.

Муболагани орттиратурғани андоқким (байт):

Сунбул-и зулфат, ки гашт аз бўй-и у дилҳо хароб,
Анбаре бошад сиришта тоза бо мушку гулоб.¹⁸⁶

Муболаганинг тугалланганин ифода қилатурғани
андоғдур (байт):

Лаъли майгунаш, ки сад зоҳид азу русво бувад,
Бода-йи соғест, к-андар шиша-йи мино бувад.¹⁸⁷

Маълум бўлсунким, кўк шишада бўлмоқ тиниқ-
лиғу равшанлиқдаги муболагани тугаллар.

«Талхис» соҳиби ийғолни зотий гўзалликлардин
деб билиптур ва ани итноб баҳсида келтириб дептур-

ким, анинг шарҳида ихтилоф бордур: баъзилар дептурларким, байтни онсиз маъно тугал бўлган бир нуқтани ифода қилгучи бир нима била тугатмактур, муболагани орттирмоқ сингариким, ул мазкур бўлди ва ташбиҳни ҳаққонийлаштирмоқ янглиғ, андоқким (байт):

Хат-и ғубор, ки бар гирд-и рўй-и ёр бувад,
Чу сабзаест, ки дар аввал-и баҳор бувад.¹⁸⁸

Баҳор бошида бўладиган деган бу сифат ташбиҳни ҳаққонийлаштирмоқ ва тугалламак учундур, ул жиҳаттинким баҳор бошидағи майса ғуборининг хатти кўпроқ ўхшашроқтур, йўқса «майса каби» деганнинг ўзида маъно тугал бўлган эрди.

Баъзилар, муни шеърға махсус эмас, дептурлар, андоқким оят-и каримада воқиё бўлуптур:

қола ё қавми-гтабаъу-л-мурсалин, иттабаъу ман ло ясьялукум ажран ва ҳуд муҳтадун, яъни дурад горнинг Антокия шаҳрида Исо ғалайхи-с-саломға иймон келтирган дўсти деди: эй менинг қавмим, пайғамбарларға эргашингиз, сиздин музд талаб қилмайтурган жамоатқа эргашингиз, улар туз йўлни топқанлардурлар.

Мунда бир нуқта ифода этилурким, ул аларға эргашмакка тарғибдур.

Шамс-и Қайс ийғолни шеърға махсус деб билиптур ва дептур: ийғол улдурким, шоир яхши бир маънони тугал айтур, оқибатқа келганда бир лафз келтирурким, андин маъно қатъийроқ ва тугалрак бўлур, андоқким дептурлар:

Онки бидрафшад чу масқул ойна дар офтоб.¹⁸⁹

Шак йўқтурким, сайқалланган ойнанинг офтобда порламоғи ортиқроғу тугалрак бўлур, аммо маъно офтобнинг зикрига муҳтож эмас, чунки равшанлиқ ва порламоқта сайқалланган ойнаға ўхшатиш тугалдур.

Ўзга бирининг дегани будур:

Онки бидрафшад шу тиғ-и навзудуда бениём.¹⁹⁰

Бениём (қинсиз) лафзи ўрунсиздур, чунки анинг порламоққа дахли йўқтур. Бу турлуғ бефойда нимани шеър айбларида илғо,¹⁹¹ яъни лағву ботил¹⁹² келтирмак дерлар.

Ийғол луғатта шаҳарларда йироқ кетмактур. Бу санъатқа бу номни анинг учун бериптурларким, ул маънода ва ориқлиқни қатъийлаштирмоқта йироқ кетмактур. Ушбу ергача анинг¹⁹³ каломидур.

Т а к м и л. «Талхис» соҳиби дептурким, ани ихтирос ҳам дерлар ва ул андин ибораттурким, ифода этилган тасаввур мақсадқа хилоф бўлган каломда бир нимани зикр қилурларким, ул иккиланмакни йўқ қилур ва бу йўқ қилғучи нима гоҳи калом ўртасинда бўлур, андоқким (байт):

Баҳор-и ҳусн-и ту, к-аш гирд-и лола сабза навбад,
Ҳазор чун ман-и девонаро жунун афзуд.¹⁹⁴

Гоҳи калом охиринда бўлур, андоқким (байт):

Баски з-ин сон дар жаҳон уфтодаам чун хок-и роҳ,
Хок-и пой-и муфлисонам, обрўй-и аҳл-и жоҳ.¹⁹⁵

Ҳашшоқларнинг аёғи остидағи тупроқмен деганда назарда тутулган нима безътиборлиқтур, нафс синиқлиғи ва тавозуъ эмас. **Жоҳ аҳлининг обрўйи**мен деганда иккиланмак йўқ бўлур. Ул такмилни зотий гўзалликлардин деб билиптур.

Аллома такмил ва ихтиросни икки санъат деб билиптур, оризий гўзалликларда зикр этиптур ва дептурким, такмил, ани итмом ҳам дерлар, андин ибораттурким, фанлардин бир фанда, яъни сўз навъларидин бир навъда бир каломни, масалан, тушунча билдирмак жиҳатидин, айблиғ, яъни андин тушунилган нима анинг маъносидин ташқари бўлгани сабаблиғ нуқсонлиғ бир байтни келтиурсен, сўнгра ул каломни ўшул нуқсонни йўқотқучи бир жумла била тугатурсен, донишмандлар мадҳи воқиъ бўлган ушбу байттағи янглиғ:

Баҳр-и илмасту масойил ёд дорад бешумор,
Таъ-и покаш ҳаст дар ҳиддат чу тиг-и обдор.¹⁹⁶

Зоҳирдурким, донишмандлиқнинг мадҳи, биринчи мисрада айтилгандек, ёлғиз масалаларни кўп ёд билмак била ноқистур, ул жиҳаттинким, ул таъ ўткирлигин кўрсатмас. Сўнгра ул жумланинг охири

ул нуқсонни йўқотқучи калом била тугатилиштур ва ул иккинчи мисрадур.

Зоҳирдурким, такмил бу маънода «Талхис» соҳиби айтқандин хусусийроқтур ул жиҳаттинким, мунда нуқсонни йўқотқучи нима жумлага хосдур ва калом ноқистур. «Талхис» соҳиби деган маънода жумламу ё сўзму ва калом давомидаму ё охиридаму фарқи йўқтур.

Ва дептур:¹⁹⁷ ихтирос улдурким, мадҳ ёки ўзга бир нимадин иборат бир каломни келтирурсен, сўнг кўрарсенким, тушунчанинг, яъни калом айтигининг, анинг маъносининг ифодаси жиҳатидин ёки мундарижанинг, яъни маънодан ташқаридағи мафкуранинг ифодаси жиҳатидин бир айбга йўл қуюлуштур, анинг кейнидин ўзга бир каломни келтирурсенким, ул ани хато ихтимолидин сақлар.

Тушунчанинг ифодаси жиҳатидин айбга йўл қўюлган калом қуйидағи байттағи янглиғдур:

Дорад истиғнову аз дунё надорад ҳеч чиз,
Хор пеш-и халқу пеш-и ҳазрат-и холиқ азиз.¹⁹⁸

Бу каломдағи халқ олдида хор деб йўл қўюлган айб тушунча жиҳатидиндур.

Мундарижанинг ифодаси жиҳатидин айбга йўл қўюлган калом қуйидағи икки байтнинг биринчи байти янглиғдур:

Чарх к-аз вай бувад дил хун хожаву дарвешро,
Хоҳам аз даст-и жафояш кушт охир хешро.

Бар касе дигар жафо кай мекунад чун ман, аз онки
Менамояд нўшам, аммо мезанад сад нешро.¹⁹⁹

Биринчи байтнинг мундарижасидин англашилурким, чархнинг сўзлагучига жафоси ўзгаларга қилган жафоси янглиғдур. Демак, ул анинг жафосидин охир ўзумни ўлдирамен деб айбга йўл қўюштур ул жиҳаттинким, анинг жафоси оммавийдур ва дептурларким, албалое изо ʻаммат тобат, яъни балолар оммавийлашса, яхшига айланур. Сўнгра ул байт кейнидин ўзга бир байт келтириштурким, ани хато ихтимолидин сақлаштур.

Ихтирос ул айтқан бу маънода такмилдин ўзгачадур ул маънодаким, анинг ўзи дептур: такмилда ка-

ломдағи айб мафкура, яъни мундарижанинг ифодаси жиҳатидиндуру бас, иҳтироста каломдағи айб аввал тушунчанинг ифодаси жиҳатидин бўла олур, андоқ-ким мазкур бўлди.

«Тибён» соҳиби такмилни Аллома иҳтиросни шарҳ қилган маънода шарҳлаптур.

Ўзга баъзилар дептурлар: такмил улдурким, шоир бир маънони зикр қилурким, ул маънонинг соғламлигин таъминлағучи ва анинг тугаллигига сабаб бўлғучи ҳеч бир нимани зикр қилмай қолдирмас.

Зоҳирдурким бу сўздин мақсад муболағадур, яъни мақсаддағи маънонинг соғламлиғи ва тугаллигига сабаб бўлғучи нимани зикр этмакка тиришилур, андоқким (байт):

Туий хуршед-и авж-и ҳусну хўбон пеш-и ту анжум,
Раванд аз худ агар бинанд ӯзе сад раҳат мардум.²⁰⁰

Такмилнинг луғавий маъноси²⁰¹ ва аташ важҳи зоҳирдур. Иҳтирос луғатта ўзни бир нимадин сақламоктур ва мунинг аталиш важҳи ҳам зоҳирдур.

Тазйил. Аллома дептур: ул андин ибораттурким, калом тугатилгач, ўзига мустақил, яъни олдинги каломнинг қайди бўлмаган бир жумла зикр этилдурким, бу жумла ул каломдағи тушунчани таъкидламак ёки мундарижани таъкидламак маъносиға эга бўлур. Қуйидағи байтта тушунчани таъкидламак учун берилган менда ўзга қарор йўқ жумласи бордур:

Бурд орому қарор аз дил-и зор
Чашм-и шўҳат, дигарам нест қарор.²⁰²

Аммо мундарижани таъкидламак учун берилгани қуйидағи байтнинг иккинчи мисраи кибибдур:

Рақиб аз мо суханҳо гуфта бо ёд,
Ба мискинон адоват карда изҳор.²⁰³

«Талхис» соҳиби дептур, тазйил улдурким, жумла кейнидин таъкид маъносиға эга бўлган жумлани келтирмактур. Бу таъриф била Алломадин нақл қи-

линган таъриф орасиндаги фарқ улдурким, бу иккинчи жумланинг ўзига мустақиллигин қайд этмаптур ва ани икки тур дептур. Биринчи тури улдурким, ани масал²⁰⁴ келтирган тариқада келтирмагайлар, яъни мурод ифодасинда мустақил бўлмагай ва маънода ўз олдиндагиси била мувофиқ бўлгай, андоқким (байт):

Дил ба маҳрўе Атоий доду аз ғам жон диҳад,
Ин сазо йи он касе, к-у дил ба маҳрўён диҳад.²⁰⁵

Иккинчи тури улдурким, масал берилган тариқада берилгай, яъни мурод ифодасинда мустақил бўлур ва маънода олдиндагиси била мувофиқ бўлмас, андоқким (байт):

Аз даст-и жафоҳо-йи ту эй шўх-и жафожў,
Меноламу он кас, ки налолад зи жафо ку?²⁰⁶

Ушбу байт ҳар икки турни ўз ичига олиптур:

Аз ғазаб қатл-и рақибон кард дўст,
Нек карду кор-и некуён некуст.²⁰⁷

Маълумдурким, **яхши қилди жумласи олдинги каломнинг тазйилидур ва биринчи турдиндур, яхшиларнинг иши яхши жумласи эрса, ул тазйилнинг тазйилидур ва иккинчи турдиндур.**

Аллома-йи Тафтазоний биринчи турнинг баёнинда ўшул мазкур бўлган била кифояламаптур ва иккинчи турнинг баёнинда анинг истеъмолининг кенглигининг қайдин қўшуптур. Анинг баёнига кўра бу икки тур орасинда бир восита керакдек кўрунур ва ул будурким, иккинчи жумла мурод ифодасинда мустақил бўлур, лекин истеъмоли кенг бўлмас.

Дағи «Талхис» соҳиби дептурким, тазйил ўзга бир тарзда ҳам икки турга бўлунур ва ул будурким, тазйил ё олдинги каломдағи тушунчани таъкидламак учун, ё андағи мундарижани таъкидламак учун келур. Бу ҳар икки турнинг мисоллари мазкур бўлди. Ул тазйилни зотий гўзалликлардин деб билиптур.

Қадимги ажам шуароси андоқ шеърни тазйил дерларким, ҳар мисрадағи қофия бошда бўлуб қолгани радиф бўлур ёки охирда бўлуб, ўшул мисранинг қолгани ҳожиб бўлур.

Биринчи тури андоқким (байт):

Фарёд кунад дил аз жафо-йи даврон,
Сад дод кунад дил аз жафо-йи даврон.

Соқий қадаҳе бидеҳ, ки як дам боре
Озод кунад дил аз жафо-йи даврон.²⁰⁸

Иккинчи тури андоқким (шеър):

Дод-и сухан дар жаҳон аз хирад-и хурдадон
Мир-и вилоятпаноҳ Мир Алишер дод.

Дорад аз устод-и кор илму ҳунар-и бешумор
Мир и вилоятпаноҳ Мир Алишер ёд.

То ба абад мустадом бар сар-и хосу авом
Мир-и вилоятпаноҳ Мир Алишер бод!²⁰⁹

Баъзи мусаннифлар биринчи турни рубойға, иккинчисин қитъаға хос деб билиптурлар ва бу асосқа эга эмастур. Бу тасаввурнинг келиб чиқишига сабаб ул баъзилар муни мисолларда кўруптурлар.

Кейинги ажам шуароси тазйил деб андоқ шеърни айтурларким, анинг охири мамдуҳнинг оти тахминан зикр этилур.

Тазйил лугатта этакни узайтирмоқтур ва аташ важҳи араб фусаҳосининг қавлиға биноан улдурким, бир жумла кейнидин анинг маъносин таъкидламак учун ўзга бир жумлани келтирмак этакни узайтирмоққа ўхшар, чунки биринчи жумла мақсад маъносининг либоси янглиғдур, кейнидин анинг маъносин таъкидламак учун иккинчи жумлани келтирилганда гўё биринчи жумланинг этагин анинг била узайтирғандек бўлур.

Ажам шуаросининг шарҳига кўра радиф ва ҳожибнинг узунлигин этакнинг узунлиғига ўхшатмоқлиқтур, чунки алар маъно либоси бўлмиш байтнинг этаги янглиғдурлар.

Т а т м и м. «Талхис» соҳиби муни ҳам зотий гўзалликлардин деб билиптур ва дептур: ул андин ибораттурким, ифода мақсадқа хилоф бўлмаган калом.

да нукта учун ортиқча бир нимани келтирурлар, ушбу байттаги муболаға янглиғ (байт):

Чун рўй-и ту навбад гул бо он ҳама раънойй,
Чун мўй-и тў ҳам сунбул бо он ҳама зебойй.²¹⁰

Биринчи мисрадаги ўша барча раънолиғи лафзи, иккинчи мисрадаги ўша барча гўзаллиғи лафзи муболаға учун татмимдур. Ортиқчадин мурод улдурким, ул каломнинг асосий бўлаги бўлмас ва мустақил жумла ҳам бўлмас.

«Тибён» соҳиби ани оризий гўзалликлардин деб билиштур ва дептур: ул эргаш бир каломдин ибораттурким, муболаға ёки ёқимсизлик эҳтимолидин сақланмоқ англамин ифода қилур. Муболаға ифодаси учун эргаштирилгучиси андоқким мазкур бўлди. Аммо ёқимсизлик эҳтимолидин сақлағучиси андоқким (байт):

Моро, ки азоб аз ғам-и айём азимаст:
Дунё ҳама жуз даргоҳ-и ту жаҳимаст.²¹¹

Ва андоқким:

Аз ҳаёте, к-он бувад бо нангу ор,
Мавт беҳтар, гар набошад хавф-и нор.²¹²

Биринчи байттаги сенинг даргоҳингдан ўзга лафзи ва иккинчи байттаги агар дўзах хавфи бўлмаса лафзи ёқимсизлиқ эҳтимолидин сақланмоқ англамин ифода этар.

Дағи дептур: ул ҳам татмимдиндурким, лафзга хос бўлур ва ани ҳашв-и қабиҳ дерлар ва ул маънони эрмас вазни риоя қилганда воқиъ бўлур, қуйидаги байттаги эй гул янглиғ:

Рўят, эй гул, ба моҳ мемонад,
Хат ба мушк-и сиёҳ мемонад.²¹³

Ва қуйидаги байттаги кўзу бош лафзлари янглиғким, шоир дептур:

Гар менарасам ба хидматат, маъзурам
Зеро рамад-и чашму судъо-и сарамаст.²¹⁴

Чунки рамад кўздин ўзгасида ва судоъ боштин ўзга ерда бўлмас.

Бу навъ татмимнинг яхши деб топилгани улдурким, анда латиф бир нуктани мақсад қилиб олғайлар, андоқким (байт):

Бе ту моро, эй биҳишт-и ошиқон,
Ҳаст дўзах жумла боғу бўстон.²¹⁵

Татмим-и лафзий бўлмиш эй ошиқлар жаннатида бир нукта мақсад қилиб олинитур ва ул жаннат ва дўзах орасидаги тазод санъатин риоя қилмоқтур.

Эътироз. «Мифтоҳ» соҳиби дептур: ул андин ибораттурким, каломга бир нимани киритурларким, мақсаддаги маъно онсиз тугал бўлур.

Аллома-йи Тафтазоний «Мифтоҳ»нинг шарҳида дептур: бу қавл ани англатурким, киритма бир калом давомида бўлмоғи мумкиндур ва маъно жиҳатидин бир-бирига боғлиқ икки калом орасида ҳам келмаги мумкиндур. Каломга киритилган нима бир жумла бўлмоғи мумкиндурким, анда турланишка ўрин бўлмағай ва жумладин ўзгаси ҳам бўлмоғи мумкиндур. Демак, бу эҳтимолларга кўра анинг турлари олтидур. Бу китобда келтирилган форсча мисолларда турланишнинг ўрни бор-йўқлуғига кўра бўлган турлари бўлмагани учун²¹⁶ турларнинг баёнида алар назардин соқит бўлди. Демак эътирознинг тури тўрттадур:

Биринчиси улдурким, бир калом ичига бир жумлани киритурлар, андоқким (байт):

Дастат, ки омад абр-и карам, бедирам мабод,
Ҳарчанд базл беш куний ҳеч кам мабод!²¹⁷

«Карам булутидур» жумласи бир калом ичидаги муътаризадур.²¹⁸ Андоқким (байт):

Бар сидқ-и раҳий, ки ҳск-и роҳаст,
Ҳақ, жалла жалолуҳу, гувоҳаст.²¹⁹

Жалла жалолуҳу жумласи бир калом ичидаги муътаризадур. Биринчи байтта муътариза жумла ўз

Олдидагининг сифати бўлуб келиптур, иккинчи байт-та дуодин иборат ўз ҳолига бир каломдур.

Иккинчи тури улдурким, бир калом ичига жумладин ўзгасин киритурлар, андоқким (байт):

Он, ки каж бозад ба мо дойим ба зулф-и кештан,
Ҳамчу қадаш, ростиро, нест сарве дар чаман.²²⁰

Ростин лафзи бир калом ичига киритилган ножумладур.

Учунчи тури улдурким, бир жумлани маънода бир-бирига улашқан икки калом орасиға киритурлар, андоқким (байт):

Маро куштиё, нику кардий, машав жон-и касон боре,
Ки бар жонам бувад ин саъбтар аз қатл-и бисёре.²²¹

Яхши қилдинг жумласи маънода бир-бирига улашқан икки калом орасиға киритилиптур.

Тўртинчи тури улдурким, икки калом орасиға жумладин ўзгасин киритиптурлар, андоқким (байт):

Ман надорам лоф-и тақво, гў ҳама олам, бидон,
Бода нўшам, бетакаллуф, ишқ варзам бо бутон.²²²

Ножумла бетакаллуф маънода бир-бирига улашқан икки калом орасиға киритилиптур.

Аллома-йи Тафтазоний дептурким, бир нимани ифода қилмаган эътироз қабиҳтур, андоқким (байт):

Ба гул машгулам, эй булбул, худоро,
Мадеҳ тасдиъ-и сар бисёр моро!²²³

Бош лафзи қабиҳ эътироздур.²²⁴ Алломанинг шориҳи²²⁵ эътироз уч тур дептур.

Биринчи тури улдурким, бир нимани ифода этмас, ва ул ҳашв-и мазмумдур,²²⁶ мазкур бўлган байт ва қуйидаги байт янглиғ:

Соқияё бода деҳ, ки ранж-и хумор
Сару фарқ-и маро бадард овард.²²⁷

Сар (бош) борида **фарқ** (бош тепаси) нинг зикри ҳашв-и мазмумдир.

Иккинчи тури улдурким, таъкид ифодалар ва ул ўртача ҳашвдур, андоқким (байт):

Бода-йи кўҳна, ки аз даст-и жавоне нўший,
Бахшад аз ғайр фароғат зи худат беҳуший.²²⁸

Маълумдурким бир ёшнинг қўлидин ичкайсен жумласи мақсад таъкидин ифода қилур.

Учунчи тури улдурким, маъноға камолу жамол берур ул жиҳаттинким, шубҳани дафъ этмакка, савол ё ўзга бир нимага ихтиёж қолдирмамоққа кўмак берур ва ул ҳашв-и малиҳдур.²²⁹ Ани ҳашв-и лавзинаж дерлар. **Лавзинаж лавзинанинг**²³⁰ арабчалашқанидур. Андоқким (байт):

Ба ҳар ножинс то кай беда хўрдан,
Буто, розий шудам з-ин ғам ба мурдан.²³¹

Бир кишининг ўлимга розий бўлмоғиға бирав шубҳа қилса ва анинг сабабин сўрса, ўрунлуғдур. Бу ғамдин лафзи бу шубҳани дафъ этар ва саволға ихтиёж туғдурмас.

Ва андоқким (байт):

Он лаб, ки ҳамеша бод хандон,
Бигошд ба ханда, тоза шуд жон.²³²

Ҳамеша бўлғай хандон жумласи дуо учун каломға муносиб ҳашв-и малиҳдур.

«Талхис» соҳиби эътирозни ҳам зотий гўзалликлардин деб билиптур ва дептур: ул андоқдурким, бир калом ичинда ёки маънода бир-бириға улашқан икки калом орасида турланишқа ўрни бўлмаган жумла ёки андин ортиқроқни мақсудқа хилоф гумонни йўқотмақтин ўзга нукта учун келтирилур, мазкур байттағи дуо ва қуйидағи байттағи аритиш²³³ янглиғ:

Маро бесабр мағўйи, маъоза-л-лоҳ зи бадхўйи,
Кашам жавр-и рақибон ҳам, дигар аз ман чи межўйи?²³⁴

Маъоза-л-лоҳ (худо паноҳи) жумла ҳукмидадур ул жиҳаттинким, ул аъзуз маъоза-л-лоҳ, яъни худо па-

Ноҳтоҳидин паноҳ оламен ҳукмидадур ва бу бесабр-лиқ айбини аритиш²³⁵ учун келтирилган жумла-йн муътаризадур.

Ва қуйидағи байттағи танбиҳ янглиғ:

Панд бишнав, суд-и жон бошад шанидан пандро,
То тавоний рад макун умид-и ҳожатмандро!²³⁶

«Насиҳат тингламоқнинг жонға фойдаси бор» жумласи насихат тингламоқнинг нафъининг танбиҳи учундур.

Дағи ул дептур: бир қавм эътироз нуктаси мақсудқа хилоф гумонни дафъ қилмоғин жойиз қилиптурлар ва ул қавм икки гуруҳ бўлуптурлар. Бир гуруҳ эътирозни калом охиринда ва маъно бир-бирига уланмаган икки калом орасинда жойиз қилиптур. Иккинчи гуруҳ эътироз ножумла бўлмоғин ҳам жойиз қилиптурлар.

«Тибён» соҳиби таърифни «Талхис» соҳибишикига мувофиқ қилиб беруптур, илло нуктани гумонни дафъ қилмамоқлик била чекламаптур.

Аллома-йн Тафтазоний «Талхис»нинг шарҳинда дептур: икки каломнинг маънода уланишидин мурод, улдуким, иккинчиси биринчисининг баёни бўлур ёки таъкиди ёхуд бадали бўлур. Иккинчи калом биринчисининг баёни бўлғани мундоғдур (байт):

Зи ҳижронаш шудам чун коҳ, оҳ аз фурқат-и ёрам!
Шикастаҳолу зарду зору дойим ру ба деворам.²³⁷

Ёр фурқатидин оҳ жумласи муътаризадур ва ғам ифодаси учун икки калом орасинда келиптурким, иккинчиси биринчисининг баёнидур ул жиҳаттинким, биринчи каломнинг бир яширин томони бордур: сомонға ўхшатмоқнинг важҳи бир нимаму ё кўпму ва ҳар иккиси бўлган тақдирда ўхшатмоқнинг важҳи недур? Иккинчи каломда мунунг баёни келур.

Иккинчи калом биринчисининг таъкиди бўлғани мундоғдур (байт):

Дил аз ҳажр-и ту бемораст, эй васлат шифо-йн дил,
Набошад бе рухат жуз ранжу меҳнат дар дилам ҳосил.²³⁸

Эй васли кўнгул шифоси жумласи маҳбубдин лут
фу меҳрибонлиқ талаби учун тазодд санъатин риоя
қилиб, икки калом орасида келтирилган муътариза-
дурким, иккинчиси биринчисининг таъкидидур ул
жиҳаттинким, анинг била маънода мувофиқтур ва
ул олдинги каломнинг мазмуни таъкиду иқрору
тасдиқ қилмоқтур.

Иккинчи калом олдинчисининг бадал бўлгани ан-
доқким (байт):

Ба зебой надорий мисл, биллоҳ,
Набошад дар латофат чун рухат моҳ.²³⁹

Маълум бўлсунким, биллоҳ жумла ҳукмидадур,
зеро ул уқсиму биллоҳ, яъни тангрига қасам ўрни-
дадур. Бу жумла-йи муътариза олдинги каломдаги
асоссиз тасаввурни бартараф қилмоқ учун икки ка-
лом орасида келиптурким, иккинчиси биринчиси-
нинг бадалидур, умумийнинг қисман бадалидур, чун-
ки иккинчи каломнинг мазмуни биринчи каломнинг
мазмунига кирар. Бу бадал ани ифода қилурким, би-
ринчи калом, анинг тўғрилиги аниқ бўлмагани учун,
мурод, яъни маҳбубнинг камол-и хусни адосинда тўлуқ
эрмастектур, сўнгра зоҳиран тўғри бўлган иккинчи
каломни мурод белгисин тугал адо этмак учун кел-
тирилиптур. Бу мисоллар батамом бир жумла эъти-
рози учун келтирилди. Эмди бир калом ичида бирдин
ортиқ жумла келтирилгани мундоғдур (байт):

Миннат-и халқон, ниғаҳ дорад худовандат аз он,
Панд-и ман бишнава, макаш, ҳарчанд бошад баҳр-и жон.²⁴⁰

Маълум бўлсунким, махлуқлар миннатин тортма
бир каломдур ва анинг ичида икки жумла-йи муъта-
риза келиптур.

Эмди маънода улашқан икки калом орасида бир-
дан ортиқ жумла келгани мундоқтур (байт):

Ҳама чизат худодода, таоло-л-лоҳ, чи ҳуснаст ин?!
Рухат дода зи гул беҳтар, зи шакар беҳ лаб-и ширин.²⁴¹

Иккинчи мисра ҳама нарсанг худо берган кало-
мининг бадалидур ва аларнинг орасида икки²⁴² жум-
ла-йи муътариза келиптур.

Рашид-и Ватвот дептурким, каломда эътироз келтирмак ани тугал этмактур. Бу амални санъат арбоби ҳашв ҳам дерлар ва ул андоғдурким, шоир байтта бир маънони бошлар ва ул маъно тугамасдин бурун орада бир сўзни айтар, сўнгра яна ул маънони тугалламакка киришар. Бу ҳашв уч навъдур: ҳашв-и қабиҳ, ҳашв-и мутавассит ва ҳашв-и малиҳ.

Ҳашв-и қабиҳ улдурким, келтирилган ортиқча сўз ўрунсиз бўлур ва байтни бузар. Ҳашв-и мутавассит андоқ бўлурким, ул ортиқча лафзнинг келтирилмагию келтирилмамаги бирдек бўлур, ғоятта мустаҳсан ҳам, ғоятта қабиҳ ҳам бўлмас. Аммо ҳашв-и малиҳ андоқ бўлурким, ани келтирмак байтни безар ва сўзга ҳусну равнақ бағишлар. Бу ҳар уч навъни ул айтқан тартибта қуйидаги рубойда берилди (рубойи):

Рўяш, ки моҳ аст, аз қамар беҳ бошад.
Мўяш ба назар зи мушк-и тар беҳ бошад.
Лаъл-и лаб-и ў, ки шарбат-и инабаст,
Пеш-и ман-и хаста аз шакар беҳ бошад.²⁴³

Биринчи мисрадаги моҳ (ой) лафзи қабиҳ ҳашвдур, иккинчи мисрадаги ба назар (назарда) мутавассит ҳашвдур ва учунчи байттаги шарбат-и инабаст (узум шарбатидур) малиҳ ҳашвдур.

Малиҳ ҳашвнинг қасида-йи маснуъдаги мисоли ҳазаж-и мураббаъ-и солим, яъни мафъийлун²⁴⁴ мафъийлун баҳридаги ушбу байттаги к-аш бод дил тоза лафзидур:

Сабо, к-аш бод дил тоза,
Кашад бар хадд-и гул роза.²⁴⁵

Эътироз луғатта қаршисидин чиқмоқтур ва аташ важҳи улдурким, бу санъатта сўз ўртасида бир нима шарҳи келур.

Ҳашв деб луғатта пахта, юнг сингари ястиқ ёки ўзга бир нима ичиға солинган нимани дерлар ва аташ важҳи улдурким, сўз орасинда келтирилган нима ястиқ ва ҳоказолар орасига солинган нимага ўхшар.

Малиҳ ҳашвнинг ҳашв-и лавзинаж деб аталишининг важҳи улдурким ул лавзина (бодом ҳалво) ичин-

дағи қанду бодом мағзи янглиғ латофатқа ва анга табъ майлининг ортмоғига сабаб бўлур.

Дептурларким, бу от Соҳибдин, яъни Ибн Ибоддин²⁴⁶ чиқиптур.

Т а в ш и ь улдурким, калом охиринда бир лафз келтирилурким, анинг била бири иккинчисига боғланган лафз танбиҳу тафсир этилур, андоқким (байт):

Мекунам даъво-йи ишқ, ар нестат бовар, биё,
Бингар инак шоҳид-и он ашку рух гун қаҳрабо.²⁴⁷

«Талхис» соҳиби муни ҳам зотий гўзалликлардин деб билиптур. Аллома эса лафзий гўзалликлардин ҳисоблаптур ва мунда эътирозга ўрун бор.

Тавшиъ луғатта савалган пахтани ўрамоқтур ва аташ важҳи улдурким, ўралгани сабаблиғ савалган пахта сочилиб кетмактин сақлангани каби иккиланган лафз ҳам эшиткучининг хотирида юз бермаги мумкин бўлган турли эҳтимоллардин тафсир туфайли сақланур.

Изоҳ улдурким, ўз каломингда бир ноаниқлик кўрарсен ул жиҳаттинким, икки ихтимоли бўлур ёки ҳукми яширин бўлур, сўнгра бир калом келтирурсенким, ул муроднинг изоҳлагучисию аниқлагучиси бўлур.

Иҳтимоллиғ каломнинг изоҳи мундоғдур (байт):

Некию бадий аз ту маро ёд диҳад:
Чун нек куний ҳамешаву бад накуний.²⁴⁸

Ҳукми яширин каломдағи изоҳ мундоғдур (байт):

Ҳар замонам мекашад дил жониб-и вайронаҳо:
Ҳаст дар вайронаҳо ҳамчун дил-и ман хонаҳо.²⁴⁹

«Талхис» соҳиби изоҳ бўлиминда бадий фанининг охиринда дептурким, изоҳ ҳақиқатта итнобқа доирдур.

Демак маълум бўлдиким, ул ани зотий гўзалликлардин деб билиптур, чунки итноб ўшул жумладиндур. Итнобнинг маъноси мундин сўнг очилғусидур, иншоа-л-лоҳу таоло.

Ружуъ. Ани истидрок ҳам дерлар. Ул андоғдурким, бир нимани зикр қилурсен ва нукта учун андин яна қайтарсен, андоқким (байт):

Нест бисёр, ар намой як назар,
Балки бисёраст аз ту ин қадар.²⁵⁰

Бу ерда нукта ҳайрату ҳушсизлик изҳоридурким, гўё сўзлагучи маҳбубнинг илтифотиға бўлган муҳаббату шайдолиқнинг гоят даражадалиғидин бошда ўзида бўлмай, не демак кераклиғие билмаптур ва охирда ўзига келиб, айтилмоғи лозим бўлган сўзни айтиптур.

Андоқким (рубойи):

Е габ, ту халосиям зи ҳар исён деҳ,
Ташриф-и либосу раҳмату ғуфрон деҳ!
Не-не, ки мурод-и туст мақсуд-и дилам,
Яъники ба ман ҳар чи ту хоҳий он деҳ!²⁵¹

Аллома ружуъ эътироз навъларидин дептур. Дағи ул дептур: истидрок улдурким, шоир бир каломни ҳажв деб соғинилатурған қилиб бошлар, дағи чорасин топиб, мадҳқа айлантирар, ушбу байт янглиғ:

Ҳайф бошад он, ки инсон гўямат, аз баҳр-и он
Тан шавад нопок инсонрову ту покич чу жон.²⁵²

Бу навъ бу фанни билгучилар қошинда маъқул эмастур ул сабабдинким, мамдуҳ биринчи каломни эшитмағи била оғринур, сўнг қолған каломдин ҳеч лаззат топмас.

Рашид-и Ватвот истидрокни ушбу навъдин деб билитптур ва дептурким, менингча шоир бу йўлга юрмағи ва бу услубни тутмағани яхшироқтур.

Истидрок лугатта англамоқтур ва аташ важҳи улдурким, сўзлагучи биринчи каломдин ҳажв деб соғинилған ниманинг тадорукин кўруб қайтқан вақтта ўзидин ўтканни англав.

Шамс-и Қайс тадоруж деб ном қўйған нима ҳам бу санъатқа яқиндур.

Тадоруж. Шамс-и Қайс дептур: ул андоғдурким, маънолардин бир маънони мутлақ инкорға ёхуд

аниқ иқрорға хос қилурлар, сўнг шаклдин шаклга ўзгартирурлар ва ораға бир шарт ҳам қўярларким, ул сифат бадал бўлмоқнинг шарти бўла олур, андоқким (байт):

Бисуд по натавон к-аз дарат дигар биравам,
Вале агар ту бигуий «бирава!» ба сар биравам.²⁵³

Ва андоқким (байт):

Шудам яксон ба хок аз жавр-и афлок,
Магар лутф-и туам бардорад аз хок.²⁵⁴

Тадорук ҳам луғатта англамоқтур ва аташ важҳи истидрокта айтилган кибидур.

Та к р и р. Ани такрор ҳам дерлар ва ул маънонинг тақрири, яъни ани муқаррару муҳаққақ қилмоқ янглиғ нукта учун лафзни такрорламактин ибораттур.

Аллома дептурким, маъно тақрири шубҳани инкор қилмоқ ўрнида мустаҳсандур, андоқким (байт):

Тан, гарчи аз зарурат дураст аз ту, аммо
Дил пеш-и туст дойим ҳаққан ва сумма ҳаққо.²⁵⁵

Ёки таъзим, яъни бир нимани улуғламоқ ўрнида, андоқким (байт):

Ёр бар қавл-и касон бардошт аз ҳолам назар,
Кор мушқил шуд, чи созам кор мушқил шуд дигар.²⁵⁶

Ва таҳдидни таъкидламак киби, андоқким (байт):

Ҳар ки каж бозад назар бо маҳвашам,
Мекушам аз тири оҳаш мекушам.²⁵⁷

Ва истиъзоб, яъни такрорланган ниманинг зикридин роҳатланмоғу лаззатланмоқ янглиғ, андоқким (байт):

Ҳабиб омад, ҳабиб, эй дил, башорат,
Ки хоҳад бурд ҳуш аз мо ба ғорат.²⁵⁸

Ва калом давом этиб турғанда эслаб турмоқ киби ва бир неча ниманинг бир нимага тааллуқи янглиғ, андоқким ар-рахмон сурасинда ҳар ердаким, оллоҳ таолодин бир неъмату миннат зикр этилса, андин сўнг ушбу оят-и карима мазкур бўлур: фабиаййи олои раббикумо туказзибони.²⁵⁹

«Тибён» соҳиби, бу навъни тардид дерлар, дептур. Тардиднинг зикри лафзий санъатларда кечти.

Дағи «Тибён» соҳиби тақрирни ифода учун бир нимани тақрорламоқ деб билиптур ва ул икки тур дептур.

Биринчи тури улдурум, лафз айнан тақрорланур, мазкур бўлған мисоллардағи янглиғ.

Иккинчи тури улдурум, лафз эмас, маъно тақрорланур ва маънонинг тақрори умумийсидин сўнг хусусийсининг зикридин иборат бўлмоғи мумкин, андоқким (байт):

Биҳамдиллоҳ, ки гашт аз бахт хуррам,
Ва комам кору дилбар ёру ҳамдам.²⁶⁰

Ишнинг мақсаддағидек бўлмоғи умумийдур ва дилбарнинг ёру ҳамдам бўлмоғи хусусийдур.

Хусусийдин сўнг умумийнинг зикр этилмағи ҳам мумкин, андоқким (байт):

Марон зи куй-и худ ҳар лаҳза моро,
Нигоро, тарк кун расм-и жафоро!²⁶¹

Ушбу икки шаклда умумий маъно тақрорланур. Ва дептурким, тазйил²⁶² иккинчи шакл қабилдиндур. Зикрда тенг бўлмоғи ҳам мумкин, андоқким (байт):

Надорам бо тамаъ мутлақ видоде,
Нахоҳам ҳаргиз аз мардум муроде.²⁶³

Ва дептурким тарду акс ушбу турдиндур. Дағи дептурким, тақрир гоҳи истиоб учун келур ва истиобнинг маъноси борини қамрамоқтур, қуйидағи машҳур байттағидек:

Гаҳ муътакиф-и дайрам, гаҳ сокин-и масжид,
Яъники туро металабам ҳсна ба хона.²⁶⁴

Шоирнинг мақсуди ҳамма ую жойларда менинг излаганим сенсен демактур.

Рашид-и Батвот дептурким, шуаро мукаррар деб андоқ шеърни айтурларким, бир байтта бир лафзни келтирурлар ва ўзга байтта анинг таъсирида ўшул лафзни яна келтирурлар, андоқким Асжадий²⁶⁵ дептур:

Борон қатра-қатра ҳамеборам абрвор,
Ҳар рўз хийра-хийра аз ин чашм-и сайлбор.

3-он қатра-қатра қатра-йи борон шуда хижил,
3-он хийра-хийра дилу жон-и ман фигор.²⁶⁶

Баъзилар дептурлар: мукаррар улдурким, қофия лафзин икки бор дегайлар, андоқким (байт):

Ба ҳарза умр, дарифо, шуд табоҳ, табоҳ,
Ба каф намонд чуз нома-йи сиёҳ, сиёҳ.²⁶⁷

Т а р ж и ъ. «Тибён» соҳиби ул тақрир қабилидин дептур. Таржиъ андин ибораттурким, бир маънони қайтариб зикр қилурлар, ғайрат қилинса, анинг нишони мундоғдур: бир навъ каломни бошлағанда бир нимага назар солурларким, ани келтирмак била ул маънони зикр қилмоқ мумкин бўлур ва ул нима топилгач, ул маънони зикр қилурлар ва ўшул тариқа ани яна истаганча такрорларлар. Бу араб фусаҳосининг урфидур.

Аммо ажам шуароси наздида андоғдурким, Рашид дептур: таржиъ деб андоқ шеърни атарларким, банд-банд қилиб айтурлар, ҳар банди беш байт ёки андин ортиқ бўлур, то ўнғача борур, ҳар банднинг қофияси ўзга бандниқидин фарқ қилур, ҳар банд тугаганда бир бегона байтни келтириб ўзга бандга ўтарлар ва ул бегона байтни таржиъбанд дерлар. Бу байт уч навъдур: ё бир байт бўлуб, банд охирида айнан ўшул байтни такрорларлар, ё турли байтлар бўлуб, ҳар бирининг ўзига хос қофияси бўлур, ё байтлар бир қофияда ва таржиъ бандининг байтлари миқдориди бўлурким, бегона байтларни йиғсалар, ўзга бир банд бўлур. Таржиъ турларининг мисоллари машҳурдур ва бу мухтасар китобда аларни келтирмак имкони йўқтур.

Баъзилар охирғи навъни таркиб дерлар. Таржиънинг аҳамияти улдурким, калом услубида ўзгариш воқия бўлганда эшиткучи ани тингламоққа ортиқроқ берилур ва тингламоқтин ҳаёжони ортиқроқ бўлур. Таржиъбанд бир байт бўлса, хотир анинг маъносига қайта-қайта бемалол диққат қилур ва ул хотирга яхшироқ ўрнашур.

Таржиъ луғатта айлантирмоқтур. Мунда каломни бир услубдин ўзга бир услубқа айлантирганлари учун ани таржиъ деб атаптурлар.

Э с л а т м а. Билгилким, «Талхис» соҳиби мазкур бўлган тақрир, тавшиъ, эътироз, ийғол, тазйил ва татимни итноб қабилдин деб билиптур.

И т н о б улдурким, лафз ифода туфайлидин айтилмиш маънога нисбатан ортиқ бўлур.

М у с о в о т. Агар лафз айтилмишнинг асли миқдоорида бўлса, ани мусовот дерлар.

И й ж о з. Агар лафз айтилмишнинг аслидин озроқ бўлса, кўп маъно озгина лафз била адо этилса, ани ийжоз дерлар.

Шамс-и Қайс дептурким, балоғат уч навъ суҳанда пайдо бўлур: **ий жозу мусовоту бастта.**²⁶⁸

И й ж о з улдурким, лафз озгина бўлуру маъно кўп. **М у с о в о т** улдурким, лафзу маъно тенг бўлур. **Б а с т** улдурким, маънони кўп сўз била шарҳларлар ва бир неча шаклда ани таъкидларлар, андоқким агар муштарак маъноли лафз бўлса, ўз муродларин анинг била баён этарлар, шарҳқа ихтиёж туғулса, гумонни бартараф этмакка киришурлар.

Демак, истиоралар, ташбиҳлар барчаси ийжоз бобидиндур. Ийғол, такмил, табиин, тафсир, тақсим, истирод, тафрий ва ҳоказо ортиқча баён ёки шубҳани бартараф этиш учун истеъмол қилинган санъатларнинг бари суҳан баста қабилдиндур.

Ийжозу мусовотта маънога халал етकिрмактин сақланмоқ лозим бўлганидек бастта ҳам фойидасиз итнобдин ва аларга эҳтиёж бўлмаган лафзлардин қочмоқни вожиб билгайлар. Ушбу ергача анинг каломидур.

Ул бастни итноб ўрнида ийжозу мусовот муқобилида келтириптур. Маълум бўлсунким, баст ул айтқан бу маънода мазкур бўлган тафсирга биноан итнобқа нисбатан хусусийроқтур.

Ул баст қабилидин деб билган санъатлардин баъзиси мазкур бўлди ва навбаттаги баъзи ўзгалари мазкур бўлғусидур, иншоа-л-лоҳу таоло.

Ул дағи ўзга бир санъатни келтириптурким, ани талмиҳ деб атаптур ва дептур: талмиҳ улдурким, озгина алфоз кўп маънони билдиур. Ламҳ яшин яш-намоғидур ва ламҳа (ялт этиб) бир қарамоқтур. Шоир андоқ қилурким, анинг озгина алфози кўп маънони билдиур, анинг учун ани талмиҳ дерлар.

Ул айтқан бу маънодағи талмиҳ била ийжоз орасида фарқ кўрунмайду.

Дағи дептурким, балоғат аҳли қошинда бу санъат итнобдин маъқулроқдур. Балоғатнинг маъноси улдурким, кўнгулда борин озгина лафз билан анинг маъно тугаллигига ҳеч халал еткурмастин баён қилинғай ва сухан бастига²⁶⁹ эҳтиёж туғулганда ҳожат ҳаддидин ўтилмагаю малол ҳаддига еткурулмағай.

Иститрод. «Тибён» соҳиби дептур: ул андоғдурким, калом фанларидин бир фанда, яъни анинг навъларидин бир навъда турғанинда хотирингга ул фанга муносиб ўзга бир фан келур дағи ани зикр этарсен, андоғким бир шахсинг ҳикояларидин бир ҳикояни қилиб турғанинда хотирингга анинг ё ўзганинг бошқа ҳикояси келурким, ул ҳикояга муносиб бўлғай ва ани зикр қилурсен. Бу санъат икки навъдур.

Биринчи навъи улдурким, калом асли ва иститрод ила зикр этилган калом орасиндағи алоқадорлиқ йироқ бўлур ва ул андоқ бўлурким, иститрод жумласи [асосий воқиянинг] тобиъининг тобиъи бўлур, андоқким (шеър):

Эй ба суврат гулбун-и боғ-и жамол,
В-эй ба маъно руҳбахш аҳл-и хол,

Ҳар ки беҳоласт бошад кўру кар,
Гарчи дорад зоҳиран самъу басар.²⁷⁰

[Мунда] калом асли ҳазрат-и пайғамбар, салла-лоҳу аъалайҳи ва олиҳи ва салламнинг мадҳидур, ҳол аҳлининг зикри анга тобиъ бўлуб келиптур ва биринчи байтнинг иститроди бўлмиш иккинчи байт ҳол аҳлининг зикрига тобиъ бўлуб келиптур, демак

бу ерда калом-и иститродий тобиънинг тобиъидур.
Иккинчи навъи улдурким, калом асли била истит-
род каломи орасидағи алоқадорлик яқин бўлур, ан-
доқким (шеър):

Нест об-и талх яксон бо Фирот,
К-аз яке мавтасту в-аз дигар ҳаёт.
Ҳар ки барбаст ў Фирот аз таййибин,
Гашт маълун ҳамчу шайтон-и лаъин.²⁷¹

«Тибён» соҳиби қилган бу таъриф «Изоҳ» соҳиби қилган таърифнинг тафсилидур. Ул дептурким, иститрод бир маънодин анга улашқан иккинчи маънога ўтмактур ва биринчи маънонинг зикридин мақсуд иккинчи маъно зикрига уланиш бўлмағай, кечмиш байтлардағи янглиғ.

Дағи ул дептурким, гоҳо мақсуд иккинчи маъно бўлур ва биринчи маънонинг зикри иккинчи маънога уланиш учун бўлур, андоқким (қитъа):

Бедоду жавр бар дилам аз ҳад мабар, ки ҳаст
Шаҳзодае, ки дод-и дил-и нотавон диҳад.

Зилл-и илоҳ, шоҳ-и ғариб, офтоб-и фазл,
К-аз ақлу адл дод чу Нуширвон диҳад.²⁷²

Ва муни ийҳом-и иститрод деб атасалар, хавфли ери йўқ дептур. Маълум бўлсунким, бу иккинчи маънони ийҳом-и иститрод деб аташ «Изоҳ» соҳибидин ўзгага тарқалмаптур ва машҳури улдурким, қадимгилар муни тахаллус дер эдилар ва ажам шуаросининг мутааххирлари гуризгоҳ дерлар ва ул мундин сўнг келгусидур, иншоа-л-лоҳу таоло.

Аллома дептур: иститрод улдурким, калом фанларидин бирида бўла туруб, андин чиқарсен ва ўзга фанга ўтарсен ва яна қайтурсен. Агар ўшандоқ²⁷³ кета берсанг, ул [мавзудин] четлашмактур ва [андоғ бўлмаслиғи учун] иститродланмишни, яъни иститрод ҳосил қилғучи нимани зикр этиб, баёнга яниқлиқ киритмак зарурдур. Бу кўпрак ҳажвда бўлур, андоқким (назм):

Шукр к-аз ҳирс наям гашта залил,
Дар жаҳон чун писар-и хожа Халил.

Шукр-и изид, ки қаноат ба камол
Дорам аз фазл-и худо-йи мутаол.²⁷⁴

Агар биринчи байттин сўнгги байтлар ўшул шахснинг ҳажвинда бўлса эрди, [мавзудин] четлашмак юз берур эрди. Агар биринчи байт ўрнида қуйидаги:

Шукр-и яздон, ки наям ман ба жаҳон
Мойил-и мол уч абно-йи замон,²⁷⁵

байти бўлса эрди, иститрод бўлмас эрди ул жиҳаттинким, иститродланмишни зикр этиб баёнға аниқлиқ киритмак [амали] содир бўлмас эрди. Бу услубқа ном қўймаптурлар ва сабаби зоҳир эрмастур.

Дағи ул дептур: баъзилар дептурларким, иститрод улдурким, бир ниманинг васфин бошларсен ва ани истаган бир ниманга — мадҳму, ҳажвму ё ўзга бир нимаму — йўлу восита қилурсен. Калом бошинда мақсад баён этмакта бўлганиндин ўзга нима эрканига ишора бўлганиндин сўнг сўз жиловин қайта-қайта ўз ғаразу мақсадинг томонға бурарсен.

Бу қавлга биноан ёзғучилар бошта баъзи белгиларни ёзган дебочалар ва шоирлар гуризгоҳ²⁷⁶ қилиб, маддоҳлиққа ўткунға қадар қасиданинг бошинда ёзган фалакиёту баҳориёту²⁷⁷ ҳоказолари иститрод қабилдиндур.

Шамс-и Қайс дептур: иститрод улдурким, шоир бир васфин бир тартибда келтирур ва охириға еткурганда мақсадидағи нимаға тақалур ва анга ишорат қилур, андоқким (байт):

Шуд зимистон охиру мутлақ наёмад бар замин,
Қатра-йи нам аз саҳобу оламе дар изтироб.

Лек ман хушвақтам аз важҳе, ки боре рост кард
Чарх-и кажрав, гарчи дойим буд бо ман дар итоб.

Ин ки ман амсол гуфтам, дар мадиҳ-и шайх-и шаҳр,
Эй каф-и эҳсон-и ту бар халқ монанд-и саҳоб.²⁷⁸

Анинг бу дегани ажам шуаросининг оддий баёнидур ва Алломадин нақл этилган охирғи қавлга яқиндур (байт):

Лекин андар миёна фарқе ҳаст,
Фикр кун, то тамои дарёбий.²⁷⁹

«Тибён» соҳиби дептур: иститродни овчининг ҳаракатидин олиптурларким, ул бир овға муторид²⁸⁰ бўлур, яъни ҳамла қилур, сўнг ўзга бир ов дуч келса, анга қасд қилур. Камина иститродни ул айтқан бу маънода ўзга ерда кўрмадим.

Анинг ясалиш важҳи зоҳирдур, қисқа қилиб айтқанда мунга муносабати бор [ўзак] тараддур ва ул овни тутмоққа қилинган ҳаракаттур. Муторада бир-бирига ҳамла қилмоқтур. Аммо овчининг бир овни қўйуб, ўзга овға қасд қилмоғи бу маъноларга кирмас ва киритиб ҳам бўлмас. Овчининг воқияи гоҳи бу ишни қилмоғининг [мазкур] лафзнинг маъносиға дахли йўқтур. «Тоҷу-л-масодир» да Байхақий келтириптурким, иститрод душманни алдамоқ учун олдиға тушуб қочмоқтур. Бу маъноға биноан аташ важҳи нукта учун каломнинг бир навъин қўюб, иккинчи навъин зикр этмакни душманни алдамоқ учун олдиға тушуб қочмоққа ўшшатмоқтур. Аташнинг бу важҳи мазкур маъноларнинг баъзисида зоҳирдур ва баъзисида бироз қийинлиқ била тўғри келур. Агар бирор кимсанинг хотириға мундин яхшироқ бир важҳ келса, бу китобқа илова қилиб қўйсун.

Тафсири. Ани табиин ҳам дерлар. «Тибён» соҳиби дептур: ул андоғдурким, зикр эткан каломингда бир ноаниқлиқни кўрганинда бир нимани келтирурсенким, ул ани равшанлаштирғай, андоқким (байт):

Гар зи худ хоҳий ҳузуре, роҳ-и пир-и мо гузин:
Айб-и худ бин, фикр-и худ кун, бо касон камтар

нишин!²⁸¹

Бу маънонинг тафсири юқорида мазкур бўлган изоҳқа нисбатан умумийроқтур ул жиҳаттинким, анда изоҳланмиш каломға хос эрди, мунда борлиғиға.

Шамс-и Қайс дептур: табиину тафсир улдурким, шоир бир неча мужмал сифатни санағай ва ўшул онда ўзга бир байт ёки мисрани анинг баёни учун келтирғай ва ани тафсир эткай, андоқким Муиззий айтиб, ани баён этиптур (байт):

Муҳолифон-и туро аз чаҳор гавҳар ҳаст,
Чаҳор табъ насиб-и чаҳор чиз мудом:

Зи нор гармий-и жисму зи бод сардий-и дам,
Зи об тарий-и чашму зи хок хушкий-и ком.²⁸²

Ва андоқким ул айтиб тафсир қилиптур:

Дар маърака бистонаду дар базм бибахшад,
Мулке ба саворию жаҳоне ба саволе.²⁸³

Рашид-и Ватвот тафсирни икки тур қилиптур:
тафсир-и жалий ва тафсир-и хафий.²⁸⁴ Ва дептур:
тафсир-и жалий андоқ бўлурким, шоир мубҳам бир
лафзни андоқ дерким, ул тафсирға муҳтож бўлур,
сўнгра тафсир вақтинда ул лафзни қайта келтирур
ва тафсир қилур, андоқким (байт):

Риядиму қаландарвашиму дориму надорим:
Дорим ғам-и ёру надорим ғам-и кор.²⁸⁵

Муни тафсир-и зоҳир ҳам дерлар.

Тафсир-и хафий андоқ бўлурким, тафсирға муҳ-
тож бўлган мубҳам алфозни тафсир вақтинда такрор-
ламаслар, Рашиднинг қавлин келтирмастин келти
рилган абёттағидек.

Тафсир-и хафийнинг қасида-йи маснуъдағи мисоли
мадид-и мусамман,²⁸⁶ баъзиларнинг фикрига кўра ра-
мал-и махбун-и маҳзуф фоъилогун фаъилун фоъило-
тун фаъилун баҳридин ушбу байттур:

Абр-и лутф-и ту ба табъ, меҳр-и хулқ-и ту ба дам
Мекнад хор суман, мекунад хор дирам.²⁸⁷

Аллома дептур: масалан, арабча аътайтуҳу алфа
динорин илло миата ёки форсча додам уро ҳазор ди-
нор ба сад динор кам²⁸⁸ деганингдаги янглиғ бирор
соннинг истисноси ҳам ушбу қаторға тўғри ке-
лур. Мунунг аҳамияти улдурким, эшиткучининг қу-
лоғиға аввал кирган нима сонда ҳисобқа тўғри бў-
лур ва анга кўп кўрунур. Бу анга тўқуз юз тўқсон
динор бердим дегандин балиғроқтур,²⁸⁹ чунки бу ав-

вал каломни мубҳам келтириб, сўнгра тафсир қилганингга ўхшар.

Тажрид улдурким, бир сифат била сифатланмиш бир нимадин ул сифат етуклигининг муболағаси учун анингдек ўшул сифат била сифатланмиш бир нимани чиқарурларким, гўё ул сифатланмиш ул сифат била андоқ бўлуштурким...²⁹⁰

Араб каломида бу санъатнинг турлари кўптур ва ўшул жумладин бир тури форс каломинда воқиф бўлуштур ва тарқалиштур. Ул андоғдурким, бир шахс ўз-ўзига хитоб қилур, андоқким (байт):

Манол аз ҳажр чандин, эй Атоий,
Сар ояд охир айём-и жудой.²⁹¹

Сўзлагучи ўзидин ўзига ўхшаш бир ҳижронда қолган нолигучини чиқариштур, ани ўзининг оти била аташтур ва анга хитоб қилиб сабр қилмоқлиғни буюруштур. Ва мундин мақсад...²⁹² дур, андоқким байт:

Ва саҳро баҳр-и гул рафтанд мурғон аз чаман берун,
Чиро, эй жон, намеойий ту аз зиндон-и тан берун?²⁹³

Тажрид луғатта танни яланғоч қилмоқштур. Бир сифат била сифатланмиштин анга ўхшаш ўзга бир сифатланмишни чиқарурда гўё ул биринчи сифатланмиш иккинчи сифатланмишнинг анга кийдирилган либосидектурким, ани мундин чиқармоқни тажрид дептурлар.

Тағлиб икки бир-бирига тенг ёки ўхшаш ниманинг бирин иккинчисидин устун қўймоқштур²⁹⁴ ва устун келгучининг исмин иккилик шаклинда²⁹⁵ ҳар икки нимага бермактур, андоқким, Умарайн (икки Умар) дерлар ва андин Абубакр била Умарни назарда тутарлар, қамарайн (икки ой) дерлар ва андин қуёш била ойни назарда тутарлар. Ёки кўплиқда берурлар, андоқким уламо-йи мадраса дерлар ва андин анда турғучиларни назарда тутарларким, аларнинг баъзиси олиму баъзиси омий бўлур. Бу ҳолда устун ва остин қўюлгучиларнинг ҳар бири бир тойифа бўлмоғи мумкин ва бир томон бир кишию иккинчи томон тойифа бўлмоғи мумкин, қуйидағи оят-и каримадағи

янглиг: фасажда-л-малоикату қуллуҳум ажмаъуна илло Иблис, яъни сажда қилдилар бор фаришталарнинг ҳаммаси, Иблисдин ўзга. [Мунда] малойика фаришталар ва Иблисқа тағлиб²⁹⁶ йўли била итлоқ этилиптир. Остин бир шахстин ортиқ эмастур ва ул Иблистур, устун тойифадур ва ул фаришталардур.

«Талхис» соҳиби бу санъатни зотий гўзалликлардин деб билиптир. Форсчада бу санъатнинг ул қадар эътибори йўқтур.

И л т и ф о т. Аллома дептур: ани шужоъату-л-ъарабийя ҳам дерлар ул жиҳаттинким, шужоъ²⁹⁷ андин ўзга қила олмаган ишка отланар, дағи араб тили бу санъатқа махсустур²⁹⁸ ва андин ўзгада бўлмас.²⁹⁹ Ул, машҳур қавлга кўра, уч тариқа, яъни сўзловчи, тингловчи ва ўзгага оид маъно ўзгаришидин ибораттурким, аввал таъбир ушбу уч тариқининг биринда бўлғай. Баъзи муҳаққиқлар бу таърифқа ул шарт билаким, иккинчи таъбир³⁰⁰ кўзга кўрунуб турган вазъият тақозосига ва эшиткучи кўз тутқан ҳолга хилоф равишта воқия бўлғай деган қайдни қўшуптурлар. [Масалан], мен ул кишидурменким ани йўқлатибсен деган мисол таърифтин чиқиб кетмаслиги учун бу қайд зарурдур. Чунки, агар бу қайд бўлмаса, илтифотнинг таърифи бу мисолга тўғри келур, сабаби сўзлагучи таъбирни ўзидин ўзгага йўналтиринтур ва аввал таъбирни мен деб айткандин сўнг ани дептур, мени демалтур. Ҳолбуки бу илтифот тариқидин эмастур. Мазкур қайдни қўшқанда таъриф анга тўғри келмас, чунки, кўрунуб турганидек, иккинчи таъбир кўзга кўрунуб турган вазъиятқа хилоф эмастур.³⁰¹

Илтифот олти турдур. Мисоллар арабча келтирилса, [мақсадқа] мувофиқ бўлур эрди, аммо бу китобда мисоллар форсча бўлгани учун форсий мисоллар келтирилди.

Биринчи тури сўзловчидан тингловчига кўчмактур, андоқким (рубойи):

Чил сол ба халқ сарф кардам авқот,
Зойиъ кардам хулоса-йи умру ҳаёт.
Шуд вақт Атоий, ки дигар бигрезий
Аз суҳбат-и халқ, к-ин бувад роҳ-и Нажот.³⁰²

Иккинчи тури анинг аксидур, андоқким (рубойй):

Дил сў-йи бутонат, эй Атоий, то кай,
Бо пир-и муғонат ошноий то кай?
Вақтаст, ки дигар накунам нома сиёҳ,
Шуд мўй сафед беҳаёий то кай?!³⁰³

Учунчи тури сўзловчидин ўзгага кўчмактур, андоқким (рубойй):

Гуфтам: зи ғам-и ту хаставу зорам ман.
Гуфто, ки бимир! к-аз ту безорам ман.
Гуфтам: зи чи парво-йи Атоий накуний?
Гуфто, ки чи парво-йи касе дорам ман³⁰⁴

Тўртунчи тури анинг аксидур, андоқким (рубойй):

Бе рўй-и ту агар ҳазор гулзор бувад,
Дар чашм-и Атоий ҳама чун хор бувад.
Набвад чу ғам-и ҳажр-и туам ҳеч ғаме,
Ҳарчанд ғам-и замона бисёр бувад.³⁰⁵

Бешинчи тури сўзловчидин ўзгага, андоқким (рубойй):

Жоно, зи фироқ-и ту дилам пурхун шуд,
Ва-з ёд-и рухат сиришк-и ман гулгун шуд.
Алқисса ба ком-и душманон гаштаму дўст
Як бор напурсид, ки ҳолат чун шуд.³⁰⁶

Олтинчи тури анинг аксидур, андоқким (рубойй):

Бе ёр баче кор харобаст маро,
Ва-з оташ-и ҳажр дил кабобаст маро,
Бинмо руху аз хастий-и Хешам бираҳон,
К-ин хастий-и ман баче ҳижоб аст³⁰⁷ маро,³⁰⁸

Саккокий, яъни «**Мифтоҳ**» соҳибининг йўли мундоғдур: илтифот андин ибораттурким, уч тариқнинг бир тариқидин ўзга бир тариққа ўтмактур, хоҳ ул биринчи тариқ, мазкур мисоллардагидек, каломда воқиъ бўлсун, хоҳ воқиъ бўлмасун, лекин калом тузулиши ани тақозо қилғай, масалан, айём ғамидин

шикоят қилмоқни истасанг, ўзингга хитоб қилиб дерсен (байт):

Поймол-и ғам шудий, касро нашуд парво-йи ту,
Ғар набошад коса-йи май дастгир, эй вой-и ту.³⁰⁹

Калом тузулушининг тақозоси сўзловчи бўлурким, дерсен (байт):

Поймол-и ғам шудам, касро нашуд парво-йи ман,
Ғар набошад коса-йи май дастгир, эй вой-и ман.³¹⁰

Бу тариқтин тингловчи тариқиға ўтсанг, илтифот ҳосил бўлур, Саккокий қавлиға биноан. Аммо кўпчиликнинг қавлиға биноан илтифот эмастур. «Кашшоф» соҳибининг сура-йи фотиҳадағи каломи «Мифтоҳ» соҳибининг йўлиға қараб айтилган кўрунур. Зоҳирдурким, илтифот анинг йўлидағи бу маънода кўпчилик йўлидағи маъноға нисбатан умумийроқтур.

Араб фусаҳоси каломда илтифотни кўп ишлатурлар ва ани бағоят мустаҳсан санарлар. Илтифот ҳуснининг сабаби улдурким, сўзлагучи каломни бир услубдин иккинчи бир услубқа нақл қилғанда, нақл хоҳ таққиқий бўлсун кўпчилик йўлидағидек, хоҳ тақдирий³¹¹ Саккокий ани ҳам эътиборға олганидек, эшиткучини ул каломни тингламоққа кўпрак жалб этар, анинг рағбатин орттирур ва ани эшитмактин нишотин зиёда қилур, зероки ликулли жадидин лаззатун³¹² дептурлар. Анинг нақл таққиқий бўлғандағи аҳамияти зоҳирдур. Нақл тақдирий бўлғандағисини, кининг баёни будур: эшиткучи калом тузулиши тақозо қилган услубқа хилоф бир услубни эшитканда ул каломға диққат қилур ва ани тингламаққа рағбатю андин нишоти ортар. Бу мазкур бўлган аҳамият илтифот юз берган ҳамма ўрунлар учун умумийдур. Баъзан ўрун хусусиятиға кўра ўзга бир аҳамияти, балки бир эмас, бир неча аҳамияти бўлур ва бу фусаҳо каломию устодлар сўзин изламак била зоҳир бўлур.

«Талхис» соҳиби илтифотни зотий гўзалликлардин деб билиптур, «Тибёч» соҳиби оризий гўзалликлардин деб билиптур. «Мифтоҳ» соҳиби эса ҳар ик-

кисига киритиптур, мунунг сабаби будур: ҳолу мақом тақозо қилганлиги жиҳатидин зотий гўзалликлардиндур, каломнинг зийнату безагига сабаб бўлганлиги жиҳатидин, ҳолу мақом тақозо қилурига қарамай, оризий гўзалликлардиндур.

Ҳар бирининг икки жиҳати бор бўлмоғига боқмай, калом кўркларидин баъзисин зотий гўзалликлардин деб билмакларию баъзисин оризий гўзалликлардин деб ҳисобламоқларига асос, фусаҳову булағо каломида ул икки жиҳатнинг бирин кўпрак эътиборга олмақларидур.

Ул жумладин баъзи зотий ёки оразий гўзалликлар бобида мусаннифлар орасида воқиф бўлган ихтилофнинг асоси улдурким, ҳар ким ўз тадқиқотинда ни мани кўпрак топса, ани эътиборга олиптир.

Билгилким, Аллома дептур: баён уламози илтифотни бир сийғадин³¹³ иккинчи сийғага ўтмак деб таъриф қилиптирлар ва ани уч турга бўлуптурлар.

Илтифотнинг биринчи тури³¹⁴ машҳурдурким, ул мазкур бўлди.

Иккинчи тури ўткан ёки келаси замондин буйруққа қайтмоқтур, андоқким аввал маъно ўткан замон сийғасида зикр этилган бўлур ва андин сўнг эиқр этилган ўзга маънони, ҳар неча анинг ўткан замонда адо этмак лозимлиги кўрунуб турса ҳам, нукта учун буйруқ тариқиға бурарлар.

Учунчи тури ўткан замон маъносида берилган келаси замон сийғаси ёки акси бўлган кесимлардин ибораттур. Иккинчи турда аксин эътиборга олмантур, мунунг маълум сабаби фусаҳо каломида топмантур.

«Мутаввал» да мазкурдурким, илтифотқа ўзга икки маънони итлоқ қилурлар. Биринчи маъно улдурким, калом кейнидин келаси замон шаклинда анга маънода муносиб ва тааллуқлуғ бир жумла, масал, дуо ва ҳоказо тарзинда келтирилур, андоқким (байт):

Замон-и айшу вақт-и комроний
Жавоний бошад, афсус аз жавоний!³¹⁵

Ва андоқким (байт):

Лаб-и соқий ба як ханда зи риндон
Барад сад дил, илоҳий бод хандон!³¹⁶

Ва андоқким (байт):

Чашмаш ба ман наяфтад, ҳар сў давам дар он кў,
Оё чиро наюфтад он маст-и шўҳ ҳар сў?³¹⁷

Шамс-и Қайс илтифотни ушбу маънода тафсир қилиптурсин. Рашид эса аввал олдин зикр этилган маънони таъриф қилиб, охирда дептур: * баъзилар дептурларким, илтифот андоқ бўлурким, котиб ё шоир тугал бир фикрни айтур, сўнгра кейнича масал, дуо шаклинда ёки ўзга бир тарзда ул тугал фикрга илтифот қилур ё очиқ лафз била, ё киноя била.

Бу таъриф «Мутаввал» дин нақл этилган таърифга яқиндур, фарқи улдурким, мунда масал, дуо ва ўзга бир тарзда келган кейинги жумланинг келаси замонда бўлмоғи шарт қилиб қўюлмаптурсин. «Мутаввал» да эса бу лозим кўрулуптур. Ажам шуароси илтифотни ушбу маънода ишлатиптурлар.

«Мутаввал» да келтирилган биринчи маъно улдурким, сўзлагучи бир маънони зикр қилур ва хотирига эшиткучи гумонсирар, деган хаёл келур, сўнг бир калом келтирурким, ул гумону шубҳани йўқ қилур, ўшандин сўнг ўз мақсудига қайтар, андоқким (байт):

Маро якборағий аз дар бирон, то бар канад дилро
Вагарна пеш-и худ хон, фатҳ кун ин боб-и мушкилро.³¹⁸

Маълум бўлсунким, то барканад дилро (токи кўнглимни узай) жумласи сўзлагучининг хаёлига келган, эшиткучи севгучи нечук маҳбубнинг ани ўз эшигидин бутунлай қувмоғин истар? деб ўйламоғи мумкин, деган гумонни йўқ қилмоқ учундур.

Дағи «Мутаввал» да дейилиптурсин, илтифот инсоннинг ўнгдан сўлга ва сўлдин ўнгга илтифотидин, яъни қарамоғидин олинғандур. Аташ ваҷҳи охири икки маънога кўра будур: илтифот луғатта алангламоқтур ва сўзлагучи мақсаддағи маъно кейнидин анга тааллуқлуғу нисбати бор ўзга маънони ёки гумонни йўқ қилғучи бир нимани келтирар экан, ул маънога илтифоту назар қилур.

У с л у б-и ҳ а к и м икки навъдур. Биринчи навъи улдурким, сўзлагучи, андин бир калом содир бўлган бир тинглағувчиға бир нимани дерким, ани тинлағучи

Ўз каломига жавобан кутмаган бўлур. Сўзлагучининг бу дегани ул сабабдин бўлурким, тинглагучининг сўзин анинг муродиға хилоф равишда қабул қилур. Бу, анинг муродиға хилоф нима истагу мақсадқа мувофиқу мосроқ эрканин таъкидламак учундур, андоқким (байт):

Гуфто ба қаҳр шаҳна: баридаш ба сў-йи дор!
Гуфтам: ба дору боғча оям ҳазор бор.³¹⁹

Ва андоқким (байт):

Бар даре жонон рақибам диду з-инжо, гуфт, рав!
Гуфтамаш миннат ба жон дорам бар-и жонон равам.³²⁰

Иккинчи навъи улдурким, сўрағучиға жавобан ул нимани дейилурким, сўрағучи ани савол айламаган бўлур. Бу била сўрағучининг саволи ўзга бир савол даражасиға тушурулур, мақсад анга, анинг фаҳми етишмаслиги туфайли ул ўзга савол анинг ҳолиға мосу муносиброқ эрканин таъкидламак ёки бу анинг учун ул қасд қилган нимаға нисбатан муҳимроқ эрканин билдирмактур. Демак, бу навъ икки турдур. Биринчи тури андоқким (байт):

Хожа гуфто бода чун нўшанд, беҳуший чирост?
Гуфтамаш то як дам аз ғамҳо-йи дунё вораҳанд.³²¹

Майнинг нима учун ақлу ҳуш олмоғининг сабабу ҳикмати хожанинг фаҳмиға етиб бормагани учун анинг ҳолиға муносиб жавоб берилдиким, ул беҳушлуқнинг фойдасидур.

Иккинчи тури андоқким (байт):

Пурсид авоне зи ман авроду дуоро,
Гуфтам, ки маёзор дил-и халқ, худоро!³²²

Жавобда ушбу ишора бор: анинг учун халққа озор бермасликни билмак муҳимдур, олқишу дуо билмак муҳим эмастур, анинг ул ҳунари борида бу анга иш бермагуси ва фойда келтирмагусидур.

Бу санъатни «Мифтоҳ» соҳиби ва «Талхис» соҳиби зотий гўзалликлардин деб билиштурлар ва анга

от қўймаптурлар. Ажам шуароси ҳам санъатлар ҳисобиға киритмаптурлар. Аммо «Тибён» соҳиби оризий гўзалликлардин деб билиптур.

Услубнинг маъноси луғатта тусдур. Бу тусдаги калом ўз ичиға ҳикматни олғанлиғи учун анга қаратқич эрмас, сифат тарзида³²³ услуб-и ҳаким деб от қўюптурлар. Ҳикмати улдурким, сўзлағучи тинглағучиға лойиқу муносиб бир нимани дер, аслида кўрунуш жиҳатидин тинглағучи айтқан калом тақозосиға хилоф бўлса ҳам.

Қ а в л б и - л - м у ж и б ҳам икки навъдур.

Биринчи навъи улдурким, бир кимсанинг каломинда бир ҳукм қайд қилинған киноядин иборат бир сифат воқиъ бўлур, сен ўшул сифатни андин ўзга бир нима учун иқрор қилурсен ва ул мазкур ҳукм ул ўзга нима учун мусбатму ёки манфийму, анинг била ишинг бўлмас, андоқким (байт):

Рақиб гуфт касеро, ки ҳеч коре нест,
Ба кўй-и ёр маё, кав, ки мужиб-и ораст.

Шанид чунки ҳабиб ин сухан, равон фармуд,
Ки ҳар, ки ин ҳазён гуфтааст, бекораст.³²⁴

Иккинчи навъи улдурким, бир кимсанинг каломинда воқиъ бўлған лафзни мақсадқа хилоф равишда қўлларсен, ул шарт билаким, лафз ул имконга эга бўлғай ва қўлламоқ тарзи андоқ бўлғайким, ул лафзининг мутааллиқин зикр қила олғайсен, андоқким (байт):

Гуфто рақиб инжо маё дигар, ки хоҳам зад яқин,
Гуфтам, ки хоҳий зад яқин пешам сар-и худ ба замин.³²⁵

Бу навъ услуб-и ҳакимнинг биринчи навъиға яқиндур, иккисининг орасиндағи фарқ улдурким, ул навъда мақсадқа хилоф каломни мутааллиқи³²⁶ била зикр этмак лозим эмастур, мунда эрса лозимдур. Дағи ул навъда нуқта лозимдурким, биринчи муродқа хилоф каломда танбиҳ қасди бўлғай, мунда эрса андоғ нуқта лозим эмастур.

Ажам шуароси бу санъатни санъатлар ҳисобиға киритмаптурлар.

Саволу жавоб. Муни араб фусаҳоси мурожаъа ҳам дерлар. Бу икки навъдур.

Биринчи навъи улдурким, саволу жавоб бир кишининг каломинда бўлур, масалан, бир шеърда бир мисра савол, иккинчиси жавоб бўлур ёки бир байт саволу иккинчиси жавоб бўлур. Биринчиси андоқким:

Гуфтам, ки дил аз бало-йи ҳажрат решаст.
Гуфто, ки бало ажаб ба жой-и хешаст.

Гуфтам, ки ба жон ғамат ажаб коре кард.
Гуфто, ки ҳануз корҳе дар пешаст.³²⁷

Иккинчиси андоқким (қитъа):

Пурсидам аз нақора, ки фарёдҳо-йи ту
Бо ман бигу, ки шому саҳаргаҳ зи даст-и кист?

Гуфто чи пурсишаст, намедоний ин қадр,
Фарёд-и ман зи даст-и нигор-и нақорачист.³²⁸

Бу биринчи навъ араб фусаҳосию ажам шуароси қошинда муътабардур. Баъзан ажам шуароси қасиданинг бошидин охиригача бу санъатни риоя қилурлар.

Иккинчи навъи улдурким, саволу жавоб икки кишининг каломинда воқийъ бўлур. Масалан, бир вақтлар камина қаттиқ кўз оғриғига учраб эрдим, ҳавонинг иссиқлиғи туфайли шаҳрдин қишлоққа кўчтум, дўстларга кўз туттум, илтимос бор эрди, ҳеч ким келмади. Узоқ бир муддаттин сўнг дўстлардин бири бир байт битиб юборди ва ул будур:

Хотир мушаввашаст чу чашм-и ту бандаро,
Пайғом деҳ, ки ҳеч зи сиҳҳат умид шуд?³²⁹

Камина жавоб қилиб ушбу байтни юбордим:

Чашм, ки гашта буд зи дард-и фироқ сурх,
Бар роҳ-и интизор-и ту ожир сафид шуд.³³⁰

Бу навъ ажам шуароси орасинда оздур ва ани санъатқа киритмаслар.

Калом мурожаъаси лугатта ани³³¹ қайтармоқтур. Араб рожиъату-л-калом дерким, бу анга сўзни қайтармоқ демактур.³³² Аташ ваҳҳи зоҳирдур.

И б д о ъ. «Тибён» соҳиби дептур: очиги улдурким, сўзлагучи бир маънони ихтироъ қилурким, ҳеч ким ул маънода андин илгариламаган бўлур. Бу икки турдур.

Биринчи тури улдурким, ул маънонинг ихтироъи бир ишнинг содир бўлган вақтида бўлур, андоқким ҳаётим бошида дору-с-салтана³³³ Ҳиротқа келганимда воқиб бўлуб эрди ва анинг шарҳи будур: менинг бир йигитка илинчим бор эрди. Ани қотилликта айблаб, ҳибсқа олдилар. Ҳазрат-и ислом подшоҳи амирлардин бирига буюрдиким, ани тергов қилғай. Ул амирнинг бу фақирга тўлуқ ишончи бор эрди. Банда анинг мажлисиға, шояд ул йигитка ёрдам бера олсам деб, олдинроқ бориб турдум. Ул йигитни қўли бўйни боғлиқ ҳолда ул амирнинг олдиға келтирганларида каминанинг тоқати қолмади, йиғи зўр келди. Хунталаблар, бу жаноб ошиқ экан, ани ҳимоя қилмоқчи деб, фарёд солдилар. Бу сўздин ул йигиту мен уяттин ўзумизни йўқотиб қўйдуқ. Аммо ҳазрат-и эгам тўғрилаб, ушбу байтни бадиҳатан айттиб юбордим (байт):

Ма пиндорид, эй ёрон: ки ман аз ишқ гирёнам,

Ва об-и дийда мехоҳам губор-и фитна биншонам.³³⁴

Мажлис аҳлининг ҳаммаси ўрунларидин турдилар ва мажлис амири менинг манглайим, қўлумни ўпуб, қабул қилдим бу ишни эзгулик билан адо эткум, деди. Дарҳақиқат камчиликка йўл қўймади ва ишнинг тинчлик билан тугашиға ҳаракат қилди. Бу пок назарнинг натижаси эрди.

Иккинчи навъи улдурким, маъно ихтироъи ишнинг содир бўлган вақтида бўлмас, балки шоир ўзининг хаёлу тафаккури вақтида ўзиға хос бир маънони топар, андоқким (байт):

Нагардад гирд-и ман рўзе, ки чизе нест дар дастам,

Қасе жуз соя, он ҳам пой-и у бар пой-и худ бастам.³³⁵

Қуйидағи ғазалнинг ҳам аксар байти ўшул қа- билдиндур (ғазал):

Агар орам ба каф жоме зи давр-и чарх чун лола,
Бувад бо хун-и дил дар вай жигар паргола-паргола.

Набошад хол бар лаъл-и бутон, эй жон, ки эшонро
Гирифт аз тоб-и рухсорат табу лаб кард табхола.

Шуд аз тир-и жафоят дар танам сўрохҳо чун най,
Аз он бошад чу най жонсўз аз даст-и туам нола.

Маҳ-и ман хайма зад беруни ман чу абр мегирам,
Бале борон мешавад ҳар гаҳ, ки пайдо мешавад ҳола.

Атоий кай шавад, ҳосил барий аз наҳл-и умидам,
К-аз оҳ-и сард меборад ба гирия чашм-и ман жола.³³⁶

Рашид Ватвот дептурким, бу санъатни баён арбо-
би мундоқ шарҳ қилиштурлар: маъно яхши лафзлар
била тартибқа солинган ва такаллуфу чалкашликтин
сақланган янгилик бўлмоғи керактур. Ва дептурким,
мен мундоқ дермен: бу санъатлар жумласидин эмас-
тур, балки фузалову уламо назму насрдағи сўзининг
ўзи ушмундоқ бўлмоғи лозимдур. Ҳар сўзким, мун-
доқ бўлмағай, авом сўзи бўлур ва анжуманға лойиқ
бўлмас. Аммо қадимғилар ўз китобларида келтирган
мисоллардин бир нечасин мунда келтирурмен, токи
ўрнак бўлғай. Масалан, Рудакий дер (байт):

Ҳама бикүштиғ, то одамий намонд шужоъ,
Ҳама бидодий то одамий намонд фақир.³³⁷

Ўзга мисол, Мантиқий дер (байт):

Банда-йи дастам ки ба рўз-и фиरोқ
Аз ҳама тан ёд-и дилам буваду бас.³³⁸

Ўзга мисол, Унсурий дер (байт):

Ту он шоҳий, ки андар шарқу дар ғарб
Жухуду ғабру тарсову мусулмон

Ҳаме гўянд дар тасбиҳу таҳлил:
Илоҳий оқибат маҳмуд гардон.³³⁹

Ибдоъ дугатта бир янги нимани келтирмактур ва аташ важҳи зоҳирдур.

Муаммо бир номни ишора йўли била кўрсаткучи бир мавзун³⁴⁰ калом бўлуб, ул тарзда бўлғайким, соғлом табъ эгаси ул каломдин ўшул номни чиқара олғай, ул шарт билаким, [исм] кўрсатмак нозим мақсуди бўлғай. Ва бу шарт ул жиҳаттин қўюлдиким, агар бир киши бир шеърни айтқан бўлсаю бир исм кўрсатмакни қасд этмаган бўлса, андин соғлам табъ соҳиби бир исмни чиқарса, фан аҳли одатан ани муаммо демаслар.

Пирлик мақомидағи ҳазрат-и устодим нуроний Жомий³⁴¹ ўзининг салтанат тузуб, адолат кўргузуб турган Абдулғозий Султом Ҳусайн Баҳодирхоннинг, тенгри салтанату мамлакатин абадий қилсун, номиға ёзган рисоласинда дептурларким, бу таърифта вазни шарт қилмоқлиқ умумий ҳолатни ва кўпчиликни эътиборға олмоқлиққа асосланғандур. Йўқса бу услуб жароёни андоғдурким, назмда кўп тарқалғандур, лекин насрда ҳам имкони бордур ва воқия бўлуптур.

Муаммонинг мавзун каломдин иборат бўлмиш кўрсаткучиси ва номдин иборат бўлмиш кўрсатмишига кўра камолу нуқсон жиҳотидин турли мартабалари бордур. Аммо муаммо мартабаларининг баёни кўрсаткучисига кўра қилинур.

Баъзи илик тушунчаларни билмак учун бу фан устодларидин мавлоно Шарафуддин Али Яздийнинг, қабри яхши бўлсун, каломидин терма йўл била нақл этилур:

Билгилки, муаммо мавзун калом бўлгани учун кўпинча вазни сақламоқлик ва шеър мазмунин назарға олмоқлик натижасинда мақсад аларсиз ҳосил бўлатурған бир неча сўзни анга киритмак керак бўлур. Демак муаммо назмиға киритилмиш ҳар бир нима муаммолиқ жиҳатиға кўра икки турли бўлур. Бирининг зикри зарурий бўлурким, ани назарға олинмаса ном ҳосил бўлмас, иккинчиси андоқ эмастур. Биринчисин усул дерлар, иккинчисин лавоҳиқ.³⁴² Усулға ихтиёж ё исмнинг ҳарфларин чиқармоқ учун бўлур-

ким, ул модда кибидир, ё ҳарфларнинг тартибин³⁴³ риюя қилмоқ учун бўлурким, ул суврат янглиғдур. Биринчисин усул-и муқаддима дерлар, иккисин усул-и мутаммима.³⁴⁴

Лавоҳиқнинг исм учун аҳамияти бўлмаслиғига қарамастин, анинг муаммонинг [ўзга] мақсадларига нисбатан алоқадорлиги ва таъсири бўлмоғи мумкин, лекин бу ҳам бўлмаслиғи мумкиндур ва бу турни³⁴⁵ лавоҳиқ-и солима³⁴⁶ дерлар. Муаммо мақсадларига нисбати бўлган биринчи турнинг нисбати мувофиқлиғу ёқимлилиқ юзасидин бўла олур ва номувофиқлиғу, ёқимсизлиқ юзасидин ҳам бўла олур. Бу икки турнинг биринчисин лавоҳиқ-и муҳассина дерлар. Бу лавоҳиқнинг муаммодағи вазифаси ё усулга исм билдирмакликта кўмаклашмактур, ё кўмаклашмай, муаммолиқнинг ўзга муносабату жиҳатларин ифода этмактур, ҳар ҳолда анинг ишлатилиши ҳусн учун бўлғай, вожиблиқтин эрмас, йўқса лафз усул жумласидин бўлур, лавоҳиқтин эрмас.

Муаммо мақсадларига нисбатан номувофиқлиғу ёқимсизлиқ юзасидин бўлган иккинчи турининг ёқимсизлиқ сабаби улдурким, гумон мақсудқа хилоф бўлур ва бу гумон ё ул жиҳаттиндурким, анинг ангилами шеър маъноси туфайли муаммо қасдиға зид бўлур, ё ул жиҳаттиндурким, анинг муаммолиққа ҳеч бир даҳли бўлмаганлиғига қарамай, калом тарзи анинг даҳли бордек бўлур. Ва шу ҳолда [лавоҳиқ ном] кўрсатмак учун зикр этилган усул орасинда воқиъ бўла олур ва олдинда ёки охирда кела олур. Гумони биринчи жиҳаттин бўлган лавоҳиқни мутлақ равишда³⁴⁷ ва ийҳоми иккинчи жиҳаттин бўлуб, усул ўртасинда воқиъ бўлган лавоҳиқни лавоҳиқ-и мушавваша дерлар. Ийҳоми иккинчи жиҳаттин бўлуб, усулдин олдин ёки анинг кейнидин келса, лавоҳиқ-и мавҳима дерлар. Демак, ҳарфу сўзлардин ҳар неким, муаммолар таркибида бўлса, ушбу олти турдин ташқари бўлмас: 1) усул-и муқаддима³⁴⁸; 2) усул-и мутаммима; 3) лавоҳиқ-и муҳассина³⁴⁹; 4) лавоҳиқ-и солима; 5) лавоҳиқ-и мушавваша; 6) лавоҳиқ-и мавҳима.

Бу илк тушунчалар маълум бўлғач, эмди билгилким, муаммонинг лафзлардин иборат кўрсаткичи нуқта-йи назаридин етук турларидин бири улдурким, байтнинг жамиъ алфози усул қабилидин бўлур ва ҳам-

масининг исм ифодаламоққа зарурий дахли бўлур,
андоқким **Шоҳ** ва **Шоҳам** исмлариға :

Бар дил-и султ, ки ўрост з-оҳам ёрий,
Ҳаст бор-и ситаму доғ-и ғамат сарборе.³⁵⁰

Бу услубни татабиқ ва тибоқ дерлар.

Усул кейнидин шубҳа ҳосил қилмайтурган бир
ёки икки сўзлуг лавоҳиқ келган (муаммо) ҳам ушбу
услубқа яқиндур, андоқким **Ҳисом** исмиға :

Намонад дар дилаш аз шак нишоне,
Ба пеш-и мо агар бошад замоне.³⁵¹

Ва андоқким **Адҳам** исмиға :

Забон аз даҳонаш берун карда ёр,
Намонда аз он дар дил-и мо қарор.³⁵²

Бу фан устои дептурким, агар муни тибоқ деб
ҳисобласалар, биринчи турни татбиқ-и том десалар
[ҳақиқаттин] йироқ бўлмас.

Эмди лавоҳиқи кўпига келсак, аларнинг ҳолати
усул била назмда келиш тарзи жиҳатидин икки навъ-
дин ташқари бўлмас: ё бир-бирига аралашмастин
ёнма-ён келур ё бир-бирига аралашқан тарзда келур.
Биринчи навъда усул тартибининг ўзга нима била
узулмаги лозим бўлгани учун ул муаммонинг мус-
таҳсан ҳолати бўла олур. Усул тартибининг ўзга бир
нима била узулмай соғлам қолмагин тансиқ дерлар.
Тансиқнинг ҳолати лавоҳиқ турлари била ёндош ке-
лиши жиҳатидин тўрт кўрунуштин ташқари эрмас-
тур.

Биринчи кўрунуши улдурким, усул била фақат
лавоҳиқ-и муҳассинадин бир нима келур, андоқким
Жомий исмиға :

Ҳар ки бошад хок-и роҳ камтар аз худ дар жаҳон,
Гар надидий, металаб охир зи ном-и ў нишон.³⁵³

Охир лафзи лавоҳиқ-и муҳассинадур ва сувратни
тугалламакта кўмакчилур. **Зи ном-и ў нишон** (унинг
номидин нишона) жумласи ҳам лавоҳиқ-и муҳассина-
дур ва муаммолиқ хусусиятлариға тамоман муносиб-
дур.

Усулни фақат лавоҳиқ-и муҳассина била беэмак-ни тавшиқ дерлар ва бу ҳам етук турлардиндур.

Иккинчи кўрунуши улдурким, усул била лавоҳиқ-и солимадин бир нима келур, андоқким Имом отиға:

Дил талабгор-и рух-и зебо бувад,
Ташна, орий, обро жўё бувад.³⁵⁴

Муаммонинг мавҳима нималардин соғлам бўлма-гин танқиҳ³⁵⁵ ва таҳзиб³⁵⁶ дерлар. Бу етуклуг даража-сиға эга бўлмаса ҳам, мустақсандур.

Учунчи кўрунуши улдурким, усул била лавоҳиқ-и мавҳимадин бир нима келур, андоқким, **Ҳожагий** исмиға:

Гар набошад таркаш-и хўбон, намебойд маро
Сийна-йи чоке, ки дархўр бошадаш тир-и бало.³⁵⁷

Дархўр бошад тир-и бало (бало ўқиға сазовор бў-ладиган) алфози лавоҳиқ-и мавҳимадур.³⁵⁸ Бу кўру-нуш гарчи ҳусну камолға эга бўлмаса ҳам, мавҳим усул ўртасида келмагани ва ани бузмагани учун айб-лиғ эмастур, аммо андин сақланмоқ дурусту яхши-роқтур.

Тўртунчи кўрунуши улдурким, усул била бирга шеър маъноси ва муаммо қасди орасида зидлик бўл-гани туфайли мақсудға хилоф бўлмиш лавоҳиқ-и му-шавваша келур, андоқким Саййидий исмиға:

Маро зи суҳбат-и ағёр ранжу гусса фузуд,
Шудам, ки гусса сар ояд, ба пеш-и ёр, набуд.³⁵⁹

Набуд (йўқ эди) лафзи лавоҳиқ-и мушаввашадур ул жиҳаттинким, муаммо қасди олдинги амал³⁶⁰ била ёр олди дин³⁶¹ ҳосил бўлган [ном] дур, набуд (йўқ эр-ди, бўлмади) эрса анинг инкоридур. Бу навъ айбу нуқ-сонға сабаб бўлур.

Усул била лавоҳиқи аралашиб келгучи **иккинчи навъ** уч кўрунуштин ташқари эрмастур ва бу тақ-дирда мавҳима лавоҳиқ мушавваша бўлур.

Биринчи кўрунуши улдурким, усул била фақат лавоҳиқ-и муҳассина аралашиб келур, андоқким **Бо-бо** исмиға:

Мутгасил з-аҳбоб бин, к-у саркашаст,
Во яке танҳост охир пойбаст.³⁶²

Танҳо лафзи лавоҳиқ-и муҳассина бўлуб, биринчи алифни³⁶³ аниқлар. Анинг зикри зарурий эмастур, фойдаси мутаммим аслга суврат ҳосил қилишда кўмаклашмактур. Бу байттағи пойбаст сўзи ҳам ушбу қабилдиндурким, охирғи ҳарф бони танҳо биров ишора қилган биринчи алиф олдиға қўймоқликни билдирур. Бу тавшиҳ қабилдиндур ва камол даражасиға эгадур.

Иккинчи важҳи улдурким, усул била лавоҳиқ-и солимадин бир нима аралашиб келур, андоқким **Яъқуб-бек** исмиға:

Ба рўзе ёр ёбий дийда равшан, гар равий сўяш,
Шабе аз шавқ-и дил бедор боший бар сар-и кўяш.^{363а}

Бу ҳам танқиҳу таҳзиб қабилдиндур ва мустаҳсандур, аммо лавоҳиқ-и солима ёндош келгандагинини мартабасида эмастур.

Учунчи важҳи улдурким, усул била лавоҳиқ-и мушаввашадин бир нима аралашиб келур, андоқким **Жунайд** исмиға:

Дар жаҳон ҳар кас дирам дорад, бигуйидаш зи ман,
Гар намояд рўй, дил жўяд ҳузур-и хештан!³⁶⁴

Гар намояд рўй дил лафзи лавоҳиқ-и мушаввашадур ва бу ҳам айбу нуқсонға сабабдур.

Билгилким, лавоҳиқнинг баъзи турлари ўзга баъзиси била қўшулуб усул била назмда содир бўлуш ҳолатиға кўра ёндош ёки аралашиб келиш эҳтимолиға эга бўлган кўрунушка аҳолида ном бермаптурлар. Демак ани хусусийятлариға кўра мазкур ҳолатларға киритмак керактур.

Дағи билгилким, муаммо амалларининг кўплигинин етуклук даражасиға етишса, тибоқ ҳолатида баён этилганидек амалларининг озлигинин ҳам етуклукка эришар, зероки каломнинг яхшилиги қисқа ва далилликдур³⁶⁵ дептурлар.

Энг ози улдурким, исм байт жумлаларининг биринин ҳосил бўлғай ва иккинчи мисрада бўлса, яхшироқ бўлғай, андоқким **Қароча** исмиға:

Мақун манъам аз ишқ-и он гулбадан,
Рафиқо, чи дорий ту бар жон-и ман?³⁶⁶

Агар ул жумла охирги мисранинг охирида бўлса,
ғўзалроқ бўлур, андоқким **Мурод** исмиға:

Сарве, ки рафт аввал матбуъ-и хотир омад,
Лекин рабуд дилро он шўх, к-охир омад.³⁶⁷

Муаммонинг амаллари байтнинг ҳамма жузвларин иҳота қилган ҳолатни **вазъ-и муҳитий**³⁶⁸ дерлар. Ул ҳолатниким, анинг нисбати марказ била муҳиг нисбатида мазкур ҳолатқа ўхшағанлиги учун, **вазъ-и марказий** дерлар. Бу икки вазъ орасида турли мартабаларни тасаввур қилса бўлур, муътадиллиқ чеки улдурким, бир мисранинг бутунлай муаммонинг амаллариға дахли бўлғай ва бу тақдирда ул мисра иккинчи бўлғани яхшироқтур, андоқким, **Мир** исмиға:

Ҳузур-и дил зи раҳ-и ақл хоستان то кай?
Чу жазм нест дар ин раҳ ту пеш овар май!³⁶⁹

Сўнгра, ул амаллар тўлуқ усулдин иборат бўлса, мазкур бўлган ушбу муаммодек, ани бу фан устоди татбиқий вазъ жузъиётидин деб билиптур ул жиҳатинким, бир мисра ўз ҳолиға мустақил бир назмдур.

Мундин олдин ўзга бир ерда деп эрдиким, бу тақдирда мисраларнинг бири лавоҳиқтур ва мазкур бўлган эрдиким, татбиқта байтнинг жамиъ алфози усул қабалидин бўлур.

Демак бу икки сухан орасинда қарама-қаршилиқ бордур. Аларни тенг билишнинг сабаби улдурким, агар байтнинг борлигин муаммо деб билсалар, бир мисра лавоҳиқ бўлур ва татбиқ жузъиётидин бўлмас, агар бир мисрани, анинг мустақил назмлигин эътиборға олиб, муаммо ҳисобласалар, татбиқ жузъиётидин бўлур. Демак ул ерда бир байтни татбиқ дептур, мунда эрса, бир мисрани.

Агар бир мисра тамоман исм чиқармоққа дахлдор бўлсаю иккинчисининг дахли бўлмаса, мундоқ вазъни **вазъ-и иқтизодий** десалар муносиб кўрунур, зеро-

ким иқтизод луғатта бир ишнинг ўрта даражасин
риоя этмактур.

Бир мисра вазъ-и татбиқий бўлган тақдирда ик-
кинчи мисра лавоҳиқ-и муҳассина бўлса, анинг жа-
молу камолида сайқалу кўрк зиёда бўлур, андоқким
Оқилий исмиға:

Жамъ созий хурдҳо аз гофиле
Зар куний пайдо, ки ҳаст ин оқиллий.³⁷⁰

Мунга ул ҳам яқиндурким, бир мисра усул ва ла-
воҳиқ-и муҳассина била тўлуқ бўлғай ва иккинчи
мисранинг муаммолиққа ҳеч дахли бўлмағай, андоқ-
ким **Амир Бадр исмиға:**

Чиро ошиқ ба масжид бандад эҳром,
Чу аз майхона ёбад ёрро ном.³⁷¹

Қисқаси шеърнинг маъно томони риоя қилин-
ган ҳар бир муаммо лавоҳиқ-и мавҳима ва мушав-
вишадин мунаққаҳ³⁷² бўлса ва тансиқу тавшиҳли
ёки бу иккидин бири била безалган бўлса, етуклук
даражасинда бўлур. Агар анга татбиқли бир байт ё
мисра қўшулса яна ҳам етукрак бўлур. Агар му-
аммо бир байт бўлғанда биринчи байт ҳам қофияли
ва радифли бўлса, яъни агар муқаффо мураддаф бўл-
са яхшироқтур. Бир байттин ортиқ бўлғанда мосу
муносиброғи улдурким, рубоий вазнида бўлғай, чун-
ки назм вазнларидин ушбу вазнға шеър фанининг
устодлари бир чек таъйин қилинтурлар ва таъларда
анга етук бир майл бордур.

Муаммо рубоий вазнида бўлган тақдирда яхшиси
улким, охирғи байтта воқиъ бўлғай ва бу ҳолда энг
яхшиси улдурким, қуйидағи икки тариқнинг бирида
воқиъ бўлғай. **Бири улдурким, иккинчи байти татбие**
вазъида бўлғай андоқким **Хон исмиға:**

Дар мавсим-и гул бутон чу маҳфил созанд,
Чун савр-и сиҳий ба боғ манзил созанд,
Дилҳо-йи санавбаре махсусонро
Сўзанд, ки бе сару дил созанд.³⁷³

**Иккинчиси улдурким, муаммо иккинчи мисрада³⁷⁴
бўлғай, андоқким Адҳам исмига:**

Хоҳий, ки ҳама мушкилат осон бошад,
Аз каф мағузор жом то жон бошад!
Дорӣй талаб-и гавҳар-и мақсуд, биғир,
Лаъл-и лаб-и ёрро, гар имкон бошад!³⁷⁵

Бу замоннинг латифтабълари бу услубқа кўпрак мойилдурлар. Агар маънони риоя этмак учун бир байт ёки муаммога мустазодни восита қилсалар, ғаробату латофаттин холий бўлмағай, андоқким Ҳамза исмига:

Эй рўй-и ту оташе ба ҳар фирқа зада
Чун гардиш-и даҳр,
В-аз хотам-и лаъл муҳр бар ҳуққа зада
Аз тундий-и қаҳр.
Бо хол-и сияҳ чун хам-и зулфат дийдам,
Гуфтам охир
Морест бароварда думу ҳалқа зада
Бо қатра-йи заҳр.³⁷⁶

Кўрсаткучисига кўра муаммо мартабаларининг қисқача баёни ушбудур.

Аммо муаммонинг исмдин иборат бўлмиш кўрсатилмишига кўра мартабалари баъзи илик тушунчалар баёнига муҳтождур ва ул қуйидағидин ибораттур:

Ҳар бир исм бир неча ҳарфдин ибораттурким, аларнинг ўзига хос тартиби махсус ҳаракоту сукуноти³⁷⁷ бордур. Бу фан арбоби қошида ҳарфларнинг та-лаффузи эмас, ёзилиши мўътабардур ва алар мадду қаср,^{377a} ташдиду таҳфифни³⁷⁸ риоя қилмоқни лозим деб билмаслар. Ёлғиз исм ҳарфларининг ўзини тартиби била олинса, соғлам зиҳн ул исмга ўта олгани учун ҳаракоту сукунотни риоя қилмоқни ҳам лозим ҳисобламаслар.

Исмнинг битилган ҳарфларин модда дерлар ва анинг тартибин суврат дерлар. Муаммодағи исмнинг фақат моддаю сувратин чиқармоқни кўрсатилмиш нуқта-йи назаридин етарлиг деб билурлар, мадду

қаср ташдиду тахфифнинг риоясинким, моддани тўлдурмоқтур ва ҳаракоту сукулотнинг риоясинким сувратни тўлдурмоқтур, етуклукни зиёда қилмоқ учун адо қилурлар.

Эмди бу илик тушунчалар маълум бўлғач, билгилким, кўрсатилмиш жиҳатидин муаммонинг мартабалари бештадур.

Биринчи ва энг етук мартабаси улдурким, исмининг моддаю суврати ва аларнинг тўлдиргучиларининг барчаси мавзун каломдин ҳосил бўлур, хоҳ моддаю сувратнинг тўлдургучилари моддаю сувратни ҳосил қилмоқ асносида ҳосил бўлсун,³⁷⁹ андоқким Одам исмига :

Ҳолам шуда аз хаёл-и зулфат дарҳам,
Бигзашта зи ҳад нолаву оҳам аз ғам.

Алқисса ба тулҳо ба танг омадаанд
Ҳамсоя зи нолаву з-оҳам ҳамдам.³⁸⁰

Ва андоқким Сиррий исмига :

Дарҳо зи сирр-и ғайб чу мафтӯҳ бар ту нест,
Беҳад шунос кизб зи шайхон-и ҳарзағў.³⁸¹

Ва андоқким Камол исмига :

Зи пайкон-и хадангаш пур шавад хоҳам чунонам тан,
Ки марғ-и устухон-и пой гардад миле аз оҳан.³⁸²

Ва хоҳ алоҳида ҳосил бўлсун, андоқким Аёс исмига :

Оёки нест ўро чун шаҳ кашида бар сар
Аз офтоб ҳойил, к-аш сўхт ораз-и тар.³⁸³

Ва андоқким Фарруҳ исмига :

Ба он маҳваш чу гўям рух бинеҳ бар рух ба маң, эй жон,
Зи хижлат андаке гирад забонам дар миён-и он.³⁸⁴

Ва андоқким Аёз исмига :

Он наам, к-аз баҳр-и снму зар ба рух шикам бувад,
Ё кунам беҳад таманно ё зи кас рашкам бувад.³⁶⁵

Иккинчи мартабаси улдурким, моддаю сувратнинг тўлдургучилари риюя қилинмас. Бу муаммонинг ўзининг алоҳида етуклук даражаси бордур ва муаммонинг аксари ушбу қабилдин бўлур, андоқким **Жамол исмиға:**

Муносиб нест чун мижгон-и кўтаҳ чашм-и жононро,
Нахоҳад дил, ки новак гўяд он хунрез мижгонро.³⁸⁶

Ва андоқким Зулол исмиға:

Он шўх, ки дойим сар-и бисмил дорад,
Дар зулф ҳазор банд-и мушкил дорад.

Аз зулф кушод ҳалқаю хол нуҳуфт,
То дар пай-и ин чи шева дар дил дорад?³⁸⁷

Ва андоқким Фахр исмиға:

Шодам аз майфурушу инъомаш,
Аз зулол-и хужаста фаржомаш.³⁸⁸

Учунчи мартабаси улдурким, модданинг ёки сувратнинг ўзин ёки ҳар иккисин ҳосил қилмоқлиқта исм нисбатдошиға таянурлар ва каломда анга қисқача бир ишора қилурлар. Бу мартаба етуклук даражасиға эга бўлмаса ҳам, лекин айбға олиб борғучи нуқсонға ҳам эга эмастур.

Исм моддасининг ўзин чиқармоқта исм нисбатдошиға таянилгани ва анга қисқача ишора қилингани андоқким **Нур исмиға (муаммо):**

Манам Халилу ғам-и ишқ-и бекарона-йи ў
Чу оташест, ки шуд шох-и гул забона-йи ў.³⁸⁹

Маълум бўлсунким, **гул шохи** дин мурод **вард** (гул) сўзиндаги ҳарфлардин биридур ва бу ерда исм нисбатдоши учун **вов** назарға олиниптур, **гул шохи** анга қисқача ишорадур.

Исм сувратининг ўзин ҳосил қилмоқлиқта исм

нисбатдошига таянилгани ва анга қисқача ишора қилингани андоқким Имод исмига (муаммо):

Нишондам тухм-и ғам дар дил, ниҳол-и шодмоний шуд,
Чу омад дар миён сарве, ки дилро ёр-и жон шуд.³⁹⁰

Аммо ҳар иккисининг хусусида исм нисбатдошига таянилгани ва анга қисқача ишора қилингани андоқким Юсуф исмига (муаммо):

Шамъ-и жоне сўхт дар фонус-и тан,
Шуд аз он суврат паришон ҳол-и ман.³⁹¹

Тўртунчи мартабаси улдурким, суврат риоя этил-мастин ва ани тузатмакка қисқача ишора қилинмастин фақат модда ҳосил бўлур. Бунинг нуқсонун айби бордур, андоқким Афзал исмига:

Ғайр-и аҳл-и фазл нашуносад афозилро нику,
Чу бибиний фозилеро, ном-и ёрам пурс аз ў!³⁹²

Бешинчи мартабаси улдурким, каломда моддаға ҳам далолату нисбатдош бўлмағай, балки каломға бир нимани қистирурларким, анда исмининг жамиъ ҳарфлариға қисқача ишора бўлғай. Фан устои дептурким, бу муаммонинг энг паст ва энг ноқис мартабасидур. Бу йўл била назм этилган муаммо закийлар хотирин қониқтирмас. Андоқким Одам исмига:

Он маҳе, к-аз вай ғаме дар ҳар замоне ёфтам,
Аз ҳисоб-и маҳ ба ном-и у нишоне ёфтам.³⁹³

Маълум бўлдики, муаммоларнинг аксари кўрсаткучиси жиҳатидин андоғдурким, мавзун калом алфозининг муаммолиқ маъносиға дахли бордур ва кўрсатилмиш жиҳатидин андоғдурким, исмининг жамиъ ҳарфларининг ўзининг тартиби, ҳаракоту сукуноти, мадду қасри, ташдиду тахфифи каломдин ҳосил бўлур. Демак муаммоларнинг энг етуги андоқ бўлурким, ҳар икки жиҳаттин етуклук мартабасиға еткан бўлур. Агар мунга ўзга бир нима қўшулса, муаммолиқ жиҳатидин анинг бир нимаси ортмас, андоқким Орифий исмига:

Харж кун дар ошиқий, чандонки битавон, хурдҳо,
Чун аз он меҳре ҳувайдо гардад он хуршедро.³⁹⁴

Ул мутлақ етуклуктин қуйироғи улдурким, фақат кўрсаткучиси жиҳатидин бўлғай ё фақат кўрсатмиши жиҳатидину бас, мазкур бўлган мисоллардағи янглиғ.

Билгилким, кўрсатилмиш жиҳатидин муаммо етуклугининг яна ўзга икки навъи бордурким, мута-аххирларда анга ортиқ майл бордур.

Бир улдурким, исм каломдин бирдин ертиқ йўл била ҳосил бўлур, андоқким **Сухроб** исмиға:

Зи сар бардошта тож-и жавоҳир шаҳриёр-и мо,
Атоийё, шуда парвин зи пеш-и моҳ нопаидо.³⁹⁵

Иккинчиси улдурким, бир байттин бирдан ортиқ исм ҳосил бўлур, андоқким **Шоҳий**, **Шоҳғариб** ва **Байрам** исмлари:

Шуд чу меҳрам сўйи моҳ, эй зоҳид, аз байт-и ҳарам,
Гашт рожиъ кавкаб-и азмам, маё беҳад барам!³⁹⁶

Ва андоқким, **Алий** ва **Қулий** исмиға:

То ишк-и ту кард дар дил-и ман маъво,
Шуд ақл-и лаим бениҳоят русво.
Як ҳарф ҳама гўю мағўй ҳарф-и дигар,
То аз ту шавад рақиб-н камном жудо.³⁹⁷

Қайд этилган ҳарфлардин **Алий**, тушурилган ҳарфлардин **Қулий** ҳосил бўлур. Бу услуб ғарибу латифдур.

Баъзилар камол мартабасиға ани киритиптурларким, аввал муаммо йўли била бир таркибни чиқарурлар ва анинг воситаси била мақсаддағи исмни ҳам умумлаштирмоқ йўли била ҳосил қилурлар, хоҳ ул восита бир бўлсун, андоқким **Адҳам** исмида:

Ҳама шаб чу булбул хурушидаам,
Бо ёд-и гуле бода нўшидаам.³⁹⁸

Хоҳ бир неча бўлсун, андоқким **Нуён** исмида:

Ба дарёст моҳий басе беқарор,
Фикандий ту чун шаст аз он бар канор.³⁹⁹

Моҳий (балиқ) дин тародуф йўли билан нунни⁴⁰⁰ ифода қилиниптир. Ани дарё га солсанг, дарёнун таркиби ҳосил бўлур. Қармоққа ўхшатишга ё ни четка чиқарсанг, ё дар нун (нун да ё) бўлур ва мундин **Нуён** ҳосил бўлур.

Аммо бу замоннинг латифтабълари бу услуб йўли тарк этиптирлар.

Муаммонинг камолу нуқсонининг амалларни ҳисобқа олмай қилинган қисқача баёни ушбудур. Амалларининг хусусиятига тааллуқлуғ камолу нуқсонин бу ерда келтирилса, сўз узайиб малоллик ҳаддига етар. Анинг баёни бу китобдин сўнг, ин шоа-л-лоҳу таоло, оққа кўчурулгуси «**Такмилу-с-синоъа**» китоби га қолдирилди.

Бу мазкур бўлган сўзлар ажам шуароси мутаахирларининг қавлидур. Аммо аларнинг қадимгиларининг ва араб фусаҳосининг қавли мундин сўнг тубанда муаммо била луғз орасидаги фарқ баёнида мазкур бўлгусидур, ин шоа-л-лоҳу таоло.

Муаммонинг қасида-йи маснуъдаги мисоли **рамал-и мусамман-и машкул**, яъни фаъилоту фойлотун фаъилоту фойлотун баҳридин ушбу байттур:

Агарат бувад продат, ки ба ном-и ў барий раҳ,
Зирихасту кўху моҳий чу аззу бияфканий даҳ.⁴⁰¹

Бу машҳур байтта ул Дилдош исмин қасд этиптир. Бу йўл била **зириҳ** дин муроди **даръ**,⁴⁰² **кўх** (тоғ) дин **тур**,⁴⁰³ **моҳий**даги ё ҳарфи абжадда ўнни билдиргани учун **а** ни олиб ташласанг, **моҳ** қолур. **Даръ**, **тур**, **моҳ**дин уч юз ўттуз уч сони ҳосил бўлур ва дилшод ҳам уч юз ўттуз учдур.

Сенинг наздингда **Хожа Салмон**нинг муаммога келтирган бу мисоли қизиқ туюлмасун, зеро ўтмиш замонда муаммоларнинг аксари ушбу қабилдин эрди. Кўрмасмусенким, **Шамс шеър**нинг жамий фонунинда қудрату маҳорати борлиғига қарамай «**Ал-муъжам**» китобинда муаммо санъатинда бир муаммони ўзига нисбат бериптур⁴⁰⁴ ва ул будурким, **Байбек** исмига айтилиптир (назм):

Ном-и он бут-и ман бигўям, равшанаст,
Ғар надоний, ранж-и ман ғардад ҳабо.

Рав, ду ҳар як бо яке таркиб кун,
Он гаҳе бо байт зам кун жумларо!⁴⁰⁵

Муаммо таъмия дин исм-и мафъулдур.⁴⁰⁶ Таъмия лу-
гатта беркитмактур, демак муаммо луғавий жиҳат-
тин беркитилгандир ва аташ важҳи улдурким, қасд
қилинган исм каломда беркитилган бўлур.

Луғз мавзун калом бўлуб, бир ниманинг аҳволу
сифатин зикр этмак била анинг зотиға далолат қилур
ва шарт улдурким ул аҳволу сифатнинг йиғиндиси
анинг зотиға хос бўлғай, гарчи алар ўзга нималарнинг
зотинда дағи топилса ҳам, ушбу қитъадек:

Чист он бебабон, ки ў ба забон
Мекунад халқро баче изо?

Муъзию зар диҳад ба вай оқил
Ба дил-и хешу хуш бадин савдо.

Мекунад ҳукму пой-и ў дарбанд,
Балки овехтаст аз як по.

Ҳаст ҳукмаш ривон, вале нарасад
Ҳукм-и ў бар касе ба қатъ асло.

Навжавонасту ҳамчу мурда шуда,
Устухонаш сафед дар аъзо.

Рўз ҳамроҳ-и ҳожаҳо бошад,
Бо гуломон ба сар барад шабҳо.

Эй Атоий худо ниғаҳ дорад
Аз чунин шахс-и булъяжаб ҳамаро.⁴⁰⁷

Бу қитъадин қамчи ирода қилиништур.

Мавзун каломдин ирода этилиб аҳволу авсофи
зикр этилган нима бирер исм бўлмоғи ҳам мумкин-
дур. Шайх исми ирода қилинган ушбу қитъа янглиғ:

Чист он исме, ки жумла ҳарфҳош,
Ҳар кужо шахсе бувад, ёбад ба хеш.

Хурдҳо доранд чун халқ-и жаҳон
Ҳар, ки дорад хурда беш, ўст пеш.⁴⁰⁸

Маълум бўлсунким, бу қитъанинг кўрсатилмиши исм бўлганлиги учун ул муаммо қабилдиндур. Бу тақдирда бу отқа қилинган далолат аталмиш эътибори биладур ва далолат аҳволу авсоф зикри била бўлгани учун бу луғза кирар.

Бу⁴⁰⁹ тақдирда эътиборга олинган зот ўшул исмдур ва анинг далолатида аталмиш эътиборга олинмагандур. Муаммо била луғз орасиндаги фарқ улдурким, муаммода анинг нозим мақсуди бўлмиш кўрсатилмиши бир исм бўлмоғи лозимдур, луғзда лозим эрмастур. Луғзда эрса анинг нозим мақсудига далолати аҳволу сифот зикри бўлмоғи лозимдур ва бу муаммода лозим эмастур.

Рашид-и Ватвот дептур: муаммо андоқ бўлурким, шоир маъшуқнинг номин ёки ўзга бир ниманинг номин байтта беркитиб келтирур, аммо тасҳиф, қалб, ҳисоб, ташбиҳ била ёки ўзга бир тарзда. Бу санъат яхши таъбдин йироқ бўлмамоғи ва узуну нохуш алфоздин йироқ бўлмоғи керактур. Луғз муаммодек бўлур, аммо ани суол йўли била айтурлар ва форсчада ани **чистон** дерлар.

Ё ўзга бир ниманинг номи иборасидаги ном лафзи хаттот қаламининг хатосига ўхшар, зероки муаммо мисолларида бир арабча қитъа келтириптурким, анда шашқолнинг авсофу аҳволин зикр этиптур. Муни ул ҳам тасдиқларким, Аллома муаммову луғз ва аларнинг орасиндаги фарқ таърифинда анинг ўшул деганин араб фусаҳосидин нақл этиптур ва номни келтирмастин ё **ўзга бир нимани** дептур.

Шамс-и Қайс дептур: луғз улдурким, бир маънони ҳамшаклу ўхшаш кўрунушдаги бир иборада суол йўли била сўрағайлар ва ушбу жиҳаттин ани Хурсонда **чистон** дерлар.⁴¹⁰ **Муаммо** улдурким, бир исм ё бир маънони яширун калом турларидин бирида, ҳисоб ё қалб ва тасҳиф ёки сўз беркитмакнинг ўзга навъларида яшуруб бергайларким, етук андишаю кўп ўйсиз анинг тагига ета олмаслар ва анинг ҳақиқатидин хабар топа олмаслар.

Аммо Шарафиддин Али Яздий муаммо била луғз орасиндаги фарқ ҳақинда дептурким, суол била бошланса, луғз бўлур, андин ўзгаси муаммо. [Лекин бу таъриф] қониқарлиғ эмастур, чунким қўйидаги кўзбоғлағучи ирода этилган рубоий луғздур, маълум

одатқа кўра ани муаммо демаслар, анда ҳеч бир муайян исмға ишора йўқтур, ҳолбуким суолдин холийдур. Рубоий:

Аз баҳр-и хусуф, ончи шавад нур зи гириҳ,
Мушкин занабе бошад аз раъсе фириҳ.

Дар пеш камон чун сипару суфта ба тир
В-аз соя бар офтоб пўшида зирӣҳ.⁴¹¹

Қуйидағи Жалол исмиға айтилган:

Эй ҳакиме, ки зи килк-и ту агар нуқта фитад,
Бар рух-и ҳажланишинон-и фалак хол шавад.

Чист он ном, ки бар ҳарф-и нухушташ алифе
Гар зиёдат куний, эй хусрав-и дин, дол шавад.

В-ар фасиҳе бихарад боқий-и он ном-и бузург,
Бар забон баргузаронад, ба яқин лол шавад.⁴¹²

Бу қитъа суол била бошланиптур ва равшан бўл-диким, ани муаммо ҳисобламоқ тўғрироқтур.

Равшан бўлди дегани олдин айтқан қуйидағи сўзи-ға ишорадур: нимаики, луғз ани билдирса, мақсуд ўшул бўлур, анинг ўзга бир нимаға ишора қилур-қилмасин назарға олинмас. Муаммода мақсуд исм бўлур ва исм андоқ лафздурким, аталмишқа ишора қилур. Муаммо қасдида аталмиш бўлмиш ўзга бир нима-нинг зуҳури эътиборға олинур. Демак бир исмға анинг аҳволу авсофининг зикри била ишора қилған мисолларни луғз деб билурлар, натижаси, маъноси борму, йўқму андин қатъ-и назар, ёлғиз лафз бўлур. Агар муаммо деб билсалар, мурод ул лафз бўлур, аммо аталмишқа қилған ишорасининг эътибори била. Бу ҳолда анинг бир нимаға қиёсан ҳолати ифода этилур, аталмишу аниқланмишни анилатқучи нимасъ эрмас. Андин муаммо ва луғз орасинда яна ўзга бир фарқ англашилған бу нозук жиҳатқа биноан мазкур мисолларни муаммо деб билмак яхшироқтур ва бу урфқа ҳам хилоф эмастур, дағи тенгри билур.

«Тибён» соҳиби араб фусаҳосининг қавли била луғзу муаммони бир деб олиптур, аларни ҳеч фарқ

қилмаптур ва бу санъатни уҳжийя ҳам дерлар, дептур.

Билгилким, муаммову луғз фанининг устоди, яъни Шарафуддин Алий-и Яздий дептурким, луғзнинг шеърий жиҳатидин сўнг фасохату ибора аниқлигию маъно латофатиндаги ҳусну фазилатига боис бўлгучи шартлардин улдурким, зикр этилган мазкурнинг аҳволу авсофи такаллуфу эгри ибораларсиз анга мос бўлмай. Агар ҳамма ёки баъзи хусусиятлар мақсудқа мос бўлмаса, ани ўзгалардин айирмоқ керак. Ўзгалар анинг муштарак ҳолатларидин ул қадар йиға олғайларким, аларнинг мажмуъи анга хос бўлмай андоқким, матлубни англағандин сўнг нозимнинг муроди ушбуму, йўқму деган шубҳа қолмағай. Агар баъзи нотўлуқ сифатлару одаттин ташқари ҳолатлар кўрунушта номувофиқу ҳақиқатта воқийлиққа мос бўлса ва мақсудқа зўраки мосланган бўлмаса, жамъланса, анинг қабулидин тўлуқ баҳра олинур, зероки, таъларда бадийнинг нодир нималарин тингламоққа майл кучлуг бўлур.

Луғз охирида қасд этилган исмни муаммо йўли биле бермаклик кўп учрар, андоқким асо ҳаққинда дептур (қитъа):

Дастгире ки дид по бар жо,
К-аз сар-и даст меравад пояш?

Мусавий нисбатасту аз Одам
Пештар зикр карда қуррояш.

Чун сибо ошиқасту ошуфта,
Шиққе аз вай бимону бинмояш.⁴¹³

Дептурларким, ул ҳам луғз тарзидаги бадийлардиндурким, мақсуд тилидин рамз айтилур, қуйидаги камон ҳаққиндаги рубоий янглиғ:

Ман худ кажу ростон зи ман рост раванд,
Дос-и зафарам, чу кишт-и давлат дараванд.
Пушт аз пай-и хидмат чу кунам ҳам, кеҳу меҳ
Аз ҳар тарафе замзама-йи зиҳ пинаванд.⁴¹⁴

Бу санъатта бу китобда қарор қилинганга хилоф равишта далил учун мисолларнинг кўпраги ўзгалардин келтирилди. Бу санъатнинг қасида-йи маснуъдаги мисоли **ражаз-и мусамман-и махбун**, яъни муфтаъилун мафоъилун муфтаъилун мафоъилун баҳридин қалам ҳаққиндаги ушбу байттур:

Чист ба даст-и хожа он моҳе мор дар шикам?
Мўр дамад зи дам вале баста шавад зи мўш дам.⁴¹⁵

Луғатқа қараганда ёпиқ нимани **луғз** дерлар. Аслида қўшоёқнинг қосиё (тушук) ва нофиқо (чиқоқ) орасиндаги боши берк тўғри тешиктур, анинг ўнгу сўлидин ташқариға йўллар бордур ва ул ушбу тариқа ўз ўрнин яширур. Қосиё анинг очик тешигидур ва ул андин ичкари кирар. Нофиқо анинг яширин тешигидур ва ул ани тор қилур. Қосиё томондин анга қасд қилсалар, ул бошин ўшул тор ерга суқар ва андин сакраб чиқар. Аташ важҳи зоҳирдур.

Уҳжийя деб ул нимани дерларким, ани ақл била чиқарурлар. Мундин ҳам аталиш важҳи зоҳирдур.

И з ҳ о р у - м у з м а р. Бу санъат андоқ бўлур: бир шеърни ул тарзда айтурларким, бир шахс алифбо ҳарфларидин ё махсус калом ҳарфларидин ниманиким эсда қолдирса, ул шеърни байтма-байт ёки мисрама-мисра ўқиғанда ул шахстин ўшул ҳарфлар ушбу ердаму, йўқму деб сўрарлар ва ул шахс бор ерин айтканда анинг қайси ҳарф эрканин билурлар.

Биринчи тури⁴¹⁶ андоқдурким, мавлоно Соҳиб-и Астрободий алифбонинг йигирма тўққуз ҳарфин топмоқлиқ учун айтиптур (шеър):

Зи зот-и шоҳ-и ғозий зилл-и холиқ
Қазо нозил, хижил хон аз ҳаёҳай.

Ба ҳар безар сариҳу бегараз гўй:
Зи тахт-и вай ба лаълу зар барий пай.

Силоҳ-и сафф-и хайлаш файз-и куллий,
Саф-и жайш-и сақилаш лойиқ-и кай.

Малоз-и даҳру зидд-и симу зар низ,
Шавад сад раҳ дам-и нўшидан-и май.

Муғанний-и латиф-и вай ниғаҳ кун:
Мулойим қавлу лафзу маъний-и вай.⁴¹⁷

Бу абёттин ҳарф топмоқликни йўли мундоғдур:
биринчи байттин бирни олурлар, иккинчи байттин
икки сонин, учунчи байттин тўрт сонин, тўртунчи
байттин секиз сонин, бешинчи байттин ўн олти сонин
олурлар ва биринчию иккинчи байтлар сонининг йи-
ғиндисидин учни, биринчи ва учунчи байтлар сонин-
нинг йиғиндисидин бешни, иккинчи ва учунчи байт-
лар сонининг йиғиндисидин олтини, ушбу уч байт со-
нининг йиғиндисидин олтини олурлар ва ҳоказо.

Агар ҳарфни эслаб қолган шахс ул ҳарф ушбу би-
ринчи байтта деса, ул ҳарф алифбонинг биринчи ҳар-
фи бўлур, агар иккинчи байтта деса, ул иккинчи ҳарф
бўлур, агар биринчи ва иккинчи байтларда, ўзга
байтларда йўқ деса, ул учунчи ҳарф бўлурким, ул
икки байт сонининг йиғиндиси уч анга ишорадур ва
ушбу ҳолда давом этар, токим ушбу охирги уч байт-
та дегунчаким, ул ломалиф бўлгусидур, чунки ул уч
байт йиғиндисининг сони йигирма секиздур ва ул ан-
га ишорадур.

Билмак керакким, ҳама байтларда бор ҳарф ё ҳар-
фидурким, шоир ани равий ҳарфи қилиптур ва бу
қоидага мувофиқ қофия зарурати жиҳатидин воқийъ
бўлмаптур.

Иккинчи тури қуйидаги рубоий янглиғдурким,
ушбу байттаги ҳарфларни чиқармоқ учун айтилиптур
(байт):

Шоҳ Абулғозий муъизз-и салтанат Султон Ҳусайн
Саллама-л-лоҳу таоло мулкаҳу мин кулли шайн.⁴¹⁸

Рубоий:

Бо шаҳд-и лаб-и лаъл чу ху дорам ҳў,
Шайдо-йи ғамат шудам маро хотир жў!
Аз турра-йи таррор-и ту саҳласт жафо,
Ҳарчанд бувад чун набувад ғамза-йи ту.⁴¹⁹

Мақсад байтидаги қайтарилмаган ҳарфлар ўн ет-
титадур ва бу ҳарфларни топмоқ йўли будурким, ру-

бойнинг биринчи мисраидин бирни, иккинчи мисраидин иккени, учунчи мисраидин тўртни, тўртунчи мисраидин секизни олурлар. Бу тўрт мисра йиғиндидин олинган сон ўн бештурким ушбу жамловчи мисрадаги ҳарфлар сонига мувофиқтур (мисра):

Айш-и султон ба ғамза-йи ту.⁴²⁰

Демак ул бу рубойнинг биринчи мисраида дейилса, бу жамловчи мисранинг биринчи ҳарфидурким, айндур.⁴²¹ Агар рубойнинг иккинчи мисраида дейилса, жамловчи мисранинг иккинчи ҳарфидурким, ё ҳарфидур. Агар биринчию иккинчи мисрада дейилса, жамловчи мисранинг учунчи ҳарфидурким, шиндур ва ҳоказо. Агар рубойнинг ҳеч бир мисраида бўлмасаю мақсад байтининг биринчи мисраида бўлса, ҳо ҳарфидур, агар анинг иккинчи мисраида бўлса, коф ҳарфидур.

VII

МАЪНАВИЙ ГЎЗАЛЛИКЛАРНИНГ ИККИНЧИ НАВЪКИМ

ажам шуароси наздида санойиъ қабилдиндур ва барча араб фусаҳоси ани каломнинг зотий гўзалликларидин деб билиштурлар ёки эътиборга олмаштурлар. Бу икки баҳсда баён этилур.

АВВАЛҒИ БАҲС

алар баёниндаким, жамиъ араб фусаҳоси каломнинг зотий гўзалликларидин деб билиштурлар ва ажам шуароси ани санойиъда келтириштурлар.

Ташбиҳ васфта бир нимани бир нимага ўхшатмоқтин ибораттур. Аниким, ташбиҳ қилурлар мушаббаҳ дерлар ва аниким, анга ташбиҳ қилурлар мушаббаҳ биҳ дерлар ва ул васфни **важҳ-и шибҳ**¹ дерлар.

Бу навъда араб фусаҳосининг қавллари нақл этилмагай ва ажам шуаросининг қавли била кифояланилгай, чунки бу навънинг бу ерда келтирилмаги алар² қавлига асосандур.

Ташбиҳ етти турдур: 1) **ташбиҳ-и мутлақ**; 2) **ташбиҳ-и киноят**; 3) **ташбиҳи маршрут**; 4) **ташбиҳ-и тасвийят**; 5) **ташбиҳ-и акс**; 6) **ташбиҳ-и измор**; 7) **ташбиҳ-и тафзил**.

Ташбиҳ-и мутлақ. Ани ташбиҳ-и сариҳ ҳам дерлар ва ул каломда бир нимани бир нимага ўхшашликқа далолат қилғучи лафз воситаси ила ўхшатмоқтин ибораттур. Ани³ **одот-и**⁴ **ташбиҳ** дерлар ул шарт билаким, ўхшатиш шарт, тасвийят,⁵ акс, измор⁶ ва тафзилсиз⁷ бўлғай ва буларнинг маъноси мундин сўнг баён этилгусидур, ин шоа-л-лоҳу таоло.

Андоқким (байт):

Чун алиф то сарв-и ман афканд кокул бар қафо,
Шуд чу дол аз бор-и ишқаш ошиқонро қад дуто.⁸

Бу санъатнинг қасида-йи маснуъдағи мисоли ра-
мал-и мусамман-и маҳзуд, яъни фоъилотун фоъило-
тун фоъилотун фоъилун баҳридин ушбу байттур:

Лола-йи сероб чун оташ зи санг афрӯхта,
Рост, чун шамъест дар базм-и чаман сарсӯхта.⁹

Бу ташбиҳнинг ташбиҳ-и мутлақ ва ташбиҳ-и са-
риҳ¹⁰ деб аталишининг вазҳи зоҳирдур.

Т а ш б и ҳ - и к и н о я т андин ибораттурким, сўзла
гучи ўз кўнглида бир нимани бир нимага ташбиҳ қи-
лур ва каломда ташбиҳ одотин келтирмас ва мушаб-
бахни мушаббах биҳ лафзи била таъбир этар,¹¹
андоқким (байт):

Ҳаст дар пеш-и жамолат бе тажаммул офтоб,
Нест ўро ҳуққа-йи ёқут пур аз дурр-и ноб.¹²

Бу санъатнинг қасида-йи маснуъдағи мисоли ҳа-
заж-и мусамман-и ахраб, яъни мафъувлу мафъбийлун
мафъувлу мафъбийлун баҳридин қуйидағи байттур:

Гулбарг-и тар, эй соқий, дар барг-и суман афкан,
Дар об-и фусурда рез он оташ-и тардоман!¹³

Маълум бўлсунким, биринчи мисрада лаълранг ша-
робни гул баргига ва нозук оқ пиёлани суман барги-
га ташбиҳ этиптур ва мушаббахни мушаббах биҳ била
таъбир қилиптур. Иккинчи мисрада ўшул пиёлани
музлаган суға, ўшул шаробни ўтқа ташбиҳ қилиптур
ва мушаббахни мушаббах биҳ била таъбир айлаптур.

Киноят луғатта улдурким, бир нимани дерлар, ле-
кин андин ўзга нимани ирода қилурлар. Бу ташбиҳни
ташбиҳ-и киноят демакларининг вазҳи зоҳирдур.

Т а ш б и ҳ - и м а ш р у т улдурким, бир нимани бир
нимага бир шартқа асосан ўхшатурлар, андоқким
(байт):

Бувад гул чун рух-и дилдор-и ман, гар бошадан холе,
Бувад наргис чу чашм-и маст-и у, гар бошадан холе.¹⁴

Ва андоқким мавлоно Олим-и Ҳиравий ⁶ дептур
(байт):

Он гуландом, ки ошуб-и дил-и шайдо шуд,
Жома-йи зард чу пўшид, гул-и раъно шуд.¹⁵

Бу санъатнинг қасида-йи маснуъдағи мисоли ҳа-
заж-и мусамман-и макфуф баҳридин ⁵ ушбу байт-
тур:

Сабо шуд чу дам-и руҳ, агар руҳ диҳад бўй,
Замин шуд чу рух-и ҳур, агар ҳур диҳад рўй.¹⁷

Шамс-и Қайс Анварийнинг қуйидағи байтин таш-
биҳ-и машрута деб олиптур:

Гар дилу даст баҳру кон бошад,
Дилу даст-и худойгон бошад.¹⁸

Маълум бўлсунким, бу ердағи шарт ўзгачадур.
Ташбиҳ-и тасвийят улдурким, икки нимани
бир нимага ўхшатурлар ва анинг машҳур йўли ул-
дурким, бир нимани ўздин ва бир нимани мақсуд-
дин¹⁹ олурлар ва ҳар иккисин бир нимага ўхшатур-
лар, андоқким (байт):

Ашк-и ману рўй-и туст чун гул,
Ҳол-и ману зулф-и ту чу сунбул.²⁰

Баъзан андин ўзга йўл била ҳам воқиъ бўлур, ан-
доқким (рубой):

Шўхе, ки аз ғамзааш дил озурда шавад,
Як ханда-йи у ҳаёт-и сад мурда шавад.

Чун барг-и гуласт оразу лаъл-и лабаш,
Гар даст ба он расид пажмурда шавад.²¹

Рашид-и Ватвот дептурким, мен айтқан ушбу икки
байт бу санъатнинг тармоғу қўшумчаларидинду
(шеър):

Тобонда чу моҳ-и осмоний,
Гарданда чу моҳ-и осмонам.

Дар ҳусн чу нақш-и парниёний,
Дар заъф чу тор-и парниёнам.²²

Тармоғу қўшумчалардин деб олинган бу икки байт анга далилдурким, бу санъатнинг асоси улдурким, мазкур мисолларда бўлганидек икки нимани бир нимага бирдан ташбиҳ қилурлар.

Шамс-и Қайс дептур: ташбиҳ-и тасвийят улдурким, бир нимани баъзи сифатларда бир нима била баробару тенг қилурлар. Мисолға қуйидаги байтни келтириптур:

Сарваст он ё боло, моҳаст он ё рўй?
Зулфаст он ё чавгон, холаст он ё гўй?²³

Анинг бу деганидаги бор нима ташбиҳ-и сухан турларидиндур.

Қасида-йи маснуъда ташбиҳнинг бу тури учун мисол келтирилмаптур.

Ташбиҳ-и акс. Ани ташбиҳ-и маъкус ҳам дерлар ва ул андоғдурким, бир нимани бир нимага ўхшатурлар дағи аксин қилиб ва иккинчисин биринчисига ўхшатурлар, андоқким (байт):

Дар бўстон даҳонаш чун ғунча гашт хандон,
Монаид-и он даҳон шуд ғунча зи шарм пинҳон.²⁴

Рашид ва Шамс-и Қайс бу санъат учун мисолға келтирган байтлардин Унсурийнинг қуйидаги байти бор (байт):

Зи сумм-и сутурону гард-и сипоҳ
Замин моҳрўю заминрўй моҳ.²⁵

Шамс-и Қайс дептурким, ер юзин улов туёғи изидин ойға ўхшатиптур ва дағи ой юзин тўзон кўплигидин ерга ўхшатиптур. Демак бу сўздин маълум бўлурким, биринчи ташбиҳда мушаббаҳ ер юзидур ва ойға мушаббаҳдур, иккинчи ташбиҳда мушаббаҳ ой юзидур, ой эрмас ва ер юзига мушаббаҳдур, ерга эрмас. Демак иккинчи ташбиҳдағи мушаббаҳ била

мушаббаҳ биҳ биринчи ташбиҳдағи ўшул мушаббаҳу мушаббаҳ биҳнинг акси эрмастур, агар бу байттағидек мундоқ тафовутни енгиллаштирмак учун эътиборға олмаслар, десамгина бўлур.

Бу санъатнинг қасида-йи маснуъдағи мисоли **ра-мал-и мураббаъ-и солим** (ани **рамал-и маштур** ҳам дерлар)²⁶ фозилотун фозилотун баҳридин қуйидағи байттур:

Бўстон чун осмон шуд,
Осмон чун бўстон шуд.²⁷

Акс луғатта тескари қилмоқтур, бу ерда маъкус (тескари қилинган) маъносидадур ва аташ важҳи зоҳирдур.

Т а ш б и ҳ - и и з м о р. Ани ташбиҳ музмар ҳам дерлар ва андин ибораттурким, сўзлагучи каломда бир нимани яширин тарзда ташбиҳ қилур, анинг каломининг зоҳир маъноси ул ташбиҳдин анинг мақсуди ул эмас, ўзга нимадек бўлур, аммо ҳақиқатта анинг мақсуди ўшул ташбиҳ бўлур, андоқким (байт):

Туро чашм оҳуст, ё раб, чиро?
Дил-и ту рамидаст дойим зи мо.

Туро хол-и ҳиндуст, эй нўшлаб,
Чиро мегуризи зи мо бесабаб.²⁸

Зоҳирда ҳар икки байтта мақсуд таажжубдур, ҳақиқатта эрса, мақсуд кўзни оҳуға ва холни ҳиндуға ўхшатмоқлиғдур.

Ва андоқким мавлоно Олим дептур:

Нола-йи қонун чу ман аз новак-и дилжўй-и ту,
Чун нанолад он ҳама пайкон, ки дар паҳлўй-и уст.²⁹

Бу санъатнинг қасида-йи маснуъдағи мисоли **ра-жаз-и мусамман-и матвий-и махбун**, яъни муфтаъилун мафозилун муфтаъилун мафозилун баҳридин ушбу байттур:

Ошиқ агар манам, чиро ғунча дарида пираҳан?
Кушта агар манам, чиро лола бувад ба хун-и тан?³⁰

Зоҳирда мақсуд таажжубдур, ҳақиқатта эрса кўнглаги йиртиқ ошиққа ғунчани ташбиҳ этмак ва қонга беланган ўликка лолани ташбиҳ қилмоқ мақсудур.

Бу санъатнинг таажжубдин ўзга йўл била ҳосил бўлгани андоқким қадимғи шоирлардин бири дептур (байт):

Шўрида шавам ман, ки бижунбоний зулфайн,
Девона бишўрад, агар бижунбоний занжир.³¹

Измор луғатта кўнгулда сақламоқтур, бу ерда музмар (кўнгилда сақланган) маъносиндадур ва аташ важҳи зоҳирдур.

Ташбиҳ-и тафзил улдурким, сўзлагучи бир нимани бир нимага ташбиҳ қилур ва андин қайтиб, мушаббаҳни мушаббаҳ бихдин афзалу юқори тутар, андоқким (байт):

Пиндоштам, ки хат-и ту мушкасту он хатост,
Дар мушк ин таровату ин хуррамай кужост?!³²

Бу санъатнинг қасида-йи маснуъдағи мисоли арузу зарби музол бўлган **ражаз-и мусамман-и матвий**, яъни муфтаъилун муфтаъилун муфтаъилун муфтаъилон баҳридин ушбу байттур:

Ғунча-йи дилтанг, нигар, чун даҳан-и симбарон,
Не, сухан ҳаст дарин, лекин сухан нест дар он.³³

Шамс-и Қайс ташбиҳ-и тафзилда мушаббаҳнинг мушаббаҳ бихдин афзаллигининг сабабин баён этмакни шарт қилиб қўюптур, мунга биноан қуйидағи байтнинг биринчи мисра-йи ташбиҳ-и тафзил қабилдин эмастур. Байт:

Ба рух чун маҳий, балки беҳтар зи моҳ,
Зи зулф-и ту бар хол мушк-и сиёҳ.³⁴

Биринчи таърифга биноан ўшул қабилдиндур ва ишончлиги олдинги таърифтур.

Э с л а т м а: билгилким, мушаббах важҳи мушаббах биҳда жуда етук ёки равшан бўлмоғи керак, токи ташбиҳ маъқул бўлғай. Муболага учун ноетук ё норавшанни даъво йўли била етук ё равшан қилиб ани мушаббах биҳ қилмағайлар, андоқким (байт):

Моҳу хур бо рўй-и вай монанд аз он,
Аз шараф жо доранд бар осмон.³⁵

Рашид-и Ватвот дептур: ташбиҳнинг яхшироғу маъқулроғи улдурким, агар акс қилиб мушаббах биҳни мушаббахқа ўхшатсалар ҳам яхши чиқар, тунга зулф ташбиҳи янглиғким, агар тунни зулфқа ташбиҳ қилсалар ҳам яхши чиқар ва от тақасиға ҳилол ташбиҳи янглиғким, агар от тақасин ҳилолға ташбиҳ қилсалар ҳам яхши чиқар.

Кўрунуштин анинг мақсуди улдурким, мушаббах била мушаббах биҳ орасинда шибҳ важҳидағи тафовут ҳаддин ошмағани яхшироқтур, масалан тулкини қуввату шужоатта арслонға ташбиҳ қилгандекким, бу ташбиҳнинг аксин ҳеч ким маъқулламас. Лекин анинг сўзининг тўғрилиғининг асоси улдурким, ноетук ё норавшанни мушаббах биҳ қилганда муболага учун анинг етуклигин ва равшанлигин даъво қилурлар, йўқса қандай қилиб ноетук ё норавшанни мушаббах биҳ ва етук ё равшанни мушаббах қилсалар, тафовут гарчи ҳаддин ошмаса ҳам, ани ташбиҳ ҳуснининг етуклиги ҳисобламоқ мумкин?!

Дағи ул дептур: агар ул ҳусн етуклугида бу даражада бўлмаса, мушаббах воқийлиқта бор нима бўлганидек мушаббах биҳ ҳам воқийлиқта бор нима бўлмоғи керактур. Албатта бир гуруҳ шоирларнинг қилган ва қилаётқан ишлари яхши ва маъқул эмас турким, воқийлиқта йўқ хаёлу тасавурда мавжуд бўлган нимани бир нимаға ташбиҳ қилурлар, масалан, яшнаган кўмирни олтин мавжлиқ мушкин ден-

гизига ташбиҳ қилурларким, воқиъликта на мушкин денгиз бордуру на олтин мавж.

Истиора мажознинг бир навъидур ва мажоз ҳақиқатнинг зиддидур. Ҳақиқат лафзи, ўз ясоғи, яъни нимани мўлжаллаб ясаган бўлсалар, ўшул маънода қўлламоқтин ибораттур. Мажоз лафзи ўз ясоғидия ўзга маънода ясоғу лафзу ўшул маъно орасиндаги бирор алоқаю муносабатқа асосланароқ қўлламоқтин ибораттур, ўз ясоғида тушунмакка моний бўлғучи жумладошин келтирмак шарти била. Масалан, қўл дерлар ва кўпинча қудрат зуҳури қўл била амалға ошганлиғига асосланиб, андин қудратни ирода қилурлар. **Шер** дерлар ва юраклиг киши шерга ўхшаганлиғи асосланиб, андин юраклиг кишини ирода этарлар.

Мажознинг турли навълари бордур. Жумладин **истиора** улдуким, ясоқ ва ирода этилган маъно орасиндаги алоқа ўхшашлиқтур: шер лафзюю юраклиг киши маъносидадигдек. Бу санъат ҳамма тиллардаги назму насрда воқиъу машҳурдур.³⁶

Истиора, балки умуман мажоз йироқ бўлмай таъға маъқулу мақбул бўлса, сўзнинг мукамал зийнатидур ва фасоҳату балоғат арбоби қошинда ҳақиқаттин яхшироқтур, қуйидаги ғазалдаги янглиғ:

Пир-и сипеҳр ёд аз аҳд-и шабоб кард,
К-аз меҳру маҳ ду дийда-йи худ пуроб кард.

Ё хийра гашт чашм-и вай, аз баски у назар
Чун ошиқон ба рўй-и ту, эй офтоб, кард?!

Наргис зи чашм-и маст-и ту омухт расм-и ноз,
К-аз гул фиканд бистар-у оҳанг-и хоб кард.

Бар сафҳа-йи жамол-и ту дар як хатаст дарж
Дар боб-и ҳусн ҳар чи хирад интиҳоб кард.

Охир ба як сухан лаб-и лаъл-и ту узр хост,
Ҳар чанд чашм-и ту ба Атоий итоб кард.³⁷

Ақллиғ жондорлардин ўзга тилсиз ҳайвонлар, ўсумлуклар, жисмларга хитоб ва аларнинг орасидағи тигу қалам, куну тун, шамъу гул мунозаралари янглиғ шоирлар яратган мунозаралар ҳам истиора қабилидиндур.

Истиора баёнида айтилган бу фикр Шамс-и Қайс каломининг хулосасидур ва машҳури ушбудур. Бу фикрга кўра истиора била ташбиҳ-и киноя орасидағи фарқ зоҳир эмастур.

Рашид-и Ватвот дептур: бу санъат андоқ бўлурким, бир лафзнинг ҳақиқий маъноси бўлур, котиб ёки шоир ул лафзни ул ҳақиқий маънодин кўчурур ва орият³⁸ йўли била ўзга бир ерда ишлатур. Бу таърифтин маълум бўлурким, ул мажознинг барча навъларин истиора деб атаптур. Бу маърифатқа хилофу машҳурдур.

Бу санъатнинг қасида-йи маснуъдағи мисоли рамал-и мусамман-и махбун-и мақсур, яъни фобилоту фобилотун фобилотун фаъилот³⁹ баҳридин ушбу байттур:

Чашм-и давлат зи савод-и қаламат гашта мунир,
Боғ-и давлат зи саҳоб-и карамат гашта назир.⁴⁰

Истиора луғатта ориятқа олмоқтур. Лафзни ўз ясоғидин ўзгада ишлатмоқ бир нимани ориятқа олган янглиғ бўлгани учун, ани истиора деб атаптурлар.

Т а м с и я л. Шамс-и Қайс дептур: бу ҳам истиора жумласидиндур, аммо бу истиоранинг мисол йўллуғ навъидур, яъни шоир бир фикрга ишора қилмоқни истаганда ўзга бир маънони билдиргучи бир неча лафзни келтирур ва ани мақсаддағи фикрнинг мисолиға айлантирур ва ўз фикрин ўшул мисол била ифода қилур. Бу санъат соф истиорадин хушроқтур, андоқким (байт):

Ба гулхан гар бисўзий сандалу уд,
Чунон бошад, ки дар гулшан куний дуд.⁴¹

Бу байттин мақсуд улдурким, ёқимсиз сўз айтмоқ керак бўлганда ёқимлиг сўз айтсанг, ёқимлиг сўз айтмоқ керакта ёқимсиз сўз айтқандек бўлурсен.

Масалан, агар икки киши аслу насаб жиҳатидин тенг бўлуб, бири ўз шарафию камоли жиҳатидин подшоҳларга яқин бўлсаю иккинчиси ярамас ишлари туфайли ўтбоб бўлса, ушбу машҳур байтни ўқурлар:

Лаъл сангасту дег-и сангин санг,
Лекин андар миён тафовутҳост.⁴²

Тамсил луғатта мисол келтирмактур ва аташ важҳи зоҳирдур.

К и н о я. Ани баъзилар **ирдоф**⁴³ ҳам дерлар ва ул андин ибораттурким, бир маънони анга лозиму тобиъ маъно учун ясалған лафз била ул тарзда таъбир қилурларким, агар ул лафзнинг ўз ясоғин ирода қилсалар ҳам раво бўлур, андоқким (байт):

Ба роҳ-и фазл аз он гаштам сувора,
Ки кардам дар талаб бас кафш пора.⁴⁴

[Мунда] юксалмагу қодир бўлмоқ, анга лозиму тобиъ бўлған **отланмоқ** била таъбир этилиптур, дағи фазл арбоби қошига кўп бориб келмак анга лозиму тобиъ бўлған кўп кафш йиртмоқ била таъбир этилиптур ва мундин бу алфознинг ўз ясоғи бўлмиш ул лозим нималарни ирода қилинған бўлса ҳам жойиздур.

Киноя ҳамма тиллардаги назму насрда машҳуру анинг таъдин йироқ бўлмағани бағоят мақбул бўлур.

Киноянинг луғавий маъноси ташбиҳ-и кинояда мазкур бўлди ва аташ важҳи ҳам ўшулдур.

Ирдоф луғатта бировни бировнинг ортига мингаштирмоқтур ва муроддағи маъно лозиму тобиъ маънони англағандин сўнг келгани учун гўё лафзга ани лозим маъно ортига мингаштиргандек бўлурлар, демак маънони мазкур тарзда таъбир этмакни ташбиҳ йўли била **ирдоф** деб аташтурлар.

Таъриз улдурким, бир лафздин ишора йўли ва ибора тузулиши била бир маънони, лафзни ул маънода қўлламаган ҳолда ифода қилурлар. Демак, таъриз лафзнинг кўрсатмиши, анинг истеъмолига кўра эмас, балки анинг ишорасига ва ибора тузулушига кўра бўлури билдирур.

Билмак керакким, таъриз маъносин кўрсаткучи лафз албатта мураккаб бўлур. Форс тилинда бу санъатнинг истеъмоли кўпроқ изо учун бўлур, масалан, бир қурумсоқ кишига изою таъна қилмоқчи бўлсанг, ўзга бир кишига хитоб қилиб дерсен:

Туро чун азизаст зар ҳамчу жон,
Чи сон барканий оқибат дил азон?!⁴⁵

Баъзан ўзгача ҳам бўлур. Масалан, кўрлар ўз ҳоллариға халқнинг раҳмини келтирмакни истаган вақтларида аларға қараб, худо ҳамма мусулмонларни кўзи ожизлик балосидин сақласун, дерлар ва мундин мақсудлари ўзларининг кўз ожизлигию кўрликларин таъризу ишора этмактин ибораттур.

Таъриз мазмунининг баёнидин аниқ бўлдиким, таъриз мажоз ҳам эмастур, киноя ҳам ул жиҳаттинким, мажозда лафз мажозий маънода қўлланур ва кинояда киноя маъносинда қўлланур, таъризда эрса лафз таъризий маънода қўлланмас, балки ўзга маънода қўлланур ва таъриз маъносиға ишора қилур. Демак, таъриз ҳақиқатта мажоз ё киноя қабилдин деган кимса ҳақиқатта яхши гапурмаптур, в-оллоҳу аълам.

Таъриз луғатта ишоралиғ сўз айтмоқтур ва аташ важҳи зоҳирдур.

ИККИНЧИ БАҲС

АРАБ ФУСАҲОСИ КАЛОМ ГУЗАЛИКЛАРИДИН
ХИСОБЛАМАҲАН, НОМ ҚУЙМАҲАН ВА АЖАМ
ШУАРОСИ УЛ ЖУМЛАДИН ХИСОБЛАҲАН
НИМАЛАР БАЕНИНДА

Та а ж ж у б улдурким, каломда бир нимадин ҳайрон бўлуб ажабланурлар, андоқким (рубойи):

Гар гул на, эй дўст, рух-и гулгун чист?
В-ар сарв на, қадд-и хуш, мавзун чист?
Чун лола туйй, ба дашт дур аз ту маро
Пироҳан-и чоку доман-и пурхун чист?⁴⁶

Сеҳри ҳалол. Баъзилар ани тажозуб деб атаптурлар. Ул андин ибораттурким, каломда бир лафзни келтирурларким, ул ўзидин олдинги ва илова қилинган лафзларнинг ҳар бирига тааллуқлуғ бўла олур, қуйидаги рубойининг охириги байтиндаги дигар ва аз гуссаву ғам лафзлари янглиғ (рубойи):

Ҳамчун ман-и бетолиъ, ноида мурод
Меҳнатзадае назода аз гетий дод
Эй шоҳ-и жаҳон, расид қорам дигар
Аз гуссаву ғам, фиғон, ки жон хоҳам дод.⁴⁷

Тажозуб луғатта тортишмоқтур ва аташ ваҳҳи зоҳирдур.

Таърих улдурким, бир ишнинг содир бўлгани ҳақида бир лафзни ёзув ҳарфлари асосида абжад ҳисоби юзасидин ул таърихқа мувофиқ қилиб таърих ясарлар. Бу амалнинг ҳусни ул лафзнинг мувофиқлиги била бўлур, андоқким (шеър):

Ҳазрат-и маҳдум-и Жомий муктадо-йи аҳл-и фаъл,
Он, ки мисл-и у надида ҳеч кас дар койинот,

Қутб-и даврон буд, чун шуд фавт назд-и аҳл-и дил
«Фота минно қутбу давра» гашт таърих-и вафот.⁴⁸

Бу санъатнинг камоли икки ниманинг бири била
бўлур. Биринчиси улдурким, узундин узун таркибга
эга бўлмағай, токим ҳисоби осон бўлғай. Қитъа:

Он мир-и алийсайр Алишер,
К-урост камол-и фазлу тadbир,

Чун кард қабул боз иморат,
Таърих шудаш «иморат-и мир».⁴⁹

Иккинчиси улдурким, вақт хусусияти андин маъ-
лум бўлғай, андоқким (рубойӣ):

Чун мадраса сохт мир-и бо илму адаб,
Фармуд маро ифода-йи аҳл-и талаб.

Чун дар шашум-и моҳ-и ражаб кард ижлос,
Таърих талаб аз «шашум-и моҳ-и ражаб».⁵⁰

Агар ҳар иккисин ўз ичиға олган бўлса, гоятта
мукаммал бўлур, андоқким (рубойӣ):

Масъуд, ки чун ситора-йи рахшонаст
Дар чашм-и ману жисм-и маро чун жонаст.
Таърих-и валодаташ агар межуий,
Аз «салх-и ражаб» жўй, ки таърих онаст.⁵¹

Агар бирор лафзни таърихни қўшуш ёки камай-
тириш йўли била ҳосил бўлатурган таърих қилсалар,
нуқсондин холий бўлмағусидур, андоқким (қитъа):

Устод-и афозил-и жаҳон шайх Ҳусайн
Дар рафтан-и дор-и хулд кард истеъжол.
Таърих-и вафот мешудаш «ном тамом»
Рафтий пас аз ин агар саду панжаҳ сол.⁵²

УЧУНЧИ САНЪАТ

ЛАФЗИЮ МАЪНАВИЙ ГУЗАЛЛИКЛАР, ЯЪНИ УЛ
САНЪАТЛАР БАЕНИНДАКИМ, СЎЗДА АЛАРНИНГ¹
ЙИГИНДИСИ ХУСИГА БОИС БУЛУР, ГАРЧИ
ХУСИДОРЛИҚ БУ ИККОВИНИНГ БИРИДА
ИККИНЧИСИГА НИСБАТАН КЎПРАК
БЎЛСА ҲАМ

Бу санъатта ҳам кўпчилик қошида муътабар бўлганларин кўзлаб баён этилгусидур.

Мутобақа. Ани тибоқ, татбиқ, тазод ва такофу ҳам дерлар. Араб фусаҳоси қошинда каломда маънолари орасинда тақобулу танофий² бўлган икки лафзни жамъ қилмоқтин ибораттур. Яъни дептурларким, тақобул беш турдур, тўрт тури кинояда мазкур бўлди. Бешинчи тури тақобул-и таонуддур.³ Дептурларким, тақобул андоқ икки нима орасинда бўлурким, бирининг борлиғи ва тасавури иккинчисисиз мумкин бўлур. Агар алар орасидағи қарама-қаршилиқ қора била оқ сингари ғоят даражада бўлса, ул тақобул-и газоддур⁴, агар қаршилиқ қора била қизил орасиндағидек ғоят даражада бўлмаса, ул тақобул-и таонуддур, бу умуман олғанда, яъни хоҳ ҳақиқий тақобул бўлсун, хоҳ эътиборий ва хоҳ жамиъ сувратларда бўлсун, хоҳ баъзисида.

Ҳақиқий тақобул бир замону бир маконда ва бир жиҳаттин бирга бўлмоқнинг ғайр-и мумкинлигидур ва ул машҳур қавлга кўра тўрт турдур: 1) тақобул-и тазод; 2) тақобул-и тазойуф; 3) тақобул-и адаму малака; 4) тақобул-и ижобу салб. Бу турларнинг асосқа олинадиган жиҳати улдурким, тақобул икки вужудий нима орасиндаму ё йўқму. Вужудий нима дин мурод улдурким, адам (йўқлуқ) анинг англами таркибинда бўлмас. Агар тақобул вужудий нима орасинда бўлса дағи икки мутақобилнинг⁵ бирининг иккинчисининг бор бўлмамоғию тасавурисиз бор бўлмоғи ва тасавури мумкин бўлса, ани тақобул-и тазод дерлар; қора ва оқ тақобули янглиғ. Агар мумкин бўлмаса, ани тақобул-и тазойуф дерлар, убувват,

яъни оталиқ ва бунувват, яъни ўғуллуқ тақобули сингари.

Агар тақобул икки вужудий нима орасинда бўлмаса, балки икки ниманинг бири вужудий ё борлиққа оид бўлса, иккинчиси адамий, яъни андин йўқ бир нима англашилса, дағи адамий нима англаминда вужудий нима била васф этмак имкони бор нима ифодааланган бўлса, шахсиға кўра инсонлиқ шахсиға нисбатан кўрлук янглиғ, жинсиға кўра хотинлиққа нисбатан соқолсизлиқ янглиғ, туриға кўра чаёнға нисбатан кўрлук янглиғким, кўрмаклик анинг наъвининг шаънидин эмастур, жинсининг шаънидиндур, чунки ул ҳайвондур, мундоғ тақобулни⁶ тақобул-и адаму малака дерлар. Агар адамий нима англаминда вужудий нима била васф этмак имкони бўлмаса, ани тақобул-и ижобу салб дерлар, инсон ва инсон эмас янглиғ. Қуйидағи қитъанинг охирғи байти тақобулнинг тўрт турин, ортиғу камчиликсиз ўз ичиға олиптир. Гарчи ҳамма тақобуллари ҳақиқий бўлмаса ҳам, мисол учун келтирилгани учун мунунг зарари йўқтур. Қитъа:

Ҳаст дар шаҳр хўбрў писаре,
Ки дилам шуд асир-и як назараш.

Падаре дорад у бағоят зишт
Ки мабинод кас ба рағузараш.

Шаб нодидан-и писар накушад,
Бикушад рўз дидан-и падараш.⁷

Маълум бўлсунким, машҳур қавл улдурким, мутақобилнинг икки сифати орасида сифатланмиш икки нимани, масалан, мутақобилнинг сифатлари бўлмиш оталиқ ва ўғуллуқ била сифатланган ота била ўғулни бирга бермак мутобақа қабилиндур.

Аммо «Мутаввал»нинг шариф⁸ ҳошиясинда зикр этилиптирким, ани кўрунуштин мутобақа демаслар ва ул муроату-н-назирға яқинроқтур. Муроату-н-назирнинг тафсири мундин сўнг келгусидур, ин шоаллоғу таоло.

Эътиборий тақобул улдурким, ораларида тақобул бўлмаган икки нимани қобил⁹ ўз каломида мутақобил қилиб эътибор (ифода) қилур, шайх Тоҳир исмиға айтилган ушбу муаммодағи киби (байт):

Гар зи бахт осойише хоҳий манол аз даст-и ў
Оқибат бояд бузургий, ҳар ки бошад паст-и ў.¹⁰

Улуғлуқ била пастлиқ орасинда тақобул йўқтур,
балки тақобул улуғлуқ била кечиклик орасиндадур.
аммо муаммолиқ маъносин мулоҳаза қилиб, алар
орасинда тақобул эътибор қилиптур.

Баъзи сувратларда бўлган тақобул андоғдур
(байт):

Ба ношукрий макун, эй ҳамнишин, ташниъ бисёрам,
Ки мебиний ба дастам гул, намебиний ба дил хорам.¹¹

Гарчи бу сувратта кўрасен била кўрмайсен орасин-
да бир нимага тааллуқлуғ бўлмаганлари учун тақо-
бул бўлмаса ҳам, аммо бир нимага тааллуқлуғ бўл-
ган сувратта аларнинг орасинда тақобул бордур.

«Талҳис» соҳиби мазкур байтгаги кўрасен ва кўр-
майсен янглиғ бир феълнинг тасдиқ ва инкор кўру-
нушларидин иборат тақобулни тақобул-и ижобу салб
деб атаптур ва кейнидагисин тақобул-и ижоб дептур.

Аллома салбу ижобни алоҳида санъат деб билип-
тур.

Ажам шуароси қошинда мутобақа бир-биринин
зидди бўлган, бир-бирини инкор қилғучи алфозни
келтирмактур. Демак аларнинг қавлига кўра тўрт
унсурни,¹² масалан, бир пайтта бир мутобақа қилса
бўлур, андоқким (байт):

Зи оташ-и ҳажр-и туам бод-и фано кард ҳалок,
Ҳазрат-и ораз чун об-и ту дил барад ба хок.¹³

Араб фусаҳосининг қавлига кўра бу ерда мутоба-
қа бир нечадур. Ажам шуаросининг лафзлардин му-
роди ўшул икки лафз бўлмоғи мумкиндур. Демак
ҳар икки истилоҳ мувофиқ бўлур.

Бу санъатнинг қасида-йи маснуъдағи мисоли
ҳазаж-и мусамман-и ахраб-и макфуф-и мақсур, яъни
мафъувлу мафъъийлу мафъъийлу мафъъийл баҳридин
ушбу байттур:

Аз бод-и саҳар оташ-и гул дар чаман уфтод,
Хок-и чаман об-и рух-и фирдавсарин дод.¹⁴

Ҳазрат-и худовандгордин¹⁵ эшиттимким, Хожа Салмон бир мисра айтиптур, анинг биринчи ярминда уч нимани зикр этиптур ва иккинчи ярминда ул уч ниманинг муқобили бўлган яна уч нимани зикр қилиптур ва ул мисрада ўшул олти мутақобил нимадин ўзга ҳеч лафз йўқтур. Анинг иккинчи мисраин ўшул тариқада айтмаптур. Ул мисра будур:

Ҳушёр дурун рафту берун омад маст.¹⁶

Мавлоно Фаттоҳий ўшул тариқада анга иккинчи мисрани айтиптур ва ул мисра будур:

Бархост нишот зуду ғам дер нишаст.¹⁷

Инсоф улдурким, яхши айтиптур ва кўп ғариб воқиб бўлуптур, гарчи анинг масалидағилар булар англи ғариб эмастур. Анинг Шабистон-и хаёли мунунг гувоҳидур.

Бу санъатта айтилган беназир абёттин ушбу байт Назарийнингдур (байт):

Базму размаш варду хору афву хашмаш нуру нор,
Амну бимаш тахту дору меҳру кинаш фахру ор.¹⁸

Бу байтта секиз ерда мутобақа санъати ишлатилиптур ва бу санъатқа дахли бўлмаган бирор сўз келтирилмаптур.

Мутобақа ва тибоқ¹⁹ луғатта икки ниманинг бир-бирига мувофиқ бўлмоғидур. Икки муқобилни бир каломда жамъ қилғач, алар бир каломда мазкур бўлмоқ сифатинда бир-бирига мувофиқ бўлур. Ушбу жиҳаттин бу санъатқа мутобақа ва тибоқ деб от қўюптурлар.

Такофу луғатта бир-бирига баробар келмактур ва аташ важҳи андоғдурким, мазкур бўлди.

Татбиқ мутобиқ қилмоқ маъносинда келиптур. Каломда икки мутақобилни жамъ қилмоқ мазкур сифатта мутобиқу мувофиқ қилмоқтур.

Тазод(д) луғатта бир-бирига душманлиқ ва номувофиқлик қилмоқтур. Мутақобил нималарнинг

зикриндаги ҳуснға тазоду инкор сабаб бўлгани учун бу санъатқа тазод деб ном қўюптурлар.

Тадбиж.²⁰ «Талхис» соҳиби дентурким, мутобақа қабилдиндур, баъзилар анга тадбиж деб ном қўюб андоқ тафсир қилиптурларким, турли маънолар адосинда зикр этилур, хоҳ мадҳ бўлсун, хоҳ андин ўзгаси, киноя ё таврия, яъни ийҳом кўзда тутулур.

Тадбиж-и киноя андоғдур (байт):

Аҳбоб-и содиқ-и ту чу субҳанд рухсафед,
Аъдо-йи козиб-и ту чу шоманд рўсиёҳ.²¹

Юз оқлиғи давлату саодаттин киноядур ва юз қоралиғи хорлиғу бахтсизлиқтин киноядур.

Тадбиж-и таврия қўйидағи байттағидектурким, банда бир вақт эрталаб Ҳироттағи бир улғ донишманднинг уйига бордим, кун ботишига озғина қолғунга қадар очлиқтин ўзга ҳеч нимани кўрмадим: Сафсата сотар ва ани нозук фикр деб ўйлар эди.

Охири менга, ғаш ҳолда кўргач, хушомад қила бошлади ва деди: эшиттимким, санъатлар борасинда яхши абёт айтиптурсен, андин баъзиларин ўқи! Озғина диққат қилиб ушбу байтни айттим ва анга ўқиб бердим (байт):

Дар фироқ-и ёр-и гандумгун дар ин меҳнатсаро
Чеҳра-йи ман зард шуд чун коҳ, то кай ин жафо.²²

Қизиғи буким, мақсудимни фаҳламади ва деди: бу ерда қаю санъат бор. Дедим: тадбиж-и таврия, ул жиҳаттинким, **буғдойранг ёрнинг** бу ерда фаҳмға яқин маъноси бор ва ул ранги кўп оқ бўлмаган маҳбубдур, фаҳмдин йироқ маъноси ҳам бор ва ул нондур ва бу ерда муроду матлуб ушбудур. Яна ҳам қизиқроғи ултурким, ўшандин сўнг деди: агар иштиҳо бўлса, буюрай уйда бир нима пишурсунлар. Мен, мунни буюрмангиз, менга ижозат буюрунғиз! деб ўрнимдин сакраб турдум ва ул балодин қутулдум.

Тадбиж-и киноя ва тадбиж-и таврия бир мисолда жамъ бўлмоғи мумкин, андоқким (байт):

Аз сияҳбахтий касе к-ў каср-и ранг-и ол кард,
Хештанро оқибат з-он саркаший помол кард.²³

Бахти қоралиғ бу ерда шумлуқтин киноядур. Ол²⁴ лафзинда таврия бордур, ул жиҳаттинким, анини фаҳмға яқин маъноси бордур ва ул муайян рангдур ва фаҳмдин йироқ маъноси бордур ва ул расул ол(авлод) идур, бу ерда мурод ушбу маънодур.

Билмак керакким, тадбиж-и кинояда жамиъ рангларда киноя бўлмоғи шарт эмастур ва тадбиж-и таврияда ҳамма рангларда таврия бўлмоғи шарт эмастур, мазкур байттағи янглиғ.

Аллома тадбижни алоҳида санъат деб билиптурлар. Тадбиж лугатта беэмактур ва аташ важҳи зоҳирдур.

Дағи «Талхис» соҳиби дептурким, икки ўзга санъат мутобақаға қўшилур.

Биринчиси улдурким, каломда мутақобил бўлмаган икки маъно жамъ этилурким, аларнинг бири иккинчи маъноға муқобил бўлган бир нимаға тааллуқлуғ бўлур, андоқким (байт):

Хуш бош, чу дод ҳақ камолат,
Гирён манишин, ки нест ҳолат.²⁵

Бу ерда шодлиқ била йиғи жамъ қилиниптур ва бу икки маъно мутақобил эмастур, аммо йиғи ношодлиққа тааллуқлуғдурким, ул шодлиқнинг муқобилидур. Тааллуқ важҳи улдурким, йиғи кўпунча ношодлиқ сабаби била бўлур.

Иккинчиси улдурким, асл маъносиға кўра муқобил бўлган икки лафз била ифодаланган икки мутақобил бўлмаган маъно жамъ қилинур, андоқким (байт):

Барбаст дар-и саро зи агёр,
Бигшод дилам ба васл-и худ ёр.²⁶

Кўнгул очмоқ бу ерда шод қилмоқ маъносиндадур ва ул беркитмакка муқобил эмастур, аммо очмоқ лафзи била ифодалангани учун ўзининг аслий маъносиға кўра беркитмакнинг муқобилидур. Бу иккинчи санъатни ийҳом-и тазод дерлар ва анинг важҳи зоҳирдур.

Маълум бўлсунким, тадбиж-и киноя ийҳом-и тазодға кирур.

Муқобала. «Мифтоҳ» соҳиби дептур: муқобала улдурким, икки ёки андин ортиқ мувофиқ ва аларга зид, яъни муқобил ниманинг зикрин жамъ қилурсен. Агар ул нималар орасинда бир нимани шарт қилсанг, яъни ифода қилсанг, аларнинг зиддининг орасинда ул ниманинг зиддйи шарт қилурсен. Бу ерда мувофиқлиқтин мурод улдурким, ул нималар бир-бирининг зидду муқобили бўлмағай, хоҳ аларнинг орасинда муносабат бўлсун, хоҳ бўлмасун.

Бир ниманинг шартисиз муқобала андоғдур (байт):

Васл-и ёру фурқат-и агёр жустам аз худо,
Ҳажр-и ёру суҳбат-и агёр пеш омад маро.²⁷

Аmmo бир нима шарт қилинган муқобала андоғдур (байт):

Зи қаҳр-и ту аъдо ҳама дар ғаманд,
Зи лутфат ҳама дўстон хурраманд.²⁸

Икки мувофиқ нима қаҳру душманлар орасинда ғам эътибор қилингани учун ул икки ниманинг зидди бўлган лутфу дўстлар орасинда ғамнинг зидди бўлган шодлиқ эътибор қилиништур.

Билгилким, муқобала мазкур байтлардагидек иккига икки бўлмоғи мумкиндур дағи учка уч бўлмоғи ҳам мумкиндур. Хожа Салмондин юқорида мутобақада нақл қилинган мисра янглиғ, ва андоқким (байт):

Дўстонро ба лутф мехонанд,
Душманонро ба қаҳр меронанд.²⁹

Муқобала тўртка тўрт бўлмоғи ҳам мумкин, мутобақада келтирилган қитъанинг охириги байтидағи янглиғ. (Ва) андоқким (байт):

Дўстонро ба лутф хонад пеш,
Душманонро ба қаҳр ронад пас.³⁰

Мундин ортиқ ҳам бўлмоғи мумкин. «Талхис» соҳиби муқобала таърифинда ушбу қайдни [ёзиб] қолдириштур: агар икки ёки андин ортиқ мувофиқ нима-

да бир нимани аларнинг зиддиға шарт қилсанг, ул ниманинг зиддин шарт қилурсен. Демак, ушмундоқ байт:

Ажаб хўбаст илму мол боҳам,
Ки подонию ифлос оварад ғам.³¹

Анинг қошинда муқобалаға кирур, «**Мифтоҳ**» соҳиби қошинда кирмас ул жиҳаттинким, илму молнинг бирга бўлмоғин шарт қилиптур ва аларнинг зидди бўлмиш подонлиғу қашшоқлиқни айирмоқким, мазкур шартнинг зиддидур, шарт қилинмаптур.

«**Изоҳ**» да дағи ўзга бир қайд қўшуб берилиптур ва ул будур: икки ёки андин ортиқ мувофиқ нима¹нинг муқобиллари зикри аларнинг зикрининг тартибида бўлур. Демак, бу қайдга биноан қуйидағи байт муқобала қабилдин эмастур (байт):

Дар шаҳр наёфт ком Мажнун,
Ноком шитофт су-йи ҳомун.³²

[Бу] «**Мифтоҳ**» соҳибининг таърифига кўра муқобала қабилдиндур. Демак «**Мифтоҳ**» соҳиби била «**Талхис**» соҳиби ўртасинда муқобаланинг таърифида икки жиҳаттин ихтилоф бордур.

Дағи «**Талхис**» соҳиби дептурким, муқобала мутобақаға кирур ва алоҳида санъат эмастур. Аммо араб фусаҳосининг кўпчилиги муқобалада бор ва мутобақада йўқ бўлган хусусият ва қайдларға асосланиб ани алоҳида санъат деб олиптурлар. Санойиъда бу қабилдағилар кўптур.

М у р о а т у н н а з и р. Ани таносуб, тавфиқ, ийтилоф ва талфиқ ҳам дерлар. Ул андоғдурким, каломда анга муносиб ҳодиса ва нималарни жамъ қилурлар (аммо тазод йўли била эрмас, чунки тазод, яъни тақобул муносабатнинг бир навъидур), бир сартарош йигитка айтилган ушбу ғазалдек:

Ба жой-и мўй сарам гар бияфканий аз тан,
Гумон, мабар, ки битобам зи тиг-и ту гардан.

Ман аз миён-и ту чун санг бар надорам дил,
Ба сийна ҳар дам агар тиг боядам хўрдан.

Шудам чу киса⁴ зи даст-и ту поймол-и касон,
Дигар зиёда аз инам ба дасту по мафикан.

Худойро, чу расий бар сарам ту тиг ба даст,
Ки даст-и хеш надорий дариг аз сар-и ман.

Нисор соз Атоий зи чашму рух зару сим,
Бираз чу даст диҳад он нигор-и симбадан.³³

Ва андоқким бу (рубойӣ):

Шуд умр ба мантиқ талафу ин ҳикмат
Маълумам шуд зи баъд-и чандин заҳмат,
К-аз баҳс муарраф нашавад касб-и нажот,
Фойиз нашавад зи баҳс ҳужжат-и раҳмат.³⁴

Бу санъаттин холий шеър кам бўлур. Аммо мутаносиб нималарнинг кўп-озлиғи ва таносубнинг кучлук-кучсизлиғи жиҳатидин ҳусни даражаси турличадур.

«Талхис» соҳиби баъзилар ташобуҳу-л-атроф деб атаған санъатни ҳам муроату-и-назир қабилидин деб билиптур ва ул андин ибораттурким, каломни маънода анинг ибтидосига муносиб қилиб яқунларлар, андоқким (қитъа):

Фигон, ки рафт гул-и бўстон-и ҳусну жамол
Зи боғ-и даҳр ҳазорон чу ман ба сад хорий.

Вале ту эй суман-и гулбадан ба саҳн-и чаман
Ба ёдгор бимоний, ки бўй-и ў дорий.³⁵

Қитъанинг охири мисраининг биринчи мисраига муносиблиғи зоҳирдур.

Ул муроату-и-назирга ани ҳам қўшимча қилиптурким, ул мутаносиб маънолари бўлған, аммо бу каломда ул маънолари кўзда тутулмаған лафзлар била номутаносиб маъноларни жамъ қилмоқтин ибораттур, андоқким (байт):

Уфтода сияҳрӯз чу ман бар сар-и роҳат
Сад гўшанишин шифта-йи чашм-и сиёҳат.³⁶

Куни қорадан мурод номуроддур ва гўшанишиндин зоҳирдур, алар била қора кўз орасинда муноса-

бат йўқтур, аммо бу номутаносиб маънолар, ўзга маъноларга кўра мутаносиб бўлган лафзлар била жамъ қилиниптур. Муни ул ийҳом-и таносуб деб атаптур.

Аммо «Мифтоҳ» соҳиби таносубни муроату-н-назирнинг таърифинда маънонинг кўзда тутилган-ту-тулмаганига кўра умумий қилиб олиптур ва мазкур байттаги кибиларни муроату-н-назир қабилдин деб олиптур, энга қўшимча деб олмаптур.

Муроат луғатта риюя қилмоқтур ва муроату-н-назир деб аташнинг важҳи зоҳирдур.

Тавфиқ нималарни бир-бирига келиштирмактур ва мундоқ аташнинг важҳи номутаносиб маъноларни ўзга маъноларда мутаносиб бўлган алфоз била таъбир қилинганлиғидалиғи зоҳирдур³⁷ ул жиҳаттинким, ул маънолар орасинда муносаблиғу келишканлик йўқтур ва аларни жумлада бир-бирига муносиб сўзлар била таъбир этмаклик аларни бир-бирига келиштирмактур. Аммо каломда мутаносиб маъноларни жамъ қилинганлиғидалиғиси зоҳир эмастур ул жиҳаттинким, келиштирмаклик зоҳиран мувофиқлиғу мослиқ бўлмаганин билдирур. мундоқ деб фақат зикр жиҳатиндин мутаносиб бўлган маъноларни бир-бири била зикрда келиштирмакни дерлар.

Ийтилоф бир-бирига улфат бўлмоғу қўшулмоқтур. Талфиқ³⁸ бирга келтирмактур ва аташ важҳи зоҳирдур.

Тафвиф.³⁹ Аллома лафзий санъатларда дептур: тафвиф улдуким, миқдоран бир-бирига тенг ёки яқин бўлган жумлаларда бир-бирига мос маъноларни зикр қилурлар ва бу икки турдур.

Биринчи тури улдуким, жумлалар бўлак-бўлак бўлур, яъни ўқиган вақтта ажратиб адо этилур,⁴⁰ қуйидағи икки байтнинг иккинчи байтидағи янглиг (шеър):

Чи ҳоласт ин, ки якдам нест холий
Ман-и бечораро дар ишқ-и он моҳ

Сар аз дарду тан аз ранжу рух аз ашк
Дил аз сўзу лаб аз зорий, дам аз оҳ.⁴¹

Иккинчи тури улдурким, жумлалар қоришиб кетган, бўлак-бўлак бўлмаган бўлур, андоқким (байт):

Хаташ райҳону чашмаи наргису зулф
Бувад сунбул рухаш гул дар саҳаргоҳ.⁴²

Маълум бўлсунким, олдинги байт ул қабилдиндурким, жумлалари миқдоран тенгдур ва бу байт ул қабилдиндурким, жумлалари миқдорда яқиндур.

«Талхис» соҳиби «Изоҳ» да дептур: баъзилар тафвиф⁴³ деб атаган ниманинг баъзиси муроату-н-назирга ва баъзиси мутобақага кирур, яъни мазкур маъноларнинг бир-бирига муносиблигу мослиги тақобул йўли била бўлмаса мутобақага кирур.

«Тибён» соҳиби тафвиф ни алоҳида санъат деб олоқлиқда Аллома била мувофиқтур, аммо таърифта мухолифдур. Ул дептур: тафвиф улдурким, бир-бирига мос маънолар миқдорда тенг жумлаларда келтирилур. Ул миқдорда яқин жумлаларни эътибор қилмаптур, миқдорда тенг ҳукмида деб билганлари мустасно дерлар. Аммо бу фикр [ҳақиқаттин] йироқтур.

Дағи Аллома маънавий ва лафзий санъатлар зикридин сўнг дептур: шоир ашъорда андоқ алфозни келтирмаги керакким, ани айтмоқ осон бўлғай, фаҳм соҳат била жило топиб, нохушлуқтин холий бўлғай; тағазулда, яъни ишқ изҳоринда латофату назокат йўлин тутқай ва фаҳр изҳоринда улғворлиқ услубин ихтиёр қилғай, яъни тумтароқлиғ алфозу мустаҳкам тартиблиғ ибораларни айтқай ва андоғ вазнда айтқайким, энгилу осон бўлғай; андоғ қофияга солғайким талаффузи ёқимлиғу равон бўлғай ва маънолари мақсуду матлубқа муносибу иборалари равшан бўлғайким, ани англамоқ учун ўйланмоққа ихтиёж қолмағай, ушбу ҳолда шеърни муфаввиқ⁴⁴ дерлар.

Шамс-и Қайснинг деганлари ҳам мунга яқиндур ва анинг баёни аҷам шуаросининг урфидур: тафвиф улдурким, шеър биносин хуш вазну ширин лафз ва аниқ ибораю тузук қофия ва осон таркибу латиф маънога қурарларким, фаҳмга яқин бўлғай, ани англаб тушунмак учун кўп андешаю теран ўйга ихтиёж қолмағай, йироқ истиоралару бузук мажозлардин ва нодуруст ташбиҳлардину такрорий тажнислардин холий бўлғай; ҳар бир байт лафзу маънода ўзига ўзи

муस्ताқил бўлғай ва маъно тартибию калом изидин ўзгага муҳтож бўлмагаю қараб қолмағай; алфозу қофиялар ўз ўрнида бўлгаю бутун қасида бир тарзу услубда бўлғай; ибора гоҳ баланду гоҳ паст бўлмағай ва маънолар гоҳ созу гоҳ носоз бўлмағай; лафзларнинг ўрнию аларнинг бир-бирига мослиғи риоя қилинғай ва форс луғатидин йироқ бегона лафзлар истеъмол қилинмағай, балки дарий луғотининг тўғрию машҳурлари ва фозил порсийгуйлар сўзлашмагию ёзишмасинда истеъмолда бўлган араб алфозидин таркиб топқай. Заҳирнинг қуйидағи қасидаси янглиғ (шеър):

Гетий зи фарру давлат-и фармондеҳ-и жаҳон
Монад ба арса-йи ҳараму равза-йи жинон.⁴⁵

Билмак керакким, анинг ҳар бир байти лафзу маънода ўзига ўзи муस्ताқил бўлғай ва маъно тартибию калом изидин ўзгага муҳтож бўлмагаю қараб қолмағай демактин муроди улдурким, байтлар мутлақан бир-бирига қарам бўлмағай, чунки ҳамма шариталарда⁴⁶ олдинги байт кейинги байтга маънода боғлиқ бўлур,⁴⁷ келтирилган ушбу қасидада воқиъ бўлган шарита⁴⁸ янглиғ (шеър):

То бистурад ба даст-и сабо доя-йи баҳор
Гард аз жабин-и лолаву рухсор-и арғувон,

Гулзор-и давлат-и ту, ки дорад насим-и хулд,
Суда бод то абад аз офат-и хазон.⁴⁹

Баъзан шарита кейнида ҳам баъзи байтлар бир-бирига боғлиқ бўлур ўшул қасиданинг ушбу еридағидек (назм):

Вақте, ки кам шавад зи сар-и саркашон хирад,
Рўзе, ки бигсилад зи тан-и бедилон⁵⁰ равон.

В-он об-и мунжамид, ки синонаст ном-и ў,
Аз тафф-и ҳамла дар раг-и жонҳо шавад равон.

Ту дар миён-и лашкар-и чун мўру чун малах⁵¹
Ҳар як чу мўр баста ба фармон-и ту миён.

Дартозий аз карона чу шерон-и жангжўй,
Купол бар замин заню бонг бар замон.

Он лаҳза кас надорад пой-и ту жуз рикоб
В-он рўз кас нагирад даст-и ту жуз инон.⁵²

Анинг муроди улдурким, бир байт анга ўзга бир байт қўшулмайтурган ва андин маъно англашилмайтурган тарзда бўлмагай, андоқким биров мазкур қасиданинг баҳру қофиясинда дептур (шеър):

Бар ҳар замин ки пой-и самандат расид, ў
Аз рўй-и ифтихор расонад ба осмон
Саррову осмон ниҳадаш бар рух аз шараф
То қадру обрўй шавад ҳосилаш аз он.⁵³

Тафвиф луғатта оқ йўллуғ кийим тўқумоқтур ва аташ важҳи биринчи маъноға кўра улдурким, бир-бирига тенг ёки яқин жумлаларда бир-бирига мос маъноларни зикр этмак кийимга оқ йўл тўқуғанга ўшар. Иккинчи маъноға кўра муфавваф⁵⁴ шеърни ўртаси ва қирғоғу четлари эътибори била йўл-йўл кийимга ўшатмоқтур.

Таъдил.⁵⁵ Ани **сиёқату-лаъдод** ҳам дерлар. Араб фусаҳоси ва баъзи ажам шуароси қошинда содда отларни бир тартибу бир тариқада келтирмактур, андоқким (байт):

Надорад ў сар-и ман гарчи сарф-и ў кардам
Сару зару дилу дин, ақлу доншшу жон ҳам.⁵⁶

Агар бу санъатқа тажнис ё издивож, ё тазод ёки ўзга бир санъат⁵⁷ қўшулса, камолининг жамоли равнақ топар ва андоқким (байт):

Дурду дарду нозу созу меҳру кин
Ҳар чи ояд, хуш бувад з-он нозанин.⁵⁸

Шамс-и Қайс дептур бу санъат андоқ бўлурким, шоир содда отлардин бир неча нимани санаб чиқар ва андин сўнг ҳаммасин ёки бирин-бирин васф қилур. Ҳаммасин васф қилгани андоғдурким, қасида-йи маснуъда бу санъат мисоли учун келтирилган **ра-**

**мал-и мусаддас-и махбун, яъни фаъилотун фаъило-
тун фаъилотун баҳридағи ушбу байттур:**

Қаламу тиг зи даст-и ту бинозад,
Давлату дин ба ту гардан бифарозад.⁵⁹

Бирин-бирин васф қилинғани андоқким (шеър):

Намуд аз хатту рухсору зулф-и худ жонон
Яке баҳору дўввум лолаву сеюм райҳон.

Баҳору лолаву райҳон-и у фузуд маро *
Яке сиришк дўввум нолаву сеюм афғон.⁶⁰

Агар шеърнинг охиригача, баъзи қадимғилар ўз
қасидаларида қилганидек, бу услубни риоя қилсалар,
калом ҳуснининг ортмоғига боис бўлур.

Ажам шуаросидин баъзилари⁶¹ ани сиёқату-л-
аъдод қабилдин деб билиптурларким, шоир бир не-
ча сонни ўз сираси бўйинча ёки сирасининг аксинча,
ёки тартибсиз тарзда риоя қилур.

Биринчи тури андоқким (қитъа):

Як шабе бо ду, се, чоре зи ҳарифон даркаш
Панж шаш коса маю ғам дигар аз давр мадор!

Ҳафт иқлим маро борию ҳар ҳашт наим
Гирд бувад мулку бувад нўҳ фалакам хидматкор.

Медиҳам он ҳамаву зи бода-йи софий даҳ сер
Меситонам, ки раҳонад зи худаму зи агёр.⁶²

Иккинчи тури андоқким:

Даҳ-нўҳ-и гулғуздор-и ман сарве
Нест дар ҳашт боғ-и худ-и барин.

Ҳафт кишвар бигаштаму кардам
Шаш жиҳатро мулоҳаза ба яқин.

Панжу чору сею ду, балки яке
Набувад мисл-и ў ба рўй-и замин.⁶³

**Учинчи тури қуйидағи қитъанинг биринчи байти
англиғдур:**

Панж рўзе ҳар киро шуд чор болиш такягоҳ
Чун се коса хурд, меҳоҳад якеро з-ин ду кор.

Ё маю маъшуқу мутриб дойман дар базм-и айш,
Ё силоҳу асб дойим рўз-и разму корзор.

Ҳар ду бе асласт, эй, хуш вақт-и он шоҳе, ки ў
Кард ойн-и адолат чун шаҳ-и мо ихтиёр.⁶⁴

Баъзилар учунчи турга киритган ушбу байт За-
ҳирнингдур:

Нўҳ фалак бар хон-и инъомат ба панж ангушт-и оз
Қурб-и даҳ навбат, шикамҳо чорпахлу кардаанд.⁶⁵

Мундин маълум бўлурким, шоир риоя қилган сон
тўлуқ бўлмаса, анинг икки томони орасидин баъзи-
син зикр қилмаса, бу санъаттин ташқари бўлмас.

Таъдил луғатта тўғриламоқтур. Содда отларни
бир тариқада зикр қилганда гўё аларни бир-бирига
тўғрилагандек бўлурлар.

Сиёқат луғатта сурмоқтур⁶⁶ ва бу санъатни ул жи-
ҳаттин сиёқату-л-аъдод дептурларким, шоир содда
отларнинг бир нечасин зикр қилурда аларни бир та-
риқада сурар.

Тансиқу-с-сифот. Аллома дептурким, бир ни-
мани изма-из бир неча сифат келтириб зикр этарлар.

Аллома-йи Тафтазоний дептурким, сифатланмиш
кейнидин⁶⁷ изма-из бир неча сифатни келтирурлар.
Бу икки таърифттин яхшироқ улдурким, дерлар: **тан-
сиқу-с-сифот** улдурким, бир нимани изма-из келган
бир неча сифат била васф қилурлар ё бир нимани
изма-из келган бир неча сифат била таъбир қилурлар.

Биринчиси⁶⁸ андоғдур (байт):

Гирд-и лаб ширин вазад оташ ба жон-и зор-и ман
Ёр-и ширинкор-и шўх-и оташинрухсор-и ман.⁶⁹

Иккинчиси⁷⁰ андоғдур (байт):

Парирёе, суманбёе, сиҳиқадде, гуландоме
Дилам бурду дигар ёдам накард аслан ба душноме.⁷¹

Бу санъатнинг қасида-йи маснуъдағи мисоли тарду акс санъатинда келтирилган байттурким, ул мазкур бўлди.

Тансиқ луғатта сўзнинг улашиб кетмагидур. Бу санъатни ул жиҳаттин **тансиқу-с-сифот** деб атаптурларким, сўзлағучи каломда бир неча сифатни бир-бирига улаб кетар.

Ир с од. Баъзилар ани тасҳим деб атаптурлар ва баъзи ўзгалар анга **тавшиқ** деб ном қўюптурлар. Ул андоғдурким, ажздан, яъни наср бўлағи ёки байт охиридағи сўздан олдин бир нимани келтирурларким, ул равий ёки анинг муодили бўлак охирида маълум бўлганда ажзга далолат қилур. Бу икки турдур:

Биринчи тури улдурким, анинг далолати лафзий бўлур. Аллома дептур, бу турнинг баъзиси тасдирға ва баъзиси муқобалаға ўхшар.

Иккинчи тури улдурким, далолат маънавий бўлур. Буларнинг ҳаммаси ушбу ғазалда воқиъ бўлуптур, лекин тартибсиз ҳолда лаффу нашр йўли била (ғазал):

Эй рафиқон, чу дил аз васл-и буге шод кунид,
Ман-и дилхаста-йи ҳижронзадаро ёд кунид!

Мурдам аз ғуссаву ғам, чанд маро панд диҳид,
Як замон ҳам дилам аз банд-и ғам озод кунид!

Чанд вайрон бувад аз сайл-и ғамам хона-йи тан?
Як рих аз хишт-и гил-и майкада обод кунид!

Медиҳам жон чу ман аз ҳасрат-и шамшодқаде,
Баҳр-и ман тахтаву тобут зи шамшод кунид!

Ба туфайл-и дигарон ном-и Атоий бибарид,
Куштагонро бар-и он ёр чу таъдод кунид.⁷²

Аллома тасҳим ва тавшиқ орасиға фарқ қўюптур ва тавшиқ тасҳимға яқин дептур. Тасҳимни мазкур бўлғандек таъриф қилиптур, аммо равий ёки анинг муодили бўлак охирида маълум бўлганда деган қайдни назарға илмаштур ва келтирмаштур. Тавшиқни мундоқ таъриф қилиптур: ул андоғдурким, байт боши қофиянинг шоҳиду кўрсаткучиси бўлур ул йўл билаким, байт садрида маъноси бўлғач, байт қофия-

сининг маъноси ҳам маълум бўлатурган сўз бўлур, чунким ул сўз қофия маъносининг жинсидин ё анинг талаб қилгани бўлур.

Сўзнинг хулосаси улдурким, ул тасҳимнинг бир турин тавшиҳ деб атаптур.

Шамс-и Қайс дептур: тасҳим улдурким, шоир шеър тартибин ул тарзда берурким, анинг бир қисми ўзга қисмига далолат қилур, табъ соҳиби бўлмиш кимса биринчи мисрани эшитканда андин сўнг нима келмаги мумкинлигини билиб олур. Рубой:

Дилро ба рақиб-и ту, ки кон-и кинаст,
Бар акс фитода ҳолу мушкил инаст.
Ғамгин бошад дилам, чу шодаст рақиб,
Шодаст рақиб, чун дилам ғамгинаст.⁷²

Зоҳирдурким, табъ соҳиби биринчи байтни тинглагандин сўнг учунчи мисрани тинглағач, тўртунчи мисранинг қандоқлигин билур.

Дағи ул дептурким, қофияга далолат қилатургани ҳам ушмундоқтур.

Ирсод луғатта йўлга қоравул қўймоқтур. Аташ важҳи ажзани кўрсаткучи лафзни йўлга қўйулган қоравулга ўхшатмқтур, қоравул йўлда ким келурин хабар қилганидек ажзани кўрсаткучи лафз ҳам бўлак ёки байт охирида не келмагин хабар қилур.

Тасҳим луғатта йўл-йўл кийим тўқумоқтур. Аташ важҳи ани ажзани кўрсаткучига ва ажзга ўхшатмоқтур, аввалан, кийимда тўқулган йўлга баъзисининг баъзисин кўрсатмагида ўхшатилаур, сўнгра ажзани кўрсаткучининг зикри кийимдаги йўлларни тўқимоққа ўхшатилаур.

Тавшиҳ луғатта вишоҳни, яъни ҳамойилни бировнинг бўйнига осмоқтур. Аташ важҳин Аллома дептур: улдурким, калом бошиндағи ниманинг анинг охирига далолат қилмоғи маънони вишоҳ янглиғ қилуғ ва каломнинг бошию охирин маъно ўраб олган бўйуну ён янглиғ.

Музоважа улдурким, каломда шарт ва жазода⁷⁴ воқиб бўлган икки маънони бирига тиркалган бир нимани иккинчисига ҳам тиркаб, бир-бирига ўхшаш қилурлар, андоқким (байт):

Чун равам наздик-и он маҳ, то шавад зоҳир вафо,
Рўй-и худ аз ман битобад, то шавад зоҳир жафо.⁷⁵

Шартта воқиб бўлган сўзлагучининг ул ой яқини-га бормоғи ва жазода воқиб бўлган анинг юз ўғур-мағи икки маънодурким, сўзлагучи аларнинг иккала-сига бир ниманинг зоҳир бўлмоғин тиркаб, аларни бир-бирига ўхшаш қилиштур. Бу санъатни ажам шуа-роси эътибор қилмаптурлар.

Мужоваза лугатта жуфтлашмоқтур. Аташ важҳи улдурким, шарт била жазо бир ниманинг аларга тир-калмағида бир-бирига ўхшаганда гўё жуфтлашкан-дек бўлур.

И т т и р о д улдурким, назмда мамдуҳнинг ёки ан-дин ўзганинг отин ва анинг ота-боболарининг отин аларнинг туғулуш тартибида, назм қилмоқта ва адо-синда ҳеч такаллуф қилмай келтирурлар, андоқким (шеър):

Имом ибни имом ибни имом сафдар-и ғолиб
Алий ибни Ҳусайн ибни Алий ибни Аби Толиб.

Назму анинг адосинда ҳеч такаллуф қилмай деган қайддин Ҳофиз-и Ҳалвоийнинг Хуросон султони мад-ҳида айтқан қуйидаги байти хориждур (байт):

Амин-и рўй-и замин, имом-и таййибу тоҳир⁷⁶
Алий-и Мусо-йи Жаъфар-и Муҳаммад-и Тоҳир.

Махфий эмаским, фарзанднинг отага нисбати ҳама ерда бир йўл била берилмаптур, баъзиси сифат йўли била ва баъзиси изофа (эғалик) йўли била берилип-тур. Мундоқ бўлса ҳам банда қошинда ҳусну лато-фаттин холий эмастур, албатта, бир йўл била берил-са, яхшироқ бўлур эрди. Демак муни ҳам санойиёдин ҳисоблаб иттиродга қўшимча қилсалар, [ҳақиқаттин] йироқ эрмастек кўрунур.

Иттирод лугатта оқмоқтур. Аташ важҳи мазкур отларни оқмоқлиқта оқар сувга ўхшатмоқтур.

И қ т и б о с машҳур қавлга кўра қуръон ё ҳадис-дин бир нимани анинг қуръон ёки ҳадисдин олинга-

нига ишора бўлмаган тарзда каломга киритмактин ибораттур...

Аллома иқтибосни каломга қуръондин бир нима киритмакка хос қилиб олиптир. «Тибён» соҳиби муқтабаснинг⁷⁷ қуръон ё ҳадистин бўлмоғидин тўлуқроқ қилиб, каломга фикҳ масалаларидин бир нимани киритмактарин ҳам олиптир, андоқким (байт):

Дийда резад об ҳар гаҳ ораз-и дилдор дид,
Зонки бошад гусл суннат мардумонро рўзи ид.⁷⁸

Ибнуласир иқтибосни тазминга киритиптур ва ани алоҳида санъат деб ҳисобламаптир. Тазминнинг маъноси мундин сўнг мазкур бўлгусидур, ин шоа-л-лоҳу таоло.

Бу санъатнинг қасида-йи маснуъдағи мисоли сариф-и матвий-и мавқуф (тай ибтидодин ўзгасида воқиф бўлуптур), яъни муфтаъилун (ибтидо: мустафъилун — А. Р.) муфтаъилун фобилон баҳридин қуйидағи байттур:

Суврат-и иқбол-и туро бар жабин:
Инно фатаҳно лака фатҳан мубин.⁷⁹

Иқтибос луғатта илм ўзлаштирмоқтур ва ўт олмоқ маъносинда ҳам келиптир. Аташ важҳи биринчи маъносига кўра зоҳирдур, иккинчи маъносига кўра қуръон ва ҳадисни нур ва айшу сурур воситаларин ҳозирламоқта ўтқа ўхшатмоқтур ва алардин бир нимани каломга анинг зийнату равнақи учун киритмакни нуҳ ва айшу сурур воситаларин ҳосил қилмоқ учун ўт олмоққа ўхшатмоқтур.

Ақд улдурким, насрни назм қилурлар...
Андоқким (байт):

Роҳ-и кўй-и ошиқийро кас набарад, эй дил, ба сар,
Роҳ мебиний аён манзил чи мепурсней дигар?!⁸⁰

Иккинчи мисрада йўлни кўриб туриб, манзилни сўрайсан деган машҳур мақол назм қилиниптир...

Ақд луғатта тугун боғламоқтур. Назмда каломнинг насрда бўлмаган тугуклуғи бор бўлгани учун сочма каломни тизма қилмоқни ақд деб атаптурлар.

Ҳалл улдурким, назмни наср қилурлар ва бу ул вақтта мақбул бўлурким, таркиб ҳуснида назмдин ўксук бўлмагай, ҳар лафз ўз ўрнида яхши адо этилгай, калом сусту паришон бўлмагай, андоқким қуйидаги икки бўлакта воқийь бўлуштур (наср):

Аз кўшиш далиронро аз рўй-и замин барандохтий ва аз бахшиш фақиронро маснаднишин сохтий.

Бу наср Рудакийининг қуйидаги байтининг ҳаллидур:

Ҳаме бикүштию то одамий намонд шужоъ,
Ҳаме бидодию то одамий намонд фақир.⁸¹

Ҳалл луғатта тугунни ечмактур ва аташ важҳи ақдда айтилганға қиёсан маълум бўлур.

Тазмин. «Талхис» соҳиби ва «Тибён» соҳиби дептурлар: ул андоғдурким, шеърға ўзга биравнинг шеъридин бир нима, агар ул шеър машҳур бўлмаса, анинг ўзга кишиникилигин эслатиб,⁸² киритилур. Эслатманинг фойдаси улдурким, шоир ўғурлуқта айбланмас. Кўпроқ шеърдин⁸³ бир мисра ёки бир байт тазмин қилурлар. Бир мисра тазмини андоғдур (байт):

Нон-и хушку об-и дарвешон зи шоҳий хуштараст
Ҳар ки қониъ шуд ба хушку тар шоҳ-и баҳру бараст.⁸⁴

Амир Хусравнинг «дарё-йи аброр»идан олинмиш иккинчи мисра машҳур бўлгани учун эслатмага ихтиёж йўқтур.

Бир мисрадин ўксук бўлган тазмин мундоғдур (байт):

Кўс-и шоҳий ҳар ки зад навбад халос аз дард-и сар,
Субҳу шом охир на бонг-и гулгулаш дард-и сараст.⁸⁵

Бир байт тазмини мундоғдур:

Мақун, эй хожя, тахаййўл, ки магар мансабу мол
Орзу-йи дил-и меҳваткаш-и ғамгин-и манаст,

З-онки ин байт чу Ҳофиз ба дуо аз сар-и сидқ
Бар забон ронаму дил низ бар ойин-и манаст:

Давлат-и фақр, худоё, ба ман арзоний дор
К-ин каромат сабаб-и ҳашмату тамкин-и⁸⁶ манаст.⁸⁷

Икки байт тазмини (шеър):

Солҳо дар талаб ба сар бурдам
Баҳр-и як муътамид зи аҳл-и видод.

Оқибат ёфтам никурӯе,
Оқилу фозилу ҳужастаниҳод.

Сухбат-и хӯб даргирифт бо вай,
Гунча-йи дил-и маро аз у бигушод.

Бо хирад гуфтам: ончи, бижустам
Солҳо, ин замон ба даст уфтод.

Чанд рӯзе чу шуд аз ин, ў ҳам
Кард хубсу нифоқро бунёд.

Чун бидонистам он, зи ғам ҳолам
Шуд ба чанде, ки кас надорад дар ёд.

Лек охир халос кард аз ғам
Ин ду байтам аз гуфта-йи устод:

Дар жаҳон ҳеч кас надидам, к-ў
Оқибат дўсте ба бод надод.

Чун чунинаст, ҳар ки дар олам
Фард бошад, худош хайр диҳод!⁸⁸

Икки байттин ортиқ тазмин андоқтурким, Анварий дептур (шеър):

Аз гуфтаҳо-йи хеш се байт аз қасидае,
К-он жо на орият бувад, ин жо на мустаор.

Овардаам ба суврат-и тазмин дар ин мадиҳ,
На-з баҳр-и он, ки бар суханам нест иқтидор.

Лекин чу суннатест қадимий, раво бувад
Иҳё-йи суннат-и шуаро-йи бузургвор:

Эй фикрат-и ту мушкил-и имруз дида дай
В-эй ҳиммат-и ту ҳосил-и имсол дода пор.

Қодир ба ҳукм бар ҳама кас осмонсефат,
Фойиз ба жуд бар ҳама кас офтобвор.

Дар абр агар зи даст-и ту як хосият ниҳанд,
Даст-и тихий бирун надиҳад ҳаргиз аз чинор.⁸⁹

Мундин маълум бўлурким, тазмин ўзгаларнинг шеъридин олиниси шарт эмастур. Демак, таърифта ўзганинг шеърин демастин ўзга шеърни дейилса, яхшироқ бўлур эди. Аммо мазкур таъриф ул жиҳаттин тўғридурким, шуарову фусаҳода ўз шеърин тазмин этиш одати бағоят оздур, анинг учун ани таърифта эътибор қилмаптурлар.

Бу мазкур сабаб Рашид-и Ватвот таърифининг тўғрилиғига ҳам сабаб бўлур. Ул дептур: бу санъат андоқ бўлурким, шоир ўзга кишининг бир мисра ё бир ёки икки байтга ўз шеъри орасинда энг лойиқ ўрунда ўғрилиқ йўли била эмас мисол ва орият йўли била келтирур. Ул ўзга шеър кўп машҳур бўлмоғи керактур, ўқувчи ўғрилиқта айбламаслиғи ва шубҳаланмаслиғи учун бир ишорат ҳам керак бўлур. Ушбу ергача анинг сўзидур.

Музамманни⁹⁰ бир мисра, бир ёки икки байт била чеклаб, мисрадин озроғин ва икки байттин кўпрагин четта қолдирганига сабаб ҳам, аларнинг оз воқит бўлмоғидур.

Аллома ҳам мунга асосан дептур: тазмин улдурким, шоир бир мисра ё бир байт ёки икки байтни ўз муродин тугалламакка кўмак олиш ва анинг таъкиди учун орият йўли била шеърда мақол келтирганларидек ўз шеъринда келтирур. Бу ишнинг тўғриси улдурким, музамман машҳур бўлмаса, эшиткучи ўғри деб ўйламаслиғи учун ани эслатурлар.

Бу таърифлар орасиндағи ихтилоф аларнинг тутқан йўлиндағи ихтилоф бўлмоғи ҳам мумкиндур,⁹¹ ҳақиқий ҳолни тенгри билур.

Дағи Аллома дептур: бир озғина [киши] бир мисра ва андин ўксукрак тазминни рафв дерлар.

«Талхис» соҳиби дептур бир байт ва андин ортиқ тазминни истиѳонат деб атарлар, бир мисра ва андин ўксукрак тазминни **ийдоъ** ва **рафв** деб атарлар.⁹²

Рафв⁹³ деб ул жиҳаттин айтурларким, ўз шеърининг йиртигин ўзганинг шеъри била ямалур.

Ийдо⁹⁴ деб ул жиҳатдин айтурларким, ўзганинг шеъридин бир нимани олиб ўз шеърига амонат қўжур.

Билгилким, бир байттин ўксукрак, яъни бир мисра ва андин ўксукрак тазмин икки навъдур.

Бири улдуким, ул байтнинг қолган қисмин назарга олмастин маъно тўлуқ бўлур, мазкур мисоллардагидек.

Иккинчиси улдуким, анинг қолган қисмин назарга олинмаса, маъно тўлуқ бўлмас, андоқким (байт):

Дил аз каф додаму мушкил шуда корам зи муштоқий
Аз он хонам ба майхона «алоё айюқас-с-соқий».⁹⁵

Билгилким, тазминнинг энг яхшиси улдуким, аслига бир нукта ортур, қуйидағи тазминдағи истиора янглиғ (шеър):

Дило, ба суҳбат-и аҳл-и риё марав зинҳор,
Ки кўҳ-и ҳийлаву макранду роҳ пурхатараст.

Агарчи чехра-йи эшсе завасту ашк чу сим.
Насиҳате бишнав аз Котибий, ки беҳ зи зараст:

Ба симу зар марав аз роҳу лангаре пеш ор,
Ки кўҳро сад аз ин сангпора бар камараст.⁹⁶

Маълум бўлсунким, Котибийнинг бу байтидағи **симу зар** лафзи истиорадин холий эрди, тазминдин сўнг истиора йўли била истеъмол этилиптир.

Билгилким, тазминда озғина ўзгартиш зарар қилмас, андоқким (байт):

Аз бодия-йи ишқат мушкил бадарояд жон
К-и бодия хамчун ў сарганта баса дорад.⁹⁷

Иккинчи мисра Шоҳийнинг қўйидаги машҳур байтидин тазмин қилиништур:

Аз кўй-и бутон, Шоҳий, кам жў раҳ-и баргаштан
К-ин бодия ҳамчун ту авора баса дорад.⁹⁸

Бу санъатнинг қасида-йи маснуъдаги мисоли қариб-и ахраб-и макфуф, яъни мафъувлу мафоъийлу фоъилогун баҳридин ушбу байттур:

То гўй-и заминро қарор бошад,
То мулк-и жаҳонро мадор бошад.⁹⁹

Бу байтнинг иккинчи мисраи Ҳаким-и Анварийнинг Султон Санжар мадҳида айтқан қасидасининг биринчи мисраидур ва ул матлаъ будур:

То мулк-и жаҳонро мадор бошад,
Фармондеҳ он шаҳрёр бошад!¹⁰⁰

Шамс-и Қайс дептурким, тазмин икки навъдур.

Бир навъи улдурким, бир байт ёки бир мисрани ўзгаларнинг шеъридин ўз шеърига киритурлар. Агар ул ўз ўрнига тушса, олдидагининг хушлуғу равнақин орттирса, ани маъқул кўрарлар, андоқким, Рашид Унсурийнинг бир мисраин тазмин қилиб айтиштур (шеър):

Намуд тиг-и ту осор-и фатҳу гуфт фалак:
Чунин намоянд шамшир-и хусравон осор.¹⁰¹

Ўз шеърининг икки-уч байтинда Анварийнинг ул шеърин тазмин қилиб мисолга келтиргани гарчи зоҳиран анинг таърифига хилоф бўлса ҳам, маълум бўлғайким, таъриф устун ва энг кўп ҳолатқа асосланур.

Иккинчи навъи улдурким, шоирнинг биринчи байтининг бутун маъноси анинг иккинчи байтига тааллуқлуғу боғлиқ бўлур ва ул байтни музамман дерлар. Санъат устодларининг шеър андоқ бўлмоғи керакким, ҳар байт ўзича мустақил бўлғай ва маънолар тартибю сўз изчиллигининг ўзгаси бир-бирига муҳтож бўлмағай деган сўзининг ҳукми била бу тазминни айб ҳисоблантурлар. Дағи бу ихтиёжу тааллуқ неча кўп-рак бўлса, байт анча айбдорроқ бўлур. Қисқаси бу

маъно араб ашъоринда кўпрак бўлур, чунким араб шеъринда бир калиманинг бир бўлаги биринчи мисра-нинг қофиясинда бўлур ва бир бўлаги иккинчи мисрада. Аммо форс ашъоринда таърифларнинг бу жинси ҳазлу зарофат йўли била айтилган назмдин ўзгасинда учрамас, андоқким Сўзаний дептур (қитъа):

Шормон бод мажлис-и мустав
фий-и мушриф
Ҳамид-и дин ал-Жав
ҳарий он садр к-аз
Жавоҳир-и ал
фоз-и у аҳл-и донишу дав.¹⁰²

Бу қитъа охирига қадар ушмундоқ айтилиптур.
Байтлардаги маъноларнинг бир-бирига тенглиги шеър айбларида келтириладиган даражада қабих бўлмамоғи, балки андоқ бўлмоғи керакким, кўп бадиъу нодир бўлмай, андоқким Масъуд-и Саъд дептур:

Жавод-и кофий-и одил Валий, ки дар қисмат
Ба зулму бухл наъмад насиб-и ў, илло

Ки жом-и бода ба соқий диҳад зи даст тижий,
Ба тиг сар бизанад килкро накарда хато.¹⁰³

Ўзга бири дептур:

Рост гўий, ки дар дил-и шуаро,
Рост гўий, ки дарду чашм-и башар.

Аз пай-и мидҳат-и ту руст забон
В-аз пай-и дийдан-и ту хост басар.¹⁰⁴

Қадимғи мутакаллиф шоирлар ясаган ва истидҳол деб атаган нима ҳам музамманот жинсидиндур, аммо ул ҳам тазмин юзасиндин, ҳам истидрок жиҳатидин кўп қабихдур, андоқким бир мутакаллиф дептур (шеър):

Нахоҳам, ки бошад туро хонумон,
На низат, ки деҳу дудмон,

Жуз оғанда аз неъмат-и симу зар
Жуз ораста аз кеҳону меҳон.¹⁰⁵

Ушбу ергача анинг сўзидур.

Арабият арбсбидин Ибнуласир «Масалу-с-сонр»¹⁰⁶
да дептур:

Тазмин-и устод [бор] ва ул мундоғдур: назмининг икки байти ёки насрнинг икки фасли, яъни бўлаги орасинда биринчисининг маъноси иккинчисисиз тугамаган ҳолда воқиб бўлур. Муни баъзилар айб ҳисоблаган бўлсалар ҳам, айб эрмастур, зероки мундоқ боғланишу алоқадорлиқ оётта, қуръон бўлакларинда ва фусаҳо ашъорию аларнинг хутбаларинда кўптур. Агар айб бўлса эрди, бу ўрунда воқиб бўлмас эрди. Бу фақир қошинда мундоқ алоқадорлиғу боғланиш қасидаларнинг гуризгоҳи ва шарита киби баъзи ўрунларда мақбулдур ва баъзи ўрунларда мардуддур. Баъзи боғланишлар ишлатилиш мавриди жиҳатидин таъларнинг ёқтирмаслиғига сабаб бўлур, баъзиси мундоқ бўлмас, балки табиатнинг майлу рағбатига боис бўлур. Муни бир қоидаю тартибқа солиб бўлмас ва анинг мавриду моддасиндағи радду қабулин соғлом таъбу тузук зиҳнларга ҳавола қилмоқ керактурким, ҳеч бир ҳукм чиқарғучи андин одилроқ ва ҳеч бир сараловчи андин етукрак эмастур.

Тазмин луғатта бир нимани бир нима орасига қўймоқтур. Аташ важҳи биринчи навъда зоҳирдур ва иккинчи навъда улдурким, биринчи байт маъносининг тугамаги иккинчи байт маъносига боғлиқ бўлгани учун гўё анинг маъносин иккинчи байт орасига қўйгандек бўлур. Биринчи байтни музамман дейилганда ҳам анинг маъноси эътиборга олинитур.

Хусн-и ибтидо. Ани хусн-и матлаъ ҳам дерлар. Ул андоғдурким, калом бошинда нозуклугу равонлиқта ва аларнинг зидди бўлмиш қаттиқлиғу матонатта бир-бирига яқин бўлган хушу латиф лафзлардин покиза, ёқимлиғ, мустаҳкам ибора тузарларким, маъно адосинда мутлақан қусур бўлмағай ва тузук зиҳн андин мақсудға бот ўта олғай; лафзу маъно орасинда муносабат риоя қилғайлар, яхши маънони энгил алфоз била ё аксинча адо қилмағайлар; дағи байтнинг икки мисраи ё насрнинг икки бўлаги орасинда муносабат риоя қилғайларким, латофату балоғатта бир-бирига яқин бўлғай, бири аълою иккинчиси адно бўлмағай; маънонинг соғлам бўлмағига саъй қилғайларким, келишмаган, қарама-қарши, ярамас,

урфқа хилоф ва ҳоказо нималардин соғлам бўлғай;
Тафоул¹⁰⁷ жиҳатидин яхши бўлмаган ниманинг зикридин қочқайлар; ҳар бир каломда анга лойиқ алфозу ибора келтиргайлар, масалан, қасидаларда қаттиқлиғу матонат ва газалу рубойда нозуклугу равонлиқ бўлмоғига тиришқайлар: қисқаси калом бошининг ҳўбу марғуб бўлмағига тўлуқ саъй қилғайлар зероки ул сомиъ қулоғига биринчи етқай, демак яхши бўлса, анинг давомин эшитмакка майл бўлур, йўқса, табъи ани рад этар ва кейни неча яхши бўлмасун, эшиткучининг табъида бошда ҳосил бўлган танаффури ислоҳ қилиб бўлмас. Бу санъатнинг мисоли наътнинг ушбу матлаидур (байт):

Эй, офтоб рўй-и туро камтарин гулом,
В-эй хўшачин-и хирман-и ҳуснат маҳ-и тамом,¹⁰⁸

Ва ушбу қасида матлаи (байт):

Начидий бар бисот-и чарх з-анжум санг агар даврон,
Шудий зеру забар аз сарсар-и оҳам шаб-и ҳижрон.¹⁰⁹

Ҳикоят. «Иозҳ»да келтирилиптирким, Абумуқотил-и Зарир қуёшнинг Мезонга ўтар куни бўлган Меҳргоннинг биринчи кунинда ул замонда ҳоким бўлган Доъий-и Алавий қошига кириб келди ва анга ушбу байтни ўқиди (байт):

Ло тақул бушро ва локин бушраёни
Иззату-д-Доъий ва явми-л-меҳрижоний.

Яъни:

Дема бир башорат, икки башораттур Доъий жамолини ва Меҳргон кунининг келмагин кўрмак.

Доъий байт бошиндағи ло тақул бушро (дема бир башорат) лафзидин ёмон фол олди ва деди: эй кўр, меҳргон кунинда шундан бошлайсанми? Баъзилар дептурлар: буюрдиким, ташқарига чиқариб ташлаб, эллик таёқ урдилар, ва деди: адаб унга мукофоттин яхшироқтур.

Ушандин сўнг ҳам яна бир бор Доъийга қасида айтиптиур ва бошта тафоул жиҳатидин яхши бўлма-

ған мақол келтириптур. Доғий анга қахр қилиб, дептур: эй кўр, бу ёмон мақолинг ўзингга бўлсун!

«Ҳадоийқу-с-сеҳр»да келтирилиптурким, Шиблийу-д-давла Қирмонга соҳиб Мукаррам ибни-л-Уло қошига бориптур ва анинг мадҳинда қасида айтиптур ва анинг матлаи бағоят яхши чиқиптур. Мукаррам, ибну-л-Уло матлани эшиткач, Шиблийу-д-давлага «Қасиданинг қолганин ўқумоқтин тўхта!» дептур ва хизматқориға минг динор келтирмакни буюруптур ва ани Шиблийу-д-давлага бериптур ва ўшул онда дептур: агар бу қасиданинг ҳамма абёти матлаидек бўлса, ҳар байтнинг мукофоти минг динордур, менинг хазинамда эрса мунча олтун йўқтур.

Мақсуд буким, ибтидо қубҳи (қабихлиги) нинг натижаси Абумуқотилнинг тортқанидур ва ибтидо ҳуснининг натижаси Шиблийу-д-давлага текканидур.

Шамс-и Қайс дептур: ҳусн-и матлаъ улдурким, ёқимсиз сўзлар била бошланмағай, агар марсия ёки ҳажв бўлмаса, лекин мунда ҳам матлани гўзалроқ ва пардалироқ қилғайлар.

Бу санъатнинг қасида-йи маснуъдағи мисоли тарсий санъатида мазкур бўлди.

Бароат-и истихлол улдурким, калом ибтидоси мақсудға ишора қилмоқ йўли била мақсудға муносиб қилинур, андоқким қасидада бир подшоҳнинг фарзандларин қутлаб қуйидағи байтни матлаъ қилурлар:

Муборак бод, эй даврон, ки давлат тоза шуд бозат,
Ҳумой-и ҳашмату иқбол боз омад ба парвозат.¹¹⁰

Улуғ машойиҳу олиймиқдор уламоға марсия айтқанда ушбу байтни матлаъ қилурлар:

Эй фалак, рўзат сияҳ бодо, чи тўфон кардай?
Офтоб-и шаръро дар хок пинҳон кардай.¹¹¹

Ва ҳоказо.

Яқдилона фикрга кўра ибтидонинг энг яхши навъи бароат-и истихлолға эга бўлганидур.

Китобларнинг бошинда китобда ёзилган фанға ишора қилмоқ ва ушбу фан хусусинда ёзилган китобларнинг номин зикр этмак ҳам бароат-и истихлол

қабилдиндур. Бу санъатқа ани ҳам қўшмоқ мумкин-
ким, бирор китобнинг мусаннифи китоб бошига латиф
бир тарзда ўзининг номин киритиб кетар, андоқким
Камол-и Хўжандий ўз девонин бошинда дептур
(байт):

Ифтихоҳ-и сухан он беҳ, ки кунад аҳл-и камол
Ба сано-йи малику-л-мулк худо-йи мутаол.¹¹²

Бароат луғатта илм ва андин ўзга бир нимада
тенгқуру тенгдошлардан устун бўлмоқтур ва истих-
лол янги ойни кўрмактур. Бу санъатни каломда кел-
тирган киши ўз тенгдошларидин калом ибтидосин
мақсудга муносиб қилмоқлиқта диққат-и назар қил-
ганлиги била устун бўлур. Аввалан, ул диққат-и на-
зарни янги ойни кўрмакка ўхшатиштурлар ва ани исти-
хлोल дептурлар, сўнгра, ул диққат-и назар била
анинг устун бўлмоғин **бароат-и истихлोल** деб аташтур-
лар.

Аташ бу санъаттин хабардор бўлган ва мундин
мақсудқа йўл олган кишига назаран бўлган бўлмоғи
мумкиндурким, анинг калом бошинда мақсудни [анг-
ламоғин] янги ой кўрмакка ўхшатқан бўлсалар керак,
чунки мунунг ҳар иккисига воқифлиқ йироқтин диқ-
қат-и назар била воқиб бўлур. Бинобарин, муни истих-
лол деган бўлсалар керак ва бу воқифлиқ била анинг
ўз тенгдошларидин устун бўлгани учун [бу санъатни]
бароат-и истихлोल деб атаган бўлсалар керак.

Ҳусн-и тахаллус. Ани **бароат-и тахаллус** ҳам
дерлар. Билгилким, тахаллус луғатта халос бўлмоқ-
тур, истилоҳда калом ибтидосидин мақсудга алар
орасиндағи мулойимату муносабатни риоя қилган
ҳолда чиқмоқ ва ўтмактур. Анинг ҳусни улдурким,
ул муносабат лафзу маъно жиҳатидин бир ҳолда бўл-
гай, ибтидо ва мақсадга олиб борғучи восита орасин-
да тўлуқ алоқа бўлгай. [Ажам] шуароси тахаллусни
одатта **гуризгоҳ** дерлар ва алар **тахаллус** деб шоир
ўзининг номин ёки лақабин кириткан байтни айтур-
лар, ва ани шоир байтқа кириткан ном ёки лақабнинг
ўзига нисбатан ҳам қўлларлар.

Ҳусн-и тахаллуснинг мисоли ҳусн-и ибтидода мат-
лаи келтирилган қасиданинг гуризгоҳидағи ушбу
байтта воқиб бўлуптур (шеър):

Гађе чархам ба Турон бурду кард авқот-и ман тийра,
Гађе афканд дар Эрон кард аҳвол-и ман вайрон.

Жафо-йи чарх чун бар ман гузашт аз ҳад, хирад гуфто:
Бирав то дод-и ту бистонад аз вай нойиб-и султон.

Амон-и мулк, амин-и дин, амир-и маъдалатойин
Низомуддин Алишер он жаҳон-и донишу эҳсон.¹¹³

Аллома дептур: ҳусн-и тахаллус улдурким, шоир ишқу ошиқлиқ, фахрланмағу адаб ва ҳоказоларнинг васфидин иборат сўз муқаддамасининг охириин мадҳнини боши била бирлаштирур ва аларнинг орасинда бир байтта ё икки байтта ёки уч байтта мулоимат ҳосил қилур, энг яхшиси бир байтталиғидур, андоқким (байт):

Ажойиб нозуку хўбаст хатт-и оразаш, гўйи.
Ки ҳаст он хат ёқут-и замона хожа Абдуллоҳ.¹¹⁴

Бу санъатнинг мисолиин хожа Салмон қасида-йи маснуънинг аслинда **мужтасс-и махбун-и мақсур, яъни мафоъилун фаъилотун мафоъилун фаъилон баҳрида келтириптур (шеър):**

Тафаввуқест ҳаво-йи насимро ба абир,
Магарки кард ба хок жаноб-и хожа гузор,

Муъин-и мулку милал, дастёр жумла-йи жаҳон
Вазир-и ростсухан, одил-и фалакмиқдор.¹¹⁵

Агар калом муқаддамасидин мақсудқа мулоямату муносабатсиз ўтсалар, ани иқтизоб дерлар ва бу қадимғи араб фусаҳосининг, хусусан ислом шарафига мушарраф бўлмаған жамоат ашъоринда кўптур.

Иқтизобларнинг баъзиси тахаллусқа яқиндур ул жиҳаттинким, аларда мулоямату муносабаттин бироз бордур, масалан, ҳамду саловот адосидин сўнг аммо баъд деганларидагидек. Бу тахаллусқа ўхшар ул жиҳаттинким, ҳамду саловоттин сўнг бир йўла мақсудға кўчмасдин бир сўз била каломнинг олдинғиси ва кейинғиси орасинда бир алоқани риоя қилурлар. Баъзилар аммо баъдни **фаслу-л-хитоб**, яъни каломни бир-биридин айирғучи, дерлар.

Тахаллусқа яқин иқтизоблардин яна мактубларда салому дуодин фориг бўлгач, битилгучи ҳазо (бу ким) лафзидур. Ушул вақтта битилгучи баъдаҳу (андин сўнг) лафзи ҳам ўшандоғдур. Дағи муқаддама, боб, фасл, хотима ва шулар маъносиндағи ўзга лафзлар ҳам ушбу жумладиндур.

Иқтизоб лугатта дарҳол бир нима демактур ва туяни минмакка ўргатмактин олдин чўктирмактур. Ҳар икки маънога кўра аташ важҳи зоҳирдур.

Ҳусн-и матлаб. Ани ҳусн-и талаб, бароат-и талаб, адаб-и талаб ва ҳусн-и суол ҳам дерлар. Аллома дептур: ул андоғдурким, алфоз муҳаззаб, яъни покиза бўлғай ва мамдуҳни улуғламоққа қаратилган бўлғай.

Рашид дептур: бу санъат андоғдурким, шоир бир байтта мамдуҳтин бир нима тилағай, аммо латиф важҳу ширин услуб била; маонию алфозни покиза қилмоққа саъй этиб улуғламоғу иқтиром шартларин рио қилғай, андоғким матлаи ҳусн-и матлаъда мазкур бўлган қасида-да воқиф бўлгани янглиғ (байт):

Шудий Салмон-и аҳдат дар санойиъ банда, гар ўро
Набудий фикр-и қарзе ғайр-и арзи-ш-шеър чун Салмон.¹¹⁶

«Тибён» соҳиби дептур: восита тақдим этилгандин сўнг ғараз изҳориға киришмактур, андоқким (байт):

Ғамом-и лутфат аз ғам мераҳонад дардмандонро,
Бибия дард-и диламу зи файз-и лутф-и хеш кун дармон!¹¹⁷

Ҳусн-и мақтаъ. Ани ҳусн-и интиҳо, ҳусн-и хотима ва бароат-и мақтаъ ҳам дерлар. Ул андоғдурким, каломни лафзу маъно жиҳаттин хўбу марғуб бир нима била тугатурлар, зероки эшиткучининг қулоғига етган ул охирғи нима яхши бўлса, анинг латофату лаззати анинг хотиринда қолур. Агар олдинғи байтларда қусур воқиф бўлса ҳам, ул таомларнинг охиринда ейилган лазизу ширин таомдек бўлур. Агар мазкур бўлгандек бўлмаса, аҳвол анинг аксинча бўлур ва олдинғи байтлардин ҳосил бўлган ҳар лаззату ҳаловат табиат учун бемазаю ёқимсиз нимага айланур. Яхшиси улким каломнинг тугаганига ишора бўлғай ва эшиткучи андин сўнг яна бир нимани кутмағай.

Муни Аллома ҳусн-и мақтаъда шарт қилиптур. Ҳусн-и мақтаънинг мисоли ҳусн-и матлаъда мазкур бўлган қасиданинг ушбу байтларининг охиригисидур (шеър):

Сухан кўтаҳ кунам, ҳар чанд чун фазлу камолоташ
Надърад васф-и жоҳу ҳашмату иқбол-и ў поён.

Ҳамеша токи бошад мулку миллат дар жаҳон боқий,
Ҳамеша токи дорад иззу давлат дар жаҳон имкон.

Ба иззу давлат аз баҳр-и салоҳ-и мулку дин, ё раб,
Бидорий он мадор-и мулку миллатро, ту дар даврон!¹¹⁸

Рашид дептурким, ушмундоқ фалон бўлгунча фалон бўлсун киби дуони форс шуароси дуо-йи таъбид дерлар.

Шамс-и Қайс дептур номаъқул ибтидолардин ул-дурким, Абулфараж дептур:

Эй Сарафроз-и олам, эй Мансур
В-эй ба садр-и ту ихтилоф-и судур.¹¹⁹

Мамдуҳни номи ва нидо сийғаси¹²⁰ била чақирип-турким, мамдуҳқа эй фалон, демак ярамас, агар эй подшоҳ-и олам, эй садр-и жаҳон ва ҳоказо янглиф мадҳ сифатлари бўлмаса.

Номаъқул парчалардин яна бири улким, Азрақий дептур (шеър):

Ҳамеша то набувад сад фузунтар аз понсад,
Ҳамеша то на бувад панж бартар аз панжоҳ.

Ба дасту таъ-и ту то зинда бод жому адаб,
Ба фарру ном-и ту поянда бод афсару гоҳ.

Мабод гўш-и ту бе бонг-и руд солбасол,
Мабод даст-и ту бе жом-и бода моҳбамоҳ.¹²¹

Бу дуода икки айб бордур, бири маънавий, иккин-чиси лафзийдур. Маънавий улдурким, ҳамеша қаҳ-рамонлиқ ишида бўл, ҳазлу ишсизлик била мангул вақтинг ҳеч бўлмасун дептур ва ҳол буким, мадҳия нафсоний фазилатларга ва мамдуҳқа дуо анинг наф-

соний соадат ҳосил қилмоғига қаратилган бўлмоғи керактур.

Лафзий айби улдурким, бўлмасун қулоғинг, бўлмасун қўлунг дептур. Мундоқ сухан нописандидадур. Яхши шоиру фозил котиб ўзининг насрин бўлакларин бир-биридин айирганда қабих бўлғучи икки кўрунушка эга алфоздин пок тутқай. Агар мунга зарурат туғулса, дуо лафзи била мамдуҳ зикри орасига фосила киритқай, масалан мажлисинг майсиз бўлмасун, қулоғинг найсиз бўлмасун дегай.

Анинг каломин нақл этмактин мақсад улдурким, бутун каломда, хусусан ибтидову интиҳода сўзлагучига тўлуқ мулоҳаза вожибдурким, ногоҳ анинг каломинда маънавию лафзий айблардин бир нима воқиф бўлмағайким, бу замонда сўз билгучи эшиткучига малол келиб, андин юз ўгирмагига сабаб бўлмағай ва охири, Шамс-и Қайс Абулфаражу Азрақийга онча йилдин сўнг таъна қилганидек, халқ таънасиға бойис бўлмағай.

Бу санъатнинг қасида-йи маснуъдағи мисоли акс-и тавил-и мақбуз, яъни мафъилун фаъувлун мафъилун фаъувлун баҳридин ушбу байттур:

Гушода давр-и гардун, бибаста даҳр-и рийман,
Гушода даст-и ҳикмат, бибаста пой-и душман.¹²²

Баъзилар бу байтни мазкур санъат қабилидин деб билмаптурлар ва муроату-н-назир қабилидин деб билптурлар. Зоҳиран андоғдур.

ХОТИМА

Шеърнинг ўзга рисодаларда битилгучи вазну қофия айбларидин ўзга умумий айблари баёнинда ва шуаро орасинда амалда бўлган баёнга муҳтож баъзи алфоз маъносининг баёнинда.
Мунда икки баҳс бордур.

БИРИНЧИ БАҲС

МАЗКУР УМУМИЙ АЙБЛАР ЗИКРИНДА

Ул икки турдур. Бири лафзга тақалгучи айблар, иккинчиси маънога тақалгучи айблардур. Лафзга тақалгучи айбларнинг машҳури ўнтадур:

Танофур лафздаги андоқ ҳолаттурким, анда талаффуз қийин бўлур. Танофур ё ҳарфлар орасинда бўлур ва ул андин ибораттурким, сўзнинг ҳарфлари талаффузи мушқил бўлган ҳолатта бўлур, бу кўпинча бир ўтнинг номи бўлмиш ҳаъҳаъдаги киби ҳарфларнинг бир-бирига махражда кўп яқинлиғидин вужудга келур. Ёки сўзлар орасинда, алар қўшулганда талаффуз мушқил бўлур, андоқким (мисра):

Во қурб-и қабр-и¹ ғарибон гузар куний, чи шавад.¹

Ул ҳам мутанофирга оиддурким, лафз анда қийин бўлмас, лекин ёқимсиз бўлур, қулоққа ёқмайтурган бўлур, хадеванд кибиким, худованднинг имола² била айтилмоғидур, андоқким (мисра):

Зи зер-и парда мебинмояд он рў.³

Ул ҳам ушбу қабилдиндурким, таркиб воситасинда, номутаносиб бир лафз ҳосил бўлур, андоқким (мисра):

Чу нўший сабуҳий, зи мо ёд кун!⁴

Таркибдин ҳез⁵ сўзи ҳосил бўлур.

Тўғри йўлдину хуш таркиботтин озмоқ навълариндин бири андоғдурким, дептурлар:

Бисоз мажлису пеш-и ман ор жом-и набид,
Ҳило, ки дўст баногоҳиён фароз расид.⁶

Ки нинг ҳило лафзи била таркибидин ҳалок-и дўст
(дўстнинг ҳалок бўлиши) ҳосил бўлур.

Ғаройиб улдурким, лафз истеъмолда нотаниш
бўлур ва анинг маъносин ҳамма билмас ахшияж янглиғким,
«Хадойиқу-с-сеҳр» да тазод санъатинда зиднинг
форсийсиси ахшияж дур, дейилиптур, ҳолбуким,
истеъмол этилмаги ва маъно зуҳури зид лафзинда
зид маъносининг баёнинда келтирилган ахшияж лафзидин
кўпрактур. Эҳтимол, Рашид замонинда майл аксинча
бўлгандур.

Муҳолифи қиёс улдурким лафз тилда эътибор
қилинган қонунга хилоф бўлур, масалан қола (деди)
ўрнинда қавала дерларким, бу анинг ўзагидур. Бу ул
қоидага хилофдурким, араб тилинда олдида а бор в
ни о га айлантирурлар.

Заъфи таълиф улдурким, калом таълифи⁷ тил
аҳли қошинда муътабар бўлган қонунга хилоф бўлур,
андоқким порсийда музоф илайҳ музофтин⁸ олдин
келур ва Ғулом Али ўрнида Алий-и Ғулом дерлар
Туркий тилинда мунунг аксидур. Араб тилинда хабарлар⁹
лафзан ва ҳукман олдин зикр этилур, зараба
ғуломаҳу Зайд (урди ғуломини Зайд) дерлар.

Таъқиди лафзий улдурким, калом маънони
очиқ кўрсатмас ул сабабдинким, лафзларнинг тартиби
тушунчалар тартибида бўлмас, олдиндаги сўзлар
охирда берилур, андоқким, дерлар (мисра):

Чун бироний, мекунам афғону зорий, з-ин дарам.¹⁰

Мунунг таркибин мундоқ қилмоқ керак:

Чун бироний з-ин дарам, афғону зорий мекунам.¹¹

Баъзилар ани тафсил деб атаптурлар ва боғланмоғи
керак бўлган нимани айирурлар деб тафсир қилиптурлар.
Андоқким шоир дер:

Алоуддавла чун ибни Алишоҳ
Расид, овард пайғом-и ту аз роҳ.¹²

Шоирнинг мақсуди будур:

Чун Алоуддавла ибни Алишоҳ аз роҳ расид, пойгом-и ту овард.¹³

Такрор улдурким бир лафзни фойдасиз такрор қилурлар, андоқким (мисра):

Дурам ман аз бар-и туву ман зиндаам.¹⁴

Ихлол улдурким, каломдин онсиз маъно тугал бўлмайтурган бир нимани зоҳир бир бўлаксиз тарк қилурлар, ё мақсуд маъносиға ҳалал еткурғучи бир нимани лафзда орттиурлар. **Биринчиси андоқким** (мисра):

Нақд беҳтар аз нася-йи бисёр.¹⁵

яъни нақд-и андак.¹⁶

Иккинчиси андоқким (мисра):

Лабат, чун хамуший, зи шаккар беҳаст.¹⁷

Зоҳирдурким, чун хамуший (хомуш вақтингда) мақсуд маъносиға мухиллдур.¹⁸

Чунки хаёлға, агар хомуш бўлмасдан сўзласа, ул ҳолда ширин бўлмағай, деган фикр келур.

Таслим¹⁹ улдурким, назмда вазн тўғри чиқмоқлиги учун бир нимасини камайтирмақлик керак бўлган лафзни келтиурлар ва дептур (байт):

Боз грам дил зи ту, чунонки надодам,

Сабр кунам сабру ҳар чи бодо бод!²⁰

Гирам сўзидаги и ни тушириб қолдириптур.

Ва андоқким **Ҳаким-и Саной** дептур:

Мустафоро зи ҳол кард огоҳ:

Юлмизуни-л-мутаविғина ногоҳ.²¹

Мутаविғинда т мушаддад (иккиланган) бўлмоғи керак, ул мухаффаф (битта) қилиптур.

Таслим луғатта емирмактур ва аташ ваҳжи зоҳирдур.

Тазниб улдурким, вазн дуруст бўлсун учун анга бир нима орттирмоққа муҳтож бўлган бир лафзни назмда келтирмактур, андоқким Рудакий дептур (байт):

Буданий буд, май биёр акнун,
Ратл пур кун, мағўй беш сухун!²²

Сухан сўзига вов (у)ни қўшуптур.²³

Ва андоқким ул дағи дептур:

Зарр хоҳию турунж инак аз ин дув рух-и ман,
Майй хоҳию гулу наргис аз он дув рух жўй!²⁴

Фoъилотун фаъилотун фаъилотун фаъилун
Фoъилотун фаъилотун фаъилотун фаълун.

Зар, май сўзларинда ташдид орттириптур.²⁵

Тазниб луғатта дум ясамоқтур ва аташ важҳи ул-дурким, қадимғи ажам шуароси сўз охирига издош ҳарфни араб фусаҳоси услуби била ортира берганлар ва алар қошинда бу айб бўлмаган, андоқким Баҳромий дептур:

Чи гуий к-аз ҳама ҳуррон, чун ў будаст кас низо?
На ҳаст акнуну ней бошад ва не будаст ҳаргизо.²⁶

Андоқким ўзгаси дептур (байт):

Оҳу-йи ваҳший дар дашт чигуна даводо?
Ёр пиндорад,²⁷ бе ёр чигуна равадо?!²⁸

Алардин кейингилар муни айб деб ҳисоблантурлар ва «тазниб» дептурлар. Ушмундоқ воқиъ бўлган ҳар бир орттирмани ушбу қабилдин деб ҳаммасин тазниб ҳисоблантурлар.

Тағйир улдурким, вазн туфайли бир лафзни ўз сувратидин ўзга бир сувратқа айлантурурлар, андоқким Масъуд-и Саъд дептур:

Маро нишона-йи тир-и фироқ карду ҳагирз
Қасе шанид, ки бошад камон нишона-йи тир?!²⁹

Ҳаргиз сўзини вазн туфайли ҳагирз қилиптур.

Қофия заруроти била қилинган ўзгариш ҳам шу ҳукмдадур, андоқким Абушакур дептур (байт):

Об-и ангуру об-и нилуфал

Мар маро аз абиру мушк бадал.³⁰

Эслатма. Шамс-и Қайс дептур: тўғри йўлдин озмоқлик улдурким, шоир вазн бутунлуғи ё қофия тузуклуғи учун шеърға ўзгариш кириткай ва шеърый ёки маънавий хатони жойиз билгай. Гарчи шоирларнинг бу бобда яжузу ли-ш-шоъир мо ло яжузу лиғайрих³¹ рухсати кучлуг дастак бўлса ҳам ва шеър зарурати баҳонаси етарлиг бўлса ҳам, лекин анинг аксари араб ашъориға хос бўлмоғи мумкиндурким, алар манзум каломнинг асл асосчиларидурлар ва шеър йўлларининг биринчи йўлчиларидурлар. Аларнинг тил қоидаларининг тармоғи кўптур ва наҳву сарф ўзгаришларининг турлари фаровондур. Бу илм пешволарининг барчасининг қошинда мутааххир шоирлар тўғри лафзу очиқ жойиз нималардин ўзгасинда аларға иқтидо қилмоқ ярамас ва йироқ шаклларга тутунмоқ ловим эмастур. Дарий тили форс сўзларидин бир мужаздур ва ажам тилидин бир мунтахабдур. Демак моҳир шоир улдурким, ўз назмида балиғ наср услубидин четлашмагай ва арабу форс сўзларидин фазл аҳлию табиат арбоби сўзлашуви, аъло рисоалари, равон қиссаю ҳикоятларинда истеъмол этилган сўзлардин ўзгасин ишлатмагай: андоқ қилгайким, агар назм йўл бермаса, маснуъ наср бўлгай ва ҳеч бир ҳолда ҳарф ўзгартириб сўзларни бузмагай; қадимгиларға тақлид қилиб оғир вазну қийин зиҳофларни шеърға асос қилиб олмагайким, буларнинг аксари бароъат арбоби қошинда шеър айбларидиндур ва баълоғат аҳли назмида каломнинг мардудларидиндур.

МАЪНОҒА ТАҚАЛҒУЧИ АЙБЛАР

Буларнинг ҳам машҳури ўнтадур.

Таноқус. Ани мутафоқис ҳам дерлар. Ул андоғ-дурким икки калом орасинда номувофиқлиқ бўлур, андоқким қадимғилардин бири дептур (байт):

Ҳижрон-и ту бо марг баробар кунам, зероки³²
Аз марг баттар бошад ҳижрон-и ту, доний.³³

Биринчи мисрада ҳижронни ўлум била баробар қилиптур, иккинчи мисрани биринчи мисрага далил қилиптур, лекин ҳижронни ўлумдин баттар дептур.

Имтиноъ улдурким, мадҳ, дуо ёки ўзга бир ни-мада андоқ муболаға қилурларким, ақл ани маҳол ҳисоблар даражаға етур, андоқким қадимғилардин бири дептур (байт):

Ба тир аз чашм-и нобино сапеда пок бардорад,
Ки не дийда биёзорад, на нобино хабар дорад.³⁴

Аллома дептур: мумтаниъ улдурким, мавжуд бўл-мас, аммо ани тасаввур қилмоқ мумкин бўлур, андоқ-ким:

То абад бош довар-и даврон.³⁵

Камина қошинда бу мундоғдур: агар мурод ҳақи-қий маъно бўлса, ул айблар жумласидин бўлур, агар бирор ишдаги камолдин киноя бўлса, биринчи мисол-даги ўқ отмоқ моҳирлиғи киби ва иккинчи мисрадаги узоқ умр давлатлиғ бўлмоқ сингари, айб эмастур.

Қандоқ айб бўлмоғи мумкинким, ҳамма тан олған араб фусаҳосию ажам шуаросининг ашъоринда бу кўпу сон-саноқсиздур, ҳар ким текширган, ўқуған бўлса, билур, кимки, текширмаган бўлса, айтқил, текширсун: агар замона аҳли такаббуру ўжарлиқ юзасидин каминанинг сўзин қабул қилмаса, айтқил, қабул қилмасунларким, менинг инсоф аҳлиға айтқандин ўзга анга сўзум йўқтур.

Шаръий адаб тарки қилинган нима ҳам мумтаниъға қўшулур, андоқким Анварий, тенгри ани кечурсун, дептур (байт):

Бузуругворе, ки к-андар камол-и қудрат-и хеш,
На изидасту чу изид бузургу беҳамтост.³⁶

Ва андоқким Муъиззий, тенгри анинг ёмонлиқларидин ўтсун, дептур (байт):

Чун ҳаво сардий пазирад, жо-йн мо кошона беҳ
Мусҳаф-и мо соғару меҳроб-и мо майхона беҳ.³⁷

Ва андоқким Хоқоний, тенгри ани ёрлақасун, отаси Юсуф Алий дурадгор мадҳинда дептур (байт):

Юсуф-и нажжор кист? Нуҳ-и дурадгор ки буд?
То зи ҳунар дам занад бар дор-и дўкон-и ў.

Нуҳ на бас илм дошт, гар падар-и ман будий,
Қантара бастий, ба илм бар сар-и тўфон-и ў.³⁸

Албатта, тасаввуф аҳлию маъно арбобининг ўзга тили бордур ва аларнинг деганининг ўзга маъноси бордурким, кўрунушта ҳар неча шариятқа хилоф бўлса ҳам, ҳақу ҳақиқаттур ва кишининг аларға эътироз қилгудек ҳоли йўқтур. Аммо ул маънодин мутлақан беҳабар сафсатачи шоирлар жамоати ул жамоатқа тақлид қилурлар ва шаръ-и шарифқа хилоф бемаъни нималарни айтурларким, ҳазрат-и худовандгор³⁹ гоҳ-гоҳи қилиб турғандек (аммо кўпрак бўлса яхшироқ бўлур эди) аларнинг яхшилаб адабин бермак керактур.

Муҳолиф-и урф андоғдурким, айтилған нима урфу одатқа хилоф бўлур, андоқким шоир дер (байт):

Хат бар узор-и дилбар ҳамчун баҳору анбар
Пайдо шудасту гашта олам азу муаттар.⁴⁰

Урфу одат улдурким, хатни мушку анбар сингари
қора нимага ва юзни гулу суман янглиғ оқу нозук
нимага ўшатурлар, шоир мунунг хилофин қилип-
тур.

**Нисбат у-ш-шайъ ила ғайри моҳува ла-
ҳу**, яъни бир нимага анда йўқ бир нимани нисбат
бермактур.

Аллома муни номидин таърифи англашилганига
ассосланиб таъриф қилмактур, аммо ушбу қайдни қў-
шуптурким, нисбат бермаклик мажоз йўли била бўл-
мағай, лекин мажоз йўли била бўлса, айб эмактур.
Мисоли қуйидағи байттурким, шоир дептур:

Мазоқ-и ту гар талх гардад, махўр ғам,
Ки талхаст имрўз тамъи жаҳон ҳам.⁴¹

Таъмни жаҳонга нисбат бериптур ва ул бу маънову
нисбатни қабул қилмас.

Қалбу-л-маъно улдурким, шоир бир маънони
ўз мақсудидағидин ўзга нима била алмаштириб бе-
рур, андоқким шоир дептур:

Дорам ба давр-и ҳусн-и ту, эй лувбат-и чигил,
Дар дийда об-и ҳасрат, дар дуд оҳ-и дил.⁴²

Дар дил дуд-и оҳ (кўнгилда оҳ тутуни) демоқчи
бўлган, лекин вазну қофия жиҳатидин қалб қилиб,
дар дуд оҳ-и дил дептур. Араб фусаҳосидин баъзилар
муни мазкур байттағи янглиғ чалкашмай мақсуд
зоҳир бўлса, жойиз билиптурлар.

Такаллуфу-л-қофия улдурким, маънога ҳеч
фойдаси бўлмаган ҳолда фақат қофия учун такаллуф
била келтирган бўлурлар, андоқким дерлар (байт):

Гаштам зи хумор бетаҳаммул,
Воз ою биёр, бода, эй гул.⁴³

Иккинчи мисра қофиясининг маънога ҳеч фойда-
си йўқ, ҳа, агар биринчи мисра мундоқ бўлганда ик-

кинчи мисранинг қофияси маънода фойдалиг ва ўз ўрнида бўлур эди (мисра):

Нолам аз хумор ҳамчу булбул.⁴⁴

Бу замонамиз аҳлининг ашъоринда кўптур.

Мунга мутакаллиф радиф ҳам қўшулур қуйидаги рубойнинг иккинчи мисраидаги радиф янглиг (рубойи):

Ийдасту ҳазор ошиқ-и зор имрўз

Гаштанд умидвор аз ёр имрўз.

Дил чанд кашад зи заҳр-и чашмат талхий?

Ийдий деҳаш аз лаъл-и шакарбор имрўз?⁴⁵

Н а с х. Ани интиҳол ҳам дерлар. Ул андоғдурким, шоир ўзга бировнинг шеърин тамоман лафзу маъно ва тартибда ҳеч ўзгаришсиз ўзлаштирғай. Бу соф ўғурлуқ бўлиб, бағоят ёмондур. Ул ҳам ушбу ҳукмдадурким, лафзларни ё баъзисин аларнинг маънодошлари била алмаштирғайлар. Агар иккинчи шоир биринчи шоирнинг номи ё лақабин ўзининг номи ё лақаби била алмаштирса ҳам, ушбу ҳукмдадур.

«Тибён» соҳиби дептур: насх улдурким, икки калом қасдан⁴⁶ бир-бирига лафзу маънода бирдек бўлғай ва ул икки турдур. Биринчиси улдурким, бутун калом бирдек бўлур ва ани мусолата дерлар. Иккинчиси улдурким, озгина лафзда фарқ бўлур ва ани интиҳол дерлар. Аллома муни ҳам мусолатага киритиптур ва дептурким, ани гоҳи насху гоҳи нақл дерлар.

Шамс-и Қайс дептур: интиҳол улдурким, биров ўзганинг шеърин лафзу маънода ўзгаришсиз кўчириб ўзлаштирур ё озгина ўзгариш киритур. Иккинчи турига Анварийнинг қуйидаги байтин мисолға келтириптур:

Бо шаҳр-и хеш дурун бехатар бувад мардум,

Ба кон-и хеш дурун бебаҳо бувад гавҳар.⁴⁷

Дептурким, муни Муъиззийдин ғорат қилиптур. Муъиззийнинг байти будур:

Мардум ба шаҳр-и хеш надорад басе хатар,
Гавҳар ба кон-и хеш надорад басе баҳо.⁴⁸

Насх луғатта кўчириб олмоқ маъносинда келиптир. Интиҳол бировнинг сўзин ўзлаштирмактур. Аташ важҳи ҳар иккисинда зоҳирдур.

Мусолатани салттин олиптирлар. Салт очиқ манглайдур, демак мусолата манглайма-манглай қарши турмоқтур, мувожаҳа юзма-юз қарши турмоқ бўлгандек. Аташ важҳи улдурким, ўғри шоир очиқ ва зўрлуқ била бировнинг шеърин олмоғи манглайма-манглай, юзма-юз туруб анинг шеърин олган янглиғдур.

Масх. Ани игорат ҳам дерлар. Ул андоғдурким, шоир ўзга биров шеърининг маъносин бутун лафзи била кўчурур, аммо анинг тартибин ўзгартур ёки баъзи алфозни кўчурур, ҳаммасин эрмас. Бу уч навъдур.

Биринчи навъи улдурким, иккинчи шеър биринчи шеърдан таркиб соғламлигида ё санойиғда, ё вазнда ёки ўзга бир нимада яхшироқ бўлур ва бу мақбулдур.

Иккинчи навъи улдурким, иккинчи байт биринчи байттин пастроқ бўлур ва бу мардуду мазмумдур.

Учунчи навъи улдурким, биринчи байт иккинчи байт била тенг бўлур ва бу мазамматтин йироқроқтур, аммо фазл биринчисидадур.

Аллома дептур: масх улдурким, шоир ўзга бировнинг шеърининг маъносин олиб, анинг баъзи лафзин ўзгартирур ёки мунунг бир қисмину анинг бир қисмин, яъни баъзи лафзину баъзи маъносин ўзгартирур.

«Тибён» соҳиби дептур: масх улдурким каломни яхши сувраттин ёмон сувратқа айлантирмоқтур. Уз аслидин паст бўлган ҳар бир тармоқ ҳам шу қабилдиндур.

Масх луғатта бир сувратни андин қабиҳроқ бўлган сувратқа айлантирмоқтур. Аташ важҳи иккинчи навънинг эътибори биладурким, энг машҳури ўшулдур.

Игора луғатта ғорат қилмоқтур ва аташ важҳи зоҳирдур.

Салх. Ани илмом ҳам дерлар. Ул андоғдурким, шоир ўзганинг лафзин эрмас маъносин кўчурур. Бу

ҳам масх киби уч навъдур ва ҳукми ўшандоғдурким,
мазкур бўлди.

Аллома дептур: салх улдурким, бир байтни мўл-
жаллаб, анинг ҳар лафзининг ўрнига ўшул маъно-
дағи ўзга лафзни қўярсен.

«Тибён» соҳиби дептур: салх улдурким, сўзлагу-
чи бир олинған нимани маъно ё лафзда ўзгартириб
келтирур. Агар олинған аслидин яхшироқ бўлса,
мақбулдур, йўқса, йўқ.

Шамс-и Қайс дептур: салх терини ағдармоқтур ва
бу янглиғ ўғурлуқ андоқ бўлурким, маънову лафзни
олур, алфоз таркибин ағдарур ва ўзга бир кўрунуш-
та кўрсатур, андоқким Рудакий дептур (байт):

Ҳар ки н-омухт аз гузашт-и рўзгор
Низ н-омузад зи ҳеч омузгор.⁴⁹

Бушукур андин олиб дептур (байт):

Магар пеш-пеш оядат рўзгор,
Ки беҳ з-ў наёбий ту омузгор.⁵⁰

Ва дептурким, илмом бир нимани мўлжаллаб ан-
га яқинлашмоқтур. Шеър ўғурлуғинда улдурким,
бир маънони олур ва ўзга ибораю ўзга кўрунушта
ишка солур, андоқким Азракий дептур (байт):

Садаф зи бим-и ялон дур шавад ба ком-и наҳанг
Зи хун ба ранг-и явоқиту ранг карда лаол.⁵¹

Анварий андин олиштур ва андин яхшироқ айтип-
тур (байт):

Қаҳр-и ту гар талоя ба дарё барад, шавад
Дур дар самим-и халқ-и садаф дона-йи анор.⁵²

На қл улдурким, ўзга бировнинг маъносин олур,
ани бир соҳадин иккинчи соҳага олур ва ўзгача бир
либосда зоҳир қилур, андоқким Мухторий дептур
(байт):

Кужо шуд он зи қабо-йи дарида дўхта чатр?
Кунун бибояду чатраш дариду дўхт қабо.⁵³

Разий-и Нишопурий андин олиптир ва мадҳ ли-
босинда келтириптир (байт):

Ба азм-и хидмат-и ту ба ҳар тарафе
Басо мулук, ки аз тож мезананд камар.⁵⁴

Мунунг ҳукми ҳам ўшандоғдурким, мазкур байт
янглиғ олингани аслидин яхши бўлса, мақбулдур,
йўқса, йўқ.

Эслатма. Иккинчи шоирнинг биринчи шоирдан
олганлиғи аниқ бўлмағунча олганлик ва ўғрулуқ
ҳукмин қилмоқ мумкин эмастур. Муни иккинчи
шоирнинг биринчи шоирнинг шеърин ёд билмоғидин
ё биринчи шоирдин олганин ўзи иқрор қилмоғидин
билса бўлур. Ул хотирлар таворудидин бўлмоғи мум-
киндур, яъни биринчи шоир зиҳниға келган нима
тасодифан иккинчи шоир зиҳниға ҳам келмағи мум-
кин. Таворуд-и хотир хоҳ лафзу маънода бўлсун,
хоҳ ёлғиз маънода ани муворид дерлар. Ажам шу-
аросининг машҳур урфинда ани таворуд дерлар ва
ул айб эмастур.

Муворада⁵⁵ луғатта улдурким, икки киши ваъда-
лашмасдан тасодуфан сув бошиға келурлар ва аташ
важҳи зоҳирдур.

Аллома муни анга хос қилиптирким, икки шоир-
нинг маънода бир келмағи бир лафзда бўлур. Агар
шоир сўз тарзию услубинда ўзгага эргашиб, ўзга маъ-
нони ўшул рангда адо этса, ани **иҳтизо** дерлар, андоқ-
ким биров дептур:

Гоҳ бинўшад зирих, гоҳ бидарорад қабо,
Жома бибахшад ба базм, жон бидирад дар вағо.⁵⁶

Ўзга биров ўшул услубга риоя қилиб дептур:

Гоҳ бар абру гирих, гоҳ гушода жабин,
Хонадам аз рўй-и лутф, ронадам аз роҳ-и кин.⁵⁷

Бу мақбулдур.

Иҳтизо луғатта бировнинг хулқу табиати била иш
қилмоқтур.

ИККИНЧИ БАҲС

ШУАРО ОРАСИДА АМАЛДА БЎЛҒАН БАЁНГА МУҲТОЖ БЎЛҒАН БАЪЗИ АЛФОЗ БАЕНИДА

Ташбиб луғатта хотун жамолининг сифатин ва ўзининг ишқий аҳволин демактур. Шуаро урфинда эса ул шеър бағишланган кишининг мадҳи ё ҳажвидин ўзга шеър бошинда берилган ҳар бир васфдин ибораттур.⁵⁸ Бу лафзнинг асосчиси бўлмиш араб фусаҳоси ўзларининг ашъорининг бошинда кўпунча хотунлар жамолининг сифатин ва алар ишқиндаги ўз аҳволин баён қилганлиқлари учун ани **ташбиб** деб атаптурлар.

Насиб⁵⁹ луғатта **ташбиб** маъносиндадур. Истилоҳта, аллома дептур, андоқ каломдурким, маҳбублар муҳаббати, алар аҳволининг зикри ва аларнинг ишқу муҳаббатининг тасарруфига далолат қилур. **Шавқ** изҳорию дўстларнинг манзилин ёд этмак ва ёмғиру шамолу ҳоказолар таъсиринда аларнинг ўзгармагининг баёни ҳам мунга доҳилдур.

Шамс-и Қайс дептурким, қасидалар бошинда мақсуддин бурун келтирилган айём меҳнатию фироқ шикоятти шарҳидин ва саҳрову тоғу кўкатлар ва ҳоказолар васфидин иборат ҳар ғазални **насибу ташбиб** дерлар. Яна дептурким, ғазалдин ўзгасин **насиб** деб атамаслар.

Ҳукму фармонлар ва ўзга мактублар бошинда мақсудқа мослаб берилган ҳар муқаддамани **ташбиб** дерлар.

Демак, маълум бўлдиким, ул ташбибни **насибқа** нисбатан умумийроқ қилиб олиптур.

Ул дағи дептурким, ҳар мадҳнинг **насиби** анинг ўзига лойиқ тушкай, Разий-и Нишопурий янглиг бировни шарият улуғию миллат паноҳи деб атаб, анинг мадҳи **насибин** шаробу мастлиқ била бошламағай.

Насиб беагиндин холий бўлган ҳар қасидани мажзуд, яъни насибдин олиб қолдирилган ва муқтазаб, яъни насибдин кесиб қолинган, деб атарлар.

Ғазал луғатта хотунлар била суҳбат қурмоқни севмактур, истилоҳта маъшуқ жамолининг зикри ва ишқу муҳаббат аҳволининг зикридур.

Аллома дептур: гоҳи ғазалда маҳбуб дилининг майли учун караму шужоат зикрига ихтиёж тушар.

Мундин маълум бўлурким, аларнинг мазкур мақсад била қилинган зикри ғазал қабилидиндур. Демак анга қиёсан шаробу мастлиқ ҳолатининг зикрин ҳам ғазал деб олмоқ мумкиндур. Мутааххирларнинг мунини ғазал қабилидин деб билмакларига ўшул асос бўлса керактур, аммо истилоҳда янгилик бўлмоғи эҳтимоли ҳам бордур.

Мусарраъ андоқ байтни дерларким, анинг ҳар мисраи қасидалар бошиндағидек, қофиялиғ бўлур. Бир қасиданинг бир неча еринда мусарраъ абёт келтирмаклари мумкиндур ва аларнинг ҳар бирин бир матлаъ дерлар, агарчи ҳақиқатта матлаъ биринчи байт бўлса ҳам.

Шамс-и Қайс дептур: мусарраъ андоқ байттурким, анинг арузу зарби вазну қофия ҳарфларинда тенг бўлур.

Аммо машҳур фикрга хилофдур ва ўзи ҳам мунунг хилофиға далолат қилғучи бир нимани дептурким, ул будур:

Форе қасидаларинда матлаъларнинг мусарраъ бўлмоғи лозимдур, қайси қасиданинг матлаи мусарраъ бўлмаса, узун бўлса ҳам ани қитъа дерлар, ушмундоқ рубоийётта ҳам биринчи байтнинг мусарраъ бўлмоғин лозим кўруптурлар, анинг била ўзга парчалар орасинда фарқ бўлмоғи учун.

Зоҳирдурким, қасидалар матлаи ва рубоийларнинг биринчи байтинда лозим бўлган нима фақат қофиядағи тенгликтур ва вазндағи тенгликни ҳеч лозим деб билмактур:

Тасриъ⁶⁰ луғатта икки қанотлиғ эшик ясамоқтур ва **мусарраъ** икки қанотлиғ эшиктур. Байтнинг икки мисраи қофияда тенг бўлганда, шубҳасиз, байтнинг икки қанотлиғ эшикка ўхшашлиғи тўлуқ ва етукрак бўлур, демак мунга асосан мазкур байтни мусарраъ деб атаптурлар.

Муздаваж андоқ шеърни дерларким, ул мусарраъ абётқа асосланган бўлур. Ажам шуароси урфан ани таснавий дерлар. Издивож⁶¹ жуфтлашмоқтур. Ҳар байтнинг ҳар икки мисраи қофияда тенг бўлгач, гуё жуфтлашкандек бўлур.

Мусанно⁶² луғатта икки-икки бўлмоқтур, ҳар байт икки қофияга эга бўлгани учун ани мусаннога нисбатан бериб маснавий деб атаптурлар.⁶³

Муқаффо деб қадимгилар андоқ байтни дептурларким, анинг охирғи мисраида қофия бўлур, биринчи мисраида эса ани риоя қилмаган бўлурлар. Бу ном анинг учундуким, алар қошинда ҳақиқий қофия охирғи мисрададур ва биринчи мисрада иккинчи мисра қофиясига мувофиқ қилиб келдирганларига нисбатан (бу номни) қўлламоқлари ўхшатиш ҳукминдадур.

Кейингилар ҳар бир шеърни, қофияси бўлса бас, муқаффо дерлар ва қофияси бўлуб, радифи ҳам бўлса, муқаффо мураддаф дерлар.

Мужаммаъ андоқ бир байттурким, мусарраъ деб тасаввур қилинур, аммо муқаффо бўлур, яъни қофия ушул иккинчи мисрада бўлур ва бу тасаввурнинг манбаи улдуким, биринчи мисра охирида маъно жиҳаттин лозим бўлмаган бир лафзни келтирурлар ва анинг ўрнида келтирилса, маънога мувофиқроқ ўзга алфоз бўлур, натижада эшиткучи ул сўзни эшитканда биринчи мисранинг қофияси иккинчи мисранинг қофиясига тўғри келсун учун келтирилган бўлса керак деб тасаввур қилур, андоқким (байт):

Бувад дар кўйи жонон бим-и қатлу меравам шайдо,
Ки мардум дар бало беҳтар, ки бошад бим-и бало.⁶⁴

Биринчи мисра охиридаги шайдо лафзи иккинчи мисрадаги қофия ғавго ё расво ёки анга ўхшаш ўзга бир нима бўлса керак, деган тасаввурни уйғотур, йўқса анинг ўрнида ҳар дам лафзи бўлса мувофиқроқ бўлур эрди.

Тажмиъ⁶⁵ луғатта яхшилаб жамъ қилмоқтур. Биринчи мисрада шоир икки мисрани қофияда бериб жамъ қилган деган тасаввур ҳосил бўлгани учун икки мисра эътибори била анга мужаммаъ деб от қўюп-

турлар. Аммо бу аташ важҳи (ҳақиқаттин) бағоят узоқтур.

Байту-л-қасида. Бир байтни айтурларким, ул қасиданинг қолғон байтларига боис бўлур ва андоқ бўлур: шоир бир маънони адо этмакни истар ва ани назм қилур, ўзга байтларни ва қасидани анга мослар. Қасидада кўп байтлар андин яхшироқ бўлмоғи мумкин. Бу қадимғиларнинг истилоҳидур ва алар орасинда бу амал одат тусинда бўлгандур.

Мутааххирлар **байту-л-қасида** деб қасидадағи байтларнинг энг яхшисин айтурлар ва ани шоҳбайт ҳам дерлар, аммо бу қасидагағина махсус эмастур.

Матбуъ деб андоқ шеърға айтурларким, ул соғлом таъьларға мақбул вазнға, тузук қофияға асосланган бўлур, алфози ёқимлиғу истемолда машҳур бўлур, таркиби мустаҳкаму латиф бўлур, анинг маъноси мақбул бўлуб, кишиларнинг кўнглига теккан бўлмағай; санойиъдин нимаики анда ишлатилган бўлса, етук тарзда бўлғай ва анинг туфайлидин калом англамигаю ҳусн-и адосига қусур етган бўлмағай; қадимғилар шеър жиҳатидин орттирган ортиқча ҳарфу алфоз ва алфоз ўзгариларидин холий бўлғай, ҳазрат-и худовандгорнинг⁶⁶ қуйидағи байти янглиғ:

Оташин лаъле, ки тож-и хусравонро зевараст,
Ахгаре баҳр-и хаёл-и хом пухтан дар сараст.⁶⁷

Бу қасиданинг аксар байти ушмундоқ воқиъ бўлуптур.

Мутакаллаф деб такаллуф⁶⁸ била англаштирилган шеърни айтурларким, кишилар имтиҳон ёки санойиъ адоси учун баъзи бир абётни айтурлар.

Хасий⁶⁹ деб андоқ рубойни айтурларким, учунчи мисраинда қофия риоя қилилмаган бўлур.

Рубойни ул жиҳаттин рубой⁷⁰ дептурларким, ул тўрт мисрадин иборат бўлурким, анинг ҳар бир мисраин араб ашъори вазнларида эътиборға олинган зиҳофларға биноан бир байт деб эътибор қилса бўлур. Қадимғи ажам шуароси ани **дубайтий**⁷¹ дептурлар.

Жазолат улдуким, шеърнинг алфозу таркиби мустаҳкаму кучлуг бўлур, Заҳиру Анварию Камол-и Исмоил ва ҳоказоларнинг қасидалари янглиғ. Бу қа-

сида ва узун қитъаларнинг услубидур. Алфозу таркиби кучлугу мустаҳкам бўлган шеърни жазл дерлар. Жазолатнинг офати такаллуф дептурлар.

Жазолат луғатта кучлуг бўлмоқтур.

Салосат улдурким, шеърнинг алфози нозук ва таркиби равону ёқимлиғ бўлур, ҳазрати устодим иршодмаоб ҳужастафар Жомий (ҳужастафаржоме) ва Амир-и Шоҳий ғазалларида, воқиъ бўлгандек. Бу ғазалу маснавию қисқа қитъаю рубоий услубидур. Алфозу таркиби нозуку равону ёқимлиғ бўлган шеърни салис дерлар. Салосатнинг офати бўшлуқтур.

Салосат луғатта юшмамоқтур ва аташ важҳи зоҳирдур.

Иртиҳол луғат ва истилоҳда хутба, шеър ва ҳоказоларни фикрламастину иккиланмастин, яъни ўйлаб ўтурмастин тўқимоғу айтмоқтур. Ани «бадиҳа» ҳам дерлар.

Саҳли мумтаниъ деб андоқ шеърни айтурларким, ани айтмоқ осону енгил кўрунур, аммо анингдек қилиб айтмоқ мумкин бўлмас ё қийин бўлур, ҳазрат-и устодим иршодмаоб ҳужастафар Жомий (ҳужастафаржоме)нинг, оллоҳу таоло қабрин нурға тўлдурсун, аксар ашъоридек ва ҳазрат-и худовандгорнинг, оллоҳу таоло давлату аулин давом эттурсун, туркию форсий абётидекким, бу китоб ул ҳазратнинг давлату ҳиммати ва бандаларининг ҳаракати била тугатилди. Инончлиғ умунчу холис ўтунч улдурким, ҳазрат-и парвардигор кўп йиллару ҳисобсиз асрлар фазлу билим арбоби узра, балки яратилган жамиъ зарралар, хусусан бу банда узраким, ул ҳазратнинг неъмату тарбияси била тарбият топибмен ва лутфу инояти насими била туфроқтин кўтарилибмен, ул эзгулуклару маънолар мазҳарининг соя-йи олийларин ёйиб еткурсуно дойиман солиб турсун ва ул ҳазратни давлату улғворлиқ ўрундуғинда иззату ихтиром била ҳамеша комрон айласун, Муҳаммад ва олу асҳоби ҳақи, аларға салавоту салом.

Шеър:

Дуойим эт қабул айлаб атолар,
Кечиб, қилган эсам чексиз хатолар!

Ва-л-ҳамдули-лоҳи аввалан ва охиран ва зоҳиран ва
ботинан.

Рубоий:

Бу нусхаки, анга ҳеч кишида рад йўқ,
Бадиъ фанинда мундин ўтарга ҳад йўқ.
Таҳрири гўзал, ўшул сабабдин таърихи
«Таҳрир-и бадиъ» ўлуттуру анда «бад»⁷² йўқ.⁷³

Рубоий:

Бу нусха эрур санойиъда кўл нодир,
Тугаткач, ани очиб, айладим зоҳир,
Сўрди бири мендин анинг таърихин,
Анга дедим: «даҳ-и жумода-л-охир».⁷⁴

Эзгулук била тугади.

ИЗОҲ ВА ШАРҲЛАР

I

¹ Китобнинг қисмларини рим рақами билан ажратиб, ҳар қисмининг изоҳ ва шарҳларини алоҳида сиралаймиз.

² Умунч — қаттиқ ишонч ва суяннш.

³ **Карим** — ҳақ (мутлақ борлиқ)нинг карамини, сахийлигини ифодаловчи лақаб. Олим унинг шу сифатига суяниб иш бошлайди ва рисоланинг муваффақиятли чиқишига ишонади.

⁴ Рисола бароат-и истиҳлол санъати билан бошланган. Бунда асарнинг бош қисми унинг асосий қисмига уйғунлаштирилади. Бу ўринда уйғунлик бадиъ илмига оид атамалар, сажъ ва санъатлар воситасида амалга оширилган.

⁵ Маънавий камолот соҳиблари, етук шеър ва етишган ишқ аҳли.

⁶ Бу ерда маънолар (маоний)дан мурод ҳақиқат сирларидир. Бароат-и истиҳлол эътибори билан маоний (семантика) ва баён илмларига ҳам ишора бор.

⁷ **Тарсиъ**нинг луғавий маъноси букумни жавоҳир қадаб бешаш (инкрустация)дир. Бу ўринда тарсиъ сўзи қуйироқдаги тажнис сингари бадиъ илмида санъат билдирувчи термин бўлгани учун бароат-и истиҳлол талаби билан қўлланган.

⁸ **Мақтул** — қотилнинг зидди, қатл этилган, яъни ўлдирилган. Бу ерда ҳақ йўлининг фидокорлари назарда тутилган.

⁹ **Унс** — ҳамдамлик, **тавҳид** — борлиқнинг ягоналигига эътиқод қилиш ва мутлақ борлиқ билан ягоналашинш. Бу ердаги унсу тавҳид — ошиқ ғояси.

¹⁰ **Қудс** — етук поклик, **тажрид** — соф ҳолга келиш. Бу ерда ҳақиқий ошиққа хос бўлмаган хоссалардан холи бўлиб, муқаддас ҳолга келиш назарда тутилган.

¹¹ Мазкур дор юрт маъносида бўлиб, юқоридаги дор билан тажнис ҳосил қилган. Олим, ошиқ осилган меҳнат дори унга муҳаббат қабулхонасининг ўзидир, дейди. Бу, меҳнат камолга етган нуқтада мақсад ҳосил бўлади, дегани.

¹² **Мақбул** (қабул этилган) ҳам юқоридаги мақтул билан лафздош.

¹³ **Тажниснинг** лугавий маъноси ҳамжинс қилиш, шаклдош-лаштиришдир. Бу ўринда юқорида айтилган дор тажниси ва бароат-и истихлол муносабати билан қўлланган.

¹⁴ **Тажнисли тарсиъ** билан ёзилган бу арабча байтнинг мазмуни қуйидагича:

Улуғ бўлсин лутфлари мақтулларига,
Инсин илтифоти мақбулларига!

¹⁵ **Суханварлиқ** — чечанлик, шоирлик; **анвор** — нурнинг кўплиги; **матлаъ** — осмон ёритқичларининг туғилиш ўрни ва вақти. Бу ерда матлаънинг ишлатилишига унинг шеършуносликда қасида ва ғазалнинг биринчи байтини билдириши сабаб бўлган.

¹⁶ **Мақтаънинг** лугавий маъноси бирор нарсанинг кесилган, тугаган ери. Бу ўринда матлаъ бароат-и истихлол туфайли қасида ва ғазалнинг охириги байтини билдиргани учун қўлланган.

¹⁷ **Санъат номи бўлмиш тансиқ-и сифот** (сифатланмишнинг сифатларини кетма-кет уюштириб бериш) бу ўринда бароат-и истихлол талаби билан сифатларини ифодалаш деган мазмунда истеъмол қилинган.

¹⁸ **Отларни уюштириш санъатининг номи бўлган сиёқат-и аъдод** ҳам бу ўринда мазкур санъатни риоя қилиш учун ўша мазмунда ишлатилган.

¹⁹ **Киноя асҳоби** (киноя санъати соҳиблари)дан мурод сўз устозларидир. Бу ўринда асҳоб сўзининг ишлатилишига сабаб, унинг саҳобага нисбати борлигидадир.

²⁰ Бу ҳам ўша маънода.

²¹ **Биринчи мисраида тансиқ-и сифот** ва иккинчисида сиёқат-и аъдод санъатлари берилган бу байтнинг мазмуни қуйидагича:

Қандай яхшики, у ажам паноҳи, турк шоҳи-ю араб ойдир,
Унинг вужуди жин, инсон ва фаришталарнинг вужудга
келишига сабаб бўлди.

²² **Дуонинг мазмуни:** унга, хонадонига ва қошидаги яқин дўстларига тангрининг ёрлиги ва саломи бўлсин!

II

¹ **Мусанниф** — муаллифнинг маънодоши бўлса ҳам, буларнинг орасида луғавий фарқ бор. Мусанниф тасниф (классификация — турларга ажратиш) қилувчидир, муаллиф эса таълиф (композиция — бириктириш, бирлаштириш) этувчидир.

² **Мақола**нинг биринчи маъноси айтилган нарсадир, шунинг учун уни китобга нисбатан ҳам қўллаганлар.

³ Атоуллоҳ Ҳусайнинг банда-йи маъбуд-и маъний (маъно санамининг қулиман) дейишдан муроди ўзининг суврат эмас, маъно аҳлига мансублигини таъкидлашдир. Шаклга бағишлаган рисолада бунини эслатиш муҳимдир. Чунки маъно аҳли учун маъно (мазмун) бирламчи, суврат (шакл) иккиламчидир.

⁴ **Фан** — амалий билиш ва ҳунар, илм — назарий билиш ва билим.

⁵ Бу ҳол Навоийнинг «Мажолисун-нафоийс»ида ҳам қайд этилган (тўртинчи мажлисдаги мир Атоуллоҳ бандига қаралсин).

⁶ Яъни Ҳусайн Бойқаронинг.

⁷ Гап Алишер Навоий устида.

⁸ **Фақиҳ** — юрист.

⁹ Марҳумларга нисбатан айтиладиган бу дуонинг маъноси: уни ёрлақан ва кечирган бўлсин!

¹⁰ **Қасида-йи маснуъ** — санъатли қасида. XIV асрда яшган мазкур Салмон Саважий ўзигача маълум бўлган санъатларни ўз ичига олган қасида ёзади. Шундан бошлаб бундай қасидалар қасида-йи маснуъ деб аталади.

¹¹ **Баҳр** — рукида муштарақ вазилар туркуми.

¹² **Зиҳф** — рукидаги ўзгаришлар.

¹³ **Асл** (кўплиги усул) — ўзак руки.

¹⁴ **Ижмолан** — қисқача, лўнда қилиб.

¹⁵ Такмилнинг луғавий маъноси тўлдириш, мукаммал қилиш бўлиб, у мухтасарни тўлдириш учун ёки муфассал қилиб ёзилган асарларга нисбатан ишлатилади. Бу ўринда синоз (ҳунар, техника)дан мурод шеър фанидир.

¹⁶ **Фунун** — фаннинг кўплиги. Бу ерда шеър техникасига оиди назарда тутилмоқда.

¹⁷ Қилинадиган амалга нисбатан айтиладиган бу арабча иборанинг маъноси худо хоҳласадир.

¹⁸ **Баҳр** — бу ерда денгиз маъносида, бироқ юқоридаги баҳрга ҳам бароат-и истиҳлол юзасидан нисбати бор.

¹⁹ **Бадойиъ** — бадийа (бадийлиги бор нарса)нинг кўплиги.

²⁰ **Санойиъ** — санъат (бадий восита)нинг кўплиги.

III

¹ Дуо ҳам рисола баҳсларига уйғунлаштирилган.

² **Сабабнинг** луғавий маъноси байт (ўтов, чодир)нинг арқонлари, ватаднинг асл маъноси қозик, **фосиланики** наматдир.

³ **Хафифнинг** луғавий маъноси енгил, **сақилники** оғирдир.

⁴ Яъни бир чўзиқ бўгин; унлиси қисқа бўлса, ёпиқ бўгин — кел, куз, кун сўзлари каби, унлиси чўзиқ бўлса, очиқ ё, то сингари. **Мутаҳаррик** — ҳаракат (қисқа унли)ли деган маънода, **сокин** — ҳаракатсиз дегани.

⁵ Яъни икки қисқа бўгиндан иборат. Иккала бўгин ҳам қисқа унлили ва очиқ бўлади.

⁶ Сўз охиридаги а араб ёзувида ҳ ни ҳам билдирувчи ҳо ҳарфи билан ифодаланади. Шунинг учун гала ва рама сўзлари уч ҳарфдан иборат бўлса ҳам вазн нуқтаи назаридан икки ҳарфлидир, чунки вазн учун ёзув эмас, талаффузнинг аҳамияти бор.

⁷ **Мажмуънинг** луғавий маъноси йиғиқ, **мафруқники** айрил гандир.

⁸ Яъни биринчиси қисқа ва иккинчиси чўзиқ икки бўгиндан иборат. Биринчи бўгини қисқа унлили очиқ бўгин, иккинчиси қисқа унлили ёпиқ ёки чўзиқ унлили очиқ бўгин бўлади, **санам, само** сингари.

⁹ **Мақруннинг** луғавий маъноси қўшилгандир.

¹⁰ Яъни биринчиси чўзиқ ва иккинчиси қисқа икки бўгиндан иборат. Биринчиси қисқа унлили ёпиқ ёки чўзиқ унлили очиқ бўгин, иккинчиси қисқа унлили очиқ бўгиндир, **халта, холага** ўхшаш.

¹¹ **Сугронинг** луғавий маъноси кичик, **куброники** улугдир.

¹² Яъни биринчи ва иккинчиси қисқа, учинчиси чўзиқ уч бўгиндан иборат. Аввалги икки бўгини қисқа унлили очиқ бўгин, охиргиси қисқа унлили ёпиқ ёки чўзиқ унлили очиқ бўгин бўлади, **келаман, санамо** каби.

¹³ Яъни биринчи, иккинчи ва учинчилари қисқа ва тўртинчиси чўзиқ тўрт бўгиндан иборат. Қисқалари қисқа унлили очиқ бўгин, чўзиғи қисқа унлили ёпиқ ёки чўзиқ унлили очиқ бўгин, **келадилар, э санамо** сингари.

¹⁴ **Сабаби хафиф** — аз, **сақили** — сар-и; **ватади-и мажмуъ** — жафо; **мафруқи** — ноз-и; **фосила-йн сугро** — санаме, **куброси** — бикушадам. Иборанинг мазмуни: бир санамнинг нози жафо туфайлидин мени ўлдирадур. Навоий бунга мисол қилиб **Ул кўзи қаро дарду ғамидин чидамадим, деган** иборани келтиради.

¹⁵ **Сабаб-и хафиф** — бар, **сақили** — дил-и; **ватад-и маж-**

муъ — ато, мафруқи — тийр-и; фосйла-йи суғро — ситамат; куброси — ба чи занйй. Жумланинг мазмуни: Ато юрагига ситаматинг ўқини нечун отасан?

¹⁶ Муҳаққиқ — тадқиқотчи.

¹⁷ Марҳумларга нисбатан айтиладиган бу арабча дуонинг мазмуни: қабри яхши бўлсин!

¹⁸ XIII асрнинг машҳур олими Насириддин Муҳаммад Тусийнинг «Меъёру-л-ашъор» (шеърлар ўлчови) асари Техронда 1320-ҳижрий йилида нашр этилган.

¹⁹ Аркон — рукннинг кўплиги, ажзо эса жузвнинг.

²⁰ Вазнли нутқ.

²¹ Секиз вазндан мурод саккиз аслий рукндир.

²² Яъни фобилун ва фаъувлун (араб ёзувида ҳар иккиси ҳам беш ҳарф билан ёзилади).

²³ Яъни мафобийлун, мустафъилун, фобилотун, муфобъила тун, мутафобилун, мафъувлоту (булар арабчада етти ҳарф билан ёзилади).

²⁴ Ҳозир биз бу тушунчаларга қуйидагича маъно берамиз: афобъилу тафобъил ёки қисқача афобъил деганда рукнларни ифодаловчи мафобъийлун, фобилотун ва ҳоказо қолипларни тушунамиз. Рукннинг афобъили ҳар хил шаклда бўлиши мумкин. Масалан, фобилотунни «таннананнан» билан алмаштириш мумкин. Бунда афобъил ўзгаради, лекин руки ўзгармайди. Руки деганда эса, вазннинг ва муайян мисранинг маълум бўлагини англаймиз. Жузв эса сабаб, ватад ва фосиланинг умумий номи бўлиб, бу тушунча ҳозир эскирди. Жузв бўгин ёки ҳижо тушунчалари йўқ вақтда руки таркибини ва рукнлар орасидаги фарқни кўрсатиш учун моҳирона яратилган сохта тушунча эди. Бўгин эса руки таркибини ва унинг ўзгаришини воқий тарзда ифодаловчи тушунчадир. Қаралсин: А. Рустамов. Аруз ҳақида суҳбатлар. Тошкент, 1972.

²⁵ Арабча ёзилганда уни икки хил талаффуз қилиш мумкин: мустафъилун ва мустафълун.

²⁶ Муттасил — қўшиб ёзилган, мунқатиъ — айриб ёзилган.

²⁷ Қўлёзмада: фобилот (у).

²⁸ Яъни фобилотун.

²⁹ Яъни фоблотун.

³⁰ «Мифтоҳу-л-ъулум» (илмлар очқичи) асарининг автори Сирожиiddин Саккокий (вафоти 1228 й)дир.

³¹ Яъни қисқа унлини тушириб қолдирмоқ.

³² Луғавий маъноси оздириш. Ичга олиш деган маъноси ҳам бор.

³³ Иккинчи унлини тушириш, яъни икки қисқа бўғинни бир чўзиқ бўғинга айлантириш.

³⁴ Демак мустафълун ҳам асл (ўзак руки), ҳам мутафойлун аслининг фаръи (тармоқ руки) ҳам бўлиши мумкин экан.

³⁵ Яъни байтнинг маълум ерига хос бўлмасдан ҳамма ерида учрайдиган.

³⁶ Луғавий маъноси кесиш учун дарахт шохларини йиғиш ёки оғиз қуриши.

³⁷ Л дан кейинги а туширилади, яъни учинчи ва тўртинчи қисқа бўғинлар бир чўзиқ бўғинга айлантирилади.

³⁸ Демак мафойилун ҳам асл, ҳам мафойилатун аслининг фаръи экан.

³⁹ Луғавий маъноси тўхташ, пауза.

⁴⁰ Яъни руки охиридаги чўзиқ ва қисқа бўғинни бир ўта чўзиқ бўғинга айлантирилади.

⁴¹ Яъни руки бошида чўзиқ бўғин қисқа бўғинга айлантирилади.

⁴² Мафойилун мафойилун аслининг ҳам фаръидур.

⁴³ Луғавий маъноси туриш, ўраш.

⁴⁴ Яъни рукнинг иккинчи чўзиқ бўғинини қисқа бўғинга айлантирилади.

⁴⁵ Қабзнинг луғавий маъноси тутамлашдир.

⁴⁶ Яъни фаъулун аслининг охирги бўғинини тушириб, иккинчи бўғинни чўзиқдан ўта чўзиққа айлантирилади, мафойилун аслида эса учинчи бўғин чўзиқдан қисқага айлантирилади. Бу ерда аслида икки хил бўлган зиҳоф жузв тушунчаси ва ҳарф тартиби нуқтаи назаридан тўғри бўлгани учун зиҳофнинг бир тури қилиб берилган.

⁴⁷ Каффнинг луғавий маъноси ушлаб, тутиб қолмоқдур.

⁴⁸ Яъни охирги икки чўзиқ бўғин бир ўта чўзиқ бўғинга айлантирилади.

⁴⁹ Яъни охирги чўзиқ бўғин тушириб қолдирилади.

⁵⁰ Шамсиддин Муҳаммад ибн Қайс Розийнинг «Алмуъжам фи маъойири ашъори-л-ъажам» (ажам шеърлари ўлчовларининг қомуси) деган асари бор.

⁵¹ Тапъиснинг луғавий маъноси тарқатиш, тўзатишдир.

⁵² Яъни иккинчи бўғин тушириб қолдирилади.

⁵³ Қасрнинг луғавий маъноси қисқартишдир.

⁵⁴ Қатънинг луғавий маъноси кесишдир.

⁵⁵ Яъни охирги чўзиқ бўғин тушириб қолдирилади.

⁵⁶ Демак мафъулун фойлотун аслидан бўлса, мушаъяс, мустафълун аслидан бўлса мақтуъ дейилар экан.

57 Қатъ зиҳофига қўлёманинг ҳошиясида қуйидаги изоҳ берилган: Ҳазрат-и устодим нуроний Жомий, улуг сояси бор бўлсин, «Аруз» рисоласида дептурким, қатъ фоъилотундаги охирги сабабнинг туширилиши, ватаднинг сокин ҳарфининг туширилиши ва ундан олдинги ҳарфининг сокинга айлантирилишидур, демак фоъил қолур, ўрнига фаълун қўярлар. Шамс-и Қайс буни ссаим деб атаптур. Бу фақир матнда ёзганим «Мифтоҳ» ва ўзга кўпгина китобу рисоаларга мувофиқдур.

58 Тахлиънинг луғавий маъноси бирор аъзони чиқариш, жасадни маъйуб этишдур.

59 Қўлёммада бо ҳарфи ўрнида то ёзилган.

60 Вақснинг луғавий маъноси бўйин қайирмоқдир.

61 Мутафоъилуннинг измори мутфоъилун (мустафъилун) эди. Шунга қўшимча равишда т туширилса, мафоъилун (мавқус) ҳосил бўлади. Демак, вақс мутафоъилун аслидаги иккинчи қисқа бўғиннинг тушиб қолиши экан.

62 Қўлёммада сатрда жазл ёзилган, лекин сатр устига а қ л деб тузатилган. Ақлнинг луғавий маъноси чўккан туянинг бол дйрини сонига боғлаб қўйишдир. Шунда туя ўридан туриб кетолмайди.

63 Демак муфоъилатун аслининг ўртасидаги икки қисқа бўғиннинг бири туширилар экан.

64 Қўлёммада сатрда нақс, сатр устида жазл деб ёзилган, биз буни хазл деб ўқидик. Хазл ўрнида жазл бошқа манбаларда ҳам учрайди. Хазлнинг луғавий маъноси қирқилишдир.

65 Яъни мутафоъилун асли бошидаги икки қисқа бўғин бир чўзиқ бўғинга ва чўзиқ бўлган учинчи бўғин қисқага айлантирилади.

66 Қўлёммада: мажзул.

67 Сатрда кашф, лекин сатр устида нақс, таъриф нақсники. Нақснинг луғавий маъноси озайтиришдир.

68 Яъни мафоъилатун аслининг ўртасидаги икки қисқа бўғин бир чўзиқ бўғинга айлантирилади ва охирги чўзиқ бўғин қисқартирилади.

69 Касфнинг луғавий маъноси туя товонини кесишдир.

70 Яъни мафъувлоту аслидаги охирги бўғин тушириб қолдирилади.

71 Яъни кашф эмас, касфдир.

72 Хаблнинг луғавий маъноси оёқ-қўлни кесишдир.

73 Яъни мустафъилун аслидаги биринчи ва иккинчи чўзиқ бўғинлар қисқартирилади.

74 Шаклнинг луғавий маъноси тушовлашдир.

75 Яъни биринчи ва охириги чўзиқ бўгинлар қисқартирилади.

76 Яъни биринчи ва охириги чўзиқ бўгинлар қисқартирилади ва ўта чўзиқ бўлган иккинчи бўгин чўзиққа айлантирилади.

77 Ҳазфнинг луғавий маъноси олиб ташлашдир.

78 Яъни рукннинг охириги чўзиқ бўгинни тушириб қолдирмоқ.

79 Фоъилотуннинг маҳзуфи фоъилундир.

80 Қўлэзмада охириги ҳарф тушиб қолган. Ҳазазнинг луғавий маъноси қисқартишдир.

81 Яъни руки охиридаги олдингиси қисқа, кейингиси чўзиқ бўлган икки бўгинни тушириб қолдирмоқдир.

82 Қўлэзмада биринчи ҳарф тушиб қолган.

83 Ссалмнинг луғавий маъноси чиноқ қилиш, қулоқни теги билан кесиб ташлашдир. Бобурнинг «Мухтасар»ини нашр этган С. Ҳасановга эргашароқ бу сўзнинг биринчи ҳарфи сод бўлгани ва яна со ҳарфи билан ёзиладиган салм ҳам борлиги учун икки с билан ёздиқ.

84 Яъни руки охиридаги биринчиси чўзиқ ва иккинчиси қисқа икки бўгинни тушириб қолдиришдир.

85 Қатфнинг луғавий маъноси узум бошларини ёки бошқа мева шингилларини кесиб олишдир.

86 Батрнинг луғавий маъноси чўнтоқ қилиш, думини кесиндир.

87 Яъни охириги икки чўзиқ бўгин туширилади ва уларнинг олдидаги қисқа бўгин чўзиқ бўгинга айлантирилади.

88 Қўлэзмада гайннинг нуқтаси йўқ.

89 Исбоғқа қиёсан.

90 Тасбиғ ва исбоғнинг луғавий маъноси тўлдиришдир, ташбиъ ва шшбоъники тўйдиришдир.

91 Яъни охириги чўзиқ бўгин ўта чўзиқ бўгинга айлантирилади.

92 Изоланинг луғавий маъноси этакни узайтиришдир.

93 Бунда ҳам охириги чўзиқ бўгин ўта чўзиқ бўгинга айлантирилган. Жузв тушунчаси нуқтаи назаридангина фарқ бор.

94 Тарфилнинг луғавий маъноси этакни судратмоқдир.

95 Руки охирига бир чўзиқ бўгин қўшилган.

96 Татвилнинг луғавий маъноси узайтиришдир.

97 Яъни Насириддин Тусий «Меъёру-л-ашъор»да.

98 Яъни рукннинг бирор товушини тушириш.

99 Ҳармнинг луғавий маъноси бурунни тешишдир.

100 Яъни руки Ҳармга қадар ўзгармаган бўлса.

101 Асламнинг луғавий маъноси емирландир.

- 102 **Асрамнинг** лугавий маъноси кемшиқдир.
- 103 **Агзабнинг** лугавий маъноси шохи синиқдир.
- 104 **Ақсамнинг** лугавий маъноси тиши синиқдир.
- 105 **Аъқаснинг** лугавий маъноси гажакдордир.
- 106 **Ахрамнинг** лугавий маъноси тешиқ бурундир.
- 107 **Аштарнинг** лугавий маъноси — қовоғи ёки остки лаби қайтарилган.
- 108 **Қўлёзмада ахраб** такрорланган.
- 109 **Қўлёзмада** охирги ҳарф тушиб қолган.
- 110 **Ўзбекча -ми** маъносида сўроқ гапнинг бошида келадиган бу юклама арабчада икки ҳарф билан ёзилади. **Ва** бир ҳарф билан ёзилади.
- 111 **Яъни Насириддин Тусий.**
- 112 **Жадънинг** лугавий маъноси қулоқ, бурун ва ҳоказоларни кесишдир.
- 113 **Қўлёзмада** ҳар икки шаклда ҳам дол ўрнида зол ёзилган: **жазъ, мажзуъ.**
- 114 **Ҳатмнинг** лугавий маъноси олд тишини қоқиб олиш, кемшиқ қилишдир.
- 115 **Ҳажфнинг** лугавий маъноси нуқсон қилишдир.
- 116 **Тахниқнинг** лугавий маъноси бўғиб ташлашдир.
- 117 **Салхнинг** лугавий маъноси тери шилишдир.
- 118 **Фоъилотуннинг** мунқатисида, яъни фоълотунда айнинг ўзи сокиндур, шунинг учун бу ерда сокин қилмоқ ибораси ортиқчадир, агар бу ибора қолса, унда мунқатиъ эмас, муттасил фоъилотундан дейиш керак.
- 119 **Масхнинг** лугавий маъноси шаклини ўзгартириб бузишдир.
- 120 **Тамснинг** лугавий маъноси кўздан йўқотишдир.
- 121 **Жаббнинг** лугавий маъноси бичиш, ахта қилишдир.
- 122 **Залалнинг** лугавий маъноси тойишдир.
- 123 **Наҳрнинг** лугавий маъноси туя сўйиш ва кўкракка тиг уришдир. **Қўлёзмада** бу сўзнинг нуқталари ўз ўрнида эмас.
- 124 **Қўлёзмада** дол ўрнида зол ҳарфи ёзилган.
- 125 **Рафънинг** лугавий маъноси кўтаришдир.
- 126 **Рабънинг** лугавий маъноси чорагини олиш, чорак қилишдир.
- 127 **Қўлёзмада** **ҳо**, нуқтасиз марказ (ё, нун, бо ларники) ва **қоф** ёзилган.
- 128 **Яъни** рукнини. **Атоуллоҳ Ҳусайний** **руки** ўрнида **жузв** ва **жузв** ўрнида **руки** терминини қўлловчи шеършунослардандир.

¹²⁹ Бу ердаги арузнинг луғавий маъноси байт (ўтов, чодир) нинг устунидир.

¹³⁰ Садрнинг луғавий маъноси кўкрақдир.

¹³¹ Орадаги, ички бўшлиқни тўлдириб турувчи ҳар қандай нарса ҳашв дейилади. Масалан, ёстиқ жилдининг ичидаги пар, пахта кабилар ҳам ҳашвдир.

¹³² Саҳиҳнинг луғавий маъноси тузук, тўғридир.

¹³³ Яъни «Мифтоҳу-л-ъулум» авторининг.

¹³⁴ Яъни шеърнинг ҳамма мисра ёки байтларида такрорланиши шарт бўлган ўзгариш — иллат, такрорланиши шарт бўлмагани зиҳфдир. Бу араб шеъри ва шеършунослигига хос хусусиятдир.

¹³⁵ Мунтақаснинг луғавий маъноси озайган, қисқаргандир.

¹³⁶ Солимнинг луғавий маъноси соғломдир.

¹³⁷ Мавфурнинг луғавий маъноси мўл қилингандир.

¹³⁸ Мажзунинг луғавий маъноси мукофотлангандир.

¹³⁹ Муарронинг луғавий маъноси яланг, холийдир. Қўлзмада да айн ёки ро га тааллуқли ортиқча нуқта бор.

¹⁴⁰ Барийнинг луғавий маъноси қуруқ, холийдур.

¹⁴¹ Муоқабанинг луғавий маъноси кетма-кет келишдир.

¹⁴² Қўлзмада: **набошад** (бўлмаса) ўрнида **бошад** (бўлса), на тушиб қолган.

¹⁴³ Муроқабанинг луғавий маъноси бирга сақламоқдир.

¹⁴⁴ Бу ерда гап вазн раволигига футур етказадиган ҳодисалар ҳақида кетяпти. Баъзи рукн ёки мисраларда бир хил бўғиннинг ёнма-ён келиши вазн нуқтаи назаридан ноқулайлик туғдирса, баъзан уларнинг тушиб қолиши вазн раволигини бузиши мумкин. Муоқаба деганда мисрада кетма-кет келган икки чўзиқ бўғиннинг ҳар иккисини тушириш натижасида вазнда содир бўладиган камчиликка йўл қўймаслик тушувилади. Масалан, **таннананнан таннананнан** (фобьлотун фобьлотун) вазнини **танна таннананнанга** айлантирилса, рукнлар орасидаги уйғунлик бузилиши натижасида, вазн ёқимсиз бўлиб қолади. Бундай тушунчалар мазкур нуқсонларнинг олдини олиш мақсадида яратилган бўлиб, айниқса араб шеъри учун бу жуда муҳимдир. Чунки араб шеърида аслларнинг зиҳфли кўринишлари бир шеърнинг ўзида мисранинг бир рукнида бир-бири билан алмашиб кела беради. Форсий ва туркий шеърларда бу ҳодиса жуда чекланган.

Муроқаба эса мазкур тур ва тартибдаги икки бўғинни тегишли ўринда ҳам бирга тушурмаслик ва ҳам ёлғиз қолдирмасликдир. Масалан, **таннананнан тананнаннан** (мафобьйлуи мафобьйлуи) вазнини **танан тананнаннанга** айлантирилса ҳам,

таънан таънаннанганга айлантирилса ҳам вазн равошлиги бузилади. Шунинг учун бу ўринда бу амалга йўл қўймаслик, яъни мувожаба зарурдир.

145 **Томмнинг** луғавий маъноси тўлиқ, тугалдир.

146 **Доиралар** (баъни қуйроқда) баҳрни аниқлашни осонлаштириш учун ижод қилинган шакл ва тушунчадир.

147 **Яъни** байтнинг вазни доирада кўрсатилган вазнга ҳамма жиҳатдан мос келса, унга **томм** дейилар экан.

148 **Вофийнинг** луғавий маъноси етарлидир.

149 **Байт** назарда тугиляпти, яъни ҳар мисра тўрт руқли бўлса.

150 **Шатрнинг** луғавий маъноси иккига бўлмоқдир, маштурники иккига бўлингандир.

151 **Яъни** байти саккиз руқли вазн (мусамман)ни тўрт руқи (мураббаъ)ли қилиб шеър тўқимайдилар.

152 **Манҳукнинг** луғавий маъноси озгин, ҳорғиндир.

153 **Демак** арабда бир руқли вазнлар ҳам бор экан. Лекин бундай шеърнинг байтини мисра қилиб ўқилмаса ёки мисраида туроқ ҳосил қилинмаса, вазнли шеър ҳосил бўлмайди.

154 **Оригиналда:** усул (ўзаклари). Асл (кўплиги усул) руқига нисбатан ҳам ишлатилганини юқорида кўрган эдик. Руқига нисбатан у тўғри эди, чунки унда асл деганда ўзак руқининг ўзи тушунилиб, унинг фарълари, яъни тармоқ руқлари назарда тугилмайди. Лекин бу ўринда баҳрга нисбатан асл қўлланганда ўзак вазнгина эмас, тармоқ вазнлар ҳам назарда тугилмоқда. Шунинг учун уни бу ерда туркум деб таржима қилдик. Баҳрнинг доирада берилган вазнига нисбатан ишлатилган аслини эса ўзича қолдирдик.

155 **Қўлэзмада** бунинг олдида **вобил** деган ортиқча сўз бор.

156 **Грамматикашунос** («грамматист»)нинг муодили.

157 **Ҳошияда** яна қуйидагилар бор: **Баъзилар** ани **ғариб** деб атаптурлар, **баъзилар хабаб**, **баъзилар муттасиқ**, **баъзилар мутадоний**, **баъзилар қатару-л-мизоб** ва **баъзилар савту-н-ноқут** дептурлар.

158 **Маазкур** баҳр номларининг луғавий маъноси қуйидагича:

Т а в и л — узун. Араб назмидаги энг узун вазнли баҳр бўлгани ва руқлари (фаъувлун мафъийлун) фосилани эътиборга олмайдиган назарияга кўра узун жузв ҳисобланмиш ватад билан бошлангани учун шундай деб номланган.

М а д и д — чўзиқ. Руқларидан бири фъилотунда сабаблар **фо** ва **тун** орасидаги масофа чўзиқ бўлгани учун мадид деб аталган.

Басит — ёйиқ. Рукнларидан бири мустафъилун бошида икки сабаб мус ва таф ёйилиб тургани учун шу отни олган. Бу вазнининг аруз ва зарбида ҳаракатлар, яъни қисқа унлилар ёйилгани учун басит деб аталган деган фикр ҳам бор.

Вофир — мўл. Ҳаракати, яъни қисқа унлилари кўп бўлгани учун «вофир» номи берилган.

Комил — етук. Ҳаракатининг кўплигида вофирга нисбатан етукроқ бўлгани учун шундай деб аталган.

Ҳазаж — замзама қилиш, бир хил овозни такрорлаш. Бу баҳрнинг вазилари замзамага ўхшаганлиги учун мазкур номни олган. Рукни (мафозийлун)нинг охирида сабаб икки марта такрорлангани учун «ҳазаж» дейилган деган фикр ҳам бор.

Ражаз — туянинг ҳориганда пайдо бўладиган қалтироқ касали. Бу касал қўзиганда туянинг оёқлари бир муддат қалтираб туради. Мазкур баҳр изтиробли оҳангга эга бўлгани учун ражаз деб номланган.

Рамал — туянинг лўкиллаши, куй номи. Баҳрнинг оҳанги икковидан бирига ўхшатиш. Биринчиси ҳақиқатга яқинроқ. Рамал номи тўқиш маъносидаги рамала феълидан олинган деган фикр ҳам бор. Бунда бу баҳрнинг рукни **фозилотунда** ватад сабаблар орасига бўйра тўқиғандаги сингари қилиб киритилган, дейилади.

Сариз — тез. Тез айтиладиган баҳр бўлгани учун шундай деб аталган.

Мунсарих — эркин. Аруз ва зарбида шаклан эркинлик бўлгани учун мазкур ном берилган.

Хафиф — енгил. Айтилиши ва тақтиъи енгил бўлгани учун хафиф деб номланган.

Музориз — ўхшовчи. Ҳазажга ўхшагани учун шундай дейилган.

Муқтазаб — кесилиш. Мунсарихдан кесиб олинганга ўхшагани учун шундай аталган.

Мужтасс — юлиниш. Хафифдан юлиб олинганга ўхшагани учун мазкур ном берилган.

Мутақориб — яқинлашувчи. Ватадлари бир-бирига яқин бўлгани учун шу номни олган.

Мутадорик — етишувчи, орқадан келиб қўшилувчи. Абул Ҳасан Ахфаш топиб, Халил ибн Аҳмад топган 15 баҳрга 16-нчи қилиб қўшгани учун шундай деб аталган. Буни **мутадорак** деб ҳам ўқиш мумкин (қаранг. Э. Талабов. Араб арузи. ТошДУ нашриёти, Тошкент, 1977, 111-бет, ҳошия). Бу ҳолда **-увчи** ўрнида **-ган** бўлади. Шу баҳрнинг бошқа номлари: **муҳдас** — янги топилган; **ракзул-хайл** — от елиши; **ғариб** —

четдан келган; **кабаб** — от йўртиғи; **муттасиқ** — усул (ритм)ли; **мутадоний** — яқинлашувчи; **қатару-л-ми-зоб** — тарновдан сув чакиллаши; **савту-н-ноқут** — (туя бўйнига осилган) қўнғироқнинг жаранг-журунги.

¹⁵⁹ **Қариб**нинг луғавий маъноси яқиндир. Музориъ баҳрига яқинлиги бор, шунинг учун қариб деб аталган. Қўлёзмада бунинг ўрнида хато равишда **муқтазаб** деб ёзилган. Қариб баҳрини Юсуф Нишопурий деган адиб кашф қилган.

¹⁶⁰ **Жадид** — янги. Янги топилган пайтида қўйилган ном.

¹⁶¹ **Мушокил** — шаклош. Қариб билан шаклош.

¹⁶² Яъни байти 8 руклидир.

¹⁶³ **Мақлуб** — аксининг маънодоши.

¹⁶⁴ Турли баҳрларга оид вазнларни бир доирага жамлашда улардаги қисқа ва чўзиқ бўғинларнинг сон жиҳатдан тенглигидан фойдаланилади. Масалан, аруз вазнида бир қисқа ва уч чўзиқ бўғинли тўртта руки бор. Булар бир-биридан қисқа бўғиннинг ўрни билан фарқ қилади. Бирида биринчи бўғин қисқа: **на-на-на-на-на** (мафозийлун), иккинчисида иккинчи бўғин қисқа: **на-на-на-на-на** (фозилотун), учинчисида учинчи бўғин қисқа: **на-на-на-на-на** (мустафзилун), тўртинчисида эса, тўртинчи бўғин қисқадир: **на-на-на-на-на** (мафъувлоту). Доирада мана шу тўрт рукини бирлаштириш мумкин. Тўртта эмас, битта **на-на-на-на-на**ни доира шаклида ёзиб, на дан бошлаб ўқиб, учинчи на билан тугатилса **мафозийлун** руки ҳосил бўлади; биринчи на дан бошлаб ўқиб, на билан тугатилса, **мафъувлоту** руки келиб чиқади; иккинчи на дан бошлаб ўқиб, биринчи на билан тугатилса, **мустафзилун** руки вужудга келади; учинчи на дан бошлаб, иккинчи на билан тугатилса **фозилотун** руки пайдо бўлади. Бу гул, ул гул иборасини доира тарзида мазкур тўрт руки оҳангида ўқиш мумкин: 1) Ҳозирги ҳолда — мафозийлун; 2) Гул ул, гул бу — мафъувлоту; 3) Ул гул, бу гул — мустафзилун; 4) Гул бу, гул ул — фозилотун.

Доиранинг вазифаси баҳрлар орасидаги фарқ ва умумийликни очиш ва шу билан уларни ўзлаштириш ва шеър вазнларини аниқлашни осонлаштиришдир.

¹⁶⁵ Бу доирада тўрт баҳрдан биттадан солим вазни олиниб бирлаштирилган: 1) **Тавил баҳридан** нананнан нананнаннан нананнан нананнаннан (фаъувлун мафозийлун фаъувлун мафозийлун); 2) **Мадид баҳридан** нанананнан нананан нананнаннан нананан (фозилотун фозилун фозилотун фозилотун фозилун); 3) **басит баҳридан** нананнаннан нананан нананнаннан нананан (мустафзулин фозилун мустафзилун фозилун); 4) **Акс-и тавилдан** тананнаннан тананнан тананнаннан тананнан (мафозийлун фаъув-

лун мафoъийлун фаъулун). Бу вазнларнинг ҳаммаси ўн тўрт бўғинлик, тўрттаси қисқа, ўнтаси чўзиқ. Қисқа бўғинлар орасидаги масофа бир хил. Мазкур тўрт баҳрнинг тўртта вазнига мисол тариқасида қуйидаги бир мисра келтирилган: **туро гар жафо беҳад набудий нику будий** (сенда агар жафо чексиз бўлмаганда яхши бўлар эди). Бу мисрани агар **туродан** бошлаб ўқиб, **будий** билан тугатилса тавил баҳрининг вазнида, яъни фаъулун мафoъийлун фаъулун мафoъийлун бўлади. Шунинг учун **туро** сўзи доиранинг тавил **ибтидоси** деган секторига жойлаштирилган. Ибтидо ўрнида махраж термини ҳам ишлатилади. Агар **гар жафодан** бошлаб ўқиб **туро** билан тугатилса, мадид баҳрининг вазнида, яъни фoъилотун фoъилун фoъилотун фoъилун бўлади. Шу сабабли **гар жафо** доиранинг мадид **ибтидоси** деган секторига ёзилган. Агар **беҳаддан** бошлаб ўқиб, **жафо** билан тугатилса, басит баҳрининг вазнида, яъни мустафъилун фoъилун мустафъилун фoъилун бўлади. Шу туфайли доиранинг басит **ибтидоси** деган секторига **беҳад набудий** ўрнаштирилган. Агар **никудан** бошлаб ўқиб, **набудий** билан тугатилса, акс-и тавил баҳридаги вазн, яъни мафoъийлун фаъулун мафoъийлун фаъулун бўлади. Шунинг учун **нику будий** доиранинг акс-и тавил **ибтидоси** дейилган секторига киритилган. Ҳар вазннинг рукнлари вазн **ибтидосининг** секторида берилган. Мазкур форсча мисранинг ўзбекча варианты қуйидагича бўлади: менга, дилбарим, кам бўлса зулмунг, бўлур яхши. **Тавил ибтидоси** — **менга**: ме-нга дил (фаъулун) ба-рим кам бўл (мафoъийлун) са зул-мунг (фаъулун) бў-лур ях-ши (мафoъийлун). **Мадид ибтидоси** — **дилбарим**: дил-барим кам (фoъилотун) бўл-са зул (фoъилун) мунг бў-лур ях (фoъилотун) ши ме-нга (фoъилун). **Басит ибтидоси** — **кам**: кам бўл-са зул (мустафъилун) мунг бў-лур (фoъилун) ях-ши ме-нга (мустафъилун) дил-ба-рим (фoъилун). **Акс-и тавил ибтидоси** бўлур бў-лур ях-ши (мафoъийлун) ме-нга дил (фаъулун) ба-рим кам бўл (мафoъийлун)-са зул-мунг (фаъулун).

¹⁶⁶ **Бигу санамо чиро накуний назар, ба Ато назар** (дегил, эй санам, нега қилмайсан назар Атога назар) мисраидаги сўзлар **чиродан** сўнг **назар накуни назар ба ато** берилган, шунинг учун мисра вазнига тушмаган. Биз берган тартибда вазн, бузилмайди. Ҳато хаттотники. Мисранинг ўзбекчасини санам **нега менга боқмадингиз карам этибон** дейилса, дойирага тушади: **вофир** — са-нам не-га мен (мафoъилотун) га боқ-ма-ди-нгиз (мафoъилотун) ка-рам э-ти-бон (мафoъилотун); **комил** — не-га мен-га боқ (мутафoъилун) ма-ди-нгиз ка-рам (мутафoъилун) э-ти-бон са-нам (мутафoъилун).

¹⁶⁷ Байтнинг мазмуни: эй сабо, санавбардек дилкаш қадди томонга бир йўл оладиган бўлиб қолсанг, ғамгин жониму хаста дилим ҳавосидан бир хабар бериб қўй! Бу ерда ҳаводан мурод интилиш, талпинишдир. Сабога уйғунлаштириш учун ишлатилган.

¹⁶⁸ Байтнинг мазмуни: эй шакарлаб, эй суманбадан, кўнглимни азоб билан нега бузасан, Сафо юзасидан вафо аҳлига нега жафони тарк қилмайсан?

¹⁶⁹ Биз қизил билан ёзиш ўрнига қавс ичига оламиз.

¹⁷⁰ Доирадаги мисранинг таржимаси — менинг кўнглим яхшилар изидан бормиш (ҳар бир кўчага). Мисранинг ўзбекча вариантыни эсиз дил ёр изидан елди пайваста (неча йиллар), деб бериш мумкин. Бу ердагидек эсиздан бошланса, ҳажаж баҳридаги мафъийлун мафъийлун мафъийлун (мафъийлун) вазни; агар дил сўзидан бошлаб ўқилса, ражаз баҳридаги мустафъилун мустафъилун мустафъилун (мустафъилун) вазни; агар ёр сўзидан бошлаб ўқилса, рамал баҳридаги фовъилотун фовъилотун фовъилотун (фовъилотун) вазни чиқади.

¹⁷¹ М у с т а ф ь и л у н н и н г м а т в и й и м у ф т а ь и л у н б ў л а д и , м а ф ь у в л о т у н и к и ф о ь и л о т у .

¹⁷² Ф о ь и л о т у н н и н г м а х б у н и ф а ь и л о т у н , м у с т а ф ь л у н н и к и м а ф о ь и л у н б ў л а д и .

¹⁷³ М а ф о ь и й л у н н и н г м а к ф у ф и м а ф о ь и й л у , ф о ь л о т у н н и к и ф о ь и л о т у б ў л а д и .

¹⁷⁴ Доирадаги мисранинг таржимаси: пора қилурман кўнгили ҳам ғамдан мен ёрсиз.

Бунинг ўзбекча варианты **пора бўлур дил ҳам ҳар он, ваҳ, беёр бўлади. Пора** — сарий махражи, **бўлур** — қарибники, **дил** — мунсариҳники, **ҳам** — хафифники, **ҳар он** — музорийники, **ваҳ** — муқтазабники ва **беёр** — мужтассниқидир.

¹⁷⁵ **Мунфарид (а)** — яккаланган.

¹⁷⁶ Доирадаги мисранинг таржимаси: бўлур бир наво билан наволиг ато аҳли. Биринчи **наво** — хурмо данаги, иккинчиси (**наволиг**дагиси) маишат учун зарур нарсалар. Сахий озгина нарса билан ҳам турмушини шоду хуррамлик билан ўтказади, деган фикр билдирилган. Бу ерда шоир наво сўзидан санъаткорона фойдаланган: тажнис ва ийҳом санъатлари бор.

Бу мисранинг ўзбекча вариантыни **топур бир наводин наво ҳар атоий** деб бериш мумкин. **Топур** — мутақорибнинг махражи, **бир** — мутадорикникидир.

¹⁷⁷ Биринчи доирадаги мисранинг таржимаси: эй кўнгил, бас, ул дилдорнинг бу савдосини пиширмак қачонгача?!

Бунинг ўзбекча вариантыни **кўнгил, бас, кутмагил меҳру**

вафони дилраболардин деб бериш мумкин. Кўнгил — ҳаваж махражи, бас — ражаз махражи ва кутмагил — рамал махражидир.

Иккинчи доирадаги мисранинг таржимаси: яна мендин кўнгулни элтди ёру мендин юз яширди.

Бунинг ўзбекча вариантыни зулм қилур ул мудом айламайин илтифот деб бериш мумкин. Зулм — мунсариҳнинг махражи, қилур — музориъники, ул — муқтазабники ва мудом — мужтассаникидир.

Учинчи доирадаги мисранинг таржимаси: бор энди, гораг эттинг кўнглимдан сабри яна. Бунинг ўзбекча вариантыни келки танимдин чиқадур руҳ, ёр деб бериш мумкин. Кел — сариъ махражи, ки — ғарибники, танимдин — қарибники, чиқадур — хафифники ва ёр — мушокилникидир.

Бу доиранинг қариб секторидаги мафъийлуларнинг охирига н орттирилган, фаръ ўрнида асл берилган. Мушокил секторида ҳам фъилоту ўрнида фъилотун берилган.

Тўртинчи доирадаги мисранинг таржимаси: қилма менга эй ой юзли бу ситамларни! Бунинг ўзбекча вариантыни менга қилма эй маҳлиқо бу ситамни дейиш мумкин. Менга — мутақориб махражи, қилма — мутадорикникидир.

¹⁷⁸ Гап тўлиқ эмас, текстда узилиш бор. Бундан кейинги гаплар учинчи доирага тегишли. Биринчи ва иккинчи доирага оид жойи йўқ.

¹⁷⁹ Яъни фаъилотун фаъилотун мафъилун шаклида истеъмол этилади.

¹⁸⁰ Қўлёзмада: ғарибнинг.

¹⁸¹ Яъни мафъийлу мафъийлу фъилоту тарзида.

IV

¹ Тамҳид — бу ерда «умумий тушунча» маъносида.

² Дуо рисола мундарижасига уйғунлаштирилган.

³ Маъоний — маънонинг кўплиги.

⁴ Санойиъ — санъатнинг кўплигидир. Санъат — нутқни гўзал қилувчи, яъни бадий воситадир.

⁵ Лафз деганда нутқнинг, жумладан, сўзнинг товуш томони тушунилади.

⁶ Бу ердаги санъат бадий воситани эмас, санъатлар қисмини билдиради. Шунинг учун рисола уч санъат (бўлим)га бўлинган. Агар ҳар бир санъатнинг ўз номи борлигини ҳисобга олсак, санъат сўзини бундай кенг маънода қўллаш тўғридир.

Нутқ гузаллиги воситаларини бу хилда тасниф қилиш илмий жиҳатдан аҳамиятли бўлса, китоб бўлимларини бундай аташнинг бадий аҳамияти бор.

V

¹ **Лафз**, яъни айтилиш оғзаки нутқнинг суврати, шакли бўлса, **хат** (ёзув) ёзма нутқнинг сувратидир. Демак рисоланинг биринчи боби нутқ сувратига оид санъатлар баёнидан иборат экан.

² Оригиналда принцип маъносидаги асл сўзи ишлатилган. Принцип замонавий сўз бўлгани учун бу ўринда асос сўздан фойдаландик.

³ **Алфоз** — лафзнинг кўплигидир.

⁴ **Матлаъ** — қасида ва газалнинг бош байти. Тарсиъ маснавийнинг ҳамма ерида ҳам келиши мумкин. Бу санъатни рубойда биринчи бўлиб Навоий яратган.

⁵ Бўғинларнинг сон ва сифат жиҳатдан тенг келиши.

⁶ Яъни қофияли.

⁷ Яъни чала қофиядош.

⁸ Демак биринчи гуруҳнинг фикрига кўра тарсидаги лафзлар (сўз шакллари) вазидош ва қофияли, ҳеч бўлмаса қофияга яқин бўлиши шарт экан, иккинчи гуруҳнинг фикрига кўра эса вазидош бўлса етарли. Масалан, олам билан одат биринчи фикрга кўра тарсиъ ҳосил қилмайди, иккинчи фикрга кўра эса ҳосил қилади. Иккинчи фикр тарсиъ сажъ тури деб ҳисоблаш натижасида вужудга келган. Чунки сажънинг мутавозин (вазидош) тури ҳам бор. Мазкур олам-одат сажъ-и мутавозиндур.

⁹ Равий қофиянинг асосий элементиدير. Қаралсин: Алибек Рустамов. Қофия нима? «Фан» нашриёти. Тошкент, 1976.

¹⁰ Равий назмга хос бўлиб насрда унга риюя қилиш шарт эмас.

¹¹ Бу байтдаги кўмакчи зи ва ба ўзга сўзларнинг ҳаммасида икки мисрага бир-бирига вазидош ва қофияли қилиб тизилган: рўяш-кўяш, мунфаъил-муттасил ва ҳоказо. Байтнинг таржимаси: юзидин гуллар уятлиғ, бўстон тушмиш паришон ҳолга, кўйига (кўйида) муттасил кўнгуллар очилмиш, дўстлар хуррам.

Бу байтда тарсиъдан бошқа яна иккита санъат бор; муттасил бу ерда ҳам илашган, боғлиқ маъносида, ҳам узлуксиз, доим маъносидадир. Бу ийҳом санъати, мазкур сўз ўзининг боғлиқ маъноси билан очилмишга нисбатан зидлаштирилган. Бу тазод санъатидир: ёр кўйига боғлиқ кўнгил эркинликда бўлади.

Майхонада ҳар вақт май қуйқасига хурсандман,
(Бу) кошонамда маҳкам қилиб эшикни тортиб қўяй.

²⁸ Тажнис: **най орий** (най келтирсанг) — **наёрий** (келтирмайсан); **мудомам** (менга май) — **мудомам** (менга доим); **маёвар** (келтирма) — **май овар** (май келтир); **ба ман** (менга) — **баман** (манлаб, ман — оғирлик ўлчови). Байтнинг таржимаси:

Най келтирсанг, менга май келтирма!

Ҳеч менга келтирмайсан, май келтир манлаб!

²⁹ Тажнис: **наёрий** (ёр эрмасанг) — **наёрий** (келтирмасанг); **мудомам** (доим менга) — **мудомам** (май менга); **маёвар** (ёрдамчи эмассан) — **маёвар** (келтирма); **баман** (менга) — **баман** (манлаб).

³⁰ Тажнис: **ту бут** (сен бут) — **Тубут** (Тибет); **чин** (жингалак) — **Чин** (шарқий Туркистон); **то торро** (доно торни) — **Тоторро** — Татарда. Байтнинг таржимаси:

Сенинг сочинг мушкдадур, э бут, жингалаги бор ҳар бир дона торида. Рашкдадур Тубут, Чин, сонсиз Тотор оҳулари.

³¹ Қўлёзмада бу сўз бошида ортиқча алиф бор (ажнос бўлиб қолган).

³² Яъни луғавий маънода.

³³ Яъни терминологик маънода.

³⁴ Лафз ва лафзу маънога оид кўринишлар назарда тутилмоқда. Соф маънога оиди тажнисга кирмайди.

³⁵ «Муваффақият қозонсун» деган дуо.

³⁶ **Томм** — тўлиқ, тўқис.

³⁷ **Тасриҳ** — очиқ, равшан қилиб айтиш.

³⁸ Яъни қисқа унлилари ва унлисиз ундошлари.

³⁹ Яъни ундошларнинг иккиланиши ва яккаланиши, масалан ҳамма ва ҳамадаги сингари.

⁴⁰ Яъни унлиларнинг чўзиқ ва қисқа талаффузи.

⁴¹ Тажнис-и томм: **хеш** (ўз) — **хеш** (қариндош). Байтнинг таржимаси:

Э худо, мени ўзингга ошно қил,

Бегонаю қариндошдан мени қутқар!

⁴² Оригиналда қўшиб ёзилган.

⁴³ Тажнис: **гул об** (гул сув) — **гулоб** (гулоб).

Байтнинг таржимаси:

Майнинг обу тобидин анда тер пайдо бўлди, (гўё) гул узра — сув (шабнам). Ул терни кўргач, гулоб хижил бўлди.

⁴⁴ Сўз бошида о ни ёки чўзиқ а ни ифодалаш учун алиф устига мадд деб аталувчи белги қўйилади. Шу белги қўйилган ёки чўзиб талаффуз қилинган ҳарф ёки сўз мамдуд(а) дейилади. Шу белги бўлмаса, ёки қисқа талаффуз қилинса, мақсур(а)

дейлади. Об алоҳида ёзилганда алиф устида мадд бўлади, гулоб таркибида эса бўлмайди.

⁴⁵ Гул обда таркиб бор (икки сўздан иборат).

⁴⁶ Яъни фозилотун фозилотун фозилотун вазнида.

⁴⁷ Оҳуят вазн талаби билан оҳут шаклида берилган.

⁴⁸ Тажнис-и том: **чин** (жингалак) — **Чин-чин** (терар). Бу байтда яна ҳусн-и таълил санъати ҳам мавжуд. Байтнинг таржимаси:

Оҳусиз мушкинг гулга сунбулдан жингалак ясагандан бери мушк хирмани сендадир. Чин оҳуси эса, бошоқчи бўлиб қолди.

Бу ерда шоир маҳбубнинг сочини оҳуда йўқ мушк деб атаб, шу соч толаларидан маҳбуб юзи атрофида ҳосил бўлган жингалакларни гулга сунбулдан жингалак ясалганга ўхшатган. Маҳбубнинг мушки (сочи) бу мўъжизани яратгандан кейин маҳбуб мушк хирмани (сочнинг ҳаммаси)га эга бўлиб, озгина мушкка эга бўлган оҳу хирман эгасига нисбатан қадрда бошоқчидай бўлиб қолди. Оҳунинг бошоқчилиги унинг жингалакка ўхшаш ўсимлик шингиллари ва ўт бошоқларини териб ейишидан иборатдир. Форс тилида хўша сўзи бошоқ, шингил ва шунга ўхшаш ҳамма нарсани англатади.

⁴⁹ Мумосалат — бир-бирига ўхшашлик.

⁵⁰ Мумосил — мумосалати, яъни бир-бирига ўхшашлиги бор.

⁵¹ Истифо — тўлиқ олиш.

⁵² Муставфий — истифо этилган, яъни тўлиқ олинган.

⁵³ Қўлэзмада ҳашт ёзилган, ҳайъат деб ўқидик.

⁵⁴ Тажнис-и ноқис: **дурд** — **дард**; **дур** — **давр**. Буларда ҳарф тартиби бир хил, лекин ҳаракати ҳар хил. Байтнинг таржимаси:

Эй дард дурд (май қуйқаси)идан менинг айшимни софий (майнинг тиниғи) қилган, тез айланувчи давр зиёни сенинг тегрангдан узоқ бўлсин.

⁵⁵ Тажнис-и ноқис: **шер** — **шир**. Байтнинг таржимаси:

Ҳали лабидан она сутининг ҳиди кетмаган эди, лекин ҳайбатидан шер ҳуркар эди.

⁵⁶ Тор унлиларни (и, у) маъруф ва ўрта унлиларни (э(е), у) мажҳул дейилади. Касра ёки зер ёхуд остин и ва э унлиларни билдирадиган ҳаракат. Шир (сут)да маъруф, шер (арслон)да мажҳул. Ҳозирги форс тилида э торайиб и га айланган, шер ҳам шир деб талаффуз этилади. Шунинг учун ҳам мазкур байтдаги тажнис ҳозирги форс тили нуқтаи назаридан тажнис-и томдир.

⁵⁷ Тажнис-и ноқис: халқ — халақ (жулдур). Байтнинг таржимаси:

Сенинг ишқинг ғамининг тирновидан барча халқнинг жон кийими жулдур бўлди.

⁵⁸ Тажнис-и ноқис: ҳам ҳамм (ғам) — ҳам. Бу ташдиду таффиға мисол. Биринчисида м мушаддад (ташдидли), яъни иккиланган. Иккинчисида мухаффаф (тахфифли) яъни иккиланмаган. Байтнинг таржимаси:

Агар ғамдан йиғласам, парво қилма, лекин билиб қўйки, унинг ҳажри ўтидан менинг дилу жоним куйди.

⁵⁹ Бу байтдаги тажнис (нолам — алам) мазкур турга мансуб эмас. Байтнинг таржимаси:

Юзунг гули туфайли жабр тортаману нолимайман.

Агар менга юз турли алам етса ҳам унинг қулиман.

⁶⁰ Бу ерда Атоуллоқ Ҳусайний фонетика билан графикани фарқлаб, айтиш ва эшитиш элементи бўлган товушни ёзув элементи бўлган ҳарфдан фарқлаш кераклигини уқтирмоқда. Ҳарфга товуш нуқтаи назаридан ҳам, ёзув нуқтаи назаридан ҳам қараш мумкин. Мадр ва қасрда ёзув нуқтаи назаридан ҳарфлар ўзгармайди, фақат ҳарф устига қўйиладиган белгида фарқ бўлади. Лекин товуш жиҳатдан қараганда ўзгариш юз беради. Масалан, алиф устига мадр қўйилса, у аа деб ёки о деб ўқилади, фатҳа ёки забар ёхуд устун деб аталувчи ҳаракат белгиси қўйилса, яъни қаср ҳолида бўлса, а деб ўқилади. А эса ҳарф эмас, ҳаракатдир. Шунинг учун агар икки сўз бир-биридан мадр ва қасрда фарқ қилса, унга ёзув нуқтаи назаридан қараганда, ҳарфлар сони тенг бўлади, товуш нуқтаи назаридан қараганда эса, қасрда бир ҳарф кам бўлади. Ташдид билан таффида ҳам ҳарфларнинг сони товуш нуқтаи назаридан қараганда тенг бўлмайди. Тахфифда битта кам бўлади. Лекин ёзув нуқтаи назаридан қараганда тенг бўлади, чунки араб ёзувида иккиланган товушда бир ҳарф икки марта ёзилмасдан бир марта ёзилади ва устига ташдид деб аталган белги қўйилади.

⁶¹ Тажнис-и ноқис: меҳр — муҳр; дард — дурд. Байтнинг таржимаси:

Жамолнинг меҳри менга вафо муҳрини босади.

Фироқнинг дарди менга жафо дурдини беради.

⁶² Тажнис-и музаййал: зор — нисор (ни бир ҳарф билан ифодаланади); ёр — диёр (ди ҳам бир ҳарф билан ифодаланади). Бундай ҳоллардаги и нинг лафздошлик нуқтаи назаридан ҳам аҳамияти йўқ. Қаралсин: Алибек Рустамов, Навоийнинг бадий маҳорати, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1979, 30—33-бетлар. Байтнинг таржимаси:

Фалак жабридан бундай зору низор (қолдан тойган) бўлган,
Еру диёр гамидан девонаю шайдо бўлган мейман.

⁶³ Тажнис-и музаййал: **кор — канор**. Иккинчисининг ўрта-
сидан бир ҳарф олиб ташланса, -ан йўқолиб, кор қолади. Байт-
нинг таржимаси:

Эй худо, агар бошда ишим яхши бўлмаган бўлса,
Охирда атрофим ўкунч ёшлари билан тўлди.

⁶⁴ Тажнис-и музаййил: **биё — биёр**.

Байтнинг таржимаси:

Бода ваъда қилгансан, зинҳор келу келтир, чунки гул вақ-
ти келяпти.

⁶⁵ Тажнис: **тор — торож**. Бу байтда уюштириш санъати
ҳам бор, биринчи мисрада тўлдирувчилар уюштирилган. Байт-
нинг таржимаси:

Мендан сабр, дил, дин, ақлу ҳуш излама, чунки зулфинг
нинг тори тан уйини торож қилди.

⁶⁶ Тажнис: **лол — лола — кулола** (соч қўнғироқлари ва
ўсимлик тўпгуллари). Байтнинг маъноси:

Жамолинг гулга (маҳбуб юзи назарда тутилмоқда) кулоли
қўйди, буни кўрган доланинг (рангда юзга нисбати бор) ти-
ли савсандек (тилга шаклан нисбати бор) лол бўлди.

⁶⁷ Музаййал (этаги узайган) тазйилнинг сифатдошидир.

⁶⁸ Қўлэзмада ё нинг бир нуқтаси тушиб **бо** (билан) бўлиб
қолган.

⁶⁹ Махраж — артикуляция, яъни товушнинг айтилиш ўрни
ва усули.

⁷⁰ Қўлэзмада: икки шаклдошдан бирининг. Ортиқча ҳарф-
га нисбатан юқорида ишлатилган ибора бу ерда ҳам ноўрин
такрорланган.

⁷¹ Тажнис: **майл — вайл** (оҳу нола); **ҳусн — ҳузн** (қайғу);
мол — мор (илон). Байтнинг таржимаси:

Зуҳду дарвешликка сабаб улдурким, оқибатта ҳуснға майл
қайғу ноласиға ва мол ганжи илонға айланди.

⁷² Яъни сўз боши, ўртаси ва охирида келиши.

⁷³ Тажнис: **ҳасаб — асаб** (биринчисида ҳо ва син, иккинчи
сида айн ва сод); **маълум — маҳрум**; **тараф — талаб**. Рубой-
нинг таржимаси:

Эй илму шуҳратда баланқадр бўлган,

Мағрур бўлма, ўзингни алоҳида тутма!

Вилганинг ўзингники, маҳрум бўлиб ўтирма,

Файз ол, ҳар соҳадан улуш изла!

⁷⁴ Айн ва ҳо араб тилига ҳос бўлиб, биринчиси сиқилган бў-
ғизни ҳаво ёриб чиқиши натижасида ҳосил бўлади, яъни у порт

ловчи бўғиз товушдир, ҳо (ҳо-йи ҳуттий) эса, шунинг сирғалувчи жуфтидир. Бунда бўғиз сиқилмайди ва ҳаво сирғалиб чиқади.

⁷⁵ **Син** бу ерда с товушидир, сад эса араб тилида мавжуд бўлган ва тилни танглайга яқинлаштириб, куч билан талаффуз этиладиган с товушидир.

⁶⁷ **Файёзулмаъоний** (маъноларга тўлиб-тошган) — XIV асрнинг йирик олим ва профессори Саъдуддин Тафтазонийнинг лақаби.

⁷⁷ Дуонинг маъноси: унинг латиф қабри муқаддас бўлсин.

⁷⁸ **Мутаахир** — кейинги, охириги, **мутақаддим** — ил гариги, қадимги.

⁷⁹ Қўлэзмада изофа аломати бор. Ё бир сўз тушиб қолган, бу аломат ортиқча. Шунинг учун мазкурни қўшиб ўқидик.

⁸⁰ **Тажнис**: **тоб — тор; таб — тоб**. Биринчиси тажнис-и му тарраф, иккинчиси зойид. Байтнинг таржимаси:

Сенинг ишқингнинг ҳароратидан таним заифлашди,

Ғамингнинг эзиши кўнглимни тору қоронғу қилди.

⁸¹ **Тажнис-и лоҳиқ**: **такт — бахт; давр — даҳр; тиг — тез**. Байтнинг таржимаси:

Замона даврасидан ҳар кимнинг тахту бахти оғдарилса,
Унга дегил: қўлингдаги ўткир тигни қўй, ҳозир сабр вақтидир.

⁸² Араб ёзувида **то** билан **ё** ҳарфлари икки кўринишда, жумладан, **отвб** ва **ойиб** сўзларида нуқталарнинг ўрни билан фарқ қилади, ҳарф маркази эса бир хил бўлади.

⁸³ **Тажнис-и лоҳиқ**: **шароб — китоб** (а ва и араб ёзувида ҳарф билан ифодаланмайди), **маҳбуб — матлуб; ҳоким — ҳосил**. Байтнинг мазмуни:

Шароб бер бўлиб, маҳбуб ҳукмрон бўлиб турса, ич!

Агар китоб бор бўлиб талабингдаги нарса бўлса, жим бўл,
яъни бошқа нарсани сўрама.

Китобдан яхши ҳамсуҳбат йўқ, демоқчи.

⁸⁴ **Лоҳиқ** — тармоқ, илашувчи, илова.

⁸⁵ **Тасрифнинг** луғавий маъноси қайтариш, ўзгартиришдир.

⁸⁶ **Қалб** бу ерда аксининг маънодоши.

⁸⁷ **Тажнис-и акс**: **роз — зор** (айнан акси); **магар — камар** (айнан акси эмас. г билан к бир хил ёзилади). Байтнинг таржимаси:

Сирримни, зинҳор, бошқа сўрамасин,

Яна қатлим учун бел боғлаганга ўхшайди.

⁸⁸ Бу ерда Атоуллоҳ Ҳусайний, тажнисдаги лафзошликда ҳарф тартибининг аҳамияти унинг бошқа хоссаларидан қам

эмас, тартибда мослик бўлмаганда тажнис ўз вазифасини ба-
жара олмай қолади, демоқчи. Дарҳақиқат шароб — китоб, ҳо-
сил — ҳокимларда тажнисга хос лафздошлик йўқ.

⁸⁹ Истилоҳ аҳлидан мурод илм объектининг ўз хоссаларини
назарга олмасдан, илмий тушунча ва терминларгагина асосла-
ниб ҳукм чиқарувчилардир. Бу илмдаги катта камчиликлардан
бири. Чунки бунда илм объектининг табиий хусусиятлари мав-
жуд назарий схемаларда бузиб тавсиф этилади ва бунинг амалий
зарари ҳам катта бўлади.

⁹⁰ Тажнис-и муздаваж: биёр (келтир) — ба ёр (ёрга); ҳазор
(булбул) — ҳазор (минг). Биринчиси томм эмас. Байтнинг таржи-
маси:

Гул сайрида ёрга май келтир,
Мастона булбулдек минг хил нола қил!

⁹¹ Тажнис-и муздаваж: агёр — ёр; бозор — зор; гардам —
гирам. Байтнинг таржимаси:

Менинг меҳрсиз ойим агёрга ёр бўлгач, зор йиғлаб, кўчаю
бозор кезаман.

⁹² Фосила бу ерда дистанция маъносида.

⁹³ Ҳозир тожик тилида: афтод.

⁹⁴ Тажнис-и муздаваж: маккор — кор; гулнор — нор;
хунхор — хор. Буларни бир-биридан бир сўз (ту) ажратиб ту-
рипти. Рубойининг таржимаси:

Сенинг маккор дилингга менинг ишим тушди, кўнглимга
икки гулноринг (яноқинг) ўт солди. Мен гулзоринг олдида
хижилу зор ва шу билан бирга икки қонхўр кўзингга хор
бўлиб қолдим.

⁹⁵ Тажнис-и муздаваж: гўй (тўп) — гўй (дер); мўй (соч) —
мўй (йиғлар); рўй (юз) — рўй (ўсар). Булар орасида — ат(нг)
фосила ҳосил қилган. Рубойининг таржимаси:

Эй тўп энгак, тўпингдан сўз дерман,

Эй қилбел, сочинг ишқида йиғларман.

Агар сув бўлсам, сенинг арифингга йўл изларман,

Агар сарв бўлсам, юзинг олдида ўсарман.

⁹⁶ Ҳошияда «яъни кетма-кет эмас, оралаб келган икки
шаклдошни», деб изоҳ берилган.

⁹⁷ Шамс-и Қайснинг.

⁹⁸ Тажнис-и мукаррар: ҳазор (минг) — ҳазор (булбул).
Байтнинг таржимаси:

Гарчи гулингга (юзингга) мендек минглаб булбуллар бўл-
са ҳам, менинг қўлимга, эй нигор, сендек бир нигор кел-
майди.

Хино сингари ранглари ҳам нигор дейилади. Бунинг қўл-

га нисбати бор. Шоирнинг бу ерда қўлимга келмайдиган иборасини индлатганлигининг сабаби ҳам шунда.

⁹⁹ Муқаррар (қайтарилган, такрорланган) тақрирнинг сифатдоши, мураддад (қайтарилган, рад этилган) тардиднинг сифатдоши, муздаваж (жуфтлашган) издивождан, сифатдошдир.

¹⁰⁰ Шу сўздан сўнг «икки шаклдошнинг эътибори билан мужтанаб деб ном қўюлтурлар ва ихтимолки» деган ортиқча жумла бор. Биз бунга тушириб қолдик.

¹⁰¹ Яъни бирикмадан иборат.

¹⁰² Яъни ёлғиз сўздан иборат.

¹⁰³ Тажнис-и мураккаб: дар боз (эшик очик) — дарбоз (ўйна). Байтнинг таржимаси:

Эй кўнгил, агар қиморхона эшигини очик кўрсанг, зуҳдуриё қадамини тўхтатиб, ўйинга кириш!

¹⁰⁴ Тажнис-и мураккаб: дар даст (қўлда) — дардаст (дардур). Байтнинг таржимаси:

Қўлида олтин кумуши бўлмаган кишининг кўнглига доим замонадан юз хил дард етишади.

¹⁰⁵ Бу сўздан олдин қизил сиёҳ билан муташобих мафруқ деб ёзилган. Бу текст ичига қистирилган сарлавҳадир.

¹⁰⁶ Тажнис-и мураккаб-и мафруқ: гул об (гул сув) — гулоб. Биринчисида гул лом ҳарфи билан тугаб об сўзининг о си мадди алиф билан ёзилади. Иккинчисида буларнинг ўрнида ломалиф лигатура (мураккаб ҳарф)си ёзилади. Байтнинг таржимаси:

Эй уятдан юзининг ранги гулу сув бўлибди, сенинг савлатинг олдида гулоб сув бўлгани каби.

¹⁰⁷ Тажнис: диёр — ди-ёр. Байтнинг таржимаси:

Бу диёрдан менга меҳнат, ҳасрат ва ёр дардидан ўзга ҳеч нарса nasib бўлмади.

¹⁰⁸ Кўмакчи — бу ерда кенг маънода, ҳозирги ёрдамчи сўзлар маъносида.

¹⁰⁹ Б а — га; -а т — (и)нг; -а м — (и)м, -ман.

¹¹⁰ Тажнис-и мураккаб марфу: дирам — дар -ам. Байтнинг таржимаси:

Эй гўзал, қўлимда ақчам бўлмагач сенинг олдинда эшик остидаги тупроқдан ҳам камтарман.

¹¹¹ Марфунинг луғавий маъноси чатилгандир.

¹¹² Марфу — рафу (чатин)нинг сифатдоши.

¹¹³ Яъни фобилоту муфтаилун фобилоту муфтаилун вазнида.

¹¹⁴ Тажнис-и мураккаб: ёсуманаш (ёсумани) — ёсманиш (кўнгли хира). Байтнинг таржимаси:

Чаманда унинг ёсумандек юзининг аксини кўргач, унинг

юзидан уялиб, лоланинг кўнгли хира бўлди (лоланинг ичидаги доғи назарда тутилмоқда (А. Р.).

¹¹⁵ Қўлёзмада **сиёҳ** сўзидан сўнг иккита **вов** бор. Бу мисрада нуқсон мавжуд. Вазига қараганда **сиёҳ** ва **сипоҳ** сўзлари олдида яна сўз бўлиши керак. Биринчи мисранинг таржимаси:

Шоҳ кўриниши билан талофот кучайди.

Иккинчи мисраники:

Шундай қораю шундай сипоҳ (?)

¹¹⁶ **Тажнис: сиёҳ — сипоҳ. П** билан **й** араб ёзувида **фақат** нуқтада фарқ қилади.

¹¹⁷ **Нозанин**гача бўлган сўзларнинг ҳар бир жуфти (**хашм** билан **чашм**, **хазз** билан **хатт** ва б.) нуқталарни ҳисобга олмаганда ёзувда бир хил кўринишга эга. Байтнинг таржимаси:

Ғазабу кўзни, равнақу хатни (юздаги) холу ҳолни яна нозанин ёрнинг нозини кўр.

¹¹⁸ Бу байтда ҳам **нозанин-и** ёр биндан бошқа ҳар жуфт сўз олдинги байтдагидекдир. Байтнинг таржимаси:

Нозанин ёр хаттининг авжини кўрки, яноғи унга (ўзи) чегарадай ўз олдигача олиб келибди.

(Қошнинг узунлиги назарда тутилмоқда — А. Р.)

¹¹⁹ Бу мисрадаги ҳамма сўзларнинг арабча шакли бири-биридан фақат нуқталарнинг ўзгачалиги билан фарқ қилади. **П** ҳам **бо** ҳарфи билан ифодалангани учун **пеш** билан **бешни** бир лафзнинг такрори деб ҳисоблаганлар.

¹²⁰ Байтнинг таржимаси:

Иситмасининг қалтироғига тани ортиқ чидай олмагач, ўзидан кетди.

¹²¹ **Яъни** фаъилотун фаъилотун мафъилун вазнида.

¹²² **Тажнис-и хаттий: ар — аз; гул — гул.** Бу байтда **тажнис-и мураккаб** ҳам бор: **бароварад** (чиқаради) — **бар оварад** (мева келтиради). Байтнинг таржимаси:

Агар ажал менинг тупроғимдан (айнан: лойимдан) гул чиқарса, менинг бу гулим сенинг ишқинг жаврининг мевасини беради.

Биз жавр деб таржима қилган сўз оригиналда **бор** дир.

Бунинг ҳам юк, ҳам мева, ҳам натижа деган маънолари бор. **Шоир** буларнинг ҳаммасини назарда тутган. **Буниси** ийҳом санъатидир.

¹²³ Таржимаси: майни удсиз ич. Уд — чолғу тури, иккинчи номи барбат. Қўлёзмада **бинўш** ўрнида **панўш**. Бундай холда **тажнис** бузилади.

¹²⁴ **Май** бе ʻуд араб ёзувида қўшиб ёзиб, нуқталарини туширилса, **масъуд** ҳосил бўлади. **Винушдаги бо** билан **нун** ҳар-

фини ажратиб олинса ибн бўлади ва қолган ҳарфларни нуқта-
сиз Байс деб ўқиш мумкин бўлади.

¹²⁵ Маъноси: ишончли бир кимсадан ўғит ол.

¹²⁶ Яъни истансиҳ сиқатанни мазкур тасҳиф санъати нуқта-
таи назаридан яна қандай ўқиш мумкин.

¹²⁷ Нуқталарни ва ҳарфнинг қўшилиш тартибини ўзгар-
тирганда истансиҳ сиқатанни айш тасҳифуҳ деб ўқиш мумкин.

¹²⁸ Яъни айш тасҳифуҳнинг.

¹²⁹ Байтнинг таржимаси:

Қошини чимиргач, жондан фароғат кетди, бароат эса бало-
ғат йўлидир.

Бу байтда бароат ва балоғатнинг назарга олинган биринчи
маъноси фидокорлик ва етукликдир. Аммо булар маҳорат ва
чечанликни ҳам билдиради. Шоир бунни ҳам назарда тутган. Бу
ийҳом санъатидир.

¹³⁰ Қўлёзмада ра ўрнида н ёзилган. Тез ёзувда ро ҳарфига
ҳо ни қўшиш мумкин, шундай ҳолда у нунга ўхшаб кетади.
Хаттотнинг адашишига сабаб шу.

¹³¹ Байтнинг таржимаси:

Дедим: менинг нигорим, ошиқларнинг қонини нима қила-
сан? Кулиб деди: Ҳозир айтганингни қиламан. Нигор (ранг)
назарда тутилган — А. Р.

¹³² Иштиқоқ грамматикада сўз ясалишидир. Бу санъатда
ўзакдош сўзлар берилгани учун шундай деб аталган.

¹³³ Хафий(а)нинг луғавий маъноси паст овоз билан айтил-
ган ва яшириндир.

¹³⁴ Иштиқоқ: қосид — мақсуд. Араб тилида буларнинг
ўзаги КСД (Сом тилларидаги, жумладан араб тилидаги ўзак
сўзнинг ишлатиладиган формасига мос келмайди). Байтнинг
таржимаси:

Эй қосид, мени ўлдириш учун кек тирини боғлаб олма,
чунки бир қарашингда мақсадинг ҳосил бўлади.

Қосид бу ерда хабарчи эмас қасд қилувчи (махбуб) маъ
носида.

¹³⁵ Байтнинг мазмуни: Ҳумой каби қаноат қилу очкўзликни
(айнан: гўштга бўлган ҳирсни) қўй, шунда қузғун сингари
жон чиқар пайтда ҳам ўлимтик емайсан.

¹³⁶ Рамақ — жон чиқиш пайти.

¹³⁷ Аслида бунни иштиқоққа киритиб бўлмайди, айниқса
иштиқоқнинг ўзини тажнисга киритилмаса.

¹³⁸ Яъни ўзакдошдек.

¹³⁹ Шибх-и иштиқоқ: машикан (синдирма) — мушқий
(мушқдан иборат). Булар ўзакдош эмас. Байтнинг мазмуни:

Ҳар пистирмада (соч қўнғироқлари остида) нозик қошдан камонларинг бор. Шунинг ўзи етарлик, яна мушкин зулфларингни ҳалқа қилма (айнан: синдирма)!

(Бунинг дорга нисбати бор — А. Р.)

^{139a} Иштиқоқ: **наво — бенаво** (навоийин буларга нисбатан шибҳ-и иштиқоқдир); **роҳувий — раҳоний** (шибҳ-и иштиқоқ), **ро вий — руво**. Парчанинг таржимаси:

Эй гўзал туркларнинг яхшиси, сенинг навои сабримга бенаволик келтирди. Ажойиб қилиб хуш куйла, йўқса роҳувий (ўн икки мақомдан бири) чал! Токи менга ишқингдан ҳеч халослик бўлмасин. Васфингни қилиб шоир шеърга етишди, ровий наътингдан гўзал шаклни олди.

¹⁴⁰ Шибҳ-и иштиқоқ: **луълу — лоло — лолоий**. Аслида бу тавзи санъатига мисолдир. Байтнинг таржимаси:

Ул луълу (гавҳар) қатма-қат лаълингни (лабларингни) кўргач, порлоқ луълу унга хизматкорликка кирди (тиш назарда тутилган — А. Р.).

¹⁴¹ Яъни байт охирида.

¹⁴² Байтнинг таржимаси:

Менинг кўнглимда нечук қарор бўлсин, чунки сенда ўз кўзингдек шўхликдан ҳеч бир бурчакда қароринг йўқ. Яъни кўнгул қарорсиз кишида бўлгандан кейин унинг билан баробар беқарорлик (сабрсизлик) қилади.

¹⁴³ Мазкур вази мафъувлу мафъоилун мафъоийлон бўлади. Аммо келтирилган байтнинг вази — мафъувлу мафъоийлу мафъувлун (иккинчи мисранинг охирги рукни мафъоийлун). Бу вазнинг аниқ номи **хазаж-и муаддас-и ахраб-и макфуфи-и маъзуфдир** (иккинчи мисра вазида **маъзуфи йўқ**). Қўлёзмада **макфуф** ўрнида нима учун **маъбуз** дейилгани маълум эмас. Аммо мусаббағнинг сабаби маълум. Бунда «нг»да талаффуз ҳисобга олинмаган. Бунда ҳарф иккита бўлишига қарамай, товуш биттадир.

¹⁴⁴ Байтнинг таржимаси:

Қўлингга гулранг май билан чанг ол!

Чангга шодлик панжаси билан осилиб ол!

Чанг — чилтор. Ҳозир биз чанг деб атаган чолгу қонун деб юритилган.

¹⁴⁵ Байтнинг таржимаси:

Амон қўрғонига қандай қилиб борай, агар замона менинг атрофимга жудолик тошларидан минглаб қўрғон солган бўлса.

¹⁴⁶ Байтнинг таржимаси:

Агар ишрат йўлида мақсадинга эришсанг, наво қилиб

шодлик чангининг томирини (торини) тортиб, мақсадингни ҳосил қил.

Агар мазкур санъатни ҳисобга олинмаса, бу байтни агар ишрат йўлида маблағу анжом билан мақсадингга эришсанг, шодлик чангининг томирини тортиб, наво қил, деб ҳам таржима қилиш мумкин.

Бу байтда тажнис-и томм ҳам бор: наво (мақсад) — наво (куй).

¹⁴⁷ Биринчи манол нолима деган маънода, иккинчиси мулк маъносида. Байтнинг таржимаси:

Камбағаллик ситамидан нолима, чунки ҳамма вақт қаноат хазинаси мол-мулк хазинасидан яхшироқдир.

¹⁴⁸ Яъни мафъувлу фобилотун мафъувлу фобилотун вазнидаги.

¹⁴⁹ Биринчи боло — қомат, иккинчи боло юқори маъносида.

¹⁵⁰ Байтнинг таржимаси:

Сарвнинг қомати сенинг қоматинг сингари қадингнинг соясидан ўрин олган, шунинг учун унинг иши авж олган (сарвнинг тиклиги, баландлиги ва қадри назарда тутилмоқда — А. Р.).

¹⁵¹ Биринчи бол — қанот, иккинчиси хотир маъносида.

Байтнинг таржимаси:

Ажал лочини қанотини ёзиб, шиддат билан жонга қасд қилмоқда, биз эса хотиржам ўтирибмиз.

¹⁵² Тулуъ билан толиънинг ўзаги бир: т л ъ.

Байтнинг таржимаси:

Ўзимдек толеи қора бўлган тунимдан саодат тонгининг отишини қандай қилиб умид қилиш мумкин.

¹⁵³ Мутриб (созанда) билан тараб (ўйин-кулги)нинг ўзаги бир: т р б.

Байтнинг таржимаси:

Эй мутриб, бу кеча менинг оғу нолам билан келиш, чунки жононинг дийдорисиз бўладиган тарабга менинг майлим йўқ.

¹⁵⁴ Байтнинг таржимаси:

Ул ой юзлининг ғамида нола қила-қила, кийимни қора қилиб, қилдай ночор ҳолга тушдим.

Муя (нола) билан мўй (тук, қил, соч)нинг ўзаги бир эмас.

¹⁵⁵ Яъни мафъувлу фобилоту мафобийлу фобилотун вазнида.

¹⁵⁶ Хуррам ул кишидурким, бундай фаслда бўстон орасида ёру порлоқ май жоми била сайр эткай. Хуррамнинг асл маъноси яшноқ, кўкаргандир. (Бўстонга нисбати бор — А. Р.)

¹⁵⁷ Байтнинг таржимаси:

Эй кўнгил, халқ олдида ҳолингнинг, хароблигидан нолима,
чунки замона аҳлидан эзгулик умид қилиб бўлмайди.

158 Рашид-и Ватвотда бешинчи билан олтинчи навълар ўрнида биргина бешинчи навъ берилган, шунинг учун еттинчи билан саккизинчи унда олтинчи навъ бўлган.

159 Яъни: 1) айнан бир сўзнинг такрори; 2) тажнис-и томм; 3) иштиқоқ; 4) шибҳ-и иштиқоқ.

160 Мазкур санъат бу ерда радиф билан тенг бўлиб қолган. Байтнинг таржимаси:

Васл кунида кўнглимни олдинг, ҳажринг жонимга қасд қилипти, мен бедил агар бу ғамдан ўлсам, бунга асос бор.

161 Мустаҳсан — яхши деб топилган, таҳсинга сазовор.

162 Яъни: қофияли, радифли.

163 Бу байтда қофия йўқ. Байтнинг таржимаси:

Сенинг ҳижронинг туфайли кўксимда ғам тоғи бор, шу сабабдан, агар мени тошбағир десанг, ярашади.

164 Байтнинг таржимаси:

Ағёрдан юз алам тортар эканман,

Ёрдан ғам етадиган бўлса, ғамим йўқ.

165 Ул нигор (гўзал) қачон менинг қўлимни тутар эди, қўл доим қонга нигор (бўялган) бўлса.

166 Қўлэзмада ро ҳарфи ўрнида вов ёзилган.

167 Улуғлик эгасининг карами билан ол (май)ни севгучиларнинг ранги икки дунёда ҳам ол (қизил) бўлади. Яъни ранги ўчадиган иш бўлмайди.

168 Хос билан ихтисоснинг ўзаги бир: хос.

Байтнинг таржимаси:

Гарчи менга хос бўлсанг ҳам, менинг ўзим билан васлга келишмайсан, ағёр билан ҳеч бўлмаса бир марта хослашма!

169 Байтнинг таржимаси:

Боғу ариқ қирғоғидаги сайрдан кўнгил ҳузур қилмайди, агар бир дилбар ҳозир бўлмаса.

170 Байтнинг таржимаси:

Агар менинг кўзим ундан ўзгага қарайдиган бўлса, ғайратдан унинг қонини тўкаман (қон йиғлаш назарда тутилмоқда — А. Р.).

171 Чашм билан чашма шибҳ-и эмас, ҳақиқий иштиқоқдир, чунки чашма сўзи чашмдан ясалган.

Байтнинг таржимаси:

Унинг тер босган юзининг обу тобини кўрган ҳар бир киши қуёш чашмасини бошқа кўз олдига келтирмайди.

172 Қўлэзмада: ажз. Бундан сўнги бир неча сўз ва ҳашв сўзи тушиб қолган.

¹⁷³ Масалан, тажнисли радду-л-ъажз ала-с-садр бўлса тажнис деб ва иштиқоқли бўлса, иштиқоқ деб кета берадилар, демоқчи.

¹⁷⁴ Қўлэзмада ба озор деб ёзилган. Бироқ бунда вази бузилади.

¹⁷⁵ Бу сўз қўлэзмада икки ерда ҳам изор деб ёзилган. Бу ҳолда вазн ҳам бузилади, маъно ҳам чиқмайди.

¹⁷⁶ Шеърнинг таржимаси:

Ҳаммани йиглатиб қайтариб юборадиган ул шўх, мен етишганда, менга юз озор етказди. Ул ёрдан озорни жон бериб оламан, лекин уни нима қилайки, у ундан безор бўлса.

¹⁷⁷ Мақлуб (қалб қилинган) деганда қалб санъатига эга бўлган нутқнинг ўзи назарда тутилади.

¹⁷⁸ Эй худо, менинг муродим шуки, менга ҳилол қошли лола юзлигим сўз сўзласа.

¹⁷⁹ А билан у товушлари араб ёзувида ҳарф билан ифода ланмагани учун дорам тескари ўқилса мурод сўзи ҳосил бўлади.

¹⁸⁰ Мураккаби: дор+ам (эга+ман); муфради (туб сўзи) -- мурод.

¹⁸¹ Қўлэзмада: дорам.

¹⁸² Бу сўз охиридаги и араб ёзувида акс этмайди, шунинг учун уни тескари ўқилса, ё раб бўлади.

¹⁸³ А ҳарфи сўз охирида ҳ ни ҳам билдирувчи ҳо ҳарфи билан ифодаланади, шунинг учун ҳилолни тескари ўқилса лола ҳосил бўлади.

¹⁸⁴ Байтнинг вази: муфтаъилун фаъилоту муфтаъилун фаъилон. Бу вазнинг отидаги мавқуф ўрнида махбун-и мақсур бўлиши керак эди.

¹⁸⁵ Бу байтдаги мақлуб-и қулл: рой — ёр; фатҳ — ҳатф; зайф — файз. Байтнинг таржимаси:

Эй ёр, сенинг фикринг тўғри ҳақиқатдир, ўзинг соф дўстликдан иборат, сенинг фатҳинг ҳасадчининг ўлими, сенинг меҳмонинг мурод файзидур.

¹⁸⁶ Байтнинг таржимаси:

Караминг бор экан, сенинг олдингда душман хизматдан ўзга ишга бел боғламайди.

¹⁸⁷ Коф ҳарфини, г ни билдирганда, коф-и ажабий дейилади. Араб адабий тилида г йўқ.

¹⁸⁸ Байтнинг маъноси:

Сўзингнинг завқидан шакар рашк қилди, тоғ сенинг бел боғингни кўриб, камар боғлади.

¹⁸⁹ Араб ёзувида э(е) билан чўзиқ и бир хил (ё ҳарфи би-

лан) ифодаланади, шунинг учун некнинг қалби кен эмас, кин бўлади.

Байтнинг таржимаси:

Мен билан яхши эдинг, нима бўлдики, бу хилда ўчакишиб менга доим жавр қиладиган бўлиб қолдинг.

¹⁹⁰ Байтнинг таржимаси:

Ул икки гўзал нозли, мастона жоду наргисдан бутун узун кунлар зор йиғлаб нола қиламан.

¹⁹¹ Байтнинг таржимаси:

Ёр мени ўлдиришга қарор қилди, ҳақиқатда у узрлидур, ишқининг сирини нолиб, фиғон тортиб очиб қўйдим.

¹⁹² Яъни фоъилотун мафоъилун фаъилун вазнида.

¹⁹³ Бу байтдаги қалбларда (марг — карам, мард — дирам) араб ёзуви нуқтаи назаридан камчилик йўқ.

Байтнинг таржимаси:

Карам бобида сенинг қўлинг қонга ўлимдир, чунки унда оқга инъом қилишдаги сенинг мардлигинг йўқ.

¹⁹⁴ Мужаннаҳ — жаноҳ (қанот)ланган.

¹⁹⁵ Қўлёмзада дар тартиб-и ўрнида ду байт (икки байт).

¹⁹⁶ Байтнинг таржимаси:

Тангрига шукрки, кўзда ҳамиша рашкдан эмас, ўкинчдан ёш бор.

¹⁹⁷ Бу иборани араб ёзувида чапдан ўнга қараб ўқилса ҳам худди шу иборанинг ўзи ҳосил бўлади.

Иборанинг таржимаси:

Бизнинг озодлигимизнинг умиди, яъни биздаги озодлик умиди.

¹⁹⁸ Агар зулф бундай бўладиган бўлса, бало тузоғидан (зулфга нисбати бор) қутулишимизга асло умид йўқ.

¹⁹⁹ Байтнинг таржимаси:

Эй зебо нигорим, хилватда сенга айтадиган сирли муродим ва зорли дардим бор.

²⁰⁰ Шоҳ саройининг нойиби баён қилди: сизга бировнинг рози зор бу кеча, яъни биров сиз билан сирлашишга зор.

²⁰¹ Мувассалнинг лугавий маъноси улангандир.

²⁰² Бу байт араб ёзуви билан ёзилиб тесқари ўқилганда ҳам, айнан шу байт ҳосил бўлади, бироқ иккинчи мисрага биринчи мисра уланиб кетади, чунки дайр сўзининг д си иккинчи мисра бошида, йр си эса иккинчи мисра охиридадур. Бу сўзда а ва и ёзувда акс этмайди.

Байтнинг таржимаси:

Эй шакарлаб, ҳеч ғаминг йўқ дайрга келиб, бир мугона май кўтар!

²⁰³ Байтнинг таржимаси:

Лашкар сафларининг марказини тор-мор қилган куни оғил-дағи ола от бир зўр берганда қулига анор (қон) сачрайди.

²⁰⁴ Байтнинг таржимаси:

Эй шакарлаб, ғамимиз йўқ, майни тегигача мастона кўтар!

²⁰⁵ Яъни ҳарфларни қўшиб айиришни ва уларнинг нуқта-ларини ҳисобга олмаганда мақлуб бўладиган.

²⁰⁶ Иккинчи байтни қалб қилганда р га нуқта қўйиб, охир-ги икки сўздаги икки т ни битта қилиб, таб сўзидаги битта т ни эса, иккита қилиб ўқиганда шу мисранинг ўзи ҳосил бўлади.

Байтнинг таржимаси:

Эй санам, ўзинг биласан-ку, танамнинг навбатдаги ҳаро-ратининг сабабини мендан сўраб нима қиласан?

²⁰⁷ Қўлэзма ҳошиясида бундан олдинги фаслга тааллуқли қуйидаги сўзлар ёзилган:

Қизиқ воқеалар жумласидан Қозий Абдулваҳҳоб Машҳа-дийда юз берган воқеа: Саййид Имодулдин Мавлавий аниқ олдиға бориштур ва мақлуб-и муставий қабилдин бир ибора топтим, дептур. Қозий «қайси?» деп сўраштур. Саййид муроде дорам (бир муродим бор) дептур. Қозий бадиҳатан барояд ё раб (амалга ошсин, ё раб) дептурким, бу ҳам мақлуб-и муставий қабилдиндур. Анингдек ҳазрат-и худовандгор (яъни Навоий)да юз бериштур: бир вақт марҳум шаҳзода мирзо Абобақр аларга, мақлуб-и муставий қабилдин бир лафз топтим, дептур. Алар «қайси?» деб сўраштурлар. Шаҳзода ковок лафзи дептурлар. Алар шу онда шобош! (яша!) дептурларким, бу ҳам мақлуб-и муставий қабилдиндур.

²⁰⁸ Вазндаги мослик — бу бир хил унлилар туфайли ҳосил бўлган шаклдошлик. Бу қофияли ва қофиясиз бўлиши мумкин, масалан, нодир — қодир; карам — санам; олим — одил; мудар-рис — муаллим сингари. Аммо бу китобда бўғинларнинг сон ва сифат жиҳатидан мос келиши ҳам назарда тутилган. Бунда ун-лилар бир хил бўлиши шарт эмас, олам — одил сингари.

²⁰⁹ Яъни сажънинг, тарсининг эмас.

²¹⁰ Қўлэзмада: мутаवзий.

²¹¹ Қўлэзмада изофа бор.

²¹² Сажъ: дўстон — ҳар замон; вафоё — жафоё; падидам — кашадам. Жумланинг маъноси: дўстлар бир вафо кўрмадим, лекин ҳамма вақт бир жафо чекиб турдим.

²¹³ Сажъ: ёр — қор; аҳласт — саҳласт, жумланинг маъноси: ёр аҳил бўлса, иш енгил бўлади.

²¹⁴ Бу жумлада соликона билан муҳаққақона орасида ҳар икки жиҳатдан, яъни негизнинг охирги ҳарфида ҳам, вазнда ҳам мувофиқлик йўқ.

Жумланинг мазмуни: соликлар (ҳақиқат ошиқлари) явглиг нафс бандларини узиш йўлини тут, муҳаққиқлар (ҳақиқатчилар) каби ҳақиқат англатгучи далилларни изла!

²¹⁵ Бу ерда сажъ. Фақат фосилаларда: **накаший — начаший**.

Жумланинг мазмуни: оёгингни қаноат этаги билан ёпмагунча, озодлик шарбатининг мазасини тотолмайсан.

²¹⁶ **Бигушояднинг у си вази талаби билан туширилди. Қўл-ёзмада дол ўрнида ё (иккинчи шахс).**

²¹⁷ **Байтнинг мазмуни:** Ҳар саҳар булбул қаршисида гулнинг жилмайишини (очилишини) кўр, у (гул) шакарқопни (ғунчани) назар аҳли (ҳуснсеварлар) олдида очадиганга ўхшайди.

²¹⁸ **Байтнинг таржимаси:**

Лабу оғзини ёқут билан яширган, жавоҳирли камар билан белни зоҳир қилган (белнинг ингичкалиги назарда тутил япти — А. Р.).

²¹⁹ **Мутавозий — (параллел) тавозий (параллелизм)нинг сифатдоши.**

²²⁰ **Сажъ-и мутарраф: авсоф — соф.**

Жумланинг таржимаси: ҳар ким мансаб, мол ва вақфни тарк этса, кўнглини ғашлик зангидан тозалай олади.

²²¹ **Байтнинг таржимаси:**

Сенинг ишқингдан расво бўлдим, фироқингдан балога гирифтор, эй жон, нега бизга ҳеч парво қилмайсан?

²²² **Қўлёзмада: махдудъ.**

²²³ **Қўлёзмада нафканад ўрнида бификанад (Мусулмонқулов нашрида ҳам нафканад). Бу байтда тажнис, радду-л-ъажз тала-с-садр ва тазод санъатлари ҳам бор.**

Байтнинг таржимаси:

Худо ҳаққи, биз сенинг холингнинг хаёлини қилганимизда сенинг хаёлингдан ҳам паришонроқ ҳолга гушамиз.

²²⁴ **Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг бу фикрига қўшилиб бўлмайди. Мутаррафлик мусажжаъ (сажъли) жумланинг умумий хоссаси бўлмай, фақат фосилаларга алоқадордир. Шунинг учун фосилалар мувофиқ бўлиб, бошқа лафзалар бир-бирига мувофиқ бўлмаса, уни сажъ-и мутарраф деб бўлмайди, чунки мутаррафлик фосилаларнинг бири иккинчисига нисбатан қисқа бўлиб, унинг фақат бир тарафини эгаллашидан ибораттур. Агар Салмон Соважийнинг мазкур мисолидаги хиёл — холни назарга оладиган бўлсак, бунда фосилаларнинг икки тарафи мувофиқ (х — х; ол — ол), ўртаси мухолиф бўлади (ий — ноль). Демак мутарраф сажъда фосилалар қисман ё охиридан, ё боши ва охиридан бир-бирига мувофиқ бўлар экан.**

225 Яъни ҳузур истасанг қаноат керак.

226 Қўлёзмада бу гап олдинги фаслнинг охирида берилган.

Биз ўз ўрнига кўчирдик.

227 Байтнинг таржимаси:

Ёмон фикрдаги ва ғаразли кишиларнинг сўзига ғазабланиш донога ярашмайди.

228 Қўлёзмада бо (билан) ўрнида ё (ё).

229 Байтнинг таржимаси:

Агар сенга айш керак бўлса, улуғликни излама! Агар қадр истасанг, тиланма!

230 Байтнинг таржимаси:

Юзи қора рақиб унинг, кўчасига борди, охири гўлох гулшанга йўл топти.

231 Қўлёзмада: мутавозий.

232 Тавозун — вазндошлик.

233 Шеърнинг таржимаси:

Рахшига давлат йўлбошчи бўлган шоҳ.

Тиғи ғалаба нишони бўлган шоҳ

Камонининг керишини аниқ ажал қўйиб юборди

Ва ўлими олдида камонни ташламайди

(яъни таслим бўлмайди — А. Р.).

234 Мувозана биринчи байтнинг биринчи мисраи билан иккинчи байтнинг биринчи мисраи ва биринчи байтнинг иккинчи мисраи билан иккинчи байтнинг иккинчи мисраи орасида.

Шеърнинг таржимаси:

Улким, унинг қўлининг очиқлиги дунё хазиналарининг маъли мўлдилр, ва улким, осмон тахтларини кашф қилишнинг қошида қийин эмастур... (гап тугамаган).

235 Рашид-и Ватвотнинг.

236 Байтнинг таржимаси:

Сенинг юзингдек порлоқ юлдуз бўлмағай,

Сенинг лаълингдек покиза гавҳар бўлмағай.

237 Мувозий — параллел.

238 Байтнинг таржимаси:

Нигоримнинг юзи гул бўстонида, унинг ҳар еридаги холлар булбул кабидур.

239 Бу байтдаги бигушояд ва нанамояд сўзлари вази талаби билан мазкур тарзда ўқилади.

240 Байтнинг таржимаси:

Агар нигорим чеҳрасидан ниқобини олса,

Халқ кўзига ундан кейин офтоб кўринмайди.

241 Байтнинг таржимаси:

Ёр менга юзини кўрсатдию, кўзларим ҳайрон бўлди,

Ёр танамдан ҳушимни олдую жонга офат бўлди.

²⁴² Яъни ҳар бир сўзи.

²⁴³ Яъни ибораларининг.

²⁴⁴ Қўлёзмада бу сўз олдида ортиқча аз ин сўзлари бор.

²⁴⁵ Араб тилида сўзларнинг тугамалари бор бўлиб, маълум ҳолларда шу тугамалар талаффуз қилинмайди. Масалан, **китоб** сўзининг **китобу**, **китоба**, **китоби** деган шакллари бор. Булар тахминан ўзбекчадаги **китоб**, **китобни** ва **китобнинг** шаклларига тўғри келади. Мазкур араб формаларини тиниш билан ўқиганда, б да тўхтаб, у ёки а ёхуд и си ўқилмайди. Эслатмада сажъни ҳосил қилувчи товуш тугамалардан олдинги (масалан, бу ўринда б) товушдир, дейилмоқда.

²⁴⁶ Сажъ: **фот(а)** билан **от(и)**. Арабча бу жумлага ҳошияда шундай шарҳ берилган: нимаики, ўтиб кетган бўлса, у кўп узоқдир, яъни унга етишиб ва ҳозирлик кўриб бўлмайди ва нимаики, келадиган бўлса, у кўп яқиндир, яъни келиб қолишидан хабардор бўлиш учун бепарво бўлмаслик керак.

²⁴⁷ **Н** араб тилидаги ноаниқлик қўшимчаси бўлиб, ўзбекчадаги ноаниқлик билдирувчи **бир** га тўғри келади ва худди немис ва инглиз тилларидаги сингари кесимда ҳам ишлатилади, масалан **бу китобдур** деган гап арабчада **ҳозо китобун** (айнан: бу бир китоб) бўлади. Мазкур сажъ — отиндаги **н** ҳам шундайдир.

²⁴⁸ Демак, **фота** — **отин** да сажъни т ҳосил қилса-да, тинишсиз (яъни **фот** — **от** демасдан) тўлиқ ўқилади.

²⁴⁹ **Шеър** қофиясида бундай ҳолларда тиниш билан ўқилади.

²⁵⁰ **Асжоъ** — сажънинг кўплиги.

²⁵¹ **Фавосил** — фосиланинг кўплиги.

²⁵² **Оёт** — оятнинг кўплиги.

²⁵³ **Биринчи** мисранинг **биринчи** бўлаги у билан, **иккинчи** синики **басар** билан тугаган.

Байтнинг таржимаси:

Унинг ошиқларининг қаторида доим қизил юзли бўлиб туриш учун хор лаҳзада ўз юзимга кўзимдан бағир қонинг сепиб тураман.

²⁵⁴ **Биринчи** мисранинг **биринчи** бўлаги **зор** билан **тугаб** **низор** билан сажъ-и мутарраф ҳосил қилган. **Иккинчи** мисраники **худо** билан **тугаб**, **мо** билан сажънинг мазкур навъини ҳосил қилган.

Байтнинг таржимаси:

Сенинг ишқингда зор эдим, хажрингдан чўпдай бўлдим, эй ой, бир бор худо учун биз томонга қадам ташла!

²⁵⁵ Сажъ-и мутавозий: хабиб — рақиб; сажъи мутарраф:
фигор — зор.

Байтнинг таржимаси:

Ёр жавридан, рақиб жафосидан кўнглим захм еди, таним
заифлашди.

²⁵⁶ Сажъ-и мутарраф: нигорам — дорам; сажъи мутавозий:
шаробе — кабобе.

Байтнинг таржимаси:

Нигоримнинг жавридан нимагаки эга бўлсам, ҳаммасидан
хурсандман: кўзимдан оққан шаробдану кўкрагимдаги ка-
бобдан.

²⁵⁷ Қўлёзмада: мутавозий.

²⁵⁸ Яъни сажъ-и мутавозинда охириги товушлар бир хил
бўлмагани учун шеърда аниқ билиниб турмайди. Таъсири бў-
лиши учун лафздошлик қофия даражасига кўтарилиши керак.
Бу хосса сажънинг олдинги икки турида мавжуд.

²⁵⁹ Бўталоққа эмизмасдан сутини соғиб олиш учун.

²⁶⁰ Яъни байтга, аниқроқ қилиб айтганда байт қофиясига.

²⁶¹ Бу байт қофиясида бўлгани учун равий риоя қилинади,
сажънинг ўзига хос эркинликка йўл қўйилмайди.

²⁶² Икки киритма сажъ: чу рафтий нигоро — ба тан ҳеч
ёро.

Байтнинг таржимаси:

Эй нигор сен кетгач, ҳажрдан танимга ҳеч маҳрам, кўнг-
лимда ҳеч сабр йўқ.

²⁶³ Араб тилига ўнинчи асрда тузилган мукаммал изоҳли
луғати. Муаллифи форобли турк Абунаслр Исмоил Жавҳарий-
дир.

²⁶⁴ Тасриъ — мисрани қофиялашдир.

²⁶⁵ Байтнинг таржимаси:

Юзинг ойдан офтоб уялур,

Қора зулфингдан соф мушк хижил.

²⁶⁶ Байтнинг таржимаси:

Лабинг лаълини шароб орасида кўрмак яхшидур, янги
очилган гул лабларини сув ичида (кўргандагидек).

²⁶⁷ Байтнинг таржимаси:

Васл куни менинг кунимга ҳасад қилган

Ваҳки, энди мени ўз кунида кўрмоқда.

(Яъни ўзи васлга эришмади, лекин мени ўзидек ҳажрга
мубтало қилди маъносида — А. Р.).

²⁶⁸ Байтнинг таржимаси:

Эй қоронғи ҳижрон туни, нетар агар ёрисанг жонон васли-
нинг тонги билан, токи қайтадан жон кирса.

269 Байтнинг таржимаси:

Куйдирди парвона сингари юз мингин,

Ҳамолинг шамъи мен кабиларнинг, эй гул юзли.

270 Қўлёзмада ва дан олдин яна ва зоҳир инаст деган ўрин-
сиз ибора бор.

271 Қўлёзмада: тасриҳ.

272 Муважжаҳ (юзи ўгиртирилган) тавжиҳнинг сифатдоши-
дир.

273 Надид (кўрмади) дид (кўрди)нинг бўлишсиз формаси.

Байтнинг таржимаси:

Сенинг гўзал юзингни бир марта кўрган кимса ишқинг га-
мидан халос бўла олмади.

274 Байтнинг таржимаси:

Фикр океанидан бошда дур чиқариб олсанг,

Охирда кўзинг ўкинчдан лаълу дур тўкмайди.

275 Ёр кўйида оёғини ўпиш мақсадида юзимни доим йўл-
даги тупроққа қўяман.

276 Қабих — бу ерда хунук маъносига.

277 Қўлёзмада: маршрут.

278 Қубҳ — ҳусннинг зидди, яъни хунукликдир.

279 Қўлёзмада бу боғловчи тушиб қолган.

280 Мустаҳраж байт — истихроҷ этиладиган, чиқариб оли-
надиган байт. Бу қасидаи маснӯънинг асосий текстидан белги-
лаб қўйилган сўзларни ажратиб олиб ҳосил қилинадиган байт
лардир.

281 Яъни тасриҳли.

282 Байтнинг таржимаси:

Мулк тартибини, ҳилм (мулойимлик) ва иноқлик расмини
Абдулҳамид Аҳмад ибн Абдуссамад ўрнатди.

283 Аруз ва зарб назарда тутилмоқда.

284 Қўлёзмада бу сўз йўқ.

285 Бу ўринда ҳам андоққимдан сўнг байт сўзи бор, аммо
мусамматларнинг бандини байт дейиш тўғри эмас. Буни хаттот
механик равишда қўйиб кета берганга ўхшайди. Асл нусхада
ҳеч нарса бўлмаган бўлиши керак бўлса, байт эмас, шеър бў-
лади. Шунинг учун бу байтларни биз таржимада тушириб қол-
дирдик.

286 Бу мураббаъ (тўртланган) бандининг таржимаси:

Ғам ўтидан куйганман, агар бир нигоҳ билан

Бу ғамзадани шод этсанг, ҳеч гуноҳи йўқ.

Ҳажр ғамидан ўлдим, ҳудо учун бир ойдек,

Бир кеча юзингни кўрсатиб, мени бу ғамдан халос қил!

287 Мухаммас бандининг таржимаси:

Булут қўли чаман атрофига гавҳар сочди,
Зумураддан соф ёқут сингари гунча бош урди,
Имкони борича ҳозир юриб қол, лоладек шароб жоми бўл,
Хуллас ҳар кеча масту хароб бўлиб юзингни гул оёғига қўй,
Суроҳийни саҳар пайтигача қўлингдан бўшатмай
қучоғингга ол!

288 Мусаддас бандининг таржимаси:

Туриngu сувсар мўйнасини келтирингки, хазон вақтидур,
Совуқ шамол Хоразм томондан эсмоқдадир.
Ток шохларидаги қотган баргларни кўрким,
Худди бўёқчиларнинг кўйнагига ўхшайди.
Деҳқон таажжубдан бармоғининг учини тишлапти,
Чунки боғ чаманида на гул қолди, на гулзор.

289 Мусамман бандининг таржимаси:

Эй мудом (шароб) косагули
Менга мудом (доим) бода бер.
Эй лола рангли, суман исли,
Мен то шу мақомда эканман,
Мақсадга мувофиқ бир дам олай,
Чунки хосу ордан ҳеч бир кишинг
Бу манзилда, эй йигит,

Туриб қолишга умиди йўқдир.

290 Мазкур мусажжаъ иккинчи байтда: пурхун кунам (қон-
га тўлдирай) — гулгун кунам (гулдай қизил қилай)— Жайхун
кунам (Жайхун, яъни Амударё қилай). Парчанинг таржимаси:

Эй карвон боши, ёр диёридан ўзга ерга қўнма,
Токи мен ҳовли, вайрона ва ахлатхоналарда бир замон
зор йиғлаб олай.
Ҳовлини бағрим қони билан тўлдирай, ахлатхоналарни
гулгун қилай,

Вайроналарни Жайхун қилай ўз кўзимнинг сувидан.

291 Тақтиъ — шеърни бўғинларга ажратиб, рукнларини
аниқлаш.

292 Яъни рукнлардур.

293 Бу байтнинг вазни фаъувлун фаъувлун фаъувлун фаъув-
лун, яъни мутақориб и мусамман-и солим бўлиб, байтдаги ҳар
бир сўз бир фаъувлун рукнига тенг.

Эслатма: рисолада рукн термини ўрнида жузв ишлатил-
ган.

Байтнинг таржимаси:

Қариликда вазирлигу мирликни олиб нима қиласан?!

Сен фақирлик, хақирлик ва асирликни (ишқдаги) танла!

294 Қўлөзмада тасмийтдан сўнг ортиқча ва бор. Тақайюзнинг

луғавий маъноси пачақ бўлиш ва емирилишдир. Аслида тасмиг би-т-тақбиз (йиғилган тасмиг) бўлиши мумкин.

²⁹⁵ Бунда сажъ иккинчи, тўртинчи ва олтинчи рукнларда: **бўстон — жонон — домон. Вазни олдинги шеърникидай.**

Байтнинг таржимаси:

Бўстонда сайр қилма, жонон кўйига борма,
Оёғингни этак ичига ол, бир бурчакда ўтир!

²⁹⁶ Яъни Шамс-и Қайс.

²⁹⁷ Бу Атоуллоҳ Ҳусайнинг Халил ибн Аҳмаднинг токи қасида тугагай деган иборасига берган изоҳидир. У, шеърнинг қасидадан бошқа турларида ҳам мазкур санъат бор, шунинг учун Халил ибн Аҳмад бу ўринда қасидани мисол тарзида тилга олган, санъатни қасида билан чеклаш учун эмас, дейди. Бунга биз шуни ҳам қўшиб қўйишимиз керакки, арабларда, айниқса, Халил даврида қасида кенг маънода шеърий асар маъносида қўлланган.

²⁹⁸ Яъни мафъийлун мафъийлун мафъийлун мафъийлун вазнидаги.

²⁹⁹ Бу парчани ҳажж-и мураббаъи солим, яъни мафъийлун мафъийлун вазнида мураббаъ қилиб ўқиш мумкин: **қосил — комил — шомил — одил (биринчи банд); хайжо — осо — аъдо — отил (иккинчиси); султон — майдон — дoston — ботил (учинчиси); солиб — толиб — ғолиб — нозил (тўртинчиси); воло — бодо — жо — ройил (бешинчиси).** Парчанинг таржимаси:

Тангрига шукрим, одил подшоҳ адлидан, марҳамат ёғду сидан жаҳон етук равнақ ҳосил қилди.

Бу розий шоҳ шердек жангга кирганда душманлар унинг даҳшатидан тулкидек қўрқиб, бир иш қилолмай қоладилар.

Ул майдоннинг саф бузари салтанат осмони Султон Ҳусайндирким, унинг иши олдида Рустам-и дostonнинг номи йўқ бўлди.

Қиличда моҳир худди Алий ибни Аби Толибдек, ҳақдач иннаҳу-л-ғолиб (у ҳақиқатда ғолиб) нишони анинг шаънига нозил бўлди. Илоҳий, то ул олий ҳазрат бор экан, салтанат байроғи бор бўлсин, унинг паноҳининг бисоти жойида турсин, душмanning нишоти завол топсин!

³⁰⁰ Яъни мустафъилун мустафъилун мустафъилун вазнидаги.

³⁰¹ Набувад вазн талаби билан набвад деб ўқилди.

³⁰² Бунда рукнларнинг ҳаммаси сажъланган.

Парчанинг таржимаси:

Эй дилрабо, худо учун, бир дам келгил,

Бир раҳм қилиб, бизнинг жонимизга жафони кам қил!

Дарду ғамдан мен ҳар нафасда жон бераман,
Эй ҳашам эгаси, бунчалик ситам раво эмасдир.

³⁰³ Қўлёзмада ё тушиб қолган.

³⁰⁴ Бунинг ўрнида бошқа бир сўз бўлиши керак.

³⁰⁵ Бизнингча, Шамс-и Қайснинг матнида садр сўзи олдида жуз, мо сиво-йи сянгари истисно қилувчи сўзлардан бири бўлган. Шу сўз Атоуллоҳ ўқиган нусхада тушиб қолган. Агар шунга тикланса, юқоридаги таъриф қуйидагича бўлади:

мусаммат шеър улдурким, бир ёки бир неча байтнинг садрдин ўзгаси маштур ёки манҳук тарзда қофияланган бўлур ва ул байтларни ўзга бир қофияда қасидадагидек бирлаштирғайлар.

Бирлаштирувчи ўзга қофия эса садрда бўлади, маштур ва манҳукнинг садрга таъсири йўқ. Шунинг учун Шамс-и Қайс садрдан бошқа рукнларни садр деб атамаган, балки садрнинг маштур ва манҳукдан мустасно бўлишини таъкидлаган.

³⁰⁶ Яъни субъект ёки предикатни билдирувчи бўлак орасида.

³⁰⁷ Яъни объект билдирувчи бўлакда.

³⁰⁸ Акс: хислате неку — неку хислатий.

Байтнинг таржимаси:

Бир соҳибдавлат бир нодонга деди:

Яхши хислатга эга бўлиш яхши бир хислатдир.

³⁰⁹ Маҳкум алайҳ — субъект; маҳкум биҳ — предикат.

³¹⁰ Акс: шаб рўз будий (тун кун бўлар эди) — рўз шаб шуд (кун тун бўлди).

Бундан олдин юзинг офтобидан бизга тун кундек эди. Энди юзингсиз оҳим тутунидан кун бизга тун бўлди.

³¹¹ Акс; фаршро арш — аршро фарш.

Байтнинг таржимаси:

Баъзан тавозуъ юзасидан фаршни арш дейдилар,

Баъзан улуғворлик юзасидан аршни фарш дейдилар.

Оёқ остига ёки ўтириш учун тўшалган ҳар қандай нарса фарш дейилади. Арш — бу ерда осмоннинг юқори қисми маъносиди.

³¹² Акс: арш... фаршро — фарш... аршро. Байтнинг таржимаси:

Тавозуъ юзасидан фаршни арш дейди,

Улуғворлик юзасидан аршни фарш қилади.

³¹³ Бу ерда зи хон-и наволат бирикма ҳолида аксда иштирок этган.

Байтнинг таржимаси:

Эҳсонинг дастурхонидан гадолар султондир,

Султондир гадолар эҳсонинг дастурхонидин.

Иккинчи мисрадагисини султонлар гадодир деб тушуниш ҳам мумкин.

³¹⁴ Байтнинг таржимаси:

Гадо жонига гамзадан ўт ёқанда, дедим:

Эй шоҳ, бир назар солдинг, бир назар солдинг, эй шоҳ.

³¹⁵ Байтнинг таржимаси:

Бизга бир қарайсанми, бир қарайсанми бизга?

Марҳамат, бир йўл ол бу ёнга, бу ёнга бир йўл ол, марҳамат.

³¹⁶ Байтнинг таржимаси:

Ақчанг бору караминг бор,

Караминг бору ақчанг бор.

³¹⁷ **Маъкус** (акс этилган) — аксининг сифатдошидир. **Мурат** таб — тартибли.

³¹⁸ **Мушавваш** — тартибсиз.

³¹⁹ Байтнинг таржимаси:

Афсус, умр ўтдию биз беҳабармиз,

Биз беҳабармизу умр, афсус, ўтди.

³²⁰ Байтнинг таржимаси:

Олам сахийларида пул йўқ,

Олам пулдорларида саховат йўқ.

³²¹ Байтнинг таржимаси:

Эҳсонда Ҳотам сенсан, улугликда Кисро сенсан,

Фармонда Осаф сенсан, исботда Исо сенсан.

Кисро — қадимги эрон шоҳларидан Нуширвоннинг лақаби
Осаф — Сулаймоннинг вазири, одиллик ва тадбиркорликда машҳур.

³²² Қўлёмзада: фобилоту.

³²³ Яъни:

Исо сенсан исботда, Осаф сенсан фармонда,

Кисро сенсан улугликда, Ҳотам сенсан эҳсонда.

³²⁴ Байтнинг таржимаси:

Агар ул шабистон шамъини ёқсанг, ундан кейин

Порлоқ ойда яна бунчалик нур бўлмайди.

Кўнгиллар айни паришонликдан бир ерга йиғилсин учун

Бир кеча юзингдан ул паришон зулфингни кўтариб ташла.

Бунинг акси қуйидагича бўлади:

Дигар маҳ-и тобонро нуре набувад чандон

Он шамъ-и шабистонро гар з-онки бараф рўзи.

Он зулф-и паришонро аз рух шабе бигшой,

Дилҳо шавад то жамъ аз айн-и паришоний.

Мазмуни ўзгармайди.

³²⁵ Яъни оллоҳнинг бир ўзидан бошқа худолик йўқ, — унинг ўртоғи йўқ.

326 Яъни:

Эй худо, ўзингдан ўзга ҳеч кимимиз йўқ,

Паноҳимиз ўзингсан, бошқа ҳеч ким эмас.

327 Маҳмуд Замахшарийнинг қуръон тафсирига бағишланган асари. Бу асар катта филологик аҳамиятга эга.

328 Табдилнинг луғавий маъноси алмаштиришдир.

329 Тардид: карам... карам. Биринчиси ўзгаларга алоқадор, иккинчиси сўзловчига алоқадор.

Байтнинг таржимаси:

Замона аҳлидан аламдан ўзгасини кўрмадим,

Карам аҳлидан карам кўрмадим.

330 Тардид: рўй... рўй (юз). Биринчиси маҳбубнинг бошига тегишли, иккинчиси юрагига.

Байтнинг таржимаси:

Гулдек очгил юзингни, юрак юзини ҳам кўрсат (юрак оч)!

Чунки сени кўрмасам, менинг ишим харобдир.

331 Набувад вазн талаби билан шундай ўқилади.

332 Тардид: маҳрум ... маҳрум. Биринчиси биҳишт (жаннат)га қарашли, иккинчиси маҳбуб уйига.

Байтнинг таржимаси:

Бу эшикдан узоқда менга хуррамлик бўлмайди, бу маълум бўлди,

Сенинг эшигингдан маҳрум бўлган жаннатдан маҳрумдур.

333 Тардид: рух... рух (юз) ва наво... наво. Биринчи рух парига тегишли, иккинчиси маҳбубга; биринчи наво эгасиз, иккинчиси сўзловчига тегишли.

Байтнинг таржимаси:

Эй парийчеҳра, ўз чеҳрангни аён қил!

Бенавоман, буни навойимга етказ!

334 Қўлэзмада: зарбдан ўзгасига.

335 Тааттуф: кард вафо (вафо қилди) — кард жафо (жафо қилди).

Байтнинг таржимаси:

Оҳки, дил унинг итига ҳар қанча вафо қилса ҳам,

Рақиб бу мискин зор кўнгилга жафо қилди.

336 Тааттуф: намуд ниёз (ниёз айлади, яъни ёлворди) — намуд ноз (ноз айлади).

Байтнинг таржимаси:

Қандай ҳолки, кўнгил ҳар қанча ёр олдида ниёз айласа, у аччиқланиб ноз айлади.

337 Тааттуфнинг луғавий маъноси кийимни елкага ташлаб олишдир.

338 Яъни фаълун фаълун фаълун (фаълун) вазнида.

339 Байтнинг таржимаси:

Адашиб биз томонга йўл олганингда
Бироз ўтир, юзингни кўрсат!
Ҳамма дилу жонини беради, тотганда
Лабингдан шакар, уни ҳаммага етказ!
Эй санам, эшигинг тагида турганлар орасида
Бир мен кабиси ўзга бўлмагай сенга вафода.

340 Байт назарда тутилган. Ҳар мисрада тўрт мартадан қай- тарилади.

341 Қўлэзмада: чи.

342 Қўлэзмада: худро. Бунда вази бузилади.

343 Юқорида ба навоз-и ўрнида ба ту аз берилган эди. Вази нуқтан назардан ба навоз-и тўғридир.

344 Байтнинг таржимаси:

Ўз юзингни оч, етказ
Ҳаммани вафо ардоғига.

345 Ҳазажнинг руки мафъийлундир.

346 Қўлэзмада: барафруз он рух-и. Бунда таширӣ санъати бузилади.

347 Бу ерда бинамо вази талаби билан бинмо деб ўқилади.

348 Байтнинг таржимаси:

Қизил лола даврида, эй жон, далага чиқ,
Қизил май соғарини яхшилаб тотиб, гўзал юзингни ёндир:
Ҳажрингдан охири кўнглимиз сўлди, бери кел,
Утли юзингни кўрсатиб, жонимизга ўт ёқ!
Бунчалик истиғно қилма, эй жон, биздан юзингни яширма,
Юзингдан ниқобни кўтариб ташла, ғамдан юрагимизни
ёндирма!

349 Қўлэзмада: саҳродур, ҳамро тушиб қолган.

350 Қўлэзмада: сахбо, жоно тушиб қолган.

351 Қўлэзмада: саҳро сўзи йўқ.

352 Бу ерда ҳам юқоридагидек (346 изоҳга қаралсин).

353 Байтнинг таржимаси:

Гўзал юзингни ёрит, ўт сол бизнинг жонимизга, ғамдин дилимизни ёндирма!

354 Яъни байтида тўртта, мисраида иккита мафъийлун.

355 Байтнинг таржимаси:

Қизил лола даврида
Келгил, эй жон, дала томонга!
Охир ҳижронингдан бўлдим
Сўлгиндил, бери кел!
Бунчалик истиғно қилма,
Юзингни ёпма биздан, эй жон!

³⁵⁶ Яъни шеър аслининг иккинчи мисралари ҳам биринчи мисраларидек алоҳида байтлар ҳосил қилади:

Бикаш хуц соғар-и сахбо,
Барафрузо рух-и зебо!
Узор-и оташин бинмо,
Фикан оташ ба жон-и мо!
Ниқоб аз рух фикан боло,
Масъуз аз ғам дил-и моро!

Яъни:

Саҳбо соғарини яхшилаб торт,
Гўзал юзингни ёндир!
Утли юзингни кўрсат,
Бизнинг жонимизга ўт сол!
Ниқобингни кўтариб ташла,
Ғамдан бизнинг дилимизни куйдирма!

³⁵⁷ Қўлёманинг бу ерида ҳам **барафруз он рух-и.**

³⁵⁸ Қўлёманда: зи. Бунда вази бузилади.

³⁵⁹ Ғазалнинг таржимаси:

Бода ичаман, чунки ҳижрондан дилим кабо,
Агар ичмасам биратўла бўлур ишим хароб.
Унинг ишқидан шундай мастманки, доим бағр қонини
Кўз косаларидан ичаману уни шароб деб тасаввур

қиламан.

Уйғоқлигимда ҳеч ким мени ҳушёр қилишни истамайди,
Олам халқи бундан сўнг мени тушида ҳушёр
кўрадиганга ўхшайди.

Порлоқ офтоб бўлибсан, лекин ўзгалар учун,
Менга порлашни истамасанг, мени кўп тоблама!
Эй Атоий, васл кунда ҳам юзини озгина кўра оламан.
Бағр қони қон сочар кўзим олдида парда бўлгач.

Ғазал мақтаёидаги Атоий Атоуллоҳ Ҳусайнининг ўзи.

³⁶⁰ Рубоийнинг таржимаси:

Агар толеинг саъду юлдузинг ёр бўлса,
Доро сенга тобиъ бўлиб, уйинг олтинга тўлади.
Агар Атоийдек толеинг бўлмаса, шу туфайли
Меҳнатинг зойиъ бўлади, ишинг хуржун бўлади.

³⁶¹ Яъни:

Эй дил, агар ҳар дамда ёрдан бир ғам етиб турса,
Хафа бўлмаслигинг керак ёрдан бир дам ҳам.
Чунки, яхшилаб назар солсанг у ғамларнинг
Кўпроғи ўзингдандур, ёрдан фақат биттаси.

³⁶² Навоийга бағишланган бу қитъанинг мазмуни қуйида-

гича:

Илоҳим, илм мулкининг шахрёрига ҳамеша ҳисобсиз фатҳу зафар билан иззату давлат келсин! Ё раб, лутф қил, уни шоҳ соясида сақла, токи уларнинг қудрату адлидан замона тинч бўлсин! Ё раб, фазлинг билан унга охират давлатини эҳсон қил, чунки у давлатга бу дунёда эзгулик расмини бунёд қилди.

³⁶³ Қўлэзмада аввалийро ўрнида уро (уни). Икки ҳарф — лом билан ё тушиб қолган.

³⁶⁴ Бизда ости чизилган.

³⁶⁵ Қўлэзмада охирги сўз: давлат.

Мисранинг мазмуни:

Илоҳий, уни фазлингда тут.

³⁶⁶ Бу олдинги мисранинг давоми бўлиб, иккиси бир байт ҳосил қилади.

Бунисининг таржимаси: ҳамеша қудрату давлат-
да!

³⁶⁷ Байтнинг таржимаси:

Илоҳий, ҳамеша тут ани
қудрату фазлингда, давлатда.

³⁶⁸ Яъни алиф ҳарфи ишлатилмаган. Бу ёзув санъатлари-
дандир.

³⁶⁹ Яъни нуқтали ҳарфлар ишлатилмаган.

³⁷⁰ Журм ўрнида чашм.

³⁷¹ Парчанинг мазмуни:

Эй сенинг очиқ қўлинг саховатда баҳор булутидан
аълороқдир,
Халқ сенинг қўлингга қараган, уларнинг баҳор булут
билан нима иши бор?!

Кафинг ёғинининг сочилишидан олам ақлининг кўнгли
Хушу хуррам ва баҳорги боғдек ораста бўлди.

Бандага (менга) ҳаддан ортиқ қўйди шундай оғир юкич
сенинг мардлигинг ва икки гавҳарсочар кафинг.

Ўзгалар мен каби банда, мен банда шукрдан

Ожизман ўзгалардек ва уятдан афгор бўлганман.

Ўзрни бир томонга қўй, ўйлаки, мени қилган гуноҳич

Афвинг томонга қаратиб қўйдию дилни ғамхўрлигингга

Сен худовандсан, яхшилик қил ва бу журмни фазл билан

Бу йўлдан кечир, чунки сен журмни кечиргучисан.

³⁷² Аникроғи рамал-и мусамман-и махбуп-и мақсур: фозилотун
фаъилотун фаъилотун фаъилон.

³⁷³ Биз остини чизиб қўйдик.

³⁷⁴ Қўлэзмада: ду байт, лекин аслида дубайтий (рубойий)
бўлса керак.

³⁷⁵ Рубойининг мазмуни:

Сенинг мардлинг бандага (менга) оғир юкни юклади, мен банда шукрдан ожизман ўзгалардек,

Ситам қилди (?) кўз афвинг томонга қараб қолди. Бу журмини фазл билан бу йўлдан кечир!

³⁷⁶ Байтнинг таржимаси:

Лаълинг шакарнинг ширинлигини синдирди,

Қоматинг терак қийматини синдирди.

(Қомат теракка тик ва баландликка ўхшатилади ва бу ижобийдир.— А. Р.)

³⁷⁷ Енгил ўқиганда вазн талаби билан ҳам чўзиб, ҳам қисқа ўқиш мумкин бўлган унлилар қисқа ва иккилаб ўқиш мумкин бўлган ундошлар вазн талаб қилган ўринларда битта қилиб ўқилади:

Лаъ-ли ту ши (муфтаълун) рими-ни-йи шак (муфтаълун) кар ши-каст (фоълон).

Бу ерда вазн талаб қилгани учун шакар шакар деб енгил ўқилмаган.

³⁷⁸ Оғир ўқилганда мумкин бўлган ва лозим бўлган ўринларда унлилар чўзиб ва ундошлар иккилаб ўқилади:

Лаъ-ли туу ши (фоълотун) рии-ни-йии шак (фоълотун) кар ши-каст (фоълон).

³⁷⁹ Байтнинг таржимаси:

Юзинг қизил лола, (юзда) хатинг сунбулу райҳон,

Танинг гулларга рашк, қадинг бўстонга равнақ

келтиради.

³⁸⁰ Яъни вазн талабича максимум енгил ўқиганда:

Ру-хи туу ло (фаълотун) ла-йи аҳ-мар (фаълотун), ха-ти туу сун (фаълотун) бу-лу рай-ҳон (фаълийён).

³⁸¹ Яъни вазн талаб қилганча максимум оғир ўқиганда:

Ру-хин туу то (мафоъийлун) ла-йии аҳ-мар (мафоъийлун) ха-тии туу сун (мафоъийлун) бу-луу-рай-ҳон (мафоъийлон).

³⁸² Қўлзмада: фаълон.

³⁸³ Яъни:

Ру-хин ту ло (мафоъилун) ла-йи аҳ-мар (фаълотун) ха-тин-туу сун (мафоъилун) бу-лу рай-ҳон (фаълийён).

³⁸⁴ Зулбуҳурнинг лугавий маъноси буҳурлидир. Буҳур баҳрнинг кўплигидир. Араб тилида махсус иккилик формаси (баҳрайн, қофиятайн сингари) бўлгани учун предмет иккидан ортмаса кўплик ҳисобланмайди. Шунинг учун зулбаҳрайн ва зулқофиятайн икки баҳрли ва икки қофияли деб тушунилса, зулбуҳур ва зулқавофий иккидан ортиқ баҳрли ва иккидан ортиқ қофияли деб тушунилади.

³⁸⁵ Мувассал би-л-ҳарфайи (икки ҳарфда уланган) ёзув санъати бўлиб, бунда бошдан оёқ икки ҳарфигина бир-бирига қўшиб ёзиладиган сўзлар танланган бўлади.

³⁸⁶ Бу байт қўйидаги вазнларда ўқилади:

1) Рамал-и мусамман-и махбун, яъни фаъилотун фаъилотун фаъилотун фаъилотун;

2) Ҳазаж-и мусамман-и солим, яъни мафъийлун мафъийлун мафъийлун мафъийлун;

3) Мужтасс-и мусамман-и махбун, яъни мафъилун фаъилотун мафъилун фаъилотун.

Байтнинг таржимаси:

Лабинг гавҳар (тиш) турадиган жой, хатинг лола маркази, Тунинг (сочинг) юлдузли (исирғали) оинг (юзинг) теграсида хатдан ҳола бор.

Ҳола ой атрофида пайдо бўладиган нур ҳалқасидир. Бунини ҳалқ қўтон деб ҳам атайди. Ой қўтонлапти дейилади.

³⁸⁷ Канз — хазина.

³⁸⁸ «Ҳадойиқу-с-сеҳр» бўлса керак.

³⁸⁹ Қитъанинг мазмуни:

Нусратуддин, эй жаҳонбахшим, иқбол туфайли, сенинг оламгар тигинг зафар кунда мутлақ ҳоким эрур. Равшан фикр даргоҳинг хизматчисю нур аксидур, офтоб нури эрта тонг хизматчиси (бўлганидек).

³⁹⁰ Биз остини чизиб қўйдик.

³⁹¹ Яъни фойлотун фойлотун фойлотун фойлотун.

³⁹² Бунисида битта фойлотун кам бўлади.

³⁹³ Мавзун — вазнли.

³⁹⁴ Қитъанинг мазмуни:

Худо учун мenden бир нозик фикр эшит ва хотирингдан чиқарма: то ул дамгачаки, бировларга бу хайлу ҳашам билан доим ҳоким экансан, ҳар бир самимий киши сенга меҳру вафо кўрсатар экан, сен ҳам меҳру вафо қилавер, гоҳо ситам расминини қўйиб тур.

³⁹⁵ Яъни ҳар мисраи тўртта мустафилундан иборат.

³⁹⁶ Яъни мисраи учта мустафилундан иборат бўлиб қолади.

³⁹⁷ Бу байтдан маълум бўлишича, бу қитъанинг асли уш байтдан иборат экан. Охир макуш учинчи байтнинг биринчи мисраидан ва моро зи ғам иккинчи мисраидандир. Демак учинчи байт қўлёзмадан тушиб қолган.

Мустаҳраж байтнинг мазмуни:

Худо ҳақи, бировга мир экансан, гоҳо меҳру вафо қил ва бизни ғамдан ўлдирма!

³⁹⁸ Талвин (турлаш) мулаввин (турловчи)дан масдар (ҳаракат номи)дир.

399 Муталавнинг — (мурланувчи) талавуннинг сифатдоши.

400 Демак бу мисраларнинг ҳар хил таркибидан бир-биридан фарқ қиладиган 12 та байт ҳосил бўлиши мумкин.

Рубойининг таржимаси:

Офтобваш ой юзлилارнинг саргаштасиман,
Доим рақиблардан ситаму жавр тортаман,
Даврада гам дурди (май қуйқаси)дан ўзга нарса
тотмайман,

Меҳнат, ранж, хорлик ва дард билан хурсандман.

401 Яъни Навоий.

402 Филбадиҳа ёқи бадиҳатан — ўйламасдан бирданига (экспромт йўли билан) шеър тўқиш.

403 Рубойининг таржимаси:

Сенинг юзунг осмон юзидан (ой, қуёш) яхшироқ,
Қадинг бўстон сарвидан яхшироқ,
Лаълинг (лабинг) ҳаёт сувидан яхшироқ,
Нутқинг абадий ҳаётдан яхшироқ.

404 Байтнинг таржимаси:

Илоҳим, ул фазлу фазл бериш жаҳони
То абад қудрату иқболи билан қолсин!

405 Яъни: мисралар бир-бирига ҳамма ҳолда ҳам ҳамроҳ ва ўртоқ (шерик)дир.

406 Руқъа — хат маъносидаги записканинг муодили.

407 Руқъанинг мазмуни:

Ҳожатмандлик изҳоридин ва саййидона эъзоз соҳиби, беҳисоб фанлар денгизи бўлмиш жанобга, фазилатлари афзал даражада барқарор бўлсун, умр дуосидан сўнг шариф шахсларига арз улдурким, рўзгор ташвишлари йўл қўймас, йўқса ким жамиъ халойиқнинг паноҳгоҳи, мангу камолот соягоҳи бўлмиш ул остонадин улуғ олим ҳурматидин бир дам ўз ихтиёри бида жудо бўлур эрди, фақир Ато...

Руқъа тўлиқ келтирилмаган.

408 Мақрунинг луғавий маъноси ўқилувчидир. Мақру ба назму наср — назм ва наср билан ўқиладиган. Мақру-л-луғатайн ва мақру-л-лисонайн — икки тилда ўқиладиган.

409 Яъни: уй тутишнинг баҳосини баҳолик (қиймат) қил, нафспарастлик ва нодонликни бўшатиб юбор!

410 Қўлэзмада вазнининг иккинчи номи ва биринчи рукнида хатолар бор.

411 Қўлэзмада ж ўрнида ч ёзилган.

412 Қўлэзмада сод ўрнида зод.

413 Форсчасининг таржимаси:

Жаннатлар елисан, баҳорнинг жонисан, набот (новвот) суви. сан, қарорнинг тўғонисан.

⁴¹⁴ Бунга ҳошияда қуйидагича изоҳ берилган:

Бу андоқтурким, жонимнинг ороми қайтиб келди, дерлар.
яъни жонимнинг оромига сабаб бўлган маҳбуб.

⁴¹⁵ Байтнинг таржимаси:

Дил керак бўлса, нақддир, эй ёр,
Етарли деб билсанг, жойга эгасан.

⁴¹⁶ Биринчи байтда биринчи мисра, иккинчи байтда иккинчи мисра арабча.

Байтнинг таржимаси.

Май соҳиби марҳамат қилиб мени чақирди:
Майхона томонга кел, нега саргардонсан?
Унга дедим: кўнгил роҳатини истайман, деди: кел,
Роҳатни майдан топкил-да мени унутма!

⁴¹⁷ Биринчи байт форсча, иккинчиси арабча.

Байтнинг таржимаси:

Билмай гуноҳ қилдим, илоҳим,
Лекин биламанки, сен гуноҳни кечиргучисан.
Ўзингга мурожаат қилдим, кечир мени, гуноҳларимдан
ўт!

Мен энди тавба қилдим барча гуноҳ ишлардан.

⁴¹⁸ Талмиъ ҳаракат номи, муламмаъ (ранг-баранг қилинган)
ундан сифатдошдир.

⁴¹⁹ Араб ҳарфлари сўзда бир-бирига уланиб ёзилади. Шу нуқтаи назардан улар икки турга бўлинади: икки ёндан уланадиган ҳарфлар ва бир ёндан уланадиган ҳарфлар. Бундай ҳарфлар ўзидан олдинги ҳарфга, агар у икки ёндан уланадиган ҳарф бўлсагина, уланади. Сўз бир ёндан уланадиган ҳарфлардан иборат бўлганда ҳарфлар аслан қўшилмайди, лекин икки ёндан уланадиган ҳарфнинг олдида биринчи турдаги ҳарф бўлса, мазкур турдаги ҳарф ўзидан кейинги ҳарфга қўшила олмагани учун икки ёндан қўшиладиган ҳарф ҳам ажралиб қолади. Бу уланиш қобилиятига эга бўлган ҳарфни уланолмайдиган ерда келтиришдир.

⁴²⁰ Бу кўзга мўлжалланган санъат бўлгани учун аслини беришга тўғри келди.

Байтнинг ўқилиши:

Дур аз дар-и орзуву аз дод
Дарвоз давад дар дав-и озод.

Таржимаси:

Орзу ҳавас эшигидан узоқда
Дарвоз эркинлик йўлида чопиб юради.

⁴²¹ Байтнинг ўқилиши:

Дорам оҳ-и зор аз дурий-и у,

Завқ-и дил з-он рўй дорам орзу.

Таржимаси:

Унинг узоқдалигидан оҳ-и зорим бор,

Уша юздан кўнгили завқини орзу қиламан.

422 Рубойининг биринчи мисраидаги дил аз, аздил бўлиши керак. Учинчи мисрада сўз етишмайди.

Рубойининг ўқилиши:

Овоза зи орзу-йи ў аз дил дор,

В-озурда зи дард-и дурий-и у дил-и зор.

Дар орзу аз дар-и у дорад.

Озор зи даври дард-и зор аз озор.

Таржимаси:

Унинг орзусида овозангни дилингдан чиқар,

Дил-и зор унинг узоқлиги дардидан озор чекаётир.

Орзу-да анинг эшигини бордур

Даврдан озори, озордан дард-и зори.

423 Тақтиъ — ҳаракат номи, муқаттаъ (бўлак-бўлак қилинган) шундан сифатдошдир.

424 Қўлёмада: ёзсалар ҳам.

425 Ёзув қондасига мувофиқ арабчада ҳам бу байтнинг ҳар бир мустақил сўзи алоҳида ёзилади. Лекин сўзлар икки ёндан қўшиладиган ҳарфлар билан тугагани учун қондага зид равишда ҳунар ва ўқувчига таъсир кўрсатиш мақсадида уларни бошдан-оёқ бир-бирига улаб ёзиш мумкин. Байтнинг таржимаси:

Озгин, заиф таним иситмалаб касал бўлди,

Хорғинлик бурчагида бесабаб ўтирганим йўқ.

426 Бу байтнинг бошидаги учта ва охиридаги бир сўз уланмайди.

Байтнинг маъноси:

Агар, эй жон, бизга ҳариф бўлсанг,

Бунинг учун ғам ема, чунки бекорчи эмассан.

427 Яъни арра тишларидек уланган.

428 Байтнинг таржимаси:

Иситма бор кечаси бир бут (гўзал) олдида ўтирдинг,

Иситмадан сушт эмассан, иситманинг олдини олдинг.

429 Махбун-и мақсур бўлиши керак.

430 Қўлёмада: пушт.

431 Байтнинг таржимаси:

Паст ган иситма титроғига сустлиқ қилади,

Енгил титроқ сушт танни ишдан чиқарди.

432 Бу байтда сираси тоқ ҳарфлар икки ёндан уланадиган ва жуфт ҳарфлар фақат бир ёндан, яъни ўзидан олдинги ҳарф

гагина уланадиган ҳарф бўлгани учун ҳамма ҳарфлар жуфт уланган.

Байтнинг ўқилиши:

Ғар пур надеҳад чокар-и ту соғар-и ту,
Ки пур бидеҳад соғар-и мо чокар-и ту?!

Таржимаси:

Хизматкоринг сенинг пиёлангни тўлдириб бермаса,
Айт хизматкоринг бизнинг пиёламизни қандай
тўлдириб бера оларди?!

⁴³³ Бунда сираси жуфт бўлган ҳарфлар жумласида икки ёндан уланадиган ҳарфлар ҳам бор, ammo улар сўз охирида бўлганликлари учун кейинги ҳарфга сўз имлосига мувофиқ уланмайдилар, натижада ёзувдаги ҳарфий жуфтлик бузилмайди.

Байтнинг ўқилиши:

Бо ту ҳар кас чу мо қарин бошад,
Бо ғам хотир чу мо ҳазин бошад.

Таржимаси:

Кимки, биз каби сен билан ёр бўлса,
Хотири биз каби қайғудан ҳазин бўлади.
Иккинчи мисрадаги чу мо (биз каби) қўлёзмада йўқ.

⁴³⁴ Рубойининг ўқилиши:

Соқий бояд чу коса пурмай сар-и мо.
Жоно, фармо ту ҳам таваққуф бар мо!
Ғар соғар-и мо пур надеҳад ё надеҳад,
Фармо бидеҳад чокар-и ту соғар-и мо!

Таржимаси:

Соқий, бизнинг бошимиз соғардек майга тўла бўлиши керак.

Эй жон, сен ҳам, марҳамат устимизда тўхта!

Агар бизнинг соғаримизни тўла тутмаса ёки бутунлай бермаса,

Буюр, сенинг чокаринг берсин бизнинг соғаримизни.

⁴³⁵ Бу байтда ҳар учинчи ҳарф бир ёндангина уланадиган ҳарф бўлиб, биринчи ва иккинчилари икки ёндан уланадиган ҳарфлардир.

Байтнинг ўқилиши:

Биё, бую, ба мо нигар, жафо ба жид хато шумур!
Лиқо намo, нуку гуҳар, биё, бигу сафо назар!

Таржимаси:

Кел, эй бут, бизга боқ, жафони жиддий равишда хато ҳисобла!

Ўз кўрсат, эй яхши гавҳар, кел, «кўзага нур!» дегил!

⁴³⁶ Бунда учинчи ҳарфлар орасида икки ёндан қўшилидигани бор, лекин сўз охирида.

Байтнинг ўқилиши:

Сиймтаво, чанд кун и фикр-и ғайр?
Хез, биё, пеш-и Ато баҳр-и хайр!

Таржимаси:

Эй кумуштан, қачонгача ўзганинг фикрини қиласан?
Тур, Ато қошига хайр учун кел!

⁴³⁷ Бунда ҳар тўртинчи ҳарф бир ёндан уланадиган ҳарф, ундан олдингилари эса икки ёндан уланадиган ҳарфлардир.

Байтнинг ўқилиши:

Саномо, манигар ба жафо ба Ато,
Нажаҳад ба ато, бижаҳад ба жафо.

Таржимаси:

Эй санам Атога жафо кўзи билан қарама!
У атога чопмайди, жафога чопади.

⁴³⁸ Бунда тўртинчи ҳарфлардан ўзидан кейинги ҳарфга уланадигани бор, лекин сўз охирида келгани учун ҳар бир сўз бир-бирига уланган тўрт ҳарфдан иборат бўлиб қолган. Байтнинг ўқилиши!

Суханам бишинав, бинигар ба Ато,
Бикашаш ба лиқо, макашаш ба жафо!

Таржимаси:

Сўзимни эшит, Атога қара,
Уни васлга торт, жафога тортма!

⁴³⁹ Рубойининг биринчи мисраи муқаттаъ, иккинчи мисраи мувассал би-л-ҳарфайн, учинчи мисраи мувассал би-с-салоса ва тўртинчиси мувассал би-л-арбаъадир.

Рубойининг ўқилиши:

Эй дар дил озар задаий аз руҳ-и озар,
Моний бар-и марказ-и хат-и ту чокар,
Ғайр-и шикан-и жаъд гашт килк-и қазо,
Мушқил бикашад башакл-и чиз анбар.

Таржимаси:

Эй ўтли юзингдан дилга ўт солдинг,
Моний сенинг хатинг марказига (юзингга) чокардир.
Қазо қалами зулф қалқаларидан ўзгасига айланди,
(Чунки) анбарнинг нарса шаклини чизиши қийиндир.

⁴⁴⁰ Рубойининг ўқилиши:

Дорад озору дард азу, зуд даво
Жўяд хотир, бирасад ҳар к-у ба дуо,
Ғайр-и хабар-и лиқо нашуд шаҳд-и шифо,
Бинамо, санамо, пайкар-и неку ба Ато!

Рубойининг мазмуни:

Кўнгилининг ундан озору дарди бор, шунинг учун у келгаз бир кишидан дуо билан тез даво истайди. Юз кўришиш хабаридан ўзгаси шифо шаҳди бўлмади, шунинг учун эй санам, гўзал пайкарингни Атога кўрсат!

⁴⁴¹ Ҳазалнинг ўқилиши:

Рух-и зард дорам зи дурий-и он дар,
Зада доғу дардам дурун-и дил озар.

Чу ман кост гуйий шаб-и фурқат-и ту
Маҳ-и навки бошад бадин гуна логар.

Хатат Хизр, жаъд-и кажат мушк-и Тубут
Танат сийм, лаъл-и лабат тунг-и шакар.

Ба жаннат-и наъим шаҳид-и муҳаббат
Бихишт-и мухаллад насиб-и муҳаққар.

Ба лабҳо малиҳий, ба гуфтан фасиҳий,
Ба талъат сабиҳий ба гесу муаббар.

Таржимаси:

Ул эшикдан узоқда бўлганим учун сариқ юзим бор,
Чунки доғу дардим ичимга ўт солгандир.
Бу қадар озгин бўлиб қолган янги ой
Менга ўхшаб сенинг фурқатинг тунида озганга ўхшайди.
Хатинг — Хизр, жингалак зулфинг — Тибет мушки,
Танинг — кумуш, лаъл лабинг — шакар халтаси.
Наъим жаннатида муҳаббат шаҳидига
Абадий учмоқ арзимас насибадур.
Лабда малоҳатлисан, сўзда чечансан,
Юзда тонгдек ёрусан, сочда абирлисан.

⁴⁴² Музассал — сифатдош, бунинг ҳаракат номи тавсия (улаш)дир. Бу эса васл (уланш)нинг муболағаси, яъни орттирма формасидир. Муболага лингвистик терминдир.

⁴⁴³ Рубойининг ўқилиши:

Бо шўх-и санавбар қадд-и барно чи кунам?
Бо ғамза-йи нозукаш ман оё чи кунам?
Ғавво бошад зи дийдан-и рух охир,
Бо хавфу ситам, бо ғам-и ғавво чи кунам?!

Таржимаси:

Барно санавбарқад шўх гўзални нима қиламан?
Унинг нозик ғамзасига нима жавоб қиламан?
Ахир, юзини кўрмакдан ғавво чиқади,
Ситам хавфию ғавво ғамининг менга нима кераги бор?!

⁴⁴⁴ Қўлөзмада: **Фoънлуи.**

⁴⁴⁵ **Байтнинг ўқилиши:**

Аз асар-и бўйкаш-и табъи ту.

Вод-и сабо нофа-йи бўстон кушод.

Мазмуни:

Сабо ели сенинг муаттар табъинг асаридан бўстон мушқдонини очди.

⁴⁴⁶ Бунинг сабаби золнинг ўша давр ва шароитда дол каби талаффуз этилганидир. Масалан гунбаз сўзи гунбад деб талаффуз этилган. Бундай талаффуз ҳозир ҳам Эронда сақланган.

⁴⁴⁷ Буни Азийи деб ҳам ўқиш мумкин.

⁴⁴⁸ **Шеърнинг мазмуни:**

Форс тилидаги дол билан зол орасидаги фарқи сенга айтмай, чунки бу фозиллар наздида ҳам ноаниқдир. Агар бирликдаги сўз олдидаги саҳиҳ ҳарф (яъни ундош) сокин бўлса (яъни ундан кейин унли бўлмаса), дол бўлади, бошқа ҳамма ҳолда нуқтали зол бўлади.

Бу қоида замонавий лингвистика талабларига жавоб бера оладиган даражада илмийдир. Айрим тилшуносларимиз шу кунларда ҳам позицияни ҳисобга олмаслик натижасида фонемалар ҳақидаги нотўғри фикрларни кўтариб юрадилар.

⁴⁴⁹ Ҳусайний даврдан олдин форс сўзларида ўша азиз олим айтган позицияда д ишлатилган ўринларда қадим тишора з (зол) ишлатилган. Аммо кейинги даврларда унинг ўрнини д босади. Шунинг учун Ҳусайнийнинг фикри тарихангина тўғри. **Падид** деб талаффуз этилган сўзни унинг унутилган қадимги шаклини назарда тутиб, **лазизга қофия** қилиш тўғри эмас, албатта.

⁴⁵⁰ **Маснавий байтларининг ўқилиши:**

Зийнат-и даҳр жаннат дорам,

Бахшиш-и ком зеб-и атворам.

Файз-и роҳим ба зайф, ҳар шаб-и ом

Зайф дорам, ба жунбиш ором.

Таржимаси:

Дунё зийнатини жаннат деб биламан,

Мақсадни амалга ошириш феълу атворимнинг безагидир.

Раҳмон файзи меҳмон билан, шунинг учун йил давомида
ҳар кеча

Меҳмоним бор, тинчлигим ҳаракат билан.

⁴⁵¹ **Ражаз-и мураббаъ-и мураффал бўлиши керак.**

⁴⁵² **Байтнинг ўқилиши:**

Бахтат муалло, тахтат мумаҳқад,

Жашнат муравваҳ, жайшат муаққад.

Таржимаси:

Бахтинг олий даражада, тахтинг ўз ўрнида,
Байраминг осойишта, лашкаринг мустаҳкам.

⁴⁵³ Бу табиий зулбаҳрайндир. Қаралсин: А. Рустамов. Аруз
ҳақида суҳбатлар, «Фан» нашриёти, Т., 1972, 48—50-бетлар.

⁴⁵⁴ Бу санъатларнинг педагогик аҳамияти ҳам бор.

Байтнинг ўқилиши:

Асар-и васф-и ғам-и ишқ-и хатат,
Надеҳад ҳазз-и касе жуз ба залол.

Таржимаси:

Хатинг ишқидаги ғам васфининг асари кишига уни
йўлдан оздиришдан бошқа роҳат бағишламайди.

⁴⁵⁵ Маҳзуф — ҳазф қилинган.

Рубойининг ўқилиши:

Сарвест парийчеҳра-йи ман сиймбадан,
Бемисл ба ҳусн-и сийрату хулқ-и ҳасан.
Хуршед бараш буъд зи даъво заду субҳ
Ҳар рўз кунад тиғу кафан дар гардан.

Таржимаси:

Менинг парийчеҳрам кумушбадан бир сарвдур,
Гўсал юриш-турушу яхши хулқда мислсиэидир,
Офтоб унга узоқдан даъво қилган эди, тонг
Ҳар куни унинг бўйнига тиғу кафан қўяди.

⁴⁵⁶ Яъни алифсиз.

⁴⁵⁷ Яъни даситур деб ўқилса.

⁴⁵⁸ Яъни фаъилондур.

⁴⁵⁹ Яъни дастур деб ўқисалар.

⁴⁶⁰ Яъни фаълон бўлади.

⁴⁶¹ Яъни фобилундир. Хафиф баҳрининг аруз ва зарбида
бундай фарқларга йўл қўйиш нормал ҳисобланади. Фаъилотун
ва фобилотун ҳам бир-бири билан алмашиб кела беради, бу ҳол
бу қитъада ҳам бор.

⁴⁶² Қитъанинг ўқилиши:

Сифат-и садр-и маснад-и дастур
Мебарад зийнат-и беҳишт-и барин.

Мекунад баҳшишат ба базл-и дирам
Ҳамчу рўй-и сипеҳру пушт-и замин.

Шуд зи рўй-и ту пушт-и шаръ қавий,
Шуд ба адл-и ту ҳабл-и мулк матин.

Наът-и ту даъви-йи парий-у малак,
Лақабат субҳа-йи шуҳуру синин.

Ҳаст дар жанб-и бахшиш-и ту қалил
Ҷар чӣ дар ганжу маъданаст дафин.

Даст-и ҳиммат ба давлат-и ту задам,
Ки, туйй дастгир-и давлату дин.

Ту гарам дар ҳунар деҳӣй ташҳир,
Ту гарам дар сухан деҳӣй тамкин.

Ҳунарам ҳаст дар ҳур-и шуҳрат,
Суханам ҳаст ҳамроҳ-и таҳсин.

Таржимаси:

Амир маснади тўрининг сифати
Аъло жаннатнинг зийнати бекор қилади.

Ақча таратиб қилган бахшишинг
Осмон юзию ер остидай (сахӣй).

Сенинг юзингдан шариатнинг таги мустаҳкам бўлди.
Адлигдан мулк боғичлари узилмас бўлди.

Сенинг мадҳинг парӣй билан малак даъвоси,
Лақабинг ойлар, йиллар тасбиҳи.

Хазинаю конларда ётган ҳамма нарсалар
Сенинг бахшишинг олдида оздир.

Сенинг давлатингга ҳиммат қўлини урдим,
Чунки сен давлату диннинг қўлини тутувчидирсан.

Сен агар мени ҳунарда машҳур этсанг,
Сен агар сўзимни ўринли топсанг,

Ҳунарим шуҳрат авжидадур,
Сўзим таҳсинга йўлдошдир.

Фаълун ва фаъилун назарда тутилаяпти.

Рубойининг ўқилиши:

Дар давр-и маҳ-и мо кулли аҳам дарҳам,
Дил ҳам муҳкам-и ҳалоку ҳар дам дар ҳам.
Дорам дард-и меҳр-и моҳ-и у дар дил,
Дар ҳам дорам дарду давоу марҳам.

Таржимаси:

Бизнинг ойнимизнинг даврида ҳамма энг муҳим нарсалар
бир ерда,

Дил ҳам ҳалокатга маҳкум, ҳар нафас ҳам ташвишли.

Унинг ойининг (юзининг) меҳридан (ишқидан, қуёшидан)
дилимда дард бор,

Менинг дарду давою марҳамим ҳаммаси бир ерда.

⁴⁶⁵ Яъни нуқтасиз ҳарфлардан иборат.

⁴⁶⁶ Қитъанинг ўқилиши:

Молик-и мулк-и карам, сарвар-и даҳр,
Солик-и роҳ-и ало меҳр-и карам

Малик-и ҳаёма-йи дор-и ислом,
Ворид-и маврид-и волову ҳимам.

Матлаъи- толиъ-и у меҳр-и ато,
Ҳорис-и даргаҳ-и у илму ҳикам.

Ҳам ҳаво-йи дар-и у руҳ-и мулк,
Ҳам дуо-йи дил-и у вирд-и умам.

Кор-и ў дар ҳама олам ислоҳ,
Меҳр-и у дар ҳама дилҳо марҳам.

Килк-йи у ҳикам-и русулро ҳамроҳ,
Дам-и у дард-и малакро ҳамдам.

Роҳ-и у роҳ-и карамро солик,
Илм-и у у олам-и дилро маҳрам.

Таржимаси:

Карам мулкнинг эгаси, замона сарвари,
Юксак йўл йўлчиси, карам офтоби.

Ислом саройидаги қизғин ҳаёт подшоши,
Улуғлик ва ҳиммат конининг соҳиби.

Эҳсон қуёши унинг толибининг матлаъидир,
Унинг даргоҳининг посбони илму ҳикматдир.

Унинг эшигининг ҳавоси подшолар руҳи,
Унинг дилининг дуоси умматлар тилидан тушмас.

Унинг иши бутун оламини тузатишдан иборат,
Унинг меҳри ҳамма дилларга марҳам.

Унинг қалами пайғамбарлар ҳикматига йўлдош,
Унинг нафаси фаришта дардига марҳам.

Унинг йўли карам йўлига йўлчи,
Унинг илми дил оламига маҳрам.

⁴⁶⁷ Қўлзмада: мафозилун.

⁴⁶⁸ Фаълун ва фаълон бор.

⁴⁶⁹ Байтларнинг ўқилиши:

Зайн-и тахте зийнат-и жайш-и тазйин,

Пай-и нақш бажанб бут-и Чин.

Тиг-и ғазабаш тез пай-и жайш-и фитан,

Бе чин-и жабин бахшиш-и зайфаш байақин.

Биринчи байтда камчилик бор. Вазни бузуқлигидан маълум.

Иккинчи мисра бошқа байтники бўлса керак.

Байтларнинг таржимаси:

Тахт безагики, безаш лашкарининг зийнати.

Нақшдан сўнг ён томонда Чин гўзали зеб бўлиб

турипти.

Фитна лашкарига ғазоби тиги ўткир,

Меҳмонга эҳсонни пешонаси тиришмасдан қилиши аниқ.

⁴⁷⁰ Байтнинг ўқилиши:

Зеб-и жашний, пушт-и жайший, зайн-и зин,

Бахт-и тахтий, тахтбахший, пешбин.

Таржимаси:

Байрам зебисан, лашкар тиргагисан, эгар зийнатисан,

Тахтинг бахтисан, тахт бағишловчисан, олдиндан кўра

билгучисан.

⁴⁷¹ Қўлзмада: эънот.

⁴⁷² Байт ўрнида рубоий бўлиши керак.

⁴⁷³ Рубоийнинг таржимаси:

Менда бир нафас ҳузуру шодлик ҳеч бўлмайти,

Ранжу гашвишим ҳар лаҳзада ортиб боради,

Ҳар дамда менга сабабсиз бир алам етиб туради,

Қисқаси, мен ўз толенмдан ажабдаман.

⁴⁷⁴ Яъни тараб — тааб — сабаб — ажаб қофиясидаги биринчи а мазкур санъатни ҳосил қилади, аммо иккинчи а айбсиз қофия нуқтаи назаридан лозим бўлгани учун бу санъатга дахлдор эмас. Бу фикр тўғридир. Чунки иккинчи а қофияда такрорланиши жуда шарт бўлмаса ҳам равийга тегишли қофия элементидир. Қаралсин: А. Рустамов. Қофия нима? «Фан» нашриёти. Т., 1976, 11—13-бетлар.

475 Рубойининг таржимаси:

Ё раб, гарчи гуноҳим бошдан оёқ бўлса ҳам дилим дойим
ундан ўкунчда.

Ўзим ноумид эмасман, чунки карам бор,

Шу туфайли мен ва менга ўхшаганнинг мингининг исёни
ҳечдир.

476 Рубойининг таржимаси:

Кўнгил доим юзингга мойил

Ҳеч вақт сенинг меҳринг кўнгилдан кетмайди.

Юзинг қуёшини яна ҳам яхшироқ кўрадиган бўлдим --

Ҳозирги хатинг ғубори уни тўсган пайтда.

477 Қофияшуносликда бу қофиядаги о таъсис, й эса дахил-
дир. Қаралсин: 474- изоҳдаги китобга.

478 Ромий қўлёзмада ноаниқ ёзилган. Бу олим XIV асрда
яшаган бўлиб, унинг мазкур асари Рашид-и Ватвотнинг «Ҳадо-
йиқу-с-сеҳр»ига такмиладир.

479 Мўй сўзи ҳар байтда такрорланган. Буни илтизом ҳам
дейилади.

Байтларнинг таржимаси:

Оғзинг мўй билан биттаю сўзлаган вақтингда ундан қилни
қирққа ёришинг кўриниб турипти.

Ул қора зулфдаги ҳар тола сочи мен шўрликнинг димо-
ғидаги савдодан бир томир деб тасаввур қил!

Менинг бу бахтиму сендаги у хулқ билан кафимга жун
чиқса чиқадию, лекин сочинг кафимга илинмайди.

480 Бу байтда эънот деб р назарга олинган.

Байтнинг таржимаси:

Кумуш бақбақали чўри билан дала томонга юз тутиб,

Шиша қадаҳга узум сувидан сол!

481 Рубойининг таржимаси:

Меҳри оз ойнинг қутлуғ юзидан узоқда

Кўзу кўнгилдан нуру сурур узоқлашди.

Юзим сариг, кўксимда дард, жонимда ўт,

Мен шунчалик зорману ёрнинг менинг бу ҳолимдан

хабари йўқ.

482 Ўрни: рух — фаррух; нур — сурур — дур; зард... дард;
зор... ёр... кор.

483 Камол-и жамолнинг ўзи ҳам тазмини муздаваждур.

484 Мазкур санъат: хон — мон — жон; гарам — дирам —
карам. Сўзлар вазндош, тўғрироғи, бўғиндош. Байтнинг таржи-
маси:

Уй-жойимдан кечканман, жонимдан хизматқору

малайингман,

Агар менга ақча эҳсон қилсанг, кейин эшигингдан

қувасан.

485 Тазмин-и муздаваж: чаман — суман; вазон — хазон —
разон.

Байтнинг таржимаси:

Баҳор фасли келиб, чаман сўмандан Чин баҳори каби
Бўлганда, сув (май) кучи билан ела-судрала ток мўл
Жойга етиб кел, эй менинг баҳорим.

486 Муздаваж (жуфтлашган) издивожнинг сифатдошидир.

487 Қўлэзмада «маъно» ўрнида яни.

488 Бу санъатнинг моҳияти шундан иборатки, у фикрни
яширин тарзда ифодалашга имкон беради. Бунда сўзловчи жум-
ладаги бирор сўзнинг ҳарф усти ёки остига қўйиладиган белги-
ларсиз бир-биридан шаклан фарқ қилмайдиган сўзлардан фой-
даланади.

489 Қўлэзмада: мисолларни.

500 Яъни Оллоҳ Исони тарбият қилди. Биринчи сўздаги
лл араб ёзувида бир лом ҳарфи билан ёзилади. Л нинг иккита-
лигини билдириш шарт бўлса, лом устига ташдид деган аломат
қўйилади. Лекин бу аломат қўйилмаса ҳам керак бўлган тақ-
дирда, бир ҳарфни икки товуш қилиб ўқиш мумкин. Буни таш-
дид билан ўқиш ёки ташдид деб қўя қолинади. Битта қилиб
ўқилса, уни тахфиф билан ўқиш ёки тахфиф деб қўя қолинади.
Агар юқоридаги чапдаги валлада тахфиф билан ўқилса, гап-
нинг мазмуни ўзгаради, яъни худо Исони туғди бўлади. Мас-
кур санъатнинг келиб чиқишига шунга ўхшаш жумлалар ҳам
сабаб бўлган.

501 «Инжил (Евангелие)» — Исо қавмининг ва ҳозирги
христианларнинг муқаддас китоби.

502 Қўлэзмада кардам ўрнида карам.

503 Яъни мусулмон бўлмаганлар.

504 Ҳамд унга ва у улуг юксакликда деганларидан ҳам юқ-
рироқ эрур. Бу оят бўлиб, юқоридаги худо Исони туғди деган
фикрга қарши далил сифатида келтирилган.

505 Рус тилида ҳам шундай, аммо ўзбек тилида форс тили
дагидай.

506 Рубойининг таржимаси:

Риёкор шайхга дедим: бошлама,

Май ич, қуруқ зуҳдга йўл кўрсатма!

— Мастмисан? деб фарёд кўтарди. Дедим:

— Жим бўл, ахир (эй эшак), наъра тортиб бақирма!

507 Қўлэзмада жим ўрнида чим.

508 Охир сўзи араб ёзувида уч ҳарф билан ёзилади: алиф,

хо, ро. Х дан кейинги унли ҳаракатга боғлиқ, устида **фатҳа** бўлса **а**, остида **касра** бўлса, **и** бўлади. Одатда ёзувда ҳаракат ёзилмайди, шунинг учун бу сўзни икки хил ўқиш мумкинлидир. **Касра** билан ўқилса, **охир** бўлади. **Фатҳа** билан ўқилса, **О хар** (ёй эшак) бўлади. Шоирнинг мақсади аслида иккинчиси, бу наърадан ҳам маълум.

⁵⁰⁹ Яъни ундощдап кейинги унлини тушириб қолдириш.

⁵¹⁰ Рубойнинг таржимаси:

Кўрган кишинингнинг юриш-туриши тақводор бўлса, унга замонасидан жаврдан ўзгаси насиб бўлмайди. Агар киши ринд бўлиб, майхонага борадиган бўлса, унга гоҳо бу давр (даврдан) бир қадаҳ (бир таъна) етиб туради.

⁵¹¹ Байтнинг таржимаси:

Нима учун, ё раб, ўша маҳаллага боришни менга манъ қиладилар ўша маҳалланинг аҳолиси (итлари).

⁵¹² Араб ёзувида суккон (турувчилар) ва сагон тўрт ҳарф билан ёзилади: снн, коф, алиф, нун. (Қўлёманинг ҳошиясида бу мисолга қўйидаги иккита изоҳ бор: 1. коф ҳарфининг талаффузида фарқ бор, бирида к, иккинчисида г; 2. Сукконда байтни оғир, яъни тўрт марта мустафъилотун вазни билан, сагонда енгил, яъни муфтаъилотун муфтаъилотун муфтаъилотун мафотилотун вазнида ўқилади.

⁵¹³ Рубойнинг мазмуни:

Кеча асли ёмон бир золимнинг жавридан юрт аминига шикоят қилдим ва дедим: ё раб йўқ бўлсин! Амин деди: (деди: омин!) Бундай дема, уни бошқача дуо қил!

⁵¹⁴ Қўлёмзада: қаср била.

⁵¹⁵ Яъни омин деб ўқисанг.

⁵¹⁶ Мутазалзил (тебранувчи) тазалзулнинг сифатдошидир.

⁵¹⁷ Мураббаъ квадратдир.

⁵¹⁸ Қўлёмза ҳошиясида қўйидаги илова бор:

Шамс-и Қайс мураббаъ ва анинг ўхшашларин мувашшаққа киритиптур ва дептур: (улдурким) катак шаклига андоқ солурларким ани ҳам бўйига ва ҳам энига ўқуса бўлур. Ани музаллаъ дерлар.

⁵¹⁹ Бу мисраларни ҳам вертикал, ҳам горизонтал равишда ўқиш мумкин.

Шеърнинг таржимаси:

Фурқатидин	ул дилбарнинг	мен доим	беморман
Ул дилбарнинг	ким ишқидин	дардманду	бедорман
Мен доим	дардманду	бемунису	беёрман
Беморман	бедорман	беёрман	беғамхорман

520 Шеърнинг таржимаси:

Нечук айтай	нигоро	ишқингда	не аҳволдаман
Нигоро,	жонимга	нелар бўлди	билмасман
Ишқингда	нелар бўлди	ҳажрингдин	жафо бўлди,
Не аҳволдаман	билмасман,	жафо бўлди	жонимга.

521 Шеърнинг таржимаси:

Эй нигорам менга айт,	нега мунча жафо қилдинг	Меҳр кўрсатиб дилни олдинг	нега тарк-и вафо қилдинг
Нега мунча жафо қилдинг	сенга ёрман десаг агар	нега тарк-и вафо қилдинг	агар биз билан самимий
меҳр кўрсатиб дилни олдинг	нега тарк-и вафо қилдинг	лутф ила менга жон бергач	нега йўқ этишга қасд қилдинг
нега тарк-и вафо қилдинг	агар биз билан самимий бўлсанг	нега йўқ этишга қасд қилдинг	бизга жон ато қилгач

522 Ҳошияда бунга шундай изоҳ бор: масалан, лафзи анга ишораттурким, мундоғ амални олти мисрада эътибор қилмоқ мумкиндур ё секиз мисрада, ё секиз ва андин ортиқ байтта.

Дилимда бор	ҳажринг дан	беҳад алам	к.ўрсат юзинг	эй бевафо	е.тар ситам
Ҳажринг дан	ранжу алам	токай тортай	худо ҳақи	бирдам кел	эй ҳашам дор
Беҳад алам	токай тортай	жав-рингдан	лутф қил	токай жафо	йўқ бўлдим
Кўрсат юзинг	худо ҳақи	лутф қил	кел ахир	ғам ҳарфига	қалам торт
Э.й бевафо	бир дам кел	токай жафо	ғам ҳарфига	қалам торт	карам айлаб
Е.тар ситам	эй ҳашам-дор	йўқ бўлдим	қалам торт	карам айлаб	ғамга охир

⁵²⁵ Беш қиррали юлдуз шаклида бирлаштирилган бу мисраларнинг кесишган ерларининг ҳаммасида ҳо ҳарфи берилган бўлиб, у ҳамма мисраларга тегишлидир. Бу ҳарф х ва а товушларини билдиради. Шунинг учун оригиналда ҳамма ерда бир ҳарф бўлишга қарамай, янги алифбода у икки ҳарфга айланди Шеърнинг таржимаси:

Қошинг шаклидан зорман, эй ой, лабинг қўйнимни тўла қон қилди. Эй нигорим, юзингга гоҳо қарайдиган бўлсам, гул каби кўксимни юз пора қиламан. Ваҳки жонимга ўт солдинг, кўрмайсан, кўксимда ўтли оҳим бор. Ёримнинг куйидан хабар бўлиб, дармон кўчасига қачон йўл топар эканман? Атоий бечора дил ўз ишининг тадбирига йўл топа олмай ҳайрон бўлди.

⁵²⁶ Муаққад (чигаллаштирилган) таъкид (чигаллаштириш)нинг сифатдошидир.

⁵²⁷ Дойиранинг таржимаси: дариго — эй дариг, яъни аф-суски; бутонро — бутларда, яъни гўзалларда; вафое — бир вафо; жаҳонро — жаҳонда; бақо — сақланиш, йўқ бўлмаслик; надидам — кўрмадим. Бунинг ўзбекча вариантыни «замоннинг

вафоси йўқ эркан, дариго, жаҳоннинг вақоси йўқ эркан дариго» деб бериш мумкин.

⁵²⁸ **Тадвир** — доира қилиш, мудаввар доира қилинган домакдир.

⁵²⁹ Бу доирадаги мисранинг ўзбекча вариантыни менинг гар сенга майлим йўқ эрса ажаб бўлмай, деб бериш мумкин. Бу мисранинг вазни агар уни маро (менинг)дан бошлаб ўқилса тавил баҳрида, гар ба ту (гар сенга)дан бошлаб ўқилса, мадид баҳрида, рағбат (майлим)дан бошлаб ўқилса, басит баҳрида ва ажабдан бошлаб ўқилса, акс-н тавил баҳрида бўлади. Оригиналда тақтиъ берилган айланаларда ҳарфлар ва уларнинг ҳаракатини ифодаловчи белгилар қўйилган. Биз буни замонавийлаштириб, бўғинга ажратиб, бўғиннинг қисқа-чўзиқлигини кўрсатувчи белгиларни қўйдик. Ярим айлана қисқа бўғинли, тўғри чизиқча чўзиқ бўғинни билдиради. Охири доиралардаги тўлқин чизиқ ўта чўзиқ бўғинни билдиради. Бу ва бундан кейинги доираларда форсча мисолларнинг остида уларнинг ўзбекча вариантыни ҳам бериб борамиз.

⁵³⁰ Мисранинг мазмуни: сўз камолига ета олмас сенинг каби кишининг мадҳида. Ўзбекча вариантыни қуйидагича олиш мумкин: сўзим тугамас сенинг каби ёр васфи билан. Мисранинг вазни сухан (сўзим) билан бошланса, вофир баҳрида нарасад (тугамас) билан бошланса, комил баҳрида бўлади.

⁵³¹ Учинчи доирадаги мисранинг ўзбекчаси: менга эй васф-и жоҳинг бўлди зебу зийнат-и девон. Мисра маро (менга)дан бошланса, ҳазаж, шуд (эй)дан бошланса, ражаз, мидҳат-и (васф-и)дан бошланса, рамал баҳрига оид вазнда ўқилади.

⁵³² Тўртинчи доирадаги мисранинг ўзбекчасини — сенга ҳамма аҳл-и жаҳон бўлди тобиъ, деб бериш мумкин. Туро (сенга)дан бошланса, мутақорибда, шуд (ҳамма)дан бошланса, мутадорикда ўқилади.

⁵³³ Бешинчи доирадаги мисранинг таржимаси: мулк сеники бўлди адлдан, жоҳ сеники бўлди саҳоватдан. Бунинг ўзбекча варианты: мулк сеники, бил, э шоҳ, адл-ла бўлсанг мудом. Мун сариҳ мулкдан бошланади, музорий туро (сенинг)дан, муқтазаб шуд (бил)дан, мужтасс эи (э)дан бошланади. Яна шуни ҳам назарга олиш керакки, мисра фозилоту рукнини фозилот деб олинса ҳам, тўғри чиқадиган қилиб тузилган.

⁵³⁴ Олтинчи доирадаги мисранинг мазмуни:

Мен саботда сўзлашга арзайман.

Бунинг ўзбекча вариантыни — дил, э азизим, кўл эрур бе-сабот, деб бериш мумкин. Сариъ ман (дил)дан, жадид на (э)дан, қариб сазоям (азизим)дан, хафиф ба (кў-пә-рур)дан бошланади.

536 Қўлэзмада бу шажарага қуйидаги тузатишларни киритдик. 1) Сир сўзи устида қўлэзмада асмар дейилган, уни абтар деб тузатдик. Дар меҳр устида зихоф номи йўқ; уни қўйдик, остида рукни фаълун (ёки фаълун) деб берилган, уни мафъувлу деб тузатдик. Биздаги шинав ўрнида қўлэзмада машинав...

Шажарадаги сўзларнинг маъноси қуйидагича; **Бо ёрам** — ёрим билан; **(ҳа) мегуфтам** — дер эдим; **ин** — бу; **жаврат** — жавринг; **бас** — етарли; **чаид** — қанча; **дай** — ўтган; **рўз** — кун; **(ҳа) мегуфт** — дер эди; **дилам** — кўнглим; **сир** — сир; **зор** — зор; **дard** — дard; **дўш** — ўтган кеча; **фулон** — фалончи; **шинав** — эшит.

537 Бу шажарага қуйидаги тузатишлар киритилди: қўлэзмада **ишқ-и** ту остидаги **мафъилунни мафъийлу** деб тузатдик: **Хавоҳий** ту да ҳам шундай бўлди.

Сўзларнинг таржимаси қуйидагича: **гуфтамки** — дедимки; **саранжомат** — натижанг; **маълумам** — менга маълум; **шуд** — бўлди; **гашт** — шуднинг синоними; **зи ишқ-и ту** — сенинг ишқингдан; **малул** — ғамгин; **туро** — сеники; **шавам** — бўлай; **нигориво** — эй гўзал; **зуд** — тез; **кай** — қачон; **ба ранж** — машаққат билан; **ба ғам** — ғам билан; **ҳавоҳий (ҳоҳий)** — истасанг; **бигашт** — бўлди; **дай** — кеча; **нашуд** — бўлмади; **хижил гаштам** — хижил бўлдим.

538 Яъни қофияга мос бўлиб тушади. Демак тавсимда шеърнинг ҳамма қофияси ўша ном ёки керакли сўзга мослаб тузилар экан.

539 Бу шеърда тавсим: **Ҳусайн ва дайн (қарз).**

Шеърнинг таржимаси:

Бир азиз зот мени масжидда кўриб деди: эй зебу зийнати билим бўлган киши, сендан бир савол сўрайман, кумушдек пок ва очиқ жавоб бер! Намоздан бошқа яна қандай фарз-и айн борки, уни ҳар куни такрорлашимиз керак бўлса? Дедим: -- Абулғозийнинг дуосиким, ул замон тинчлиги шоҳ султон Ҳусайндур. Деди: — жуда тез жавоб бердинг, сен ҳам, илоҳий, қарзингдан тез қутул!

540 Бу ердаги тақдир вазият маъносида бўлиб, ҳозирги лингвистикадаги ситуациянинг муодилидир.

541 Байтнинг таржимаси:

Ёмон фикрли киши агар сенга ўчакишиб, зулм қилса, сен ҳам унга ўша зулмни қил, оргиқ бўлмасин.

542 Яъни ўчакиш зулм бўлмаса ҳам, зулм сўзига шуни аңлатиш юклатилган.

543 Байтнинг таржимаси:

Ул оқил чол молу фарзандга кўнгил қўйма, деб қандай рангли сўзни айтипти!

V

¹ Бу байтдаги тавжیحнинг асоси бигуз зорад намоздадир. Буни бу байтда намоз адо қилади, яъни ўқийди деб ҳам, намозни қўяди, яъни ўқимайди деб ҳам тушуниш мумкин. Байтнинг таржимаси:

Ишвагар бутларнинг қош меҳробини кўрган чоғда шаҳарнинг шайхи намоз адо қилса (ёки намозни ташласа), жойи бор.

² Яъни икки зидднинг ихтимали бор.

³ Ҳошияда бу санъатга Рашид-и Ватвот келтирган мисол берилган. Бунда бир шоир бир кўзи кўр тикувчига қани энди иккала кўзинг ҳам бир хил бўлса деган маънода шеър айтади. Бундан иккаласи ҳам кўр бўлсин деганми ёки очиқ бўлсин деганми, бу номаълум.

⁴ Биринчи мисранинг мазмуни: дард дўстингнинг қўли билан хор бўлади ёки дўстингнинг қўли билан хор бўлиш (ёхуд тикан санчилиши) дарддир. Иккинчи мисранинг мазмуни: душманинг кўзидаги ўт нурдир ёки душманинг кўзи туфайли нур ўтдир. Кўздаги ўт газаб аломати, нур унинг зидди.

⁵ Байтнинг таржимаси:

Ул дам хушдурким, ёр билан қучоқ олишиб (узоқ маъноси: ёр билан четга кетиб) бу зор жоним ғамдин халос бўлса.

⁶ Меҳр қуёш маъноси билан моҳ (ой)га муносибдир.

⁷ Меҳридан ғамгин бўлган ниҳолим олдига юз бор бораману уни бир бор (узоқ маъноси: унинг мевасини) кўролмайман.

⁸ Ел зулфинг қармоғини кўтариб ташлаганда фалак ўқидан керинш (узоқ маъноси: офарин) овози келади.

Байт яшин пайтида айтилган. Бу байтдаги ўқ яқин маънога мос нарсадир.

⁹ Қўлёмзада: байт.

¹⁰ Рубойининг таржимаси:

Ишқ аҳлини кўп ўлдирадиган ул шўх миршаб айёрларни (товламачиларни) ўлдиргандай қилиб ўлдиради. Мен кўчасида уйсиз, уйқусиз кезаман, менга раҳми келиб уйғоқликда (кўчада) (Узоқ маъноси: дорсиз) ўлдирса. Дорсиз ўлдиришни Ҳусайний қуйида таърифлаган.

¹¹ Байтнинг таржимаси:

Дамимни ичимда сақлайману кўнгил дардидан қон ютаман, чунки менинг қуёшимга дардим (сукут, қон) ниҳоятда фойдалидир.

12 Яъни: 1) дардим; 2) дамда; 3) қонда.

13 Яъни ҳажвга ўхшатиб мадҳ қилиш.

14 Қўлэзмада: суврат.

15 Қўлэзмада ст ўрнида те ёзилган.

16 Байтнинг таржимаси:

Ёр наргиси (кўзи)нинг ҳеч айби йўқ, агар ноздан кўп беморлигини ҳисобга олинмаса.

Ўта сузук кўзга бемор дейилади.

17 Қўлэзмада: ёр наргисида.

18 Муҳол ҳозирги маҳол, яъни номумкин, бўлиши мумкин бўлмаган нарсадир.

19 Бу ерда манфий инкор этилувчи, қораланувчи деган маънода.

20 Оригиналда, бу сўзнинг форчасида бир ҳарф тушиб қолган.

21 Қўлэзмада калом сўзи тушиб қолган.

22 Байтнинг таржимаси:

Э шоҳ, сенинг адлу инсофинг етукдир, аммо у шу қадарки, саховатда инсофинг йўқ, яъни ҳаддан ортиқ.

23 Мусбат бу ерда иқрор қилинган деган маънода.

24 Байтнинг таржимаси:

Илмга боғлиқлиги етук даражада бўлган шаҳар улуғи мени (одатдаги) расмларга боғлиқ бўлишни тарк этганимдан ўзга нарасада айбламади.

25 Байтнинг мазмуни:

Биз ақлни инкор қилгучи ринд ва қаландарвашмиз, шайх бизни шундан ўзга ҳеч бир нарасада айбламади.

26 Май косаси кечаю кундуз сенинг лабинг билан ўйин-кулгида. Лекин бу ғамдан менинг жоним лабимга келади.

27 Байтнинг таржимаси:

Бу шаҳарда мен билан муҳтасибдан ўзга май ичмайдиган ҳеч ким йўқ, лекин биз ҳам ичамиз.

Муҳтасиб — аҳоли орасида тартиб сақловчи амалдор.

28 Яъни мадҳга ўхшаган ҳажв.

29 Байтнинг таржимаси:

Бу замонда ҳеч бир кишидан вафо йўлини сўрама, чунки замона аҳлининг жафодан ўзга ҳунари йўқ.

Бу байтда манфий, яъни инкор этилган мадҳий сифат ҳунардир, истисно эса жафодир.

30 Яъни замм устига замм: 1) ҳунари йўқ; 2) бор ҳунари жафо.

31 Байтнинг таржимаси:

Шаҳар воизининг агарчи феълу атвори ёмондир, ул шу қадардирки, сўзи юракни хира қилади.

³² Неку сўзи, вази талаби билан нику ёки нау деб ўқилиши мумкин.

³³ Байтнинг таржимаси:

Кимнингким асли яхши бўлмаса, унинг хунук қилигидан ўзга яхшилиги бўлмайди.

³⁴ Байтнинг таржимаси:

Кимники кўрсанг, агар буюк тангри унга хунук юзини берган бўлса, унда ёмон қилиқдан ўзга яхши ҳеч нарса бўлмайди.

³⁵ Байтнинг таржимаси:

Жанобимнинг мартабасини нечук васф қила оламан, чунки у жоҳда боболаридан ҳам ўтиб кетган.

³⁶ Мамдуҳ — мадҳ этилгучи.

³⁷ Қўлёзмада сўзлар ўрин алмашган.

³⁸ Қўлёзмада: муайян.

³⁹ Байтнинг таржимаси:

Ҳижронинг тунда гўё ажалдан ҳазар қилгандек саҳаргача тинимсиз бошимни кўтараману астиққа ишқалайман.

⁴⁰ Қўлёзмада: муайян.

⁴¹ Қўлёзмада киноят ўрнида китобат.

⁴² Парчанинг таржимаси:

Фалак ўзгаларнинг юмушини бутунлай йиғиштириб қўйди, даврон ҳокимнинг юмушини олдинга сурди. Мен унга дедим, яхши йўл тутдинг, эй фалак, офарин, асл юмушу иш мана шу, жонинг билан яхшилаб ҳаракат қил!

⁴³ Байтнинг таржимаси:

Эй жои, сенинг ҳажрингда куну тун йиғлайман, раҳм қил, ахир мени ўз ёнингга чақир!

⁴⁴ Қўлёзмада байт охирида ортиқча ҳад сўзи бор. Байтнинг таржимаси:

Шайх доим муносабатсиз май васфини ҳаддин оширади, ичмакликни ўзи изҳор қиладию, сен гапирсанг, ёмон қилади.

⁴⁵ Бинқшонад вази талаби билан биншонад деб ўқилди.

Байтнинг таржимаси:

Атоий ул эшиқдан йироқда кечаю кундуз йиғлаб, гўё замона фитналарининг чагини босмоқчи бўлади.

⁴⁶ Нуқта — оқилона ўткир фикр ёки гап.

⁴⁷ Яъни изоҳни.

⁴⁸ Байтнинг таржимаси:

Агар беҳад эҳсон қилишдан сени қайтармасам, ходимларнинг орасида ўзимдек сенинг мадҳ этгучинг эмасман.

⁴⁹ Модих мадҳ этгучидир.

⁵⁰ Яъни, жидд ифодаланган ҳазл жиддий, жидд дан сифатдир.

⁵¹ Байтнинг таржимаси:

Бир киши Исфакон аҳли майни кўп ичади, деди. Мен унга, бу бор, аммо улар қусуғни ҳам кўп ейдилар, дедим.

⁵² Молик ибн Унсу-л-Асбахий-л-Маданий (715—795 йиллар).

⁵³ Яъни Муҳаммад пайгамбардан.

⁵⁴ Музоҳ қизиқлик, ҳазилдир. Ҳозирги мазах сўзи шу музоҳнинг ўзгарганидир.

⁵⁵ Мубоҳ — ҳалол, жонз бўлган.

⁵⁶ Қўлэзмада: сувратни.

⁵⁷ Яъни билмасликка олиш деб.

⁵⁸ Вазн бузилган, ранг аз ўрнида аз ранг-и бўлса керак.

Шунда вазн ҳам бузилмайди.

⁵⁹ Ғазалнинг таржимаси:

Ё раб, менинг ҳолим ўзгарди ё висол куними бу,

Ҳеч ўзимда эмасман, билолмайман не ҳолдир бу?

Кўз ўнгимда янги ойдек бир қора кўринур,

Билмайман жонон қошининг эгмасими ё хаёлми бу?

Э рақиб, бизнинг ҳолимизнинг сенга ҳеч таъсири йўқ,

Тошмисан ё кесакмисан? Инсон бундай бўлиши мумкин эмас.

Эй меҳр (қуёш) нега ўзингни юқори оласан,

Унинг юз-ойини кўрмаялсанми? Бу заволинг эканлигини билмайсанми?

Ул ой мени тонг қизиллигидан куйган рангда кўрганда, деди:

Атойига ўхшамайди, Муборак ё Ҳилол бу.

⁶⁰ Қўлэзмада: мажзуъ (хато эмас).

⁶¹ (Бу) баҳор елими ё абир насимими, ё вазир оёғи остидани тупроқ чангининг асарими?

⁶² Бу ерда гап талмиҳ ҳақида кетяпти. Таърифи қўлэзмадан тушиб қолибди.

⁶³ Бу байтда Юсуф қиссасига ишорат бор.

Байтнинг таржимаси:

Эй кўзим нури, юзинг гулисиз бўстонда ҳолим Яъқубнинг ғам уйидаги ҳолатига ўшаб қолди.

Яъқуб ўз ўғли Юсуфдан ажралганда ғам чекиб ўтирган кулбаси байту-л-хазан, байту-л-хузн (ғам уйи) ва ҳоказо

иборалар билан ифодаланади ва айрилиққа учраган ҳар бир
гам эгасининг уйи ҳам ўшанга ташбихан шундай дейи-

лади.

⁶⁴ Байтнинг таржимаси:

Менга икки оламнинг ҳосили бир арпачалиқдир, шунинг
учун осмон экинзорию янги ой ўроғини кўриб нима қила-

ман.

⁶⁵ Байтнинг таржимаси:

Фалакнинг кўк экинзорини ва янги ой ўроғини кўриб
ўзимнинг экканиму ўрим пайти ёдимга тушди.

⁶⁶ Яхшиликка ёмонлик мақолига ишора.

Байтнинг таржимаси:

Ёшни кўзимда кўп парвариш қилдим, охир мени бир жа-
ҳонга расво қилди — бир яхшига жазо берди.

⁶⁷ Қўлэзмада: лағв. Лугз — чистон, топишмоқ.

⁶⁸ Зурафо — зариф (ўткир зеҳли, чечан)нинг кўплиги.

⁶⁹ Қўлэзмада: жавоне ўрнида ҳаволе.

⁷⁰ Қўлэзмада: баршабаст.

⁷¹ Қитъанинг таржимаси:

Хуросонлик бир йигит эшакка миниб олганда, эшак азоб
бўлди, деб фиғону фарёд қилди. У унга аччиғланиб қара-
ган эди, фарёдини қўйиб, кимдан нолияпман, устимиздаги
ўзимиздан экан, деди.

⁷² Қитъанинг таржимаси:

Самарқандлик бир зариф муз устидан ўтаётганда муз но-
ла қилиб, ҳайҳот, бу қандай совуқ, деди. Самарқандлик
яхшилаб назар солганда, ўзни кўрди, у кимдан нолиймиз,
устимиздаги ўзимиздан, деди.

⁷³ Ирсолу-л-масал — мақол келтириш (айнан: юбориш).

⁷⁴ Эй шўх, менга доим сўкиб нома юборасан,

Ўзинг лабингни оч, қачонгача хат орқали ўпасан?

Бу байтдаги иккинчи мисра мақолдан иборат.

⁷⁵ Байтнинг таржимаси:

Сўфий мен ринднинг сўзига қулоқ солмади, симоёни, яъни
куй эшитишни билмагач, супа қийшиқ экан, деди. Яъни
туриб кетди. Сўфийларнинг куй эшитишдан тийинадиган
лари ҳам бор.

⁷⁶ Ирод — келтириш, тилга олиш.

⁷⁷ Малзум — лозимнинг пасив сифатдоши. Лозим — керак
қилувчи, малзум — керак бўлувчи.

⁷⁸ Яъни иродни назарда тутиб, ирсол деб атаган бўлсалар
керак.

79 Байтнинг таржимаси:

Гул тикансиз (хорсиз) бўлмагач, сен туфайли хорлик кўраман, ганж илонсиз бўлмагач, сенинг азобингни кўтараман.

80 Қўлзмада фәйлотунлар ҳам фәйлотун деб берилган, яъни махбун ўрнида солим берилган.

81 Байтнинг таржимаси:

Қишнинг совуқ ойи гулга қилган ишни сенинг қаҳринг зулмга қилади, майнинг танга қилган ишини лутфинг адлга қилади.

82 Қариганда қайтиб кетадиган ерингни ўйла, дунёдан кеч, тарки мурод айла! Оғир сафаринг жуда яқин, ғофил ўтирма йўл ҳозирлигини кўр!

83 Рубойининг таржимаси:

Эй дил, агар озгина иззату қадр истасанг, унга-мунга аралашишдан тийин! Виласанми, нима учун дурр-и ятим (ёлғиз марзорида) азиз бўлди, чунки у бошқаларга аралашмади.

84 Рубойининг таржимаси:

Ҳеч ҳачон бир нафас ҳузуру шодлигим бўлмағай, ҳар лаҳза ранжу меҳнатим кўнайғай, ҳар онда бесабаб бир алам етқай, хуллас мен ўз толеимдан ҳайраттаман.

85 Рубойининг таржимаси:

Мен ҳамдамларимдан кўраётган жабримни, қайси хилда кўраётганимни айтиб битиролмайман, ҳисқаси шуки, мендан юз нафъ кўрган кишим мен билан ўтиргудек бўлса, юз зиён кўраман.

86 Ҳошияда яъни мурод соҳиби (исталган киши) деб изоҳ берилган.

87 Рубойининг таржимаси:

Жонон манзили бўлган ул дашт менинг кўнглимда бўстондан кўп яхшироқдир. Чунки жонимнинг муроди у ердадир, мурод қаерда бўлса, ўша ер яхшироқдир.

88 Рубойининг таржимаси:

Нодон суҳбатида тутқун бўлган дононинг аҳволи зиндондаги кишиникидан ёмонроқдир. Чунки зиндонда тан азобланса, ножинс суҳбати жон азобдир.

89 Жоҳиз Басрада 775-йилда туғилиб, 868-йилда шу ерда вафот этган.

90 Яъни: эътироф қилинган, ҳамма тан олган (русча «признанный»).

91 Ҳозир бу маънода мактаб сўзи ишлатилади.

92 Байтнинг таржимаси:

Қарам қил, қилсанг, шу билан машқурсан,
Айбларинг шу билан ёпилиб кетади.
Худо паноҳ берсин, агар ишинг қурумсоқлик бўлса,
Фазлинг ҳам ўзингдек эътиборсиз бўлади.

⁹³ Иллат — сабабнинг маънодоши. Таълил — сабаб, далил келтиришдир.

⁹⁴ Байтнинг биринчи мисрада мазкур сифат берилган, иккинчисида шу сифатнинг бадий сабаби берилган.

Байтнинг таржимаси:

Қазо қалами унинг юзига мушкин бир хат ёзмиш,
Ёмон кўзни дафъ этиш учун қайтариғу дуо бўлсин учун.

⁹⁵ Байтнинг таржимаси:

Эй ором-и жон, сенинг қошингда ҳар дам оқ тортишим-
нинг сабаби шуки, кўнгиладан ўзгаларнинг ҳавосини (иш
тиёқини) бутунлай чиқариб ташламоқчиман.

Қўлэзма ҳошиясида бу байтга қуйидагича изоҳ берилган:
ҳар дам оқ тортишнинг кўриниб турган сабаби бор: ғаму алами
кўп. Аммо муҳаббатда изҳор қилинадиган латиф бир ибора
билан унга бошқа бир сабаб кўрсатилган.

⁹⁶ Яъни ҳаётда учраш жиҳатидан.

⁹⁷ Қўлэзмада: у ҳам. Бу ҳолда маъно ҳам, вази ҳам бузи-
лади.

⁹⁸ Байтнинг маъноси:

Эй Атоий, ул ваҳший оҳу менга шу сабабдан ром бўлдики,
ҳатто ваҳший ғизол ҳам мендан меҳр ҳидини сизди.

⁹⁹ Байтнинг таржимаси:

Ул қонтўкар бутнинг тасвири кўзимдан чиқиб кетмади, шу
сабабдан уйқуда ҳам кўзим қон томчиларини сочади.

¹⁰⁰ Байтнинг таржимаси:

Найсон (апрель) булути ёрдан жудо бўлганга ўхшайди,
шунинг учун йиғлаяпти.

¹⁰¹ Байтнинг таржимаси:

Мухтасиб паст кишиларнинг таънасини шу сабабдан тор-
тадики, у ўзига керагидан ортиқ тамаъ қилади.

¹⁰² Қўлэзмада: абтар.

¹⁰³ Қўлэзмада: фаъилуи.

¹⁰⁴ Булутда сендаги саховатнинг мояси бор, шунинг учун у
жаҳонга соя солди.

¹⁰⁵ Муталлиқ — бир нарсага тегишли, қарам нарса.

¹⁰⁶ Тафрий — тармоқлантириш, таъқиб — изини давом эт-
тириш. Бу ерда, бир ҳукм киши ҳаёлида бошқа ҳукмларни кел-
тириб чиқаради, демоқчи.

¹⁰⁷ Адлингдан мамлакат ишлари тартибга тушди, бутун шаърий ишлар адлингдан тартибга тушди.

¹⁰⁸ Қўлэзмада: адл ўрнида илм.

¹⁰⁹ Бу шарҳда бироз камчилик бор. Аниғи қуйидагича: амал — адл; биринчи мутаалиқ — мамлакат иши; иккинчи мутаалиқ — шаръ (шариат) иши; ҳукм — тартибга тушди. Мазкур шарҳда амал билан мутаалиқ бирлаштириб юборилган.

¹¹⁰ Яъни ўхшашликка асосланган ассоциация натижасида.

¹¹¹ Иборанинг маъноси: улуғ тангри энг билагондир. Эҳтимол мен адашаётгандирман ибораси ўрнида қўлланади.

¹¹² Мутафарраъ тафриъдан сифатдошдир, тармоқ бўлиб чиққан деган маънодадир.

¹¹³ Байтнинг таржимаси:

Гул яхши эмас ҳамма гўзаллигу ҳусни билан етукликда,
сенинг гўзал юзингдан, ана ҳусну жамол!

¹¹⁴ Байтнинг таржимаси:

Эмас совуқлик ҳаддан ошган дам бизнинг ёмон тиллик
воизимизнинг нафасидан совуқроқ.

¹¹⁵ Нафй сийғаси — сўзнинг бўлишсиз ёки инкор формаси.

¹¹⁶ Қитъанинг таржимаси:

Эй хўжайин, юзинг шундай бир бўстондирки, ундан кўн-
гилга кўл шодлик келади. Юзинг, кўзинг ва қошинг гулу
нилуфару ҳамешабаҳордир.

¹¹⁷ Яъни бизнинг хожаимизнинг юзи.

¹¹⁸ Яъни қоши.

¹¹⁹ Яъни шеър билмайдяган.

¹²⁰ Қитъанинг таржимаси:

Жаноби устозимнинг, билиму фазлу камолати ҳаммага,
хусусан табиат аҳлига (физикларга) маълумдир, грамма-
тикаю логика, мантиқу фалсафа, ҳадису фикҳ (юриспру-
денция) ҳаммасини билади, аммо шеърда чексиз моҳир-
дир.

¹²¹ Байтнинг маъноси:

Фақру донгсизлик бурчагини роҳат деб бил,

Молу мансаб шуҳратини офат деб бил!

Биринчи мисрадаги фақр билан донгсизлик роҳатга нисба-
тан ва иккинчи мисрадаги мол билан жоҳ офатга нисбатан
жамъдир.

¹²² Байтнинг таржимаси:

Ой баъзан менинг ёримнинг юзи сингари бўлса, баъзан
менга ўхшаб букуру зору озгин ҳолда бўлади.

¹²³ Қўлэзмада: зардий (сариглиқ).

¹²⁴ Рашид-и Ватвотнинг таърифи назарда тутилмоқда.

125 Яъни биринчи таърифни дегучилар.

126 Байтнинг таржимаси:

Эй эшикчи, мен ёр зулфига бандиман, мени эшикдан
қувма! Ҳар иккимиз дилдор бандида бўлганимиз учун ме
нинг сенга нисбатим бор.

127 Менинг тутган йўлим замона олимларининг тутган йў
лига ўхшамайди, менинг тутган йўлим ялиниш, уларнинг, тут
ган йўли ифтихордир.

128 Байтнинг таржимаси:

Менинг кўнглим, ёр кўнгли ва рақиб кўнгли бир-бирига
ўхшамайди, мендан бу ҳол шарҳини эшит: менинг кўн
глим шиша каби, ёр кўнгли — кўзгу, рақиб кўнгли — иф
лос, занг босган темир.

129 Қўлёзмада: тақоруб.

130 Байтнинг таржимаси:

Офтоб сенинг фикринг нуридек бўлолмайди, чунки бу
ногўғри чиқади, у эса тўғри.

131 Байтнинг таржимаси:

Эй дўст, ошиқларнинг кўзидаги ёш ва кўнглидаги ўт
нинг униси сенинг юзингнинг меҳриданур, буниси рақиб
дийдоридан.

132 Байтнинг таржимаси:

Ул ўғлоннинг қадду мушкин зулфию юзи — биринчиси
сарв, иккинчиси сунбул, учинчиси янги гулбарг эрур.

133 Қўлёзмада: ъиёл.

134 Байтнинг таржимаси:

Иншо майдонида хаёлу қаламу тилинг — бири Жарир,
иккинчиси Аътал, учинчиси Аъшодир.

Булар машҳур араб шоирларидир.

135 Байтнинг таржимаси:

Ул дилбар бутнинг яноқларию юзию икки зулфи — бири
гул, иккинчиси савсан, учинчиси анбардир.

136 Байтнинг таржимаси:

Сен дўстларга болсан, душманларга заҳарсан, мажлисда
огирсан, жанггоҳда енгилсан.

137 Қўлёзмада: ислоҳий.

138 Байт ўрнида қитъа бўлиши керак эди.

139 Шеърнинг таржимаси:

Тоат аҳлининг ғарази ё бу олам бўлади, ё абадий бўлган
жаннат неъматиню айши, ё ҳақ таолонинг ризоси, ё ҳамма
си ёхуд иккиси. Ул мазкур бўлгану яна уч тури бўлди
ошкор. Ҳаммаси етти тур бўлади. Бирига оид энг яхшиси
дир ва ул ҳақ ризосидир. Ҳа, Атоий (шу билан) чекланди.

¹⁴⁰ Байтнинг таржимаси:

Рақиб менинг каби узлуксиз нола қилади, ёр (буни) билади, мен дард туфайли нола қиламан, лекин рақиб унга хушликдан нола қилади.

Бу байтда ошиқ ва рақибнинг ноласи жамъ қилинган сўнгра уларнинг бири дарддан, иккинчиси маза қилишдан деб тафриқ қилинган, яъни фарқланган.

¹⁴¹ Байтнинг таржимаси:

Сенинг кўнглинг май шишасидек малолдан холидир (қуйқадан холидир), менинг кўнглим май шишасидек қонга тўп-тўла.

Бу байтда икки кўнглил май шишасига ўхшатилиб, жамъ қилинган, бирининг ичини софий (қуйқасиз, тиниқ май)га ва иккинчисини қизил қонсимон майга қиёслаб тафриқ қилинган. Бу ерда софийнинг холи маъносидан ҳам фойдаланилган.

¹⁴² Байтнинг таржимаси:

Мардлигу саховат манбаи бўлмиш қаламу кафингнинг униси кўкариш (ҳаёт) ширасидир, буниси айни роҳатдир (роҳат булоғидир).

Бу байтдаги хазар сўзини хизр деб ҳам ўқиш мумкин, аммо бу ҳолда вазн бузилади.

¹⁴³ Яъни тақсимли жамъ. Маза биргалик билдирувчи кўмакчидир.

¹⁴⁴ Байт ўрнида қитъа бўлиши керак эди.

¹⁴⁵ Қитъанинг таржимаси:

Ўз бандаларига уларнинг емиши учун бўлак берган карим тангри шоҳларга юксак қадр билан хайлу ҳашам, ҳокимларга ҳукму шавкат, хожаларга иззату мол, зоҳидларга зуҳду тақво, олимларга илму фазл, ошиқларга куймагу дард, гўзалларга кўрк-беради, коинотдан фориг бўлган риндларга безавол мулк бўлмиш фаҳру фано оламини берди.

¹⁴⁶ Байтнинг таржимаси:

Дўстлар билан ёмонсан, душманлар билан яхшисан, сенинг хулқинг шу, воҳ, бу хулқинг билан киши нима иш қилади.

¹⁴⁷ Байтнинг таржимаси:

Икки яхши расми икки кишига улуш қилдинг: молни — дўстга, жазони — душманга.

¹⁴⁸ Шеърнинг таржимаси:

Эй шаҳрёр (одил шоҳ), яратгучи сенга лутф билан қаҳрни беҳад берипти, бу икки нарса жаҳон ишининг равнақи учун зарурдир. Лутф дунёнинг осойишта ва тинч пайтида

зарур, қаҳр ғалаён ва замон ўзгаришида зарурдир. Дўсту фақирларга қилинган икром лутфнинг натижасидир, душману зolimларга берилган жазо қаҳрингнинг натижасидир.

¹⁴⁹ Биринчи мисрадаги кард сўзидан кейин грамматика ва шеър мазмунига кўра ортиқча у боғловчиси бор. Биз буни тушириб қолдирдик. Иккинчи мисрада эса вазнда сакталик бор.

Шеърнинг таржимаси:

Сени банди қилган бандангни (яъни мени) ҳам ошкор эмас, яширин банди қилди. Сенинг бандинг темирдан, менинг бандим ғамдан, сенинг бандинг оёқда, бандангнинг банди жонда.

¹⁵⁰ Байтнинг таржимаси:

Кон сенинг кафил кафинг сингаридир, йўқ, йўқ қурумсоқдир, чунки у бир тер (жавоҳир донаси) берса, жонни суғуриб олади, бу эса минглаб жон ато қилади.

¹⁵¹ Қитъанинг таржимаси:

Руҳи шод бўлғур отам (шундай) деган эди: Бизнинг пиримиз шундай деган, имон аҳлига оид ҳар гуруҳнинг, хоҳ солиҳ бўлсин, хоҳ ярамас фосиқ бўлсин, ётган ери эзгу бўлсин. Зоҳирда ҳар қавмнинг солиҳлари тангрининг раҳмату лутфидан баҳраманддурлар. Ҳар қавмнинг фосиқлари ҳам гуноҳларига яраша ғазабга мустаҳиқдирлар. Сен ҳеч бир тоифани рад этма, чунки адашасан. Агар нажот аҳлининг йўлини изласанг, илми йўл озиғи қилиб ол ва ўшанда биз сингари фақр йўлига яхшилаб кириб ол! Йўл шудир эй, Атоуллоҳ.

¹⁵² Лафф — турмаклаш, нашр ёйишдир.

¹⁵³ Қўлёзмада: ва тартиб деб ёзилган.

¹⁵⁴ Байтнинг таржимаси:

Боғда кўзу, юзу зулфнинг аён бўлгач, (улардан) боғда наргису, гулу сунбул нишона бўлиб қолди.

Бу ерда кўз, юз, зулф — лафф, наргис, гул, сунбул эса нашрдир.

¹⁵⁵ Байтнинг таржимаси:

Сен жанг қилган кунда қизилу қора бўлур қону тўзондан океан мавжию юксак осмон авжи.

Бу байтда нашр бўлмиш қизил, қоранинг ҳар бирининг иккитадан нашри бор: қон ва мавж, тўзон ва авж.

¹⁵⁶ Байтнинг таржимаси:

Эй жон, сенинг жамолингнинг обу тобидан кўксимда ўту кўзимдан ариқ оқмоқда.

Бу ерда обу тоб — лафф, ўт, ариқ эса нашрдир.

157 Байтнинг таржимаси:

Богда қадду юзу зулфинг туфайли янги гулбарг, тик сарв
ва сертоб сунбул ноёб бўлиб қолди.

Бу ерда қад, юз, зулф — лафф, гулбарг, сарв, сунбул эса
нашрдир.

158 Байтнинг таржимаси:

Ложувард кўк остидаги ҳар гуруҳнинг ўзининг бир май-
ли бор: суврат аҳлининг роҳатга, маъно аҳлининг дардга.

159 Қисқача ҳар гуруҳ деб тафсилотсиз берилган.

160 Бу ерда эшикка бориш ва нола қилиш — тафсилий лафф,
шундай қиламан—ижмолий лафф, дил изтироби ва аҳолидан
қўрқиш эса нашрдир.

161 Байтнинг таржимаси:

Ҳар кеча эшигингга келаман, нола қиламан, лекин яши-
ринча, дил изтироби туфайли ва аҳолидан қўрққанымдан
шундай қиламан.

162 Яъни Маҳмуд Замахшарийга.

163 Яъни Тафтазоний.

164 «Мутаввал» Саъдуддин Тафтазонийнинг асаридир. Бу
асарга хошияни (шарҳни) Амир Саййид Шариф ёзган.

165 Байтнинг таржимаси:

Гўёки замона халқ кўнглига роҳату машаққат ва адола-
ту адолатсизликдан ҳар бир очиқ бўлган эшикни беркит-
ди ва берк бўлган ҳар бир йўлни очиб қўйди.

Бу ўринда лафф бир неча, яъни биринчи лафф — роҳату
машаққат, иккинчиси адолату адолатсизликдир. Бир нашр берк,
роҳат ва адолатга алоқадор, яна бир нашр очиқ, машаққат ва
адолатсизликка оид.

166 Шеърнинг таржимаси:

Агар замона томчига янги бир обрўй берса, агар заррани
тўгарак чарх ердан кўтарса, томчи муҳит денгизининг
юзини тўлқинлата олармиди, зарра шарқ офтобига ён-
доша олармиди?!

167 Шеърнинг таржимаси:

Гул гарчи гўзаллиги учун кўз-кўз қилинса ҳам, сарв ях-
шилиги туфайли бўстонни безаса ҳам, унинг юзи борида,
эй гул, қадам ранжа қилма, унинг қади борида, эй сарв,
қоматингни кўрсатма!

168 Байтнинг таржимаси:

Сени рақиб билан танҳо ўтирганингни кўрганимда, шуни
ўйлаб тунлари кўзимга уйқу келмайди.

169 Байтнинг таржимаси:

Васл куни менга шаробни ҳар қанча кўп берсанг ҳам,

сендан йироқлашган тунда кўзимга ҳам уйқу келмайди.

¹⁷⁰ Яъни муболагада.

¹⁷¹ Яъни муболагани.

¹⁷² Байтнинг таржимаси:

Карам расми дунёда гўё унинг номини оламда ҳеч ким эшитмагандек камайиб кетди.

¹⁷³ Байтнинг таржимаси:

Унинг аргумоғи майдонда шундай қаттиқ чопадики, ўз сояси ҳам теграсига ета олмайди, деб ўйлайсан.

¹⁷⁴ Бошқа нусхаларда по ўрнида жо бўлса керак (Мусулмонқулов нашри, 102-бет). Биринчисига нисбатан иккинчиси ўринлироқ.

¹⁷⁵ Байтнинг таржимаси:

Э жон, кулбамга кўнгилдан чиққан тутун шундай ўрнашганки, агар ёшим унинг деворини ағдарса, шипи ўз ўрнида қолади.

Байтнинг таржимаси:

Ул кенг даштда улов туёғидан ер олтига бўлдию осмон саккизтага айланди (яъни бир қават ер тўзиб осмонга кўтарилди).

¹⁷⁶ Байтнинг таржимаси:

Сенинг газабинг ғайрат кўзини осмонга тикса, унинг шиддати офтоб кўзига қоп-қора ёш келтиради.

¹⁷⁷ Байтнинг таржимаси:

Рақибинг беҳад осийлик қилади, чунки биладики, унинг совуқ нафасидан дўзах ўти совийди.

¹⁷⁸ Байтнинг таржимаси:

Майга шунчалик мизожим заифки, агар индинга ҳидини сезадиган бўлсам, ўтган кундан бошлаб маст бўламан.

¹⁷⁹ Қўлёзмада бу мисранинг биринчи сўзи таолост ва охиргиси рўйиш. Бунда вазн ҳам бузилади, маъно ҳам чиқмайди, Шунинг учун Мусулмонқулов нашридаги мазкур вариантни олдик. Шунда ҳам биринчи сўзни бироз ўзгартиб олишга тўғри келди.

¹⁸⁰ Байтнинг таржимаси:

Тангрига қасам, у қандай юзки, нуридан кўр кўз ҳам қоронғи кечада уни узоқдан кўра оладиган даражага яқиндир.

¹⁸¹ Байтнинг таржимаси:

Ғамхонамнинг ичини кўнглимнинг тутуни шундай тутиб кетганки, агар йиғимдан вайрон бўлса, мутлақо беҳабар қоламан.

¹⁸² Шеърнинг таржимаси:

Ўхшани ва шериги йўқ ягона одил тангри ҳар икки жаҳонни пайдо қилмасдан (яъни кўзга кўрсатиб қўймасдан) тўғри қилган. Шундай бўлмаганда ато кунда ҳар иккисини эҳсон қилиб юборар эдим ва банда улуг тангрининг ўзингагина умид боғлаб қолар эди.

¹⁸³ Рубойнинг таржимаси:

Икки анбар исли зулфинг учининг захмидан-ку юзининг гули доим озор топади. Кўчангда ҳар бир киши бармоғини бигиз қила берганидан юзингда белгиси қоладими деб қўрқаман.

¹⁸⁴ Шеърнинг таржимаси:

Қандай яхшики, яратилиш бошида сенинг қўлинг бор, сенинг борлигинг яратилишнинг муқаддимасидир. Қазо яратиш минбаридан мулку миллатга сенинг номинга хутбалар ўқиди (яъни мулку миллатга подшоҳ қилиб қўйди). Борлиқ машшотаси қирқ йил сенинг расму русумингни мавжудотга безак қилиб келди. Агар сенинг жавҳарингнинг ортиқлиги бўлмаса эди, яратилиш жавҳари тубан бўлар эди.

¹⁸⁵ Байтнинг таржимаси:

Фариштасифат шоҳ, Муҳаммадхулқ хожа, замона ягонаси — мулк жаҳон каримининг қўлида.

Байт қасида орасидан олингани учун гапнинг эгаси йўқ — А. Р.

¹⁸⁶ Байтнинг таржимаси:

Исидан кўнгиллар хароб бўлган зулфинг сунбули мушк билан гулобдан қорилган янги бир анбардир.

¹⁸⁷ Байтнинг таржимаси:

Ундан юз зоҳид расво бўладиган майгун лаъли кўк шишада бўладиган соф бир бодадир.

¹⁸⁸ Байтнинг таржимаси:

Ёр юзининг теграсида бўладиган ғубор хатти баҳор бошида бўладиган майса кабидир.

¹⁸⁹ Мисранинг таржимаси:

Улким, порлагай сайқалланган ойнадек офтобда.

¹⁹⁰ Мисранинг таржимаси:

Улким, порлагай янги тозаланган тигдек қинсиз.

¹⁹¹ Қўлёзмада: ийғол. Аммо бунинг илғо эканлиги, кейинги лағв сўзидан маълум. Мусулмонқулов нашрида ҳам илғо берилган.

¹⁹² Лағв — кераксиз сўз; ботил — бемаъни, ноҳақ.

¹⁹³ Яъни Шамс-и Қайснинг.

¹⁹⁴ Байтнинг таржимаси:

Хуснинг баҳориким, лола, майса теграсида бўлмагай,

минглаб мен каби девонанинг девоналигини оширди.

¹⁹⁵ Байтнинг таржимаси:

Жаҳонда йўл устидаги тупроқдек шундай ерга йиқилган-манки, қашшоқларнинг оёғи остидаги тупроқман, жоҳ аҳлининг обрўйиман.

¹⁹⁶ Байтнинг таржимаси:

У илм денгизию ҳисобсиз масалаларни ёд билади, пок табъи ўткирликда яхши сув берилган тиг сингаридир.

¹⁹⁷ «Талхис» соҳиби, яъни Тафтазоний.

¹⁹⁸ Байтнинг таржимаси:

Ўзини бой тутадию дунёдан ҳеч нарсаи йўқ, халқ олдида хору яратгучининг олдида азиз.

¹⁹⁹ Байтларнинг таржимаси:

Хўжаю дарвешнинг бағрини қон қилган чархнинг жафоси туфайли охир ўзимни ўлдираман. Ўзга кишига менга қилган жафосини нечук қилсинким, менга бир шира кўрсатиб, юз ниш уради.

²⁰⁰ Байтнинг таржимаси:

Ҳусн авжининг қуёши сенсан, гўзаллар сенинг олдинда юлдуздир, сени агар халқ бир кунда юз бор кўрса ҳам, ҳушидан кетади.

²⁰¹ Яъни тугаллаш, етук қилиш.

²⁰² Байтнинг таржимаси:

Шўх кўзинг зор кўнгилдан орому қароримни олиб кетди, энди менда ўзга қарор йўқ.

²⁰³ Байтнинг таржимаси:

Рақиб бизни эсга олиб ҳар хил сўзлар айтибди, мискинларга душманлик изҳор этибди.

²⁰⁴ Яъни мақол.

²⁰⁵ Байтнинг таржимаси:

Атоий бир ой юзлига кўнгил бериб, ғамдан жон беряпти, ой юзлиларга кўнгил берган кишининг сазоси шудир.

Қўлёманинг ҳошиясида иккинчи жумла олдиндагисига кўрсатиш билдирган «шу» сўзи туфайли маънода мувофиқ бўлган деб изоҳ берилган.

²⁰⁶ Байтнинг маъноси:

Эй жафочи, шўх, сенинг жафонгдан нола қиламан, жафодан нола қилмайдиган киши қани?

²⁰⁷ Байтнинг таржимаси:

Дўст ғазабдан рақибларни қатл қилди, яхши қилди, яхшиларнинг иши яхши.

²⁰⁸ Шеърнинг таржимаси:

Фарёд қилур дил даврон жафосидин,

Юз дод қилур дил даврон жафосидин.
Соқий бир қадаҳ сунким, бир дам, бир бор
Озод қилсин дилни даврон жафосидин.

209 Шеърнинг таржимаси:

Сўз додини жаҳонда нозик нарсаларни билгучи ақл билан мамлакатпаноҳ миёр Мир Алишер берди. Иш устодидан саноқсиз илму ҳунарни мамлакатпаноҳ миёр Мир Алишер ўрганган. То абад хосу авом бошида мамлакатпаноҳ миёр Мир Алишер бор бўлсин!

210 Байтнинг таржимаси:

Гул ўша барча раъиалиғи билан сенинг юзингдек бўлолмайди. Сунбул ҳам ўша барча гўзаллиғи билан сочингдек бўлолмайди.

211 Байтнинг таржимаси:

Бизга ким, замона ғамидин азоб улугдир, сенинг даргоҳингдан ўзга ҳамма дунё дўзахдир.

212 Байтнинг таржимаси:

Номусу билан бўладиган ҳаётдан ўлим яхшироқдир, агар дўзах хавфи бўлмаса.

213 Байтнинг таржимаси:

Юзинг, эй гул, ойга ўхшайди, хатинг қора мушкка ўхшайди.

Бу байтдаги эй гулнинг ойга нисбати йўқ, шунинг учун у **хашв-и қабиҳ**, яъни хунук қистирма ҳисобланади.

214 Байтнинг таржимаси:

Агар хизматингга етиб боролмасам, узрим бор, чунки кўзда кўз оғриғи(рамад)ю бошимда бош оғриғи (судот)м бор.

215 Байтнинг таржимаси:

Сенсиз бизга, эй ошиқларнинг жаннати,
Ҳамма боғу бўстонлар дўзахдир.

216 Чунки форс тилида сўзлар араб тилидагидек турланмайди.

217 Байтнинг таржимаси:

Қўлингким, карам булутидур, ақчасиз бўлмасин, ҳар қанча ортиқроқ инъом қилсанг, кам бўлмасин!

218 **Муътариза эътироз**нинг сифатдошидир.

219 Байтнинг таржимаси:

Тўғри йўлдасанким, йўл тупроғисан, ҳақ, жалла жалолу-ху (ўлуғлуғи улғайсин), бунга гувоҳдир.

220 Байтнинг таржимаси:

Ул ўз зулфи билан бизга доим эгри ўйин кўрсатадиганнинг қадди каби, ростдан, чаманда ҳеч бир сарв йўқ.

221 Байтнинг таржимаси:

Мени ўлдирдинг, яхши қилдинг, (ўзга) кишиларга ҳеч жон бўлма, чунки буниси кўпни ўлдирганга нисбатан менинг жонимга қийинроқ бўлади.

222 Байтнинг таржимаси:

Менда тақво лофи йўқ, бутун оламга айт, билиб қўй, май ичаман, бетакаллуф, бутлар билан ишқ ўйнайман.

223 Мен гул билан машғулман, эй булбул, худо ҳақи, бизнинг бошимизни бош оғриғи билан оғритма!

224 Бу ердаги тасдиъ сўзининг ўзи бош оғритишдир, шунинг учун бош сўзи ортиқчадир.

225 **Шориҳ** — шарҳловчи. Алломанинг шориҳи — Амр Саййид Шариф.

226 **Мазмум** — қабихнинг маънодоши, луғавий маъноси қораланган, ёмон, деб топилган.

227 Байтнинг таржимаси:

Эй соқий, май бер, хумор азоби бошу бошимнинг тепасига оғриқ турғизди.

228 Байтнинг таржимаси:

Эски майким, бир ёшнинг қўлидан ичкайсан, фароғатдан ташқари ўзингга беҳушлик бағишлайди.

229 **Малиҳ** — ёқимли, маънили, мазали.

230 **Лавзина** — бодомли ҳалво.

231 Байтнинг таржимаси:

Ҳар ножинс билан бода ичиш қачонгача, эй бут, бу ғамдан ўлишга рози бўлдим.

232 Байтнинг таржимаси:

Ул лабким, ҳамеша бўлғай хандон, кулиб очилди, жон янги бўлди.

233 Бу ерда айбни ўзидан йироқ қилиш, ўзини оқлаш маъносиди.

234 Байтнинг таржимаси:

Мени бесабр дейсан, худо паноҳи ёмон хулқдан, рақибларнинг жаврини ҳам тортаяпман, ўзга мендан нима истайсан?

235 Қўлэзмада **танзиҳ** ўрнига **танбиҳ** деб ёзилган.

236 Байтнинг таржимаси:

Насиҳат тингла, насихат тингламоқнинг жонга фойдаси бор қўлингдан келганча ҳожатманднинг умидини рад этма!

237 Байтнинг таржимаси:

Ҳижронидан сомондек бўлдим, ёр фурқатидан оҳ! Синиққану сариғу зорман ва доим юзим деворга қараган.

238 Байтнинг таржимаси:

Кўнгил сенинг ҳажрингдан бемордир, эй васли кўнгил шифоси, юзингсиз кўнглимда ранжу меҳнатдан ўзгаси ҳосил бўлмайди.

²³⁹ Байтнинг таржимаси:

Гўзалликда мислинг йўқ, биллоҳ, латофат ой юзингчалик эмас.

²⁴⁰ Байтнинг таржимаси:

Махлуқлар миннатини, тангри ундан сақласин, ўғитимни тингла, тортма, гарчи жон учун бўлса ҳам.

Яъни ҳеч кимдан ҳеч нарса тилама демоқчи — А. Р.

²⁴¹ Байтнинг таржимаси:

Ҳамма нарсанг худо берган, таоло-л-лоҳ, қандай ҳусн, бу? Юзингни гулдан яхши қилиб берибди, ширии лабинг шакардан яхши.

²⁴² Биринчиси — таоло-л-лоҳ (улуғ тангрига қасам), иккинчиси ҳуснаст он (қандай ҳусндир бу).

²⁴³ Рубойнинг таржимаси:

Юзиким, ойдир, қамардин яхшироқдир.
Сочи назарда янги мушқдан яхшироқдир.
Унинг лаъл-и лабиким, узум шарбатидир,
Мен хаста наздида шакардан яхшироқдир.

²⁴⁴ Қўлёзмада: мафъувлу.

²⁴⁵ Байтнинг таржимаси:

Сабо, дили хуррам бўлсин, гул юзига роза қўяди.
Роза энглик, яъни юзга бериладиган қизилликдир.

²⁴⁶ Бунга қўлёзма ҳошиясида қуйидаги изоҳ бор: Унинг оти Исмонл бўлиб, Аббосия халифаларидин бирининг вазири эди ва лақаби Соҳиб эди, етук даражада таъб лутфи ва илму фазлга эга эди. Ўзи машҳурдур.

²⁴⁷ Байтнинг таржимаси:

Ишқ даъвосини қиламан, агар инонмасанг, кел, мана қара, ёшу қаҳрабо каби юз бунга гувоҳдир.

²⁴⁸ Байтнинг таржимаси:

Яхшилигу ёмонлик менга сени эслатиб туради: ҳамеша яхшилик қилиб, ёмонлик қилмайсан деб.

²⁴⁹ Байтнинг таржимаси:

Кўнглим мени ҳар замон вайроналар томонига тортади: вайроналарда менинг кўнглимга ўхшаган хоналар бор.

²⁵⁰ Байтнинг таржимаси:

Агар бир назар қилсанг, кўп эмасдир, йўқ, сендан бу миқдорда бўлса, кўпдир.

²⁵¹ Рубойнинг таржимаси:

Ё раб, сен менга ҳар бир исёндан халослик бер, улуғлар

либосинию раҳмату кечирим бер. Йўқ-йўқ, кўнглимнинг мақсуди сенинг ризонг, яъни сен менга нимани истасанг, шуни бер!

252 Байтнинг таржимаси:

Агар сени инсон дейдиган бўлсам, хайф бўлади, чунки инсоннинг тани нопокдир, сен эсанг жондек поксан.

253 Байтнинг таржимаси:

Оёқ ейилди, энди эшигингдан кетолмайман, лекин «кет!» десанг бошим билан кетаман.

254 Байтнинг таржимаси:

Фалак жавридан ер билан яксон бўлдим, сенинг лутфинг гина мени туфроқдан кўтара олади.

255 Байтнинг таржимаси:

Гарчи тан заруратдан сендан йироқ бўлса ҳам, аммо кўнглим доим сенинг олдингдадир, ҳақиқатан ҳам ва яна ҳақиқатан.

256 Байтнинг таржимаси:

Ёр кишиларнинг сўзи билан ҳолимга назар солмай қўйди, ишим қийинлашди, нима қилай, ишим яна қийинлашди.

257 Байтнинг таржимаси:

Кимки менинг маҳвашим билан эгринча кўз уриштира, уни ўлдираман, оҳим ўқи билан ўлдираман.

258 Байтнинг таржимаси:

Ёр келди, ёр, эй кўнгил, башорат: горат қилиб, бизнинг ҳушимизни олиб кетмоқчи.

259 Яъни раббингизнинг неъматларидан қайси бирини ёлғонга чиқарасиз?!

260 Байтнинг таржимаси:

Тангрига шукрим, бахт кулиб боқди, иш менинг мақса димдагидай, дилбар ёру ҳамдамдир.

261 Байтнинг таржимаси:

Бизни доим ўз кўчангдан қувма, эй нигор, жафо расмини тарк айла!

262 Қўлёзмада: ё ба тазйил.

263 Байтнинг таржимаси:

Тамаъ била мутлақо ошнолигим йўқ, халқдан ҳеч вақт бирор тилак тиламайман.

264 Байтнинг таржимаси:

Гоҳ дайрда ибодат қиламан, гоҳ масжидда тинаман, яъни сени уйма-уй излайман.

265 Абдулазиз ибни Мансур Асжадий 1040 йилда вафот этган.

266 Байтларнинг таржимаси:

- Булутсимон томчи-томчи ёмғир (ёш) ёғдираман
 Кунда бекор-бекор бу сел қуйғучи кўздан.
 Ул томчи-томчидан ёмғир томчиси хижил бўлди.
 Ул бекор-бекордан дилу жоним афгор бўлди.
- ²⁶⁷ Байтнинг таржимаси:
 Афсуски, умр бемаъниликда бўлди хароб, хароб,
 Қўлда қора, қора номадан ўзга ҳеч нарса қолмади.
- ²⁶⁸ Ижоз — сўзни қисқа қилиш, мусовот — тенгдошлик,
 баст — ёйиш, кенгайтиришдир.
- ²⁶⁹ Яъни сўзни кенгайтиришга.
- ²⁷⁰ Шеърнинг таржимаси:
 Эй сувратта кўрк боғининг гулбуни (гул тупи), эй маъно-
 да ҳол (экстаз) аҳлига руҳ бағишловчи, кимки ҳолсиз
 бўлса, кўру кар бўлади, гарчи кўринишда эшитиш ва кў-
 риш жузвлари бўлса ҳам.
- ²⁷¹ Шеърнинг таржимаси:
 Аччиқ сув фирот билан тенг эмас, чунки бири ўлимдир,
 иккинчиси — ҳаёт. Кимки Фиротни яхшилардан тўсса,
 лаънати шайтондек малъун бўлди.
- ²⁷² Қитъанинг таржимаси:
 Кўнглимга зулму жабрни ҳаддан оширмагилким, нотавон
 кўнгилнинг додига етадиган бир шаҳзода бор, у тангри
 сояси, ажойиб шоҳ, фазл офтобидирким, ақлу адли билан
 Нуширвондек адолат қилади.
- ²⁷³ Яъни ўзга фикрга ўтганча, биринчи фикрга қайтмас-
 дан.
- ²⁷⁴ Байтларнинг таржимаси:
 Шукрким, хирс туфайли пасткаш бўлмадим
 Жаҳонда Хожа Халилнинг ўгли сингари.
 Тангрига шукрким, етук қаноатга
 Эгаман улуг худонинг фазли туфайли.
- ²⁷⁵ Байтнинг таржимаси:
 Худога шукрким, жаҳонда замона аҳлидек молга мойил
 эмасман.
- ²⁷⁶ Тахаллус ёки гуризгоҳ қасиданинг муқаддима қисмини
 унинг асосий қисмига боғлаб кетиладиган ери.
- ²⁷⁷ Фалақийёт — осмон жисмларининг тавсифи; баҳориёт —
 баҳор тавсифи.
- ²⁷⁸ Шеърнинг таржимаси:
 Қиш тугадию ерга булутдан бир қатра нам мутлақо туш-
 мади, олам аҳли изтиробда. Лекин мен хурсандман, чунки
 тескари юргучи чарх гарчи доим менга итоб қилса ҳам,
 бир марта тўғри иш қилди. Мен айтган бу масаллар ша-

ҳар шайхининг мадҳидадир, эй эҳсон нафинг халққа
булутдек бўлган зот.

279 Байтнинг таржимаси:

Лекин орада (аллома билан Шамс-и Қайснинг фикрлари
ўртасида) бир фарқ бор: ўйлаб кўр, тўлиқ тушуниб ола-
сан.

280 Истифрод ва муторид сўзларининг ўзати бирдир: трд.

281 Байтнинг таржимаси:

Агар ўзингдан бир ҳузур қилишни истасанг, бизнинг
пиримизнинг йўлини тут: ўз айбингни кўр, ўзингни ўйла,
кишилар билан камроқ ўтир!

282 Шеърнинг таржимаси:

Сенга қаршилик қилувчи нарсалар тўрт жавҳардан иборат-
дир, тўрт таъ доим тўрт нарсага мансубдир: жисм харо-
рати ўтдан, нафас совуқлиги шамолдан, кўз намлиги
сувдан ва оғиз қуриши тупроқдандир.

283 Байтнинг таржимаси:

Маърака (жанг)да оладию базмда бериб юборади: бир
мулкни, отланиб ва бир жаҳонни, бир сўровда.

284 Жалий — очиқ; хафий — яширин.

285 Байтнинг таржимаси:

Риндмизу қаландарвашмизу бизда бири бору бири йўқ:
ёр гами бору иш гами йўқ.

286 Мадид-и мусамман-и махбун бўлиши керак. Охирги зи
ҳофни билдирувчи сўз тушиб қолган.

287 Байтнинг таржимаси:

Сенинг меҳрининг лутфи табиатдан, хулқингнинг меҳ-
ри дами билан тиканни суман қилади, ақчани хор қила-
ди.

288 Ҳар икки гапнинг мазмуни бор: унга минг динор бер-
дим, юз динор кам.

289 Б а л и г (етук) бу ерда балоғатли деган маънода.

290 Қўлёзмада чалкашлик бор, шунинг учун гап таржима-
да тугамай қолди.

291 Байтнинг таржимаси:

Эй Атоий, ҳажрдан бунчалик нолима, жудолик кунлари
охири тугайди.

292 Доғ борлиги сабабли шу ердаги иккита сўзни ўқиб бўл-
мади.

293 Байтнинг таржимаси:

Қушлар гул учун чамандан чиқиб далага кетдилар.

Э жон, сен нега тан зиндонидан ташқарига чиқмайсан?

294 Қўлёзмада: қайтармоқтур.

²⁹⁵ Араб тилида бирлик ва кўпликдан ташқари иккилик формаси ҳам бор.

²⁹⁶ Таглибнинг луғавий маъноси устун қўйишдир.

²⁹⁷ Шужоъ — ботир; шужоъату-л-ъарабия — арабча (араб тили)нинг ботирлиги.

²⁹⁸ Бу санъат араб тилига хос, демоқчи.

²⁹⁹ Бунга ҳошияда қуйидаги изоҳ берилган: араб тилида ўзгасида бўлмайди демакдан унинг муроди ундан ўзга тилга тарқалмаган ва у қадар эътиборга эга эмас, демакдир.

³⁰⁰ Яъни шахси ўзгарган таъбир. Шу ерда берилган мисолдаги мен ул кишидурман биринчи ва ани йўқлатибсен иккинчи таъбирдур.

³⁰¹ Одатдаги ифода санъат талабига жавоб бермайди. Ифода шакли одатдагидан ташқари, кутилмаган тарзда бўлиши керак. Шунинг учун Атоий нутқдаги оддий шахсдан шахсга кўчишни илтифотга киритмаган.

³⁰² Рубойининг таржимаси:

Қирқ йил халққа вақтимни сарф қилдим, умру ҳаётимнинг натижасини зойиъ қилдим. Атоий, халқ суҳбатидан қочиш вақтинг етди, нажот йўли шудир.

³⁰³ Рубойининг таржимаси:

Эй Атоий, кўнглинг қачонгача бутлар (гўзаллар) томонида бўлади, муғлар пири (майхона бошлиғи) билан ошнолигинг қачонгача давом этади? Вақти етди энди нома-йи аъмолимни қора қилмайман, соч оқарди, қачонгача беҳаёлик қиламан?!

³⁰⁴ Рубойининг таржимаси:

Дедим: сенинг ғамингдан хастаю зорман. Дедики, ўл! Сендан безорман. Дедим: нега Атоийга парво қилмайсан? Дедики, нега мен бировга парво қилар эканман?!

³⁰⁵ Рубойининг таржимаси:

Агар сенинг юзингсиз минг гулзор бўлса, Атоий кўзига ҳаммаси тикан бўлур. Ҳеч бир ғам менга сенинг ҳажринг ғамидек бўлмагай, гарчи замона ғами кўп бўлса ҳам.

³⁰⁶ Рубойининг таржимаси:

Эй жон, фироқингдан дилим қонга тўлди ва юзингни эслаб, ёшим гулгун бўлди (қон йиғладим). Охири душманлар оғзига тушдим, ёр эса бир марта «хонинг нечук?» деб сўрамади.

³⁰⁷ Мусулмонқулов нашрида: ҳижобаст (бошқа нусхаларда шундай бўлса керак). Бизнинг нусхамизда: харобаст. Бу ҳолда рубойининг қофияси бузилади.

³⁰⁸ Рубойининг таржимаси:

Ёрсиз менинг ишим жуда харобдир, ҳажр ўтидан дилим кабобдир. Юз кўрсату мени борлиғимдан озод қил, чунки менинг борлиғим менга кўп тўққинлик қилмоқда.

309 Байтнинг таржимаси:

Ғам тепкиси остида қолдинг бирор кимса сенга парво қилмади, агар май косаси қўлингдан тутмаса, ҳолингга вой.

310 Байтнинг таржимаси:

Ғам тепкиси остида қолдим, бирор кимса менга парво қилмади, агар май косаси қўлимдан тутмаса (ёрдам қилмаса) ҳолимга вой.

311 Таҳқиқий — нутқда ифодалангани; тақдирий — нутқда ифодаланмай, назарда тутилгани.

312 Мақолнинг маъноси:

Ҳар бир янгининг ўз лаззати бор.

313 Сийға — грамматик форма.

314 Яъни шахсдан шахсга кўчиш.

315 Байтнинг таржимаси:

Айш замонию компронлик вақтида ёшлик бўлади, афсус ёшликдан!

316 Байтнинг таржимаси:

Соқийнинг лаби бир табассум билан юз кўнгилни олади, илоҳим табассум қилиб турсин!

317 Байтнинг таржимаси:

Ўша кўчада ҳар томонга югурсам ҳам, менга кўзи тушмайди. Нега ул маст шўх ҳар томонга тушмайди (йиқилмайди).

318 Байтнинг таржимаси:

Мени бутунлай эшикдан қув, токи кўнглимни узай, йўқса олдингга чақиру бу мушқил бобни (масалани — эшикни) оч (эгалла — еч)!

319 Байтнинг таржимаси:

Миршаб ғазабланиб деди: уни дор томонга элтинглар!
Мен дедим: дор (ҳовли)у боғчага минг бор келаман.

320 Байтнинг таржимаси:

Жовон эшигида рақиб мени кўриб, «кет бу ердан!» деди.
Мен унга «жондан миннатдорман, жовон ёнига борай», дедим.

321 Байтнинг таржимаси:

Хожа деди: майни қандай қилиб ичадилар, беҳушлик нимага керак? Мен унга дедим: бир дам дунё ғамларидан қутилоқлари учун.

322 Байтнинг таржимаси:

Бир золим мендан олқишу дуо сўради,

Дедим: худо ҳаққи, халқ дилига озор берма!
323 Ҳақимнинг услуби эмас, ҳикматли услуб маъносида
демоқчи.

324 Шеърнинг таржимаси:

Рақиб ҳеч иши йўқ бир кишига деди: ёр кўчасига борма,
эй зийрак, бу орға боисдир. Бу сўзни дўст эшитгач, деди:
кимки, шундай деб валдираса, бекор айтипти.

325 Байтнинг таржимаси:

Рақиб, бу ерга бошқа келма, аниқ ураман деди. Мен,
олдимда бошингни ерга аниқ урасан, дедим.

326 Юқоридаги мисолда бош мутааллиқ эди.

327 Шеърнинг таржимаси:

Дедим: ҳажринг балосидин кўнглим ярадир.

Деди: (кўнглингда) ўз кишинг ўрнида бало бўлиши

қизиқдир.

Дедим; гаинг кўнглига қизиқ ишлар қилди.

Деди: ҳали кўп ишлар олдинда турипти.

328 Қитъанинг таржимаси:

Нағорадан сўрадим: менга айт-чи, сенинг кеча-кундуз
қилган фарёдларинг кимнинг дастидан? Деди: бу қандай
сўроқ, шуни ҳам билмайсанми, менинг фарёдим нағора-
чининг ниғори дастидандир (қўл санъатидандур).

329 Байтнинг таржимаси:

Қаминанинг хогири сенинг кўзингдек ташвишлидир, ха-
бар бер: тузалишдан ҳеч умид борми?

330 Байтнинг таржимаси:

Айрилиқ дардидан қизарган кўз сенинг йўлингга интизор
бўлиб, охири оқарди.

331 Яъни каломни.

332 Мурожаъа рожғалашишдир.

333 Яъни пойтахт.

334 Байтнинг таржимаси:

Эй дўстлар, мени ишқдан йиғлаяпти деб ўйламанглар,
мен кўз суви билан фитна чангини бостирмоқчиман.

335 Байтнинг таржимаси:

Қўлимда ҳеч нарса йўқ, шунинг учун соямдан бошқа
ҳеч ким менинг атрофимга йўламайди, уни ҳам асғидан
оёғимга боғлаб олганман (бўлмаса у ҳам кетиб қоларди).

336 Ғазалнинг таржимаси:

Агар чарх давридан лоладек бир қадаҳни қўлга кирит-
сам, унинг ичида юрак қони билан лахта-лахта жигар
бўлади. Э жон, бутларнинг лаълида хол бўлмайди, улар
сенинг юзингнинг тобидан иситмалаб лабига учуқ чиқ-

қан. Жафонг ўқидан танымда найдек тешиклар пайдо бўлди, шунинг учун сенинг дастингдан қилган нолам найчаникидек жонга ўт солади. Менинг ойим далага чодир қурдю мен булутдек йиғлайман, қачонки ой қўтанланса, албатта ёмғир ёғади. Атоий, умид нахлидан мевани қачон оламан, агар совуқ оқим йиғи билан кўзимдан дўл ёғдириб турса.

³³⁷ Байтнинг таржимаси:

Шунчалик ўлдирдингни, бир ботир киши қолмади, шунчалик бердингни, бир фақир киши қолмади.

³³⁸ Байтнинг таржимаси:

Мен фураст бандасиман, фироқ кунда бутун танымда фақат эслаганим бўлади.

³³⁹ Байтларнинг таржимаси:

Сен ул шоҳдирсанки, шарқу гарбда ёхудю габру тарсою мусулмон олқишу дуода илоҳий оқибатимни хайрли қил дейди.

³⁴⁰ Мавзун — вазли.

³⁴¹ Оригиналда: хўжа с тафар Жомий бўлиб, уни хужаста фаржоме (оқибати қутлуг) деб ўқиш ҳам мумкин.

³⁴² Усул — асл (ўзак, асос)нинг кўплиги, лавоҳиқ — лоҳиқа (қўшилиб келувчи, илова)нинг кўплиги.

³⁴³ Қўлэзмада: тарбият, Мусулмонқулов нашрида: тартиб.

³⁴⁴ Муқаддим(а) — бошловчи, мутаммим(а) — тугалловчи.

³⁴⁵ Яъни иккинчи турни.

³⁴⁶ Қўлэзмада: лавоҳиқу солима.

³⁴⁷ Яъни ўрнидан қатъи назар.

³⁴⁸ Қўлэзмада: муқаввима.

³⁴⁹ Муҳассин(а) — ҳусн берувчи.

³⁵⁰ Муаммонинг таржимаси:

Оқим ёрдам бериб турган суст юрагимга ситам юкию гаминг доғи устама юк бўлди.

Муаммонинг ечилиши:

Биринчи мисрадан суст сўзининг ўртасига (юрагига), унинг ст билан оҳам ёки оҳ им қўйилади (ёрдам беради), деган маъно чиқади, бундан соҳам ва соҳ ҳосил бўлади. Иккинчи мисрадан ситам сўзи устидаги икки нуқтани (юкни) ва гам сўзидаги бир нуқтани (доғни) соҳам ва соҳ устига қўйиш керак (устама юк бўлди) деган фикр чиқади. Шундай қилиб, Шоҳам ва Шоҳ ҳосил бўлади.

³⁵¹ Муаммонинг таржимаси:

Кўнглида шакдан ҳеч нишон қолмайди, агар бир пас бизнинг олдимизда бўлса.

Ечилиши:

Мо (биз) арабча наҳну бўлиб, нишон олдига қўйилади ва икки марта қайтарилган ҳарфлар ва ш даги нуқталар олиб ташланади (шакдан нишон қолмайди), натижада ҳисо ҳосил бўлади. Шунга мо о сиз (а (о) гар бошад зи мо не) қўшилади ва Ҳисом оти вужудга келади.

³⁵² Муаммонинг таржимаси:

Ёр тилини оғзидан чиқарди, ундан бизнинг дилимизда қарор қолмади.

Ечилиши:

Даҳондан он ни олиб ташлаб беқарор мо яъни алиф ва мим ўртасига киритилди, натижада Адҳам ҳосил бўлади.

³⁵³ Муаммонинг таржимаси:

Ҳар ким жаҳонда хокроҳ бўлиб, ўзини камтар тутса, агар кўрмасанг, охир унинг номидан нишона изла!

Ечилиши:

Агар аз худ арабчага ағдарилса, унинг худ қисми х ҳарфи билан ифодаланади, жаҳон сўзидан ҳ олиб ташланади (камтар бўлади) ва натижада жон қолади. Гар надидий (агар кўрмасанг) ни н кўрсаанг деб тушуниш мумкин, металаб (доим изла)ни мий талаб қил деб ўқиш мумкин. Шунда жон даги н ўрнига мий қўйилади ва Жомий ҳосил бўлади.

³⁵⁴ Муаммонинг таржимаси:

Дил гўзал юзнинг талабгори бўлур,

Ҳа, ташна сувни қидиргучи бўлур.

Ечилиши: орий сўзи ташна бўлса, алиф устидаги мад кетади ва биринчи товушни и деб ўқиса бўлади: об (сув) арабчада мо бўлади. Жўё ни чу ё (ё каби) деб ўқиш мумкин, шунда ро ё каби бўлур деган маънони чиқариш мумкин, арабчадаги ё эса форсчадаги м қўшимчасига тенг, демак орий дан им пайдо бўлади, бунинг ўртасига (дилига) мо тушса (сув қидирса), имом ҳосил бўлади.

³⁵⁵ Танқиҳ — аритмоқ, тозаламоқ.

³⁵⁶ Тажзиб — тозаламоқ, тузатмоқ.

³⁵⁷ Муаммонинг таржимаси:

Агар гўзалларнинг ўқотари бўлмаса, менга бало ўқиға сазовор чок кўкракнинг кераги йўқ.

Ечилиши:

Биринчи мисрада хўбон сўзидаги бон керак эмас деган маъно ҳам чиқади. Муни чоке сўзига кўкрагини чок қилиб қўшилса, Хожагий ҳосил бўлади.

³⁵⁸ Чунки бу ибора муаммо мақсадига зиддир, яъни ибора туфайли муаммо қилинган номга қўшилиши керак бўлмаган яна бир ҳарфни қўшиш керакдай бўлиб қолган.

³⁵⁹ Муаммонинг таржимаси:

Азёр суҳбатидан менга ранжу русса ортди, русса туга-
син деб ёр олдига бордим, у йўқ экан.

Ечилиши: сарояд ба пеш-и ёрдан сми, ё, дол ва ё ҳарфла-
рини олинади, натижада Саййидий ҳосил бўлади.

³⁶⁰ Яъни с ни й, д га қўшиб Саййид қилиш.

³⁶¹ Яъни ёр сўзидаги ё ҳарфини олиб, унинг олдига Саййид-
ни қўйиб, Саййидий ни ҳосил қилиш.

³⁶² Муаммонинг таржимаси:

Дўстлардан бош кўтарганига узлуксиз қараб тур, бит-
тасига танҳо охир гирифтор бўлди.

Ечилиши:

Аҳбоб сўзида узлуксиз, яъни қўшиб ёзилгани ва бош кўтар-
гани бо дир. Бо яна биттаси билан бўлса, бобо ҳосил бўлади.

³⁶³ Яъни аҳбоб даги о. Б жуфт бўлгани учун танҳоси о дир.

^{363a} Муаммонинг таржимаси:

Кундуз ёр кўзини равшан топасан, агар олдига борсанг,
кечаси дил шавқидан бедор бўласан, агар кўчаси бошида
бўлсанг.

Ечилиши:

Дийда (кўз) арабчада айн дир ва бу ь ҳарфининг номи ҳам.
Ебий ни ё бе деб ўқиш мумкин, шавқ дан вов, қоф олинади, на-
тижада Яъқуб ҳосил бўлади. Сўнгра бедор ни бе дор деб ўқиб
кўяш нинг биринчи ҳарфига қўшилади ва бек ҳосил бўлади.

³⁶⁴ Муаммонинг таржимаси:

Жаҳонда ҳар кимнинг ақчаси бўлса, унга мендан айтинг-
ки, агар юз берса, дил ўз ҳузурини истасин!

Ечилиши:

Жўяд (изласин)ни жў яд (йд ни изла) деб ўқиш мумкин.
Жаҳон икки юзи, яъни ж билан н ни изласа, Жунайд ҳосил бў-
лади (улилар ёзувда акс этмайди).

³⁶⁵ Арабча мақол: хайру-л-каломи қалла ва далла.

³⁶⁶ Муаммонинг таржимаси:

Ул гулбаданга бўлган ишқимга қаршилиқ қилма, э ўртоқ,
менинг жонимга нима қасдинг бор?

Ечилиши:

Рафиқо чи ни р фи қоча, яъни қоча да р бор деб ўқиш
мумкин. Шунда Қароча ҳосил бўлади.

³⁶⁷ Байтнинг таржимаси:

Ул Сарв кетганда аввал хотирга хуш келди, лекин ул
шўх яна келганда юракни олиб кетди.

Ечилиши:

Омад дан сарв (алиф) кетса, мад қолади. Рабуд дилро (дил-
ни олди) ни дил (маднинг ўртаси) ро ни олди деб ўқиш мумкин.
Шунда Мурод ҳосил бўлади.

³⁶⁸ **Вазъ** — ҳолат; **Муҳит** — иҳота қилувчи; **Иҳота** — ўраш, ўз ичига олиш.

³⁶⁹ **Муаммонинг таржимаси:**

Дил ҳузурини ақлдан тиламак қачонгача? Бу йўлда жазм бўлмагач, май келтир.

Ечилиши:

Иккинчи мисрадан раҳ да жазм йўқ бўлса, яъни **р** қолса, унинг олдига ми (май)ни келтир деган маъно ҳам чиқади. Шунда **Мир** ҳосил бўлади.

³⁷⁰ **Муаммонинг таржимаси:**

Ғофилдан майдаларни йиғсанг, олтин топасан, шу оқил ликдир.

Ечилиши:

Ғофилий сўзининг устида иккита нуқта бор, бири **ғайн** устида, иккинчиси **фо** ҳарфи устида, биринчисини иккинчисининг ёнига қўйилса, **ф** қ га айланади ва **Оқилий** ҳосил бўлади. Байт-та ечилиши ҳам берилган.

³⁷¹ **Муаммонинг таржимаси:**

Ошиқ нега масжидга ўзини шайласин, ёрнинг отини (дарагини) майхонадан топкач.

Ечилиши:

Иккинчи мисрани **а** ми дан, **хо** дан эмас **р** дан **ё** бад **р** дан ном топади деб тушуниш мумкин. Шунда **Амир Бадр** чиқади.

³⁷² **Мунаққаҳ** — танқиҳ (355-изоҳга қаралсин)дан иборат, яъни мазкур лавоҳиқ турларидан холи.

³⁷³ **Муаммонинг таржимаси:**

Гул мавсумида бутлар мажлис қурганда, тик сарвлардек боққан манзил қурганда махсус (ошиқ)лар арчасининг юракларини ёндириб, яна бошу юрагидан жудо қилади-лар.

Ечилиши:

Махсусон сўзининг ўртасидаги (юрагидаги) иккита **с** ҳарфи (арчалари) туширилади (ёндирилади) ва яна **ма** (боши) ва **у** (юраги) йўқ қилинади, натижада **Хон** қолади.

³⁷⁴ **Қўлзмада:** исмда.

³⁷⁵ **Муаммонинг таржимаси:**

Агар ҳамма мушкилингнинг осон бўлишини истасанг, жонинг борича жомни қўлингдан қўйма! Мақсуд гавҳарини изласанг имкон борича ёр лабининг лаълини тут!

Ечилиши:

Ёрнинг лаби ё ҳарфидир. Бу ҳарф абжад ҳисобида ўн сонини билдиради, форсча ўн даҳ бўлади ва дҳ деб ёзилади. **Им-кон боричани а, м кон** бўлса деб тушуниш мумкин. Демак **дҳ**

лаълу а, м кон бўлса, яъни уни ўз ичига олса, **Адҳам** ҳосил бўлади.

³⁷⁶ Мустазоднинг таржимаси:

Эй сенинг юзинг замона гардиши каби ҳар бир тойифага ўт солди, қаҳрингнинг қаттиғлигидан лаъл хотами билан ҳуққаларга муҳр урди (яъни лабинг жавоҳир қутиларини очтирмай қўйди, ҳеч кимнинг улар билан иши бўлмай қолди). Қора холинг билан зулфинг гажагини кўргач, охири дедим: бу думини чиқариб кулча бўлиб бир томчи заҳар билан ётган илондир.

Муаммосининг ечилиши:

Охирги мисрада **Ҳамза** нинг арабча ёзилгандаги шакли тасвирланган: **Ҳам** и кулчасини ташкил қилади, думи билан бир томчи заҳар з ни ҳосил қилади, а си бароварда (чиқарган) ни баровард а (а ни чиқаради) деб ўқиш натижасида ҳосил бўлади.

³⁷⁷ **Ҳаракот** — Ҳаракат (махсус ҳарф билан ифодаланмайдиган унли)нинг кўплиги; **сукунот** — сукун (ҳарфдан кейин ҳаракат йўқлиги)нинг кўплиги.

^{377a} Масалан, о ни а ва аксинча а ни о деб олиш мумкин.

³⁷⁸ Масалан, тт ни т ва аксинча т ни тт деб олиш мумкин.

³⁷⁹ Бу гапнинг яна хоҳ деб бошланадиган давоми қуйироқдадир.

³⁸⁰ Муаммонинг таржимаси:

Зулфинг хаёлидан ҳолим париншон бўлди, ғам туфайли нолаю оҳим ҳаддан ошди. Хулоса, узоқ вақтлар сиқилдилар қўшним ноламдану ҳамдамим оҳимдан.

Ечилиши:

оҳам ҳамдам ни сиқилдилар ни назарда тутиб, о ҳам, ҳамдам деб ўқилса, Одам ҳосил бўлади. Учинчи мисрадаги ба тулҳо мадга ишорадир.

³⁸¹ Муаммонинг таржимаси:

Ғайб сирининг эшиклари сенга очиқ бўлмагач, ҳарзагўй (сафсата сотувчи) шайхлардан (чиққан) ёлгонни беҳад деб бил!

Ечилиши:

Сирр-и ғайб нинг эшиклари **ғ** билан **б** дир. Унинг мафтуҳи, яъни а ляги **ғ** дир. **Чу бар ту мафтуҳ** нестдан сен учун мафтуҳи, яъни **ғ** йўқдир деган маъно ҳам чиқади. Беҳад шуносни **н** б ни чегара деб бил деб тушуниш мумкин. Шунда с дан бошлаб **б** га ча ўқилса, **Сиррий** ҳосил бўлади.

³⁸² Муаммонинг таржимаси:

Таним унинг хаданг (ўқи)нинг учларига шундай шун-

дай тўлишини истаيمانки, оёғим суягининг илиги темир милга айланса дейман.

Ечилиши:

Хаданг нинг учи коф ҳарфидир, яъни к ва гни билдирувчи ҳарфдир. **Хаданг** учи (к) қўшилиб, пой (оёқ) суягининг илиги (о) милга ўрнашса, **Камол** ҳосил бўлади.

³⁸³ Муаммонинг таржимаси:

Унинг шоҳ каби боши устига тортилган офтоб тўсиб турадигани йўқмики, унинг тароватли юзи куйипти.

Ечилиши:

Биринчи мисрани қуйидагича тушуниш мумкин: 1) оёки йўқ унда **шаҳ** бошидаги, яъни ш тортилган; 2) унда бошига тортилган, яъни мад йўқ. Демак **Оёки** дан **аёш** ҳосил бўлди. Арабча ш с дан устида учта нуқта борлиги билан фарқ қилади. Иккинчи мисрадаги тароватли юзининг куйиши шу нуқталарни олиб ташлашга ишорадир.

³⁸⁴ Муаммонинг таржимаси:

Ул ой юзлига, «Эй жон юзингни юзимга қўй» дейман десам, шунинг орасида уялганимдан озгина тилим тутилади.

Ечилиши:

Бар рух деганда озгина тил тутилса, **Фаррух** ҳосил бўлади.

³⁸⁵ Муаммонинг таржимаси:

Мен кумушу олтин туфайли юзимда ёш бўладиган ё ортиқча истак билдирувчи, ё бировга рашк қилувчилардан эмасман.

Ечилиши:

Иккинчи мисрадаги ё зини ёз деб ўқиш мумкин, ё кунам беҳадни «ё»ни чегарасиз қиламан деб тушуниш мумкин, шунда унинг олдидаги таманнонинг «о»си бу ёққа ўтиб, **Оёз** ёки **Аёз** ҳосил бўлади. **Юзимда** ёш бўладигандан эмасманни назарга олсак, **Аёз** аниқ бўлади.

³⁸⁶ Муаммонинг таржимаси:

Қисқа киприклар жонон кўзга муносиб бўлмаганидек, кўнгил у қон тўккучи киприкларга ўқ дейишни истамайди.

Ечилиши:

«**Чашм**» сўзидаги қисқа киприклар «ш» ҳарфидир. «**Ярашмагач**», уни олиб ташланади «**жам**» (чам) қолади. «**Новак**» (ўқ)нинг «ол» деган маънодоши бор, ундан ташқари «**хунрез**» (қон тўкар)да ҳам «ол» (қизил)га ишора бор. Демак «ол», «жам», «киприк» деб билсак, «**Жамол**» ҳосил бўлади.

³⁸⁷ Муаммонинг таржимаси:

Доим бош кесиб юрган ул шўхнинг зулфининг учида мингта мушкил тугун бор. Зулфининг ҳалқасини ёздию холини беркитди, бунинг сўнгидан чиқадиган қандай қилиқлар кўнглида бор экан?

Ечилиши:

«Зулф» сўзининг «ф»сидаги ҳалқасини ёзиб холини (нуқтасини) беркитилса ва «то»нинг «т»сини беркитиб, «о»сини мазкур ҳарфлар ичига (кўнглига) қўйилса, «Зулол» ҳосил бўлади.

³⁸⁸ Муаммонинг таржимаси:

Майфурушу унинг инъомидан, хўжастафаржом (қутлуғ натижали) зулолидан хурсандман.

Ечилиши:

«Хўжаста»нинг зулоли «х»дир, шунга «фар»ни жом (қадаҳ) қилинса, «Фахр» ҳосил бўлади.

³⁸⁹ Муаммонинг таржимаси:

Мен халилману унинг чексиз ишқининг ғами шундай ўтдирки, гул шохи унинг ёлини бўлди.

Ечилиши:

«Ўт» арабча «нор»дир, унинг ёлини, яъни ўртадаги ҳарфи «вард» (гул)нинг шохи, яъни вов ҳарфи (в-у) бўлса, «нур» ҳосил бўлади.

³⁹⁰ Муаммонинг таржимаси:

Кўнгилга ғам уруғини экдим, ўртада кўнгилга жон ёри бўлган сарв пайдо бўлгач, шодлик ниҳоли бўлди.

Ечилиши:

«Ғам» сўзидаги нуқта (уруғ) кетса, «ъ» ва «м» қолади, «дил» сўзидаги ниҳол («л»)ни кетказиб (шуд — кетти), орада сарв («о») пайдо қилсак «ъимод», яъни «Имод» ҳосил бўлади.

³⁹¹ Муаммонинг таржимаси:

Тан фонусида жон шамъи куйди, бу сувратдан ҳолим паришон бўлди.

Ечилиши:

«Фонус»даги жон шамъи («о») куйса, ф, н, у, с қолади. Бу паришон бўлса, «ф» ҳалқаси ёзилиб «й»га айланади ва вов билан нун ўрин алмашиб «Юнус»нинг суврати ҳосил бўлади.

³⁹² Муаммонинг таржимаси:

Фозилларни фазл аҳлидан ўзгаси яхши танимайдн. Агар бир фозилни кўрсанг ёримнинг номини ўшандан сўра! Муаммонинг моддаси «Фозил»да берилган ф, а, з, л, аммо

сувратига, яъни тартибига ишора йўқ, ўқувчининг ўзи «Афзал» деб тушуниши керак.

³⁹³ Муаммонинг таржимаси:

Доим гамига дучор бўлган ул ойнинг номига ой ҳисобидан нишон топдим.

Ечилиши:

«Маҳ» (ой) сўзи абжад ҳисобида 45 ни билдиради. «Одам» сўзи ҳам «45»га тенг.

³⁹⁴ Муаммонинг таржимаси:

Ошиқликда майдаларни имкон борича харж қилиб юбор, ундан ул қуёшда бир меҳр пайдо бўлсин.

Ечилиши:

«Ошиқий» (ошиқлик) сўзидаги майдаларни (нуқталарни) имкон борича сарф қилинса, «қ» «ф»га айланади. «Хувайдо гардад он хуршедро»ни «ул қуёш (яъни «ш») «р» бўлиб кўринсин», деб тушуниш мумкин.

³⁹⁵ Муаммонинг таржимаси:

Бизнинг шаҳриёримиз бошидан жавоҳир тожини олди, эй Атоий, ой олдидаги ҳулкар кўринмай қолди.

Ечилиши:

«Шаҳриёр» сўзида жавоҳир тожи, яъни нуқталар олинса, «ш» «с»га айланади. «Сурайё» кўринмаса ҳам шу ҳодиса юз беради. «Атоийё шуда» (Эй Атоий, бўлиб)ни «Атоий ё шуда» (Атоий ё ҳарфи кетиб) деб тушуниш мумкин.

«Шуда парвин» («р» «б» бўлиб ва бу) деб тушуниш мумкин. «Бардошта»да ҳам шу ҳодисага ишора бор. Демак «ш» «с»га, «р» «б»га айланиб, ё ҳарфи (ий) кетса, «Сухроб» ҳосил бўлади.

³⁹⁶ Муаммонинг таржимаси:

Меҳрим ҳарам уйдан ой томонга кетгач, эй зоҳид, азми юлдузи орқага қайтди, қучоғимга беҳад келма!

Ечилиши:

«Шуд меҳрам сўйи моҳ»ни «моҳ»даги «м» меҳр (қуёш) яъни уч нуқтали ҳарф бўлди, деб тушунмоқ мумкин, шунда «Шоҳ» бўлади. «Азм»нинг юлдузи, яъни нуқтаси орқага қайтса, «з» «р»га, айн «ғ»га айланади, «м» «ё» (маё) бўлиб, «б» ҳад (беҳад) бўлса, «Ғариб» ҳосил бўлади. «аз» «а»зи деб ўқилса, «эй»даги биринчи ҳарф кетиб «ий» қолади, «з» байти ҳарам бўлса, «зоҳид»нинг «з»си чегара бўлиб, «Шоҳий» ҳосил бўлади. Охирги икки сўзни «бе» ҳад ба «рам» деб ўқилса, «Байрам» чиқади.

³⁹⁷ Муаммонинг таржимаси:

Ишқинг менинг дилимга ўрнашгач, паст ақлим бениҳоят

расво бўлди, бир сўз (ҳарф) айткилу ўзга сўзни (ҳарфни) дема, токи камном рақиб сендан жудо бўлсин.

Ечилиши:

«Маъво шуд»ни «маъ» во шуд деб ўқилса, «лаъим» сўзидан фақат «ий» қолади. «Ақл»нинг бир ҳарфин ўқиб, иккинчисин қолдирилса, «Алий» ва «Қулий» ҳосил бўлади.

³⁹⁸ Муаммонинг таржимаси:

Тун бўйи булбул каби нола қилдим, бир гулнинг ёди билан бода ичдим.

Ечилиши:

«Гул» арабча «вард» бўлади, бирлик билдирувчи тожикча «ё» арабчада «а» бўлади, демак «гуле» «варда»га тўғри келади ва «а» «ҳ»ни ҳам билдиради. Иккинчи мисрани «гуле (варда)»даги «дҳ» билан «а» «м»ни бода ичди деб ўқиш мумкин, шунда «Адҳам» ҳосил бўлади.

³⁹⁹ Муаммонинг таржимаси:

Сен қармоқни қирғоққа ташлаганингда дарёдаги балиқ жуда беқарор бўлди.

⁴⁰⁰ Нун — балиқ. Тародуф — маънодошини олиш.

⁴⁰¹ Муаммонинг таржимаси:

Агар унинг номига йўл топишни истасанг: зириҳу тоғу балиқдир ва андин ўрни олиб ташлагайсан.

⁴⁰² Даръ — «зириҳ»нинг арабчаси.

⁴⁰³ Тур — машҳур тоғнинг номи ва умуман тоғ.

⁴⁰⁴ Бу сўз қўлёзмада тушиб қолган.

⁴⁰⁵ Рубойининг таржимаси:

Мен ул бутимнинг номини айтсам, равшандир. Агар билмасанг, менинг ранжим тумандай бўлади. Бор, иккиннинг ҳар бирини бири билан қўш, ундан кейин байт билан ҳаммасини қўш!

Ечилиши:

«Икки, яъни «б» «як»ка қўшилса «бек» ҳосил бўлади. «Бай»нинг (байт)га «бек» қўшилса, «Байбек» ҳосил бўлади.

⁴⁰⁶ Яъни пассив сифатдош (таъмия этилувчи)дир.

⁴⁰⁷ Қитъанинг таржимаси:

Нимадир ул тилсизким, тили билан халққа кўп изо берур. У изо берувчию оқил унга олтин беради кўнглидан севиhib ва бу савдо билан хурсанд бўлади. Ҳукми бажаради, лекин оёғи боғлиқ, балки бир оёғдан осилиб туради. Унинг ҳукми равон, лекин ҳукми кишига асло қатъий равишда етмайди. Узи ёшу, лекин ўлганга ўхшайди, азъосидаги суюғи оқдир. Кундуз хожаларга ҳамроҳ бўлади, тунлари

гуломлар билан туради. Эй Атоий, худо сақласин бундай қизиқ шахсдан ҳаммани.

⁴⁰⁸ Қитъанинг таржимаси:

Ул қандай исмдурким, унинг ҳарфларини ҳар бир шахс ўзидан топади. Уларнинг жаҳон халқларидек майдаси бор, қайсисида майда кўпроқ бўлса, шуниси олдинда.

«Шайх» исмининг чиқарилиши: Ҳарфларини «шахсе» ўзида топса ва уларнинг майдаси, яъни нуқталари бўлса, «ш», «х», «й»дир. «Ш»нинг нуқтаси учта, «й»ники иккита, «х»ники битта. Демак биринчи «ш», иккинчиси «й», учинчиси «х» бўлса, «Шайх» ҳосил бўлади («а» ёзувда алоҳида ҳарф билан берилмайди).

⁴⁰⁹ Бундан олдин муаммога онд бир гап тушиб қолганга ўхшайди.

⁴¹⁰ Қўлёзмада: **чистон** (бу нима).

⁴¹¹ Рубойининг таржимаси:

Ерга тушириш учун кўп тугунлардан иборат мушкин бир занаби бўлур раъсдан зўр (илон суратидаги астрономик шаклнинг дум томони «занаб» ва бош томони «раъс» деб аталади. Бу ерда каманд шу шаклга ўхшатишган). Олдида ўқ тешган сипарга ўхшаш камон, офтоб юзига соядан зириҳ ёлган.

⁴¹² Қитъанинг таржимаси:

Эй қаламидан бир нуқта томса, фалак гўшангасида ўтирганларга ҳол бўладиган ҳаким. Ул қандай номдирким, биринчи ҳарфига алиф қўшсанг дол ҳарфи бўлур, эй дин султони. Агар ул номинг қолган қисмини бир фасиҳ оладиган бўлса, оғзидан ўткавса мол бўлиши аниқдир.

Муаммонинг ечилиши:

«ж»га алиф қўшилса тўрт бўлади, яъни долга сон жиҳатдан тенг бўлади. «Ж»га номнинг аниқ қисми «лол» қўшилса, «Жалол» ҳосил бўлади.

⁴¹³ Чистоннинг таржимаси:

Оёғи қўл учидан бошланадиган оёқ ўрнидаги ё қўл олувчи (ёрдамчи)ни ким кўрган? Уни Мусавий (Мусога тегишли) деб атайдилару ўқиганлар уни Одамдан олдин зикр этганлар. Болалар унга ошиқу ошуфта бўлгани учун унинг бир бўлагини қолдиру кўрсат!

Муаммосининг ечилиши:

«Шиқе аз вай бимон»ни «ошиқ»дан «шиқ»ни тушириб қолдир, деб тушуниш мумкин, шундан сўнг қолган қисмга ошуфта «сибо»нинг кўзи, яъни «с» тушса, «асо» ҳосил бўлади.

414 Рубойининг таржимаси:

Мен ўзим эгри бўлсам ҳам, мендан тўғрилар тўғри кетади, давлат экканини ўрганда мен зафар ўроғиман. Хизмат учун белимни букканимда каттаю кичик ҳар тарафдан кериш замзамасини эшитади.

415 Байтнинг таржимаси:

Нимадир ул хожа қўлидаги ичида илони бор балиқ? Нафасидан қумурсқа ёғилади, лекин тукдан дами кесилади. Қумурсқадан мурод ҳарфлар, илондан мурод қаламнинг ичидаги қилтириги; давогдаги тук учига ёпишганда қалам ёзолмай қолади.

416 Яъни байтма-байт айтилиши керак бўлган тури.

417 Шеърнинг таржимаси:

Яратгучининг сояси ғозий шоҳнинг зотидан қазо нозил, хон ҳаёҳайдан хижил. Ҳар бир олтинсиз кишига очиқ ва беғараз айт. Унинг тахтидан лаълу олтиннинг нималигини биласан. Хайли сафининг қуроли бутдир, оғир лашкарининг сафи кай (улуғ шоҳ)га лойиқдир. Дунё паноҳидир, олтин-кумушга қарши, май ичкан пайтида юз хил куй бўлади. Унинг латиф ашулачисини кўр: сўзи, лафзи ва маъноси мулоим.

418 Байтнинг таржимаси:

Шоҳ Абулғозий салтанат фахри Султон Ҳусайн оллоҳ таоло анинг мулкани барча хорликлардин саломат сақласин.

419 Рубойининг таржимаси:

Лаъл лаб шаҳдига одатланганим учун сенинг ғамингнинг шайдоси бўлдим, менинг кўнглимни овла! Эгри гажакларингдан жафо келиши осон, хоҳ ғамзанг бўлсин, хоҳ бўлмасин.

420 Мисранинг таржимаси:

Султон айши сенинг ғамзанг билан.

421 Айш сўзи арабчада айн ҳарфи билан бошланади.

VI

1 **Важҳ-и шибҳ** — ўхшаш томони.

2 **Яъни ажам шуароси.**

3 **Яъни восита бўлган сўзни.**

4 **Одот** — кўмакчи, восита.

5 **Тасвийя** — тенглаштириш.

6 **Измор** — ичга олиш, беркитиш.

7 **Тафзил** — юқори қўйиш, усташ.

⁸ Байтнинг таржимаси:

Менинг сарвим алифдек орқасига кокилини ташлагач ошиқларнинг қадди ишқ юкидан долдек букулди.

⁹ Байтнинг таржимаси:

Серсув лола ўт каби тошдан ёниб чиқишти, чиндан ҳам, чаман базмидаги учи ёниб турган бир шамъ кабидир.

¹⁰ Сарих — очиқ айтилган.

¹¹ Яъни ўхшатишмишни атамасдан уни ўхшовчи воситасида ифода қилади.

¹² Байтнинг таржимаси:

Сенинг жамолинг олдида офтоб жамолсиздур, унинг соф дур билан тўла ёқут қутичаси йўқ.

Бу байтда юз офтобга, оғиз ёқут қутичага, тиш соф дурга ўхшатишмишлар, лекин ўхшатишмишлар (юз, оғиз, тиш) таъбирда йўқ, яъни сўз билан ифодаланмаган.

¹³ Байтнинг таржимаси:

Ҳўл гул баргини, эй соқий, суман баргига сол, музлаган сувга этаги ҳўл (фосиқ) ўтни қуй!

¹⁴ Байтнинг таржимаси:

Агар бир холи бўлса, гул менинг дилдоримнинг юзи каби бўлади, агар ўйнақилиги бўлса, наргис унинг усрук кўзи каби бўлади.

¹⁵ Байтнинг таржимаси:

Шайдо дилни қўзғатган ул гулбадан сариқ кийим кийгач раъно гули бўлди.

¹⁶ Яъни мафозийлу мафозийлу мафозийлу мафозийлу(у).

¹⁷ Байтнинг таржимаси:

Сабо (баҳорги шарқ ели) руҳ нафаси бўлди, руҳ ис берса, ер ҳур юзидек бўлди, агар ҳур юз берса.

¹⁸ Байтнинг таржимаси:

Агар дилу қўл денгизу кон бўлса, шоҳона дилу қўл бўлур.

¹⁹ Мақсуддан мурод васф этилгучидир.

²⁰ Байтнинг таржимаси:

Менинг ёшиму сенинг юзинг гул кабидир, менинг ҳолиму сенинг зулфинг сунбул кабидир.

²¹ Рубоийнинг таржимаси:

Ғамзасидан ул озор топадиган ул шўхнинг бир табассуми юз ўликни тирилтиради. Юзу лабининг лаъли гул кабидир, агар унга қўл тегса сўлади (аччиғланади).

²² Шернинг таржимаси:

Осмондаги ой каби порлоқсан,
Осмондаги ой каби саргардонман.

Хусида парниён нақши кабисан,
Заифликда парниён ини кабиман.
(Парниён — нақшли ипак газлама).

23 Байтнинг таржимаси:

Сарвми у ё қоматми, ойми у ё юзми?
Зулфми у ё чавгонми, холми у ё тўлми?

24 Байтнинг таржимаси:

Бўстонда анинг оғзи гунча каби хандон бўлди, гунча ул
оғиз каби уятдан пинҳон бўлди.

25 Улов туёғидану сипоҳ тўзонидан ер ой юзликю ой ер юз
ли бўлди.

26 Бундай бўлиши мумкин эмас.

27 Байтнинг таржимаси:

Бўстон осмон каби бўлди,
Осмон бўстон каби бўлди.

28 Шеърнинг таржимаси:

Ё раб, кўзинг оҳудир, нега?
Кўнглинг доим биздан чўчийди.
Эй ширинлаб, сенинг ҳинду ҳолинг бор,
Нега биздан бесабаб қочасан?

29 Байтнинг таржимаси:

Қонун (чанг) ноласи мендак сенинг юрак излар ўқингдан-
дир, бутун ёнига пайкон қадалган бўлгандан кейин нечук
нола қилмасин?

30 Байтнинг таржимаси:

Агар ошиқ мен бўлсам, нега гунча кўйлагини йиртган?
Агар қатл этилган мен бўлсам, лоланинг тани нега қон?

31 Байтнинг таржимаси:

Икки зулфингни силкитсанг, мен безовта бўламан, чунки
занжирни силкитсанг девона безовта бўлади.

32 Байтнинг таржимаси:

Хатингни мушк деб ўйлаган эдим, бу хато экан, мушкда
бу таровату яшноқлик қани?!

33 Байтнинг таржимаси:

Юраги тор гунча, қара кумуш баданларининг оғзига ўх-
шайди, йўқ, бунда сўз бор, лекин унда сўз йўқ.

34 Байтнинг таржимаси:

Юзда ой кабисан, балки ойдан яхшироқ,
Зулфингдан хол устида қора мушк бор.

35 Байтнинг таржимаси:

Ойу қуёш унинг юзига ўхшашининг сабаби шараф юзаси-
дан уларнинг ўрни осмондадир.

36 Оригиналда истиорат деб берилган. Умуман бу китобда
бу хилдаги сўзларнинг «т»ли варианты берилган.

37 Ғазалининг таржимаси:

Фалак пири йигитлик даврини эслаб, қуёшу ойдан икки кўзини ёшга тўлдирди. Эй офтоб, ошиқлардек сенинг юзингга кўп тикилганидан унинг кўзи хиралашдимикин?! Наргис сенинг маст кўзингдан ноз расмини ўрганди, гулдаи тўшак ясаб, уйқуга шайланди. Ҳусн бобида ақл ниманики танлаган бўлса, жамолининг саҳфасидаги бир хатга жойлаштирилгандир. Охири бир сўз билан лаълинг лаби узр сўради, кўзинг Атойига ҳар қанча итоб қилган бўлса ҳам.

38 Орият — вақтинча фойдаланиб туришга олиш.

39 Фаъилон бўлиши керак эди.

40 Байтнинг таржимаси:

Қаламинг қорасидан давлат кўзи мунаввар бўлди, караминг булутидан давлат боғи гуллаб яшнади.

41 Байтнинг таржимаси:

Гулханда сандалу уд ёндирсанг, гулшанда тутун тутатган каби бўласан.

42 Байтнинг таржимаси:

Лаъл тошдир, тошқозон ҳам тош,
Лекин ораларида фарқ кўп.

43 Қўлэзмада шу ўринда **ародиф** берилган, қуйироқда **ирдоф** дейилган.

44 Байтнинг таржимаси:

Фазл йўлига ул сабабдан отландимки, талабда кўп кафш йиртдим.

45 Байтнинг таржимаси:

Сен учун олтин жондек азиз бўлгач, ундан сен қандай қилиб кўнгил уза олардинг?!

46 Рубойининг таржимаси:

Эй дўст, гул бўлмаса, гулгун юз нимадир?
Сарв бўлмаса, хушу мавзун қад нимадир?

Агар сен лола бўлсанг, даштда сендан узоқда менинг
Йиртиқ кўйлагиму қон тўла этагим нимадир?

47 Рубойининг таржимаси:

Мендек бахтсиз, мақсадига етолмаган бир меҳнат эзган
кимса дунёда туғилмаган. Эй жаҳон шоҳи, ишим ул ерга
етдиким, энди руссаю ғамдан, фиғонки, жон бермоқчиман.

48 Шеърнинг таржимаси:

Койнотда ҳеч ким унинг мислини кўрмаган ҳазрат-и Махдум-и Жомий фазл аҳлининг муқтадоси даврон қутби эди. У вафот этганда дил аҳли қошида фота минно қутбу дара (даврнинг қутби биздан кетти) унинг вафоти тарихи бўлди.

Таърихи: 898-ҳижрий (1494-мелодий).

⁴⁹ Қитъанинг таржимаси:

Фазлу тадбир камолига эга бўлган ул олийсайр мир Алишер яна амирликни қабул қилганда иморат-и мир (мир амирлиги) унга таърих бўлди.

Таърих: 892-ҳижрий (1486-1487-мелодий).

⁵⁰ Рубойнинг таржимаси:

Илму адаб мири мадраса солганда менга талабаларга дарс беришни буюрди. Мажлис ражаб ойининг олтинчисида бўлди, таърихни шашум-и моҳ-и ражаб (ражаб ойининг олтинчиси)дан изла!

Таърих: 891-ҳижрий (1486-мелодий). Шу йил ражабининг олтинчиси июлнинг саккизинчисига тўғри келади.

⁵¹ Рубойнинг таржимаси:

Менинг кўзимга юлдуздек порлоқ бўлиб кўринадиган Масъуд менинг жисмимдаги жонимдур. Агар унинг туғилиш таъриhini изласанг, салх-и ражаб (ражабнинг ҳилол кўринган куни)дан изла, таърихи ўшадир.

Таърих: 895-ҳижрий (1490-мелодий). Ражаб ойи ўша йилда майнинг 21-нчисидан бошланган).

⁵² Қитъанинг таржимаси:

Жаҳон фозиларининг устоди шайх Ҳусайн абадийлик юртига кетишга шошилди. Вафоти таърихи бутун номи бўлар эди, агар бундан юз эллик йил ўтса эди.

Таърих: бутун ном Шайх Ҳусайн 1033 бўлади, бундан 150 кетса, 888-ҳижрий ҳосил бўлади. Бу 1483 мелодийга тўғри келади.

VII

¹ Яъни: лафз ва маъно.

² Тақобул — бир-бирига қарши туриш, қарама-қаршилиқ; таофий — бир-бирини йўқ қилиш, инкор қилиш, бирга бўлолмаслик.

³ Таонуд — бир-бирига бўйсунмаслик.

⁴ Тазод(д) — бир-бирига зид бўлиш.

⁵ Мутақобил «тақобул»дан актив сифатдошдир, яъни қарама-қарши тургучи маъносидадир.

⁶ Қўлёзмада: тақобулининг.

⁷ Қитъанинг таржимаси:

Шаҳарда бир гўзал юзли ўғлон борким, кўнглим унинг бир қарашида асир бўлди. Унинг жуда ёмон бир отаси борким, ҳеч ким ўз йўлида уни учратмасин. Тунда ўғлонни

кўрмаслик ўлдирмайди, лекин кундузи отасини кўриш ўлдиради.

Бу қитъадаги тақобул-и тазод — «тунда-кундузи», тақобул-и тазойуф — ўғлон — ота), тақобул-и адаму малака — «кўрмак-кўрмаслик», тақобул-и ижобу салб — «ўлдиради — ўлдирмайди» дир.

⁸ Қўлзмада бу сўз такрорланган.

⁹ Яъни: қобилияти бор киши.

¹⁰ Байтнинг таржимаси:

Агар бахтдан осойишталик истасанг, унинг дастидан нолима, ҳар ким унга паст бўлса, оқибатта улуғликка эришади.

¹¹ Байтнинг таржимаси:

Эй ҳамдамим, мени ношукурликда кўп айблама, чунки сен қўлимдаги гулни кўрасану юрагимдаги тиканни кўрмайсан.

¹² Яъни: ўт, сув, ел, тупроқ.

¹³ Байтнинг таржимаси:

Ҳажринг ўтида мени фано ели ҳалок қилди, юз ҳасрати сенинг сувингдек кўнгилни тупроққа олиб кетмоқда.

¹⁴ Байтнинг таржимаси:

Саҳар елидан чаманга гул ўти тушди, чаман тупроғи жаннатсифат юзининг сувини берди.

«Об» (сув) сўзининг жило маъноси ҳам бор. Бу ва бундан олдинги байтдаги «сув» шу маънода.

¹⁵ Яъни: Навоидан.

¹⁶ Мисранинг таржимаси:

Ичкарига ҳушёр кирди, ташқарига маст чиқди.

¹⁷ Мисранинг таржимаси:

Нишот тез кўтарилдию ғам кеч пасайди.

¹⁸ Байтнинг таржимаси:

Базму жанги гулу тикан, афву ғазаби нуру ўт, амону қўрқинчи тахту дор, меҳру ўчи фаҳру ордир.

¹⁹ Қўлзмада: табақот.

²⁰ Асосий матнда тазбиҳ деб берилган, лекин ҳошияда нуқтасиз дол ва дебождаги жим билан, деб изоҳ берилган.

²¹ Байтнинг таржимаси:

Сенинг чин дўстларингнинг юзи тонгдек оқдир, ёлғончи душманларингнинг юзи тундек қорадир.

Бу байтда содиқ (чин) ва козиб (ёлғончи) сўзларининг ишлатилишига сабаб субҳ-и содиқ ва субҳ-и козиб тушунчаларининг борлигидир.

²² Байтнинг таржимаси:

Бу азобхонага бугдойранг ёрнинг фироқида сомондек саргайдим, бу жафо қачонгача давом этади.

²³ Байтнинг таржимаси:

Бахти қоралиқдан ол рангини синдирган кимса оқибат ўзини ўжарликдан оёқ ости қилади.

²⁴ Қўлёзмада: он.

²⁵ Байтнинг таржимаси:

Ҳақ сенга камол берганига шод бўл, сенда ҳол (васл) йўқлигига йиғлаб ўтирма!

²⁶ Байтнинг таржимаси:

Сарой эшигини ағёрга берқитти, ёр ўз васлига кўнглимни очди.

²⁷ Байтнинг таржимаси:

Худодан ёр васлию ағёр фурқатин тиладим, лекин ёр ҳажрию ағёр суҳбати насиб бўлди.

²⁸ Байтнинг таржимаси:

Сенинг қаҳрингдан ҳамма душманлар ғамдадур, лутфингдан ҳамма дўстлар хуррамдирлар.

²⁹ Байтнинг таржимаси:

Дўстларни лутф қилиб чорлайдилар, душманларни қаҳр айлаб қувадилар.

³⁰ Байтнинг таржимаси:

Дўстларни лутф қилиб олдига чорлайди, душманларни қаҳр қилиб орқага қувади.

³¹ Байтнинг таржимаси:

Илму мол бирга бўлса, ажаб яхшидир, чунки водонлигу қашшоқлик ғам келтиради.

³² Байтнинг таржимаси:

Шаҳарда топмади ком Мажнун,
Ноком чопти саҳро томонга.

Бу байтдаги муқобиллар (шаҳар — саҳро; ком — ноком)нинг тартиби бир хил эмас.

³³ Ҳазалнинг таржимаси:

Соч ўрнига агар бошимни танамдан олиб ташласанг шубҳа қилма, сенинг тигингдан бўйин товламайман. Мен сенинг белингдан қайроқдек кўнгил узолмайман, гарчи ҳар дамда кўксимдан тиг ейишга тўғри келса ҳам. Сенинг дастингдан киса каби кишиларга поймол (оёғига суркалувчи — оёғида эзилувчи) бўлдим, бундан ортиқ мени қўлу оёққа ташлама (киса — ҳаммомдаги хадимчининг бадандан кирни чиқарадиган қўлқопи: «қўлу оёққа ташлаш» ҳадим амалларидан). Худо ҳақи, қўлингда тиг билан тепамага келсанг, менинг бошимдан қўлингни аяма. Атоий,

кўзу юзингдан олтиву кумуш соч, агар ул кумушбадан
нигор қўлини берса (~ имкони бўлса) бўя (кўз қони би-
лан).

³⁴ Рубойининг таржимаси:

Умр мантиқу ҳикмат билан талаф бўлди, анча заҳматдан,
сўнг менга маълум бўлдики, баҳс билан нажот толиб бўл-
мас экан, баҳсдан раҳмат ҳужжати ҳам ортмас экан.

³⁵ Қитъанинг таржимаси:

Фиғонки, ҳусну жамол бўстонининг гули кетти, замона
боғидан минглаб мен кабилар юз хорлик билан ўттилар.

Лекин сен, эй гулбадан суман, чаман саҳнида ёдгор бўлиб
қоласан, чунки сенда унинг иси бор.

³⁶ Байтнинг таржимаси:

Қўлингда мен каби куни қоралардан қора кўзингга пайдо
юзлаб гўшанишин йиқилиб ётибди.

³⁷ Бу гап бошидан шу ергача бизнинг қўлэзмада тушиб
қолган. Уни Мукулмонқулов нашридан тикладик.

³⁸ Қўлэзмада: талфиф.

³⁹ Қўлэзмада шу ўринда иккинчи ф ўрнида т ёзилган.

⁴⁰ Шу ерда орага китобнинг хотима қисмидаги текст ки-
риб қолган. Биз таржимада уни ўз ўрнига олдик.

⁴¹ Шеърнинг таржимаси:

Бу қандай ҳолки, ул ойнинг ишқида мен бечоранинг боши-
га дарддан, танига ранждан, юзига ёшдан, кўнглига ёниш-
дан, лабига зорланишдан, нафасига оҳдан холи бир дам йўқ.

⁴² Байтнинг таржимаси:

Хати райҳон, кўзи наргис, зулфи сунбул эрур, юзи саҳар
вақтидаги гул.

⁴³ Қўлэзмада: тавфиқ.

⁴⁴ Муфаввиқ — қўзғатувчи, уйғатувчи.

⁴⁵ Байтнинг таржимаси:

Жаҳон ҳукмронининг қуту давлатидан дунё ҳарам саҳнию
жаннат боғига ўхшаб турибди.

⁴⁶ Шарита — синтактик алоқа ва унинг воситаси.

⁴⁷ Яъни: байтлар орасида грамматик ва маъно алоқалари
бўлади, лекин байтнинг ички мустақиллиги сақланади.

⁴⁸ Бу ерда шарита то сўзи билан ифодаланган. Шарита сўз
билан ифодаланмаган бўлиши ҳам мумкин.

⁴⁹ Байтларнинг таржимаси:

Баҳор энагаси сабо қўли билан лола манглайдан ва ар-
ғувон юзидан тўзонни тозалаб тургунга қадар жаннат
насимга эга бўлган давлатинг гулзори хазон офатидан
доим саломат бўлсин!

⁵⁰ Сатр устида: пурдилон (юраклилар, ботирлар).

⁵¹ Сатр устида чун мўр-и беадад (сон-саноқсиз қумурсқа ка-
би).

⁵² Парчанинг таржимаси:

Бош кўтарувчиларнинг бошидан ақл кетган пайтда ва юраксяларнинг жони танидан бўшаган кунда номи найза бўлган ул музлаган сув жонларнинг томирига оқади. Сен қумурсқаю чигирткадек лашкар ўртасида, ҳар бири сенинг фармонингга чумолидек бел боғлаган ҳолда, жангталаб шерлардек бир чеккадан от соласан, гурзини ерга уриб, замонга бонг урасан. Уша лаҳзада сенинг оёгингни узангидан бошқа ҳеч ким тута олмайди, қўлингни жиловдан бошқа ҳеч ким ушлай олмайди.

⁵³ Шеърнинг таржимаси:

Қайси ергаки, саманднинг оёғи етса, у ифтихор юзасидан етказилади осмонга бошнюю осмон уни шарафдан юзига қўяди, андин қадрю обрўй ҳосил қилиш учун.

⁵⁴ Яъни: тафвибли.

⁵⁵ Қўлэзмада: таъзил.

⁵⁶ Байтнинг таржимаси:

Унинг мен билан иши йўқ, гарчи мен унга бошимни, олтинни, дилу динимни, ақлу илмимни ва жонимни ҳам сарф қилган бўлсам ҳам.

⁵⁷ Қўлэзмада: сифат.

⁵⁸ Байтнинг таржимаси:

Дурду дардми, нозу саз (яраш)ми, меҳру ўчми бари бир ул нозаниндан нимаики келса хушдир.

Биринчи мисрада таъдиддан ташқари тажнис (дард — дурд), издивож (ноз — саз) ва тазод (дурд — дард; ноз — саз; меҳр — кин) бор.

⁵⁹ Байтнинг таржимаси:

Қаламу тиг сенинг қўлинг туфайли нозланади, давлату дин сен туфайли бўйиния чўзади (фахрланади).

⁶⁰ Шеърнинг таржимаси:

Жоню ўзининг хату юзу зулфи билан бири баҳорни, иккинчиси лолани, учинчиси райҳонни кўрсатди. Унинг баҳору лолаю райҳони менда бири ёшимни, иккинчиси нола-ни, учинчиси афронни орттирди.

⁶¹ Сатр устида «яъни Шараф-и Ромий» деб ёзилган.

⁶² Қитъанинг таржимаси:

Бир кеча улфатлардан икки, уч, тўрттаси билан беш-олти коса май ичу давр гамини ема. Менга етти иқлиму саккиз жаннатни келтирсанг, теграмда мулку тўққиз фалак хив-

маткорим бўлса, ҳаммасини бериб ўн сер (ўлчов) соф май оламан, токи у мени ҳам ўзимдан, ҳам ўзгалардан қутқарсин.

⁶³ Шеърнинг таржимаси:

Гулгузоримнинг ўн-тўққизи шундай бир сарвки, юқори учмохнинг саккиз богида йўқ. Етти ўлкани айланиб, олти жиҳатни яхшилаб мулоҳаза қилдим. Бешу тўрту учу икки, балки битта ҳам унинг мисли ер юзида йўқдир (даҳ-нўҳ (ўн тўққиз) безак, зеб маъносида ишлатилади. Мунга асос қилиб зеб сўзининг абжод ҳисобида «19»ни билдириши кўрсатилади).

⁶⁴ Шеърнинг таржимаси:

Беш кунлик бир умрда кимга тўртта ястиқ суянчиқ бўлса, уч косани еб-ичгач, икки нарсдан бирини истайди: Ё доим айш базмида маю маъшуқу мутрибни ё қуролу оту жангу жадални. Ҳар иккиси асоссиздир, бизнинг шоҳимиз каби адолат расмини ихтиёр қилган шоҳнинггина вақти хушдир.

⁶⁵ Байтнинг таржимаси:

Тўққиз фалак инъомнинг хонига ҳирсинг беш бармоғи билан ўн навбатга яқин қоринларни тўрт ёнли қилдилар.

⁶⁶ Яъни: ҳайдамоқ.

⁶⁷ Араб ва форс тилларида сифатловчи сифатланмишдан кейин келади.

⁶⁸ Яъни: васф қилингани.

⁶⁹ Байтнинг таржимаси:

Менинг ҳазилкаш шўҳ ўт ювли ёрим менинг зор жонимга лаби теграсидан ширин қилиб ўт уфуради.

⁷⁰ Яъни: таъбир қилингани.

⁷¹ Байтнинг таржимаси:

Пари юзли суман исли, тик қоматли бир гулбадан кўнглимни элттию мени ўзга бир ёмон сўз билан ҳам ҳеч эсламади.

⁷² Ғазалнинг таржимаси:

Эй ўртоқлар, кўнглингизни бир бут васли билан шод қилганда ҳижрон эзган мен дилхастани ёд қилингиз! Ғуссаю ғамдан ўлдим, қачонгача менга насиҳат қиласизлар, бир дам кўнглимни ҳам ғам бандидан озод қилингиз! Ғам селидан таним уйи қачонгача вайрон бўлади, бир йўла майхона лойининг ғишти билан обод қилингиз! Мен бир шамшодқад ҳасратидан жон берганим учун, менга тахтаю тобутни шамшоддан қилингиз! Ўлдирганларини ул ёр олдида санаганингизда ўзгалар қаторида Атоийнинг номини ҳам тилга олингиз.

Бу ғазал қофиясида қайси сўз келишини ўқувчи биринчи мисрадаёқ билиб туради.

⁷³ Рубойининг таржимаси:

Кўнгил ҳоли кек кони бўлган рақибга нисбатан аксинча-
дир, ишқол шунда. Кўнглим ғамгин бўлур, рақиб шод бўл-
ганда, рақиб шод бўлур, кўнглим ғамгин бўлганда.

⁷⁴ **Шарт** — эргаш гап; **жазо** — бош гап.

⁷⁵ Байтнинг таржимаси:

Ул ой яқинига борганимда вафо зоҳир бўлсин деб, юзини
мендан ўгиради, жафо зоҳир бўлсин деб.

⁷⁶ Мисранинг таржимаси:

Ёр юзининг ямини, озодаю пок имом.

⁷⁷ Яъни: олинган ибора ёки гап.

⁷⁸ Байтнинг таржимаси:

Дилдор юзини кўрган ҳар онда кўз сув тўкади,
Чунки ҳайит куни ғусл қилиш ҳалққа суннатдир.

⁷⁹ Байтнинг таржимаси:

Манглайингда «Биз сени аниқ фатҳ билан фотиҳ қилдик»
(«Фатҳ»дан) деган иқбол битиги бор.

⁸⁰ Байтнинг таржимаси:

Эй кўнгил, ошиқлик куйининг йўлини ҳеч ким охирига
элтмади, йўлни аниқ кўриб турибсанми, яна манзилни сў-
раб нима қиласан?!

⁸¹ Байтнинг таржимаси:

Ўлдиса бердингу бир ботир одам қолмади,
Бера бердингу бир фақир одам қолмади.

⁸² Қўлёзмада: **бо тавбиҳ ўрнида ё танбиҳ.**

⁸³ Қўлёзмада: **насрдин.**

⁸⁴ Байтнинг таржимаси:

Қотган нону дарвешларнинг суви шоҳликдан яхшироқдир,
«ҳар ким ҳўлу қуруққа (бору йўққа) қаноат қилса, ден-
гизу қуруқликнинг шоҳидир».

⁸⁵ Байтнинг таржимаси:

Шоҳлик ноғорасини чалган кимса бош оғриғидан халос
бўлолмайди, эртаю кеч тиними йўқ, «ғулғуласининг овози
бош оғриғидир». (Бу ҳам Хусравнинг мазкур қасидасидан.
Мисранинг тўлиғи: Кўс-и шаҳ холию бонг-и ғулғулаш
дард-и сараст — шоҳ ноғорасининг ичи бўшу ғулғуласи-
нинг овози бош оғриғидир).

⁸⁶ Қўлёзмада: **ойин. Ҳофиз девонларида: тамкин (Мусул-
монқулов ҳам «тамкин» деб берган).**

⁸⁷ Шеърнинг таржимаси:

Эй хожа, менинг меҳнаткаш ғамгин кўнглимнинг орзуси

молу мансаб бўлса керак, деб ўйлама, чунки Ҳофизнинг ушбу байтини сидқидилдан дуо қилиб тилимга келтираман, кўнглим ҳам менинг йўлимдадир: «Эй худо, менга фақр давлатин инъом эт, чунки бу каромат менинг ҳашамату қудратимдир».

⁸⁸ Шеърнинг таржимаси:

Дўст аҳлидин бир ишончли кишини топай деб йиллар қидириб юрдим. Оқибат бир оқилу фозилу қутлуғ табиатли бир гўзал юзлини топдим. Унинг билан яхши суҳбат бошланди, бундан кўнглим гунчаси очилди. Ўзимга дер эдим: йиллар қидирганим энди қўлимга тушди. Бундан бир неча кун ўтгач, у ҳам найрангу нифоқни бошлади. Буни билганимдан сўнг ғамдан ҳолим қандай бўлганини ҳеч ким билмайди. Лекин охири мени ғамдан устод сўзларидан ушбу икки байт халос қилди: «Жаҳонда оқибат дўстини йўқотмаган ҳеч кимни кўрмадим. Шундай бўлгач, оламда ҳар бир киши ёлғиздир, хайрини худо берсин!»

⁸⁹ Шеърнинг таржимаси:

Ўзим айтган бир қасидадан у ерда орият бу ерда мустаор бўлмаган уч байтни ушбу мадҳияда тазмин тарзида келтирдим. Сўзимнинг қудрати етмаганлигидан эмас, қадимги бир суннат (традиция) бўлгани учун. Улуғ шоирларнинг суннатин тиргизмак раводир: «Эй, фикринг бугунги мушкил (проблема)ни кеча кўрган, эй, ҳимматинг бугунги ҳосилни ўтган йили берган, осмонсифат ҳаммага ҳукмда қодир, офтоб каби саховатда ҳаммани мўл-кўл қилувчи, агар булуғга сенинг қўлингдан бир хосиятни берсалар, ҳеч вақт чинордан ҳам бўш қўл чиқмайди (яъни, мева берадиган шох чиқади).

⁹⁰ Музаамман — тазмин қилинган.

⁹¹ Яъни таърифлардаги фарқ фақат ифода ҳамда объектни тўлиқ-нотўлиқ қамраганликда бўлмай, объектга бўлган муносабатнинг ўзида бўлиши мумкин, демоқчи.

⁹² Бу гап биздаги қўлёзмада тушиб қолган. Уни Мусулмонқулов нашридан тикладик.

⁹³ Рафв — ямаш, улашдир.

⁹⁴ Ийдоъ — амонатга қўйиш. Истиъонат — ёрдам олиш.

⁹⁵ Байтнинг таржимаси:

Кўнглини қўлдан бердиму ишим муштоқликдан мушкил бўлди, шунинг учун майхонада «хайҳўй эй соқий» деб қичқираман.

Бу байтнинг маъносини тўлиқ тушуниш учун тазминнинг

қолган қисмини назарга олиш керак. Тазмин Ҳофизнинг қуйидаги байтидан олинган:

Алоё айюҳа-с-соқий адир каъсан ва новилҳр,

Ки ишқ аввал намуд осон вале уфтод мушқилҳо.

Яъни:

Ҳайҳўй эй соқий, бир косани айлантириб менга уни еткур, чунки ишқ олдин осон кўринди, лекин кейин мушқил томонлари чиқиб қолди.

⁹⁶ Шеърнинг таржимаси:

Эй дил, сизҳор риё аҳлининг суҳбатига борма, чунки улар ҳийлаю макр тоғидур, йўл эса кўп хатарлидир. Уларнинг чеҳраси олтину ёши кумуш бўлса ҳам, Котибийдан олтидан яхшироқ бир насихат эшит: «Кумушу олтин йўлидан борма, вазмин бўл, чунки тоғнинг белида бундай тош парчаларидан юзи бордир.»

⁹⁷ Байтнинг таржимаси:

Ишқнинг саҳросидан жон қийинлик билан чиқади, «чунки бу саҳрода унинг каби саргашталар кўпдир».

⁹⁸ Байтнинг таржимаси:

Шоҳий бутлар кўчасидан қайтиш йўлини оз изла, чунки бу саҳрода сендек оворалар жуда кўп.

⁹⁹ Байтнинг таржимаси:

То ер тўпи ўз ўрнида экан, то жаҳон мулки ўз жойида экан (гап тугамаган).

¹⁰⁰ Байтнинг таржимаси:

То жаҳон мулки ўз ўрнида экан, ул шаҳрёр ҳукмрон бўлсин!

¹⁰¹ Байтнинг таржимаси:

Сенинг тиғинг фатҳ изларин кўрсатдию фалак деди:

«Хусравлар шамшири шундай натижаларни кўрсатади».

¹⁰² Қитъа ҳам, гап ҳам тугамаган.

¹⁰³ Шеърнинг таржимаси:

Май жомини қўлдан соқийга бўш узатишдан ўзга қисмати-га зулму қурумсоқлик насиб бўлмаган одил етук сахий Валий тиг билан қаламнинг бошини хато қилмай олади.

¹⁰⁴ Шеърнинг таржимаси:

Рост гапирасан, шоирлар дилида, рост гапирасан башарнинг икки кўзида, сенинг мадҳинг кетидан тил ўсди, сени кўргандан кейин кўз қўзғалди.

¹⁰⁵ Шеърнинг таржимаси:

Мен сенга олтин-кумушга тўлишингдан, каттаю кичикдан ораста бўлишингдан ўзга на хонумонинг бўлишини, на қишлоғу қавму қариндошинг бўлишини истамайман.

¹⁰⁶ Китобнинг тўлиқ номи «Масалу-с-соир фи одоби-л-котиби ва-ш-шоир» (ёзгучи ва шоир одобидан турли ўрнаклар).

¹⁰⁷ Тафоул — фол олиш, яъни бирор ҳодисага бўлғуси яхшилик ёки ёмонликнинг даракчиси деб қараш.

¹⁰⁸ Матлаънинг таржимаси:

Эй, офтоб сенинг юзингнинг камтарин гуломи,

Эй, тўлин ой сенинг ҳуснинг хирманининг бошоқчиси.

¹⁰⁹ Матлаънинг таржимаси:

Агар даврон чарх сахнига юлдуздан тош тўшамаганда эди, у ҳижрон тунидаги оҳим сарсаридан (бўронидан) остин-устин бўлар эди.

¹¹⁰ Байтнинг таржимаси:

Эй даврон, муборак бўлсинки, давлат сенга янги бўлди, ҳашамату иқбол ҳумойи яна парвоз қилиб сенга келди.

¹¹¹ Байтнинг таржимаси:

Эй фалак, кунинг қора бўлсин, қандай тўфон қилдинг? Шаръ қўёшини ерга пинҳон қилдинг.

¹¹² Байтнинг таржимаси:

Сўзни мулк подшоси, улуғ худонинг саноси билан камол аҳли бошлагани яхши.

¹¹³ Шеърнинг таржимаси:

Чарх гоҳи мени Туронга элтди ва вақтимни қоронғи қилди, гоҳо Эронда менинг аҳволимни вайрон қилди. Чархнинг менга жафоси ҳаддан ошгандан кейин ақл деди: борғил ундан сенинг ўчингни султоннинг нойиби олади. У мулк омони, дин амини, адолатпеша, илму эҳсон жаҳони низо-миддин Алишпердир.

¹¹⁴ Байтнинг таржимаси:

Юзининг хатти ажойиб нозигу гўзалдир, гўё ул хат замона ёқути хожа Абдуллоҳдир.

¹¹⁵ Шеърнинг таржимаси:

Насим ҳавоси абирга тенглашди, бу ердан жаноб-и хожа ўтганга ўхшайди. У мулку миллатларнинг кўмакчиси, бутук жаҳоннинг қўлтиқловчиси, чин сўзли вазир, олий-миқдор одилдир.

¹¹⁶ Байтнинг таржимаси:

Камина даврингнинг Салмони бўлар эди, агар унда Салмондек шеър қарзидан ўзга қарз фикри бўлмаса.

¹¹⁷ Байтнинг таржимаси:

Лутфинг булути дардмандларни ғамдан қутқаради, кўнглим дардини кўриб ўзингнинг ошиб-тошган лутфинг билан дармон қил!

¹¹⁸ Шеърнинг таржимаси:

Сўзни қисқа қилай, гарчи унинг фазлу камолоти каби жоҳу ҳашамату иқболи васфининг поёни бўлмаса ҳам. Ҳамеша мулку миллат жаҳонда боқий бўлгунча, ҳамеша қуту давлат жаҳонда бўлгунча, ё раб, мулку дин тузуқлуги учун ул мулку миллатнинг мадорини давронда қуту давлатда тут!

¹¹⁹ Байтнинг таржимаси:

Эй олам ифтихори, эй Мансур, эй сенинг чиқишинг билан ўрин талашилар, (гап тугамаган).

¹²⁰ Яъни: чақирув формаси.

¹²¹ Шеърнинг таржимаси:

Ҳамеша юз беш юздан ортиқ бўлмагунга қадар, ҳамеша беш эликдан ортиқ бўлмагунга қадар, сенинг қўлу таъбинг билан жому адаб тирик бўлсин, сенинг нуру номинг билан тожу мулк абадий бўлсин. Бўлмасин қулоғинг руд овозисиз у йилдан бу йилгача, бўлмасин қўлинг жомсиз у ойдан бу ойгача!

¹²² Байтнинг таржимаси:

Гардун даври бўшатдию маккор даҳр боғлади: ҳикмат қўлин бўшатдию душман оёғини боғлади.

VIII

¹ Мисранинг таржимаси:

Ғарибларнинг қабри яқинига йўл олсанг, нима бўлади?

² Имола «о»нинг «э»га айланиши.

³ Мисранинг таржимаси:

У парда остидан юз кўрсатади.

⁴ Мисранинг таржимаси:

Сабуҳий ичганингда бизни эсла!

⁵ Қўлэзмада «чиз».

⁶ Байтнинг таржимаси:

Мажлис қургилу олдимга май жомини келтир, ҳушёр бўл, тўсатдан ёр келиб қолди.

⁷ Яъни бирикма.

⁸ Музоф — қаралмиш; музоф илайҳ — қаратқич.

⁹ Хабар — кесим. Қўлэзмада ахбор ўрнида измор берилган.

¹⁰ Мисранинг таржимаси:

Қувсанг, афғону нола қиламан, бу эшикдан мени.

¹¹ Яъни: Қувсанг бу эшикдан мени, афғону нола қиламан.

¹² Байтнинг таржимаси:

Алоуддавла ибни Алишоҳ келгач, сенинг дарагингни олиб келди, йўлдан.

¹³ Яъни: Алоуддавла ибни Алишоҳ йўлдан келгач, сенинг дарагингни олиб келди.

¹⁴ Мисранинг таржимаси:

Мен сенинг бағрингдан йироқману мен тирикман.

¹⁵ Яъни: кўп насиядан нақд яхшироқ.

¹⁶ Яъни: оз нақд.

¹⁷ Яъни: лабинг хомуш вақтингда шакардан яхшироқдир.

¹⁸ Мухилл (халал етказувчи) ихлол (халал етказиш)нинг актив сифатдошидир.

¹⁹ Қўлэзмада: ташлим.

²⁰ Байтнинг таржимаси:

Сендан кўнглимни қайтиб оламан, бермагандай қилиб, сабр қиламан, сабр, нима бўлса, бўлсин!

²¹ Байтнинг таржимаси:

Мустафони аҳволдан огоҳ қилди: итоаткорларни масхара қилурлар ногоҳ.

²² Байтнинг таржимаси:

Бўладигани бўлди, май келтир энди, қадаҳни тўлдир, ортиқ сўз сўзлама!

²³ Араб ёзувида «а» ҳарф билан ифодаланмагани учун бу ерда «а»ни «у»га айлантирган деб бўлмайди.

²⁴ Байтнинг таржимаси:

Олтин билан турунж (ҳинд лимони) истасанг мана менинг икки юзимда, май, гулу наргис истасанг, ул икки юздан изла!

²⁵ Яън «р» билан «й» иккилантирилган. Ҳошияда мунга, гарчи «зар» сўзида «р»ни иккилаш тарқалган бўлса ҳам, мунингдек ўринда қилинмайди, деган изоҳ бор.

²⁶ Байтнинг таржимаси:

Ҳамма яхшилардан гапириб нималасан, унинг киби киши яна борми ё? Ҳозир йўқ, бўлмайди, ҳаргиз бўлган ҳам эмас.

²⁷ Мусулмонқуловда: надорад.

²⁸ Байтнинг таржимаси:

Ваҳший оҳу даштда нечун чопаро?

Ёрни ўйлайди, ёрсиз нечук юраро?!

²⁹ Байтнинг таржимаси:

Мени фиरोқ ўқига нишона қилди, камоннинг ўққа нишона бўлишини биров ҳеч эшитганми?!

Камондан мурод букчайган қомат.

³⁰ Байтнинг таржимаси:

Узум сувю нилуфар суви мен учун абиру мушк ўринидадур.

³¹ Яъни: ўзгаларга рухсат этилмаган нарса шоирга рухсат этилади.

³² Қўлэзмада: эроки.

³³ Байтнинг таржимаси:

Сенинг ҳижронингни ўлим билан тенг қиламан, чунки ҳижронинг ўлимдан баттардир.

³⁴ Байтнинг таржимаси:

Ўқ билан сўқир, кўздан унинг оқини шундай тоза қилиб оладик, на кўзни оғритади, на сўқир ани сезади (ўқ отишда ўта моҳир, демоқчи).

³⁵ Яъни: То абад даврон ҳақими бўл!

³⁶ Байтнинг таржимаси:

У шундай улуғворки, ўз камолу қудратинда худо эмасу худодай улуғу мислсиздир.

³⁷ Байтнинг таржимаси:

Ҳаво совиганда бизнинг жойимиз кошона бўлгани яхши, қуръонимиз қадаҳу меҳробимиз майхона бўлгани яхши.

³⁸ Юсуф дурадгор киму Нуҳ дурадгор ким бўлганки, унинг дўконида ҳунардан оғиз очолса. Нуҳнинг етарли илми йўқ эди, агар менинг отам бўлса эди, илм билан унинг тўфонига тўғон қураар эди.

³⁹ Яъни: Навоий:

⁴⁰ Байтнинг таржимаси:

Дилбар юзида хат баҳору анбар сингари пайдо бўлиб, олам ундан муаттар бўлди.

⁴¹ Байтнинг таржимаси:

Агар оғзинг ачиса, ғам ема, чунки бу кунда жаҳоннинг таъми ҳам ачкиқдир.

⁴² Байтнинг таржимаси:

Ҳуснинг даврида, чигил қўғирчоғи, кўзимда ҳасрат ёшию тутунда кўнгил оқи бор. (Чигил — туркий қабилалардан бири).

⁴³ Байтнинг таржимаси:

Хумордан чидамай қолдим, қайтиб келу май келтир, эй гул.

⁴⁴ Яъни: хумордан булбулдек нола қиламан.

⁴⁵ Рубойининг таржимаси:

Ҳайит келдию минглаб зор ошиқ умидвор бўлдилар ёрдан бугун. Кўнгил қачонгача кўзинг захридан ачкиқлик кўради, унга шакар тўкар лаълингдан ҳайитлик бер бугун,

⁴⁶ Яъни: тасодифан эмас.

⁴⁷ Байтнинг таржимаси:

Ўз шаҳри ичида бехатар бўлур халқ,

Ўз кони ичида бебаҳо бўлур гавҳар.

⁴⁸ Байтнинг таржимаси:

Халқ ўз шаҳрида кўп хатарга эга бўлмайди,
Гавҳар ўз конида кўп баҳога эга бўлмайди.

⁴⁹ Байтнинг таржимаси:

Ҳар ким турмуш кечмишидан ўрганмаса, уни ҳеч бир
ўқитувчи ҳам ўргатомайди.

⁵⁰ Турмуш доим олдингдан чиқиб турибдику, ундан яхши
ўқитувчини тополмайсан.

⁵¹ Байтнинг таржимаси:

Садаф паҳлавонлардан қўрқиб, наҳанг оғзида дур бўлади,
қондан ёқуту лаъл рангини олади.

⁵² Байтнинг таржимаси:

Қаҳринг агар денгизга илғор (авангард) юборса, дур садаф
халқумининг ўзидаёқ анор донасига айланади.

⁵³ Байтнинг таржимаси:

Ул йиртиқ қабодан чатр тиккан қасрга кетди. Энди унинг
чатрини йиртиб қабо тикиш керак.

⁵⁴ Байтнинг таржимаси:

Сенинг хизматингга чоғланиб ҳар тарафда кўп подшолар
тождан бел боғламоқдалар.

⁵⁵ Муворид мувораданинг актив сифатдошидир.

⁵⁶ Байтнинг таржимаси:

Гоҳ зирих кияди, гоҳ қабо ечади, базмда кийим улашади,
жангда жонини фидо қилади.

⁵⁷ Байтнинг таржимаси:

Гоҳ қошини чимириб, гоҳ пешанасини очиб мени лутф
қилиб чақиради, кин йўлига ўтиб мени қувади.

⁵⁸ Қўлэзмада бу гапнинг ўртасидан баъзи сўзлар тушиб
қолган. Уларни Мусулмонқулов нашридан тикладик.

⁵⁹ Қўлэзмада: ташбиб.

⁶⁰ Мусарраъ таъриънинг пасив сифатдошидир.

⁶¹ Муздаваж издивожнинг пасив сифатдошидир.

⁶² Маснавий мусаннадан нисбий сифатдир.

⁶³ Маснавийда қофия эмас, мисра назарда тутилади, ҳар
икки мисра бир қофия билан бирлаштирилиб, назм икки-
икки мисрадан иборат қилингани учун маснавий дейил-
ган.

⁶⁴ Байтнинг таржимаси:

Жонон кўйида қатл хавфи бору мен боравераман шайдо,
чунки кишининг бало хавфида бўлгандан кўра балонинг
ўзида бўлгани яхшироқ.

⁶⁵ Мужаммаъ таъмиънинг пасив сифатдошидир.

⁶⁶ Яъни: Навойнинг.

⁶⁷ Байтнинг таржимаси:

Хусравларнинг тожига безак бўлган ўтли лаъл бошдаги
хом хаёлларни пиширадиган чўғдир.

⁶⁸ Такаллуф — қийналиш, мутакаллаф (қийналиш билан
бўлган) такаллуфнинг пассив сифатдошидир.

⁶⁹ Хасийнинг луғавий маъноси бичилган, ахтадир.

⁷⁰ Рубойининг луғавий маъноси тўртликдир.

⁷¹ Яъни: икки байтли.

⁷² Яъни: ёмон ери йўқ.

⁷³ Бу тарих 898 ҳижрийни билдиради.

⁷⁴ Даҳ-и жумода-л-охир (жумладалахир) ойининг ўнинчиси)
ҳам абжад ҳисобида 898 бўлади. Демак, асар ҳижрий
898-йилининг жумодалохирининг 10-ида, мелодийнинг
юлий календари бўйича 1493 йил мартнинг 30-ида ту-
гатилибди.

МУНДАРИЖА

Мутаржимдан	3
I	7
II	8
III	10
Муқаддама	10
Зиҳофлар 12. Измор 12. Асб 12. Вақф 12. Хаби 13. Тайй 13. Қаёз 13. Кафф 13. Ташъис 13. Қаср 13. Қатъ 14. Тахлий 14. Вақс 14. Ақл 14. Хазл 14. Нақс 14. Касф 14. Хабл 15. Шакл 15. Хазф 15. Ҳазож 15. Ссалм 15. Қатф 15. Батр 15. Тасбиғ 16. Изола 16. Тарфил 16. Харм 17. Хазм 18. Жадъ 18. Ҳатм 18. Ҳажф 19. Тахниқ 19. Салх 19. Тамс 19. Жабб 19. Залал 19. Наҳр 19. Рафъ 19. Рабъ 19. Саҳиҳ 20. Салим 20. Мавфур 20. Муарро 20. Барий 20. Муоқаба 20. Томм 21. Вофий 21. Мажзу 21. Маштур 21. Манҳук 21. Баҳр ўзакларининг баёни 21. Тавил 22. Мадид 22. Басит 22. Вофир 23. Комил 23. Ҳазаж 25. Ражаз 25. Рамал 25. Сарий 26. Мунсариҳ 26. Хафиф 26. Музорий 26. Муқтазаб 26. Мужтасс 26. Мутақориб 27.	
IV	34
ТАМҲИД	34
V	35
V Биринчи санъат	35
Лафзий гўзалликлар ўшул ҳукмдаги ва хат сувратиға тааллуқлуғ гўзалликлар баёнида	35
Тарсий 35. Тажнисли тарсий 37. Тажнис 38. Лафзи тажнис 38. Хажнис-и ноқис 39. Тажнис-и музаййал 41. Тажнис-и музорий 42. Тажнис-и лоҳиқ 44. Тажнис-и акс 45. Тажнис-и муздаваж 45. Тажнис-и мураккаб 47. Ғайр-и лафзий тажнис 48. Радду-л-ъажз мина-с-садр 52. Қалб 58. Мақлуб-и кулл 58. Мақлуб-и баъз 58. Мақлуб-и мужаннаҳ 59. Мақлуб-и муставий 60.	
Сажъ	62
Сажъ-и мутавозий	62
Сажъ-и мутарраф	63
Сажъ-и мутавозин	64
Мумосала 66. Таштир 68. Тажзия 69. Тасрий 69. Тасмит 72. Акс 76. Тардид 79. Тааттуф 80. Ташрий 80. Зулқофиятайн 83.	

Тавшиҳ 84. Талаввун 87. Тарофуқ 89. Мақру ба назму наср 90. Мақру-л- дугатайн 90. Муламмаъ 92. Муқаттаъ 92. Муwassал 93. Рақто 97. Хайфо 98. Жамиъу-л- ҳуруф 99. Ҳазф 99. Эънот 102. Тазминъ-и муздаваж 104. Мутазалзил 105. Мураббаъ 107. Муъаққад 109. Мудаввар 110. Мушажжар 117. Тавсим 120. Мушокала 121.

VI 122

ИККИНЧИ САНЪАТ 122

Маънавий гўзалликлар баёнида 122
 Биринчи навъи 122. Тавжиҳ 122. Ийҳом 123. Таъкиду-л- мадҳ бимо йашбаҳу-з-зам 125. Таъкиду-л-зам бимо йашбаҳу-л- мадҳ 128. Истибтоъ 129. Идмож 129. Таълиқ 130. Ҳазлун муроду биҳи-л-жидд 131. Тажоҳулу-л-ъориф 132. Талмиҳ 133. Ирсолу-л-масал 135. Калом-и жомий 136. Мазҳаб-и каломий 137. Ҳусн-и таълил 138. Тафриҳ 139. Таҳаккум 141. Жамъ 142. Тафриқ 143. Тақсим 144. Жамъу тафриқ 145. Жамъ маъа-т-тақсим 146. Жамъ маъа-тафриқ ва-т-тақсим 147. Жамъ маъа-т-тақсим. маъа-л-жамъ 148. Лаффу нашр 149. Мақбул муболага 152. Таблиғ 152. Игроқ 152. Ғулувв 153. Мардуд ғулувв 154. Ийғол 156. Такмил 158. Тазийл 160. Татмим 162. Эътироз 164. Тавшиҳ 170. Изоҳ 170. Ружуъ 171. Тадорук 171. Тақрир 172. Таржиҳ 174. Итноб 175. Мусовот 175. Ийжоз 175. Истиғрод 176. Тақсир 179. Тажрид 181. Тағлиб 181. Илтифот 182. Услуб-и ҳаким 186. Қавл би-л-мужиб 188. Саволу жавоб 189. Ибдоъ 190. Муаммо 192. Луғз 205. Изҳору-л-муз мар 209.

VII 212

Маънавий гўзалликларнинг иккинчи навъи 212
 Аввалги баҳс 212. Ташбиҳ 212. Ташбиҳ-и мутлақ 212. Ташбиҳ-и киноят 213. Ташбиҳ-и маршрут 213. Ташбиҳ-и тасвийят 214. Ташбиҳ-и акс 215. Ташбиҳ-и измор 216. Ташбиҳ-и тафзил 217. Истиора 219. Тамсил 220. Киноя 221. Таъриз 222.

ИККИНЧИ БАҲС 228

Араб фусаҳоси калом гўзалликларидин ҳисобламаган, ном қўймаган ва ажам шуароси ул жумладин ҳисоблаган нималар баёнида 223
 Тааббуж 223. Сеҳр-и ҳалол 223. Таърих 223.

УЧУНЧИ САНЪАТ 225

лафзию маънавий гўзалликлар, яъни ул санъатлар баёнидаким, сўзда аларнинг йиғиндиси ҳуснға боис бўлур, гарчи ҳусндорлиқ бу икковининг бирида иккинчисига нисбатан кўпроқ бўлса ҳам 225
 Мутобақа 225 Ҳақиқий тақобул 225. Тадбиж 229. Муқобала 231. Муроту-н-назир 232. Тафвиф 234. Таъдил 237. Тансиқу-с-сифот 239. Ирсод 240. Музоважа 241. Иттирод 242. Иқтибос 242. Ақд 244. Ҳалл 244. Тазмин 244. Ҳусн-и ибтидо 250. Ҳароат-и истиҳлол 252. Ҳусн-и тахаллус 253. Ҳусн-и матлаб 255. Ҳусн-и мақтаъ 255.

Хотима	258
Биринчи баҳс	258
Мазкур умумий айблар зикринда	258
Танофур 258. Ғаройиб 259. Мухолиф-и қиёс 259. Заъф-и таълиф 259. Таъқид-и лафзий 259. Ихлол 260. Таслим 260. Таъзиб 261. Тағйир 261.	

МАЪНОҒА ТАҚАЛҒУЧИ АЙБЛАР 263

Таноқус 263. Имтиноъ 263. Мухолиф-и урф 264. Нисбату-ш-шайъ ила ғайри мо ҳува лаҳу 265. Қалбу-л-маъно 265. Такаллуфу-л-қофия 265. Насх 266. Масх 267. Салх 267. Нақл 268.

ИККИНЧИ БАҲС 270.

Шуаро орасинда амалда бўлган баёнға муҳтож бўлгон баъзи алфоз баёнинда 270
Ташбиб 270. Насиб 270. Ғазал 271. Мусарраъ 271. Муздаваж 272. Муқаффо 272. Мужаммаъ 272. Байту-л-қасида 273. Матбуъ 273. Мутакаллаф 273. Хасий 273. Жазолат 273. Салосат 274. Иртиқол 274. Саҳл-и мумтаниъ 274.

Изоҳ ва шарҳлар 276

На узбекском языке

АТАУЛЛАХ ҲУСАЙНИЙ

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ СРЕДСТВА СЛОВЕСНОГО ИСКУССТВА

Перевод с персидского

Редактор А. Шаропов

Рассом Ф. Шокиров

Расмлар редактори А. Бобров

Техн. редактор Т. Смирнова

Корректор Ш. Собирова

ИБ № 1118

Босмахонага берилди 12. 3. 80. Босишга рухсат этилди 20. 3. 81. Формат 84×108^{1/32}. Босмахона қоғози № 1. Мактаб гарнитураси. Юқори босма. Шартли босма л. 21,0. Нашр л. 20,69. Тиражи 5000. Заказ № 160. Баҳоси 2 с. 10 т. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 700129. Навоий кўчаси, 30. Р 08906.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитетининг Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг 2 босмахона. Янгийўл, Самарқанд кўчаси, 44.

Ҳусайний, Атоуллоҳ.

Бадойиъу—с—санойиъ: (Аруз вазни ва бадий воситалар ҳақида) Форс. А. Рустамов тарж.— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. — 400 б.

Қўлингиздаги бадий илмига, яъни нутқдаги бадий воситаларга бағишланган китоб Навонийнинг тарғиб ва кўмаги билан ёзилган асар бўлиб, илмий савиясининг юксаклиги, мукамаллиги ҳамда соғлом эстетик принципларга асосланганлиги билан шарқда шуҳрат қозонган. Рисоланинг асли форс тилида ёзилган бўлиб, уни профессор Алибек Рустамов шарҳлаб ўзбекчага таржима қилган.

• Хусайни, Атоуллах. Художественные средства словесного искусства.

83.3(0)9 83.35

X $\frac{70202-135}{M 352(04)-81}$ — 178—80 4603020000